श्रीमद्विद्यारण्यमुनिप्रणीता

पञ्चदशी

रामकृष्णकृतव्याख्यया, विषमस्थल-टिप्पणी-
पाठान्तर-श्रुतिकोश-श्लोक-विषयसूच्यादिभिः,
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यमहेश्वरा-
नन्दगिरि-महामण्डलेश्वर-
महोदयानां भूमिकया
च समलंकृता

श्रीमदिन्दिराकान्ततीर्थचरणान्तेवासिना
नारायण राम आचार्य 'काव्यतीर्थ'
इत्यनेन टिप्पण्यादिभिरुपबृंह्य संशोधिता

सप्तमं संस्करणम् : १९४९

निर्णयसागर-मुद्रणालयम्, मुंबई २

मूल्यं ६॥ रूप्यकाः

Publisher:-Satyabhamabai Pandurang. } 'Nirnaya sagar' Press,
Printer:-Ramchandra Yesu Shedge. } 26-28, Kolbhat Street, Bombay

हरिः ॐ तत्सत्

श्रीशः पायात्

भूमिका

वन्देऽरण्यमित्रानन्त-विद्यान् शान्तिसुखार्णवान् ।
तत्त्वब्रह्मैक्यविज्ञानान्, विद्यारण्यमुनीश्वरान् ॥ १ ॥

अनाद्यनिर्वचनीयाज्ञानप्रसूतदुर्वासनावासितस्वान्ताः—आध्यात्मिकादि-विविधदुःखभाजो मलिनमतयो मानवाः मातापितृसहस्रेभ्योऽप्यधिकतरवात्सल्यशालिभिर्विमलमतिभिस्तत्त्वदर्शिभिर्महापुरुषैः श्रौतस्मार्तादिवचनजातैस्तद्धितमुपदिशद्भिर्भृशमन्वग्राहिषत । त इमे मृगतृष्णिकोदकपिपासुप्रवृत्तिनिमित्तवत्, अयथाभूतवस्तुभ्रान्तिविज्ञानेन समुद्भूतै रागादिभिर्दोषैः शुभाशुभकर्मसु प्रवर्तमानास्तासु तासु विविधयोनिषु जन्मानि लभमानास्तत्कार्यं विविधं दुःखमनुभवन्त. संप्रत्यप्युपलभ्यन्ते । यदाह गीतासु भगवानप्यच्युतः—'पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम्' (८।१५) 'ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते । आद्यन्तवन्तः कौन्तेय'' (५।२२) 'अनित्यमसुखं लोकं' (९।३३) इति । पुनर्जन्म दुःखानामाध्यात्मिकादीनामालयं–आश्रय एवास्ति । मूढदृष्ट्या किञ्चित्सुखालयत्वेऽपि अशाश्वतं-नश्वरं-तुच्छमेव तत् । विषयेन्द्रियसम्पर्कजाः, ये इह वा परत्र वा क्षुद्रसुखानुभवात्मका भोगाः सन्ति, ते सर्वेऽपि आद्यन्तवन्तः-अस्थिराः-आदिः-विषयेन्द्रियसम्पर्कः, अन्तस्तद्वियोगः, पूर्वं पश्चादप्यसन्तो मध्यैकक्षणमात्रवर्तिनः, तदाऽपि दुःखस्यैव योनयः=कारणभूताः, अविद्याकृतत्वात्, दृश्यन्ते ह्याध्यात्मिकादीनि दुःखानि तन्निमित्तान्येव । वर्तमानकालेऽपि रागद्वेषस्पर्धादिकरम्बितत्वात् । जाते च पुत्रे लब्धे च धनादौ यत्स्वल्पं सुखं रक्षणादिचिन्तासन्तापसमन्वितमपि, तत् तस्मिन्नष्टे नश्यति, दुःखं च महत्प्रयच्छतीति लोके प्रसिद्धमपि । तदिदमुक्तं–विष्णुपुराणे—'यावतः कुरुते जन्तुः सम्बन्धान्मनसः प्रियान् । तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये

शोकशङ्कव. ॥' (११७।६६) इति। सत्येवं न संसारे सुखस्य गन्धमात्रमप्यस्तीति विज्ञाय विषयमृगतृष्णिकाया इन्द्रियाणि मनश्च निवर्तयेत् ।

ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य फलम् ।

अत एव तेषां किल सकलदुःखनिवृत्तिः तत्परममूलमिथ्याज्ञाननिवृत्तिमन्तरेण कथमपि न सम्भवतीति संप्रधार्य तत्त्वदर्शिनो महात्मानः—युष्माभि·—हित तत्त्वज्ञान परमसुखबीजमेव प्रेप्सितव्यं, अहितञ्च मिथ्याज्ञानं निखिलदुःखकारण जिहासितव्यमिति—समुपदिशन्ति । तथैव भूयांस आगमा अपि—'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्य. पन्था विद्यतेऽयनाय ।' (शु० य० स० ३१।१८) 'ज्ञात्वा देव सर्वपाशापहानिः' (श्वे० १।११) 'तदा देवमविज्ञाय दु.खस्यान्तो भविष्यति ।' (श्वे० ६।२०) 'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' 'ऋते ज्ञातान्न मुक्तिः ।' 'सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ।' (गी० ४।३६) 'नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।' (४।३८) 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ! ।' (गी० ४।३७) इत्याद्याः । 'मृत्यु'पदेनात्राविद्यातमः, तत्कार्यभूतो मिथ्यानामरूपात्मकद्वैतप्रपञ्चाख्य. संसार एव चोच्यते । 'मृत्युर्वा असत् सदमृतं', 'मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतम्' (बृ० १।३।२८) इति शतपथब्राह्मणवचनप्रामाण्यात् । तमेव-महान्तं पुरुषमेकं सर्वात्मानमेव विदित्वा न त्वन्यम् । 'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' (मुं० २।२५) इति अन्ययोगव्यवच्छेदार्थकावधारणसहितैकपदघटितात् श्रुत्यन्तरादपि । अत्र किल पुरुषज्ञानात् जीवात्मगताविद्याद्यनर्थबन्धनिवृत्तिं बोधयन्ती श्रुतिः—'यद्विषयकमज्ञानं तद्विषयकज्ञानेनैव निवर्त्यम्' इति ज्ञानाज्ञानयोः समानविषयत्वनियमेन-अन्यज्ञानादन्यविषयकाज्ञाननिवृत्तेरयोगात् जीवात्मपरपुरुषयोरैक्यमपि, ज्ञाननिवर्त्यस्यास्य 'मृत्यु'पदबोध्यस्याज्ञानतत्कार्यस्यार्थतो मिथ्यात्वमपि च सूचयति । ज्ञानेन सदृशं-तुल्यं पवित्रं-पावनं परिशुद्धिकरं परमपुरुषार्थौपयिकं, इह व्यवहारभूमौ नान्यदस्ति । यद्वा पवित्रं-पविः—वज्रं तद्वत् लक्षणया महाभयहेतुभूतमज्ञानं-पविः, तस्मात् त्रायते-तन्नाशेन रक्षति इति पवित्रं ज्ञानं अज्ञानभयत्राणकरम् । अनेन सम्यग्ज्ञानादेवायं मानवो निखिलभयदुःखादिभ्यः क्षिप्रमेव विमुक्तो भवतीति सूचितम् । ज्ञानमेव प्लवं-तरणसाधनमुडुपं कृत्वा वृजिनार्णवं दुस्तरं संतरिष्यसि-अनायासेन सकलपापविनिर्मुक्तो भविष्यसि । पुण्यमपीह बन्धप्रयोजकत्वादत्र पापमुच्यते । तथा

चात्र ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्याविद्यादिसर्वपापनिवर्तकत्वेन निरतिशयानन्दसमर्पकत्वेन च स्तुत्यं माहात्म्यं प्रकटितम् ।

साङ्ख्य-नैयायिकाभिमतनानात्मवादखण्डनम् ।

अत्र केचन सांख्यन्यायादिमतानुयायिनः—'तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः' (न्या० सू० १।१।१) 'व्यवस्थातो नाना' (कणाद वै० सू० आ० ३।२०) 'जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम्' (सां० सू० १।१५०) इत्यादिभिः सूत्रैः—पृथिव्याद्यनात्मपदार्थेभ्यो भिन्नतया ज्ञातस्यात्मनो ज्ञानादेव निःश्रेयसस्य—अपवर्गाख्यस्याधिगमः—लाभो भवति । स चात्मा नैकोऽपि त्वस्ति नाना; जन्मादिव्यवस्थातः । यदि सर्वशरीरेष्वेक एवात्माऽभ्युपेयेत, तदा एकस्मिन् जायमाने म्रियमाणे वा सुखिनि दुःखिनि वा बद्धे मुक्ते वा नेतरे जन्मादिभाजो भवन्तीति व्यवस्था नोपपद्येत । तस्मादात्मनो नानात्वमेवाङ्गीकार्यमिति—वदन्ति ।

अत्राभिदध्महे—यावत् किञ्चित् जन्म मरणं सुखं दुःख बन्धो मोक्षश्च तत्सर्वं शरीरेन्द्रियान्तःकरणतदाभाससम्बन्धि, नत्वात्मनः । स पुनरेतान् शरीरादीन् अनाद्यविद्यावासनावशात् आत्मत्वेनाभिप्रतीतिवान् सन् तद्गतेन जन्ममरणसुखदुःखादिना तद्वन्तमात्मानमनुमन्यमानोऽनुतप्यते । यदा स्वयमात्मानं देहादिभ्योऽसज्जडदुःखेभ्यो विविक्तमुदासीनं सच्चिदानन्दमद्वैतमनुभवति । अथास्य शरीरवतोऽप्यशरीरस्य न देहादिधर्मजन्ममरणसुखदुःखादिप्रसङ्गोऽस्तीति नानुतप्यते । केवलमयं निजे स्वप्रकाशचैतन्यानन्दघनेऽद्वैतस्वरूपे व्यवस्थितः सन् लोकोत्तरमहामोदसाम्राज्यमनुभवति । अयमेवार्थः—'आत्मानं चेद्विजानीयात् अयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥' (बृ० ४।४।१२) इत्यस्याः श्रुतेरभिप्राय सप्तमे तृप्तिदीपप्रकरणे विस्तरतः सम्यक् विचारयद्भिः श्रीलविद्यारण्यगुरुभिः सुस्पष्टं निरूपितः ।

यदुक्तं-असत्यात्मभेदे सुखदुःखादिव्यवस्था न सिद्ध्यतीति,-तन्न; तस्याः कर्मैकनिबन्धनत्वात्, एकस्मिन्नेव देहे कर्मभेदेन सुखदुःखादिवैचित्र्यदर्शनात् । सुखदुःखयोः पुण्यपापकार्यत्वेन तद्भेदात्, भोक्तॄणां चिदाभासानां भेदाच्च सत्यप्यात्मैकत्वे सुखदुःखादिव्यवस्था उपपत्स्यते । एतेनेदमपि—

यद्यात्मैक्यं सर्वशरीरेषु स्यात्, तदैकेनैव देवदत्तेन सर्वेषां प्राणिनां सुखदुःखादीनामनुसन्धानं स्यादिति निरस्तम्; निरुपाधिकस्यात्मनोऽभेदेऽपि औपाधिकानां जीवानां भेदेनाननुसंधानोपपत्तेः। एकस्यैव जीवस्य जन्मभेदे तत्तद्देहतादात्म्यविभ्रमविच्छेदे जन्मान्तरीयसुखदुःखाद्यननुसन्धानदर्शनाच्च यथा विभोरपि महाकाशस्य शब्दसंभूतिहेतोः सर्वत्र भेर्यादिभिः संयोगे सत्यपि यत्र यत्र परिच्छिन्नप्रदेशे भेर्यादिस्ताड्यते, तत्र तत्रैव शब्दोत्पत्तिः, न तु सर्वत्र। तद्देशभागसम्बद्धे परिच्छिन्ने कर्णपुट एव नादोपलम्भः, भागान्तरवर्तिनि तदसम्बद्धे कर्णपुटे न नादोपलम्भः। तथैवैकस्यात्मनः परिपूर्णस्य महतोऽपि यत्र यत्र यद्यद्बुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्धस्तत्र तत्रैव सुखदुःखाद्युपलम्भसम्भवो नान्यत्र इति। अत एव बन्धमुक्त्यादिव्यवस्थाऽपि नात्मनः पारमार्थिकभेदसाधनाय प्रभवति; तत्तदुपाध्युपगमापगमाभ्यामेव व्यवस्थोपपत्तेः। अपि चात्मनामनेकत्वं विभुत्वञ्चाभ्युपगच्छतां सांख्यनैयायिकादीनां पक्ष एव पूर्वोक्ताः सुखदुःखादिसांकर्यलक्षणा दोषाः सम्भवन्ति। यतः—सर्वेषां विभूनामात्मनामन्योऽन्येषामन्योऽन्यमनोबुद्ध्यादिभिः संयोगस्य संभवात् सुखदुःखादिबन्धमोक्षादीनां साङ्कर्यं प्रसज्यत एव। अपि च भोः! विभुत्वानेकत्वयोः परस्परविरोधात्—आत्मनां विभुत्वमनेकत्वञ्च साक्षाच्चतुर्मुखेन ब्रह्मणाऽपि निर्वोढुं न शक्यते। अतस्त्वया श्रुतिसिद्धमात्मैकत्वमेवाभ्युपेयम्।

विशिष्टाद्वैत्याद्यभिमताण्वाद्यनेकात्मवादखण्डनम्।

एतेन—परिच्छिन्नाः अण्वादिरूपाश्चिद्रूपा अनेके आत्मानः—इति विशिष्टाद्वैत्यादीनामपि यः पक्षः सोऽपि निरस्तः; बहुश्रुतिस्मृतिपुराणयुक्तिविरोधात्। तथाहि—'स वा एष महा[1]नज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' (बृ० ४।४।२५) 'एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा' (क० उ० २।५।१०) 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' (श्वे० उ० ६।११) 'एकः सन् बहुधा विचचार' (चित्युप० ११।१) 'एक एव हि भूतात्मा' (ब्र० बिं० १२) 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्'

---

१ महत्त्वमत्राणुत्वस्य त्रिविधपरिच्छेदस्य च विरोधि सर्वव्याप्त्यनुरूपं स्वरूपविशेषम्; तत्रैव महच्छब्दस्यार्थविशेषलाभोपपत्तेः। अत एवात्मशब्दसामानाधिकरण्यान्न साङ्ख्यीयं महत्तत्त्वमपि गृह्यते; तस्य जडत्वात्।

(श्वे० उ० ३।९) 'अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानम्' (कठ० उ० १।२।२१) 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' इत्यादिश्रुतिभिः, 'नित्यः सर्वगतः स्थाणुः' (गी० २।२४) 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्' (गी० २।१७) 'अविभक्तं विभक्तेषु' (गी० २।१७) 'सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।' (मनु० स्मृ० १२।९१) 'नित्यः सर्वगतोऽप्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः । एकः सन् भिद्यते भ्रान्त्या मायया न स्वरूपतः ॥' (जाबा० द० १०।२) इत्यादिस्मृतिभिः—'आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्धः एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः । अविक्रियः स्वदृग्हेतुर्व्यापकोऽसंग्यनावृतः ॥ एतैर्द्वादशभिर्विद्वान् आत्मनो लक्षणैः परैः । अहं-ममेत्यसद्भावं देहादौ मोहजं त्यजेत् ॥' (श्रीमद्भाग० ७।७।१९–२०) 'सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतत् आत्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ।' (वि० पु० २।१६।२३) इत्यादिपुराणैश्च आत्मा सर्वशरीरेषु एक एव भवितुमर्हति, पूर्णत्वात् घटादिष्वाकाशवत् । आत्मा एक एव भवति, निष्कलत्वात् सर्वसाक्षित्वात् सर्वत्राहम्प्रत्ययार्थत्वात् सत्त्वचित्त्वसुखत्वादिसमानलक्षणवत्त्वात् इत्येवमादियुक्तिभिश्चात्मनः पूर्णताऽपरपर्यायं विभुत्वमेवावध्रियते । तस्मात्—गङ्गाह्रदनिमग्नस्य युगपत्सर्वाङ्गीणशैत्योपलम्भाभावप्रसङ्गात् नात्मनोऽणुत्वम्, सावयवत्वोपचयापचयत्वानित्यत्वादिदोषप्रसङ्गाच्च नात्मनो देहपरिमितमध्यमपरिमाणत्वञ्च मन्तव्यम् । परिशेषात् विभुत्वमेव निश्चेतव्यम् ।

अपि च—'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै० २।६) इत्यादिश्रुत्या परब्रह्मण एव जीवात्मना प्रवेशश्रवणात्, ब्रह्मात्मनोरभेदोपदेशाच्च नास्त्यात्मभेदः । अत एव यावत् परं ब्रह्म, तावानेव जीवात्मा भवितुमर्हति । ब्रह्मणो विभुत्वं निश्चितं चेत्तदा तदभिन्नस्य जीवात्मनोऽपि । 'अणोरणीयान्' (कठ० उ० २।१।१०) इत्याद्या श्रुतिस्तु 'महतो महीयान्' (कठ० उ० २।१।२०) इति वाक्यशेषात् 'महानजः' (बृ० ४।४।१२) इत्यादिश्रुत्यन्तराच्च दुर्लक्ष्यत्वसूक्ष्मतमत्वमात्रपरा नाणुत्वपरा । न च 'एषोऽणुरात्मा' (मु० उ० ३।१।९) 'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥' (श्वे० उ० ५।९) इत्यादिश्रुत्या जीवात्माऽणुः सिध्यतीति वाच्यम्; यतस्तत्र हि बुद्ध्याद्युपाधिप्रयुक्तस्यौपचारिकस्याणुत्वस्य, पारमार्थिकस्यानन्त्यस्य च प्रतिपादितत्वात् । 'बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो

ह्यवरोऽपि दृष्टः ।' (श्वे० उ० ६।८) इति श्रुत्या बुद्धिगुणेन-मध्यमपरिमाणे-नाराग्रमात्रत्वस्य, आत्मगुणेन-अपरिच्छिन्नविभुत्वेन-अवरत्वस्य-'नास्ति वरो महान् यतः सोऽसौ अवरः' इति व्युत्पत्तिगम्यस्य स्वाभाविकसर्वमहत्तरत्वस्य प्रतिपादितत्वाच्चात्मनो नाणुत्वसिद्धिः । 'एषोऽणुरात्मा' इत्यत्रापि परस्यैवात्मनश्चक्षुराद्यनवग्राह्यत्वेन ज्ञानप्रसादगम्यत्वेन च प्रकृतत्वाद्धेतोर्न जीवात्मनोऽणुपरिमाणत्वमुपदिश्यते—इति सर्वमनवद्यम् ।

अत एवात्र श्रीविद्यारण्यस्वामिभिः—प्रथमे तत्त्वविवेकप्रकरण एव आत्मन एकत्वविभुत्वादिकं समर्थयितुं-संविदः स्वाभाविकभेदशून्यत्वापरपर्यायमेकत्वं नित्यत्वं स्वप्रकाशत्वञ्च युक्तिभिरपि निरूपितम् । सा च संवित् सद्रूप आत्मैव । 'सत्संवित्पदे अभिन्नार्थवृत्तिनी तुल्यार्थवृत्तित्वात्, घटकलशादिवत्, इत्यनुमानेनापि सत्संविदो. एकत्वं सिध्यति । न चासिद्धिः; 'घटः सन्, पटः सन्, संवित् सती, घटो भासते, पटो भासते, संविद् भासते', इत्यनुभवात् । एवमपि प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन सत्यज्ञानपदापर्यायत्वमप्याचार्यैः प्रदर्शितम् । तस्य न्यायमतमनुसृत्य संविदाश्रयत्वस्य वस्तुतोऽसंविद्रूपत्वस्य चाभ्युपगमे जडोऽस्मीति स्वात्मभानप्रसङ्गात् । न चैतादृशं कस्यचित् मूढस्यापि स्वात्मभानं भवति, तस्मात् चिद्रूप एवात्मा सिध्यति । एवं तस्य शून्यमतमनुसृत्यासद्रूपत्वाभ्युपगमे सर्वेषामह नास्मीति भानं भवेत्, परन्तु सामान्यबुद्धिकोऽर्भकोऽपि केनचित्पृष्टः—किं त्वं नासीति, तदुत्तररूपेण नास्मीति न ब्रवीति । किन्तु सर्वदाऽहमस्मि, अहमस्मीति स्वात्मनोऽस्तित्वमभिजानन् स्फुटमभिवदति, तस्मात् विनिश्चीयते-आत्माऽस्ति चिद्रूपवत् सद्रूपोऽपि । तथैव—'अस्तीत्येवोपलब्धव्य इत्येषा याजुषी श्रुतिः । साक्षिविभुन्चिदात्मानं सत्तैकरसमाह नः ॥ सत्ता हि सर्वभावानामधिष्ठानात्मिका स्मृता । एका विभ्वी स्वयंज्योतिः पूर्णाऽभिन्ना चिदात्मनः ॥' इति । एवमात्मनो निरतिशयप्रेमास्पदत्वेन निरतिशयसुखरूपत्वमपि वर्णितम् । अत एव एतादृश आत्मा सच्चिदादिसमानलक्षणयोगात् ब्रह्मणोऽभिन्न एव, महनीयाभिरतिधन्याभिः तत्त्वमस्यादिमहावाक्यश्रुतिभिः प्रतिपाद्यते ।

माध्वाद्यभिमतद्वैतवादनिरासपूर्वकं जीवब्रह्मैक्यवादप्रतिपादनम् ।

ननु—भो ! 'तत्त्वमसि' (छां० ६।८।७) इति महावाक्येन कथं जीवब्रह्मणोरभेद एव प्रतिपाद्यते ? प्रकारान्तरेण तयोर्भेदस्य तेन प्रतिपादन-

सम्भवात् । तथा हि—'तत्त्वमसि' इत्यत्र चतुर्थ्याः 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति पाणिनीयसूत्रेण लोपं कृत्वा, स्वादेशं वा कृत्वा विभक्तिव्यत्ययं विधाय वा तस्मै-परमेश्वराय त्वं समर्पणीयोऽसीत्यर्थः स्वीकार्यः । पञ्चम्या वा स्वादेशलोपादीनामन्यतमं स्वीकृत्य तस्माद्विश्वकारणाद्भगवतस्त्वमुत्पन्नोऽसीत्यर्थोऽभ्युपेयः । षष्ठ्या वा तदन्यतमं स्वीकृत्य तस्य विश्वस्वामिनः परमात्मनस्त्वं दासोऽसि—तत्स्वामिकोऽसीत्यर्थोऽङ्गीकार्यः । सप्तम्या वा तदन्यतममङ्गीकृत्य तस्मिन् विश्वाधिष्ठाने ब्रह्मणि त्वमाश्रितोऽसीत्यर्थो ग्राह्यः । अथवा 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो!' इत्युद्दालकस्य स्वपुत्रं श्वेतकेतुं प्रत्युपदेशपरे वाक्ये 'आत्मा अतत् त्वमसि' इति पदच्छेदः कार्यः । अतदित्यत्र च नञर्थो भेदः । तथा च यः स्वातन्त्र्यादिगुणोपेतः स एव परमात्मा, त्वन्तु अतत् तस्मात्परमात्मनो भिन्नः परतन्त्रो जीवोऽसीत्यर्थ उपेयः । एवं 'तत्त्वमसि' महावाक्येन जीवेश्वरयोर्भेद एव सिध्यति । सत्येवं भवद्भिराचार्यैः कथमभेद एवार्थोऽत्र वर्ण्यते ? ।

महावाक्यानि द्वैतप्रतिपादनपराणीतिमतखण्डनम् ।

इति चेन्मैवम् । अपरिशीलितोपनिषदां परदर्शितदर्शिनामविवेकिनामेवैतादृशो व्यामोहोऽत्र जायते, तन्निराकरणार्थमत्रोच्यते—'अनन्यलभ्यो हि शास्त्रार्थः' इतिन्यायेन शास्त्रादतिरिक्तेन प्रमाणेन यन्न लभ्यते, तत्रैवास्ति शास्त्रस्य तात्पर्यम् । जीवेश्वरयोर्भेदस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणेभ्यः सिद्धत्वेन पुनस्तस्यैव तात्पर्यतः प्रतिपादने कथमपि नोत्साहं करोति शास्त्रम् । अपि च 'तत्त्वमसि'महावाक्यस्य द्वैतवादिविहितः पूर्वोक्तो भेदार्थः तात्पर्यभूताद्वैतार्थबोधकोपक्रमोपसंहारादिगर्भित-महाप्रकरण-विरुद्धत्वात्-अप्रामाणिकतया कथमपि नोपादेयः । तथाहि—महाप्रकरणस्य तस्योपक्रमे हि-श्वेतकेतुं स्वपुत्रं गुरुकुलात् सर्वान् वेदानधीत्य गृहमागतं स्तब्धं मानिनं प्रति पितुरुद्दालकस्य तत्स्तब्धताद्यपनोदनार्थोऽयं एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपबृंहितः प्रश्नः—'उत तमादेशमप्राक्ष्यः' इत्यनन्यलभ्याद्वैततत्त्वविषयक एव स्पष्टमवगम्यते । जीवब्रह्मणोः जगद्ब्रह्मणोश्च वास्तविकभेदस्वीकारे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा कथमपि न संगच्छेत । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा च मृदादिदृष्टान्तमनुरुध्य विवर्ताभिप्रायेणैव समर्थनीया, न तु परिणामाभिप्रायेण । न-

च मृदः शरावादयो भिद्यन्ते, न चाभिन्नाः, न वा भिन्नाभिन्नाः, किन्त्वनिर्वचनीया एव। तथा च-उपादानस्वरूपे ज्ञाते तदात्मनोपादेयं ज्ञातं भवतीत्येवमभिप्रायबोधनाय मृदादिदृष्टान्तप्रदर्शनमस्ति, न तु परिणामाभिप्रायकमिति बोध्यम्। सत्येवं दार्ष्टान्तिकं ब्रह्माऽप्यविकृतं समर्थितं भवति। न खलु नित्यस्य निष्कलस्य ब्रह्मणः सर्वात्मनैकदेशेन वा परिणामः सम्भवति; नित्यत्वादविकृतत्वादनेकदेशत्वाच्च। यदाहुः संक्षेपशारीरकाचार्याः सर्वज्ञात्ममुनयः—'कृपणधीः परिणाममुदीक्षते, क्षपितकल्मषधीस्तु विवर्तताम्।' इति। न चैकविज्ञानेन तत्सदृशं तदधीनञ्च सर्वं ज्ञायते, इत्यर्थः प्रतिज्ञायाः स्यादिति वाच्यम्; तथा नियमाभावेन तादृशस्यार्थस्यासंगतत्वात्। न हि गोज्ञाने तत्सदृशस्य गवयादेः, राजज्ञाने च तदधीनस्य प्रजादेर्नियतं ज्ञानं सम्भवति। तस्मादनियतज्ञाने तत्सदृशादेः कल्पनं प्रामादिकमेव। तथा च—अश्रुतं अमतं-अविज्ञातं वियदादिकं सर्वं चराचरं जगत् तत्त्वतो यदभिन्न-श्रुत-मत-विज्ञात-ब्रह्मव्यतिरिक्तस्वीयतात्त्विकरूपशून्यम्, एकं ब्रह्मतत्त्वं सर्वस्याधिष्ठानमित्यर्थ एव प्रतिज्ञातः। विवर्तवादेऽधिष्ठानज्ञानेनाऽऽरोपितस्य तत्त्वतो ज्ञातत्वं संप्रतिपन्नम्। रज्ज्वां ज्ञातायां भुजङ्गतत्त्वं ज्ञातं भवत्येव, सा हि तस्य तत्त्वम्। रज्जुसाक्षात्कारानन्तरं यत्प्राक् भुजङ्गतत्त्वमभात् सा रज्जुरिति प्रत्ययात् भुजङ्गे रज्ज्वात्मकज्ञातस्वीयतत्त्वकत्वात्मकं रज्जुज्ञानेन तत्त्वतो ज्ञातत्वमक्षतमेव। एवं हि 'वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' (छां० ६।१।४) इति वाक्यशेषे प्रदर्शितो दृष्टान्तोऽप्यनुकूल एव स्यात्। स च मृद्विकारस्य घटशरावादेरनृततां बोधयति। वाचाया आरम्भणं-आलम्बनमात्रमेव विकारो घटशरावादिः, नामधेयं-नाममात्रं, न तु तस्य मृदः स्वकारणात् पृथग्भूता वस्तुसत्ताऽस्तीति द्योतयति 'नामधेय'पदम्। दृष्टञ्च नामपदस्याभासद्योतकत्वम्—'यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम्।' (गी० १६।१७) इत्यत्र। घटादीनां मिथ्यात्वे घटः सन्नित्यादिव्यवहारस्तर्हि कथमुपपाद्यः स्यात्? इत्यत आह-मृत्तिकेत्येव सत्यमिति। मृत्तिकात्मनैव घटादिकं सत्यं ननु स्वरूपेणेत्यभिप्रायः। अमुमर्थं दार्ष्टान्तिके दर्शयति-'एवं सोम्य! स आदेशो भवती'ति।

तदुपपादनायैव—'सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम्।' (छां० ६।२।१) इत्यभिहितम्। अनेन हि 'इदं'शब्दोदितस्य विश्वस्य सद्ब्रह्माभेदेन

त्त्वमभिधायार्थात् सद्व्यतिरेकेणाविद्यकनामरूपात्मकस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वं स्पष्टं प्रतिपाद्यते। 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यनेन भेदत्रयनिषेधद्वारा तदेव समर्थ्यते। एवं 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा० ६।३।२) इत्यनेन मध्येऽपि जीवब्रह्मणोरभेद उक्तरीत्या निष्प्रपञ्चाद्वितीय ब्रह्मपरोपक्रमानुगुण एव परामृश्यते। एवं 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो!।' (छां० ६।१६।३) इत्युपसंहारोऽप्युपक्रमानुगुण एवोपलभ्यते। 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं'मिति हि—'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृ० ४।५।७) इत्यादिश्रुत्यन्तरानुसारात् 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छां० ६।२।१) इत्युपक्रमानुसाराच्च 'एतत्=सत्, आत्मा=अभिन्न स्वरूपं अस्य सर्वस्य तदेतदात्म' इति बहुव्रीहिं कृत्वा ततो भावप्रत्यये कृते, भावप्रत्ययस्य प्रकारीभूतप्रकृत्यर्थपरत्वात्, बहुव्रीह्यर्थे विशेषणीभूतात्मपरामर्शकत्वेन 'एष आत्मेदं सर्वं' इति प्रतिपादयति। 'एष आत्मेदं सर्वं' इत्येव वक्तव्ये सामानाधिकरण्यमात्मात्मीयभावेनौपचारिकमिति शङ्कानिराकरणाय बहुव्रीहिभावप्रत्यययोरुपादानम्। तथा सति बहुव्रीहिणैव मुख्यया वृत्त्याऽऽत्मात्मीयभावे लब्धे पुनर्भावप्रत्ययरूपप्रयत्नान्तरकरणं व्यर्थं स्यादिति सा शङ्का निराकृता भवति। तच्च सामानाधिकरण्यं रजतं शुक्तिरिवारोपितबाधाभिप्रायेणैवाभ्युपेयम्। तन्निर्धारणार्थमस्ति—'तत्सत्यमि'ति वाक्यम्। तत्र तच्छब्दः प्रकृतमात्मानं परामृशति; तस्यैव तात्पर्यविषयतयाऽस्मिन् संदर्भे प्राधान्यात्। 'स आत्मा' इति वाक्ये तस्यैव परामर्शेन तदैकार्थ्यानुसाराच्च। ततश्च तच्छब्देनाऽऽत्मानं परामृश्य तस्य विशिष्य सत्यताप्रतिपादन—अनात्मनो द्वैतप्रपञ्चस्यानृततां बोधयत् पूर्वोपक्षिप्तं सामानाधिकरण्यं बाधायामेवेति व्यवस्थापयति। तस्मात् 'तत्त्वमसी'ति महावाक्यमपि स्वस्वारस्यानुसारेण यथाश्रुतं जीवब्रह्मणोरभेदार्थबोधकमेव साधु। विभक्तिलोपादिना क्लेशेन प्रकरणविरुद्धं भेदपरकं तद्व्याख्यानं न कथमपि संगतम्। न च सत्यार्थग्राहिणामपक्षपातधियां विदुषां प्रमोदावहम्। स्वस्वारस्यत्यागेन विभक्तिलोपाद्याश्रयणं द्वैतिनां व्यामोहमात्रमेव तत्राभिव्यनक्ति। अतदिति पदच्छेदस्तु एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधात् ब्रह्मजीवैक्यस्याप्रसक्तत्वेन निषेधानुपपत्तेश्चानुपपन्न एव विज्ञेयः। एतेन 'तस्य त्वं तत्त्वम्' इति समस्तं पदमित्यपि निरस्तम्। असमासेनैव षष्ठ्यर्थलक्षणादिरहितेन उपपत्तौ

षष्ठीसमासस्यान्याय्यत्वात्, अन्यथा पूर्वमीमांसास्थितस्थपत्यधिकरणविरोधापत्तेः। तत्र हि सम्बन्धिलक्षणापत्त्या निषादस्य सङ्करजातिविशेषस्य स्थपतिरीश्वरस्त्रैवर्णिक इति षष्ठीसमासमनादृत्य निषादाभिन्नस्थपतिरित्यर्थककर्मधारयसमास एवाभ्युपगतः इति।

नन्वस्तु तर्हि-'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' (मु० उ० ३।१।३) 'मुक्तः शिवसमो भवेत्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्जीवात्मनो ब्रह्मसदृशं मुक्तिदशायां प्रतिबन्धकनिवृत्तौ-अभिव्यक्तं उत्पद्यमान वा रूपान्तरम्। तथा च तत्पदस्य तस्मिन् तत्सदृशे गौणी वृत्तिरभ्युपगम्यताम्। इत्थं च त्वं तत्=ब्रह्मसदृशोऽसीति महावाक्यार्थो भवतु पुरुषार्थपर्यवसायीति चेत्-नैवम्।

यतः। पूर्वोक्तश्रुतौ-पारम्यविशेषितस्य हि साम्यस्यात्यन्तिकाभेदार्थकत्वाभ्युपगमात्, त्वदुत्प्रेक्षितेऽभिव्यक्ते समुत्पद्यमाने च ब्रह्मसदृशे ब्रह्मभिन्ने रूपान्तरे श्रुत्यादिप्रमाणानामभावात् प्रत्युत 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता' (बृ० ३।७।२३) 'स एष इह प्रविष्ट.' (बृ० १।४।७) 'नात्र काचन भिदाऽस्ति' (म० वा० र० ४) 'योऽन्यां देवतामुपास्ते न स वेद' (बृ० १।४।१०) 'आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसहस्रस्य तत्प्रतिषेधकत्वाच्च साम्यस्य भेदघटितः सादृश्यार्थः सर्वथाऽनुचित एव। अत एवाहु. शिष्टा महर्षयो ब्रह्मगीतासु—'सर्वाकारतया साम्यं परमाद्वैतलक्षणम्। अत· साम्यं तयो. साक्षात् ऐक्यमेव न चेतरत्॥' इति। न च 'साम्य'पदस्यैक्ये प्रयोगादर्शनात् साम्यं सादृश्यमेव स्यान्नैक्यमिति वाच्यम् 'ज्ञानसमकालमुक्तः' 'समसमयवर्ती' 'समानोदरे शयितः' 'समानं वृक्षं परिषस्वजाते' 'समानग्रामः' 'अनयोः समा जातिः' 'समानं कुल' इत्यादिलौकिकवैदिकोदाहरणव्यवहारेषु च 'सम'शब्दस्य तत्पर्याय'समान'शब्दस्य चैक्य एव प्रयोगदर्शनात्, साम्यमिह ऐक्यमेव मन्तव्यम्, न सादृश्यम्।

अपि च त्वदुदाहृतश्रुतौ—'यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय' (मुं० उ० ३।२।८) इति प्रागुपन्यस्तदृष्टान्तानुगुण्यात्, परमं साम्यमित्याऽऽत्यन्तिकाऽभेदद्योतकपरमपदस्वारस्यात् भेदप्रतिषेधकश्रुतिस्मृतिसहस्रानुरोधाच्च 'साम्य'पदस्य ऐक्यार्थकत्वे, स्मृतेस्तन्मूलिकायाः तत्समानार्थकत्वे च निश्चिते जीवात्मनां पृथक् पृथक् अनन्तकोटितादृशरूपा-

न्तरकल्पनं, आवरणोत्पत्त्यादिकल्पनं, सर्वशाखागतेष्वभ्यस्यमानेषु महावाक्येषु ब्रह्मबोधकपदस्य लक्ष्यमाणगुणसम्बन्धनिमित्तकजघन्यतमगौणीवृत्तिकल्पनं, त्वया कल्प्यमानस्य तत्सदृशरूपान्तरस्य मुक्तिकालोत्पत्तिकत्वेनोपदेशकालेऽविद्यमानतया वर्तमानार्थकलटोऽसङ्घटनात् लडादिव्यत्ययकल्पनञ्च श्रुतहान्यश्रुतकल्पनात्मकमहादोषवत्तया सर्वथाऽनुचितमेव पक्षपातवर्जितैः सुधीभिः प्रत्येतव्यम् ।

अपि च 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' (गी० ५।१९) 'पण्डिता. समदर्शिनः' (गी० ५।१८) इत्यादिगीतावचनेषु 'समं=सदृशं ब्रह्म, 'सदृशदर्शिनः' इत्यर्थौ न कथमपि संगततयाऽभ्युपेयते विद्वद्भिः । न च ब्रह्मणः कथञ्चित् केनचित् सादृश्यमस्ति । 'न तस्य प्रतिमा अस्ति' (श्वे० उ० ४।१९) इत्यादिना तत्प्रतिमायाः=सादृश्यस्य प्रतिषेधात् । न चैवं साम्यार्थे ऐक्येऽवधृते परमत्वविशेषणं प्रयोजनाभावात् व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । सौपुप्तिकसदैक्यव्यावृत्तिरूपस्य प्रयोजनस्य सद्भावेन तस्याव्यर्थत्वात् । तस्मात्-'परमं साम्यम्' इत्यत्र सर्वात्मनाऽखण्डैकरसाद्वैतपूर्णत्वलक्षणमैक्यमेव साम्यमिति सिद्धम् । अथवा 'सम'शब्दस्य सर्वपर्यायत्वोपगमात् साम्यमिह सर्वत्वलक्षणमप्यभ्युपेयताम् । 'यो वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति' (बृ० १।१।१०) 'ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ।' (मुण्ड० ३।२।५) इत्यादिश्रुते. । तत्रत्यं सर्वात्मभाववचनं हि विज्ञस्य ब्रह्मभावं विहाय न शक्य सार्थकयितुम् । अत. सर्वत्वसहकृतं ब्रह्मत्वमप्युपेयते । स्मर्यते च भगवता वेदपुरुषेण गीतास्वपि—'मद्भावं सोऽधिगच्छति' (गी० १४।१९) 'स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति । (गी० ५।२४) इति । ज्ञानलभ्ये सर्वत्वरूपे साम्ये आपेक्षिकलक्षणं संकोचं व्यावर्तयितुं निरतिशयत्वञ्च विज्ञापयितुं परममिति विशेषणम् । तस्मात् श्रुत्यन्तरप्रतिपादितं ब्रह्मभावाविनाकृत सर्वात्मभावलक्षणमेवात्र परमं साम्यमभ्युपेयम् । सत्येवं तत्सदृशस्त्वमसीति महावाक्यार्थवर्णनं परेषां प्रमादमूलतया सर्वथाऽसंगतमिति कृतधियः समालोचयन्तु । इति ।

अपि च—'तत्त्वमसी'त्यत्र तत्त्वंपदयो. सामानाधिकरण्यं तदभिन्नस्तदेव त्वमसीति मुख्यया वृत्त्या शक्त्यैवाभेदं बोधयति । विभक्तिलोपादिकल्पनया द्वैतवादिभिरुत्प्रेक्षितं तत्त्वंपदयोर्वैयधिकरण्यन्तु न मुख्यया वृत्त्या भेदं

प्रतिपादयति, किन्तु लक्षणया जन्यजनकनियन्तृनियम्यादिभावमेव प्रतिपादयति। स च भेदपूर्वक इति मत्वा तदन्यथाऽनुपपत्त्या तयोर्भेदमाक्षिपति। एवं हि अभेदस्य शाब्दत्वेन मुख्यत्वात् तस्यैव बलिष्ठत्वेन पारमार्थिकत्वम्। भेदस्य चार्थिकत्वेनामुख्यत्वात् कल्पितत्वमेवाभ्युपेयम्। न च 'तत्त्वमसी'त्यत्र स्वस्वारस्यानुसारेण सामानाधिकरण्यबोध्यं यथाश्रुतं जीवेशयोरैक्यं सार्वज्ञ्यासार्वज्ञ्यादिविरुद्धधर्माक्रान्तत्वादयोग्यतापराहतमिति वाच्यम्। 'सोऽयम्' इत्यादाविव जहदजहल्लक्षणया विरुद्धाकारत्यागेन शुद्धस्वरूपैक्यबोधनात् नायोग्यतापराहतमित्यलं पल्लवितेन, अधिकन्तु आकरे द्रष्टव्यम्।

प्रतिबिम्बवादसमर्थनम्।

ननु—अष्टमे कूटस्थदीपप्रकरणे—'ईषद्भासनमाभासः प्रतिबिम्बस्तथाविधः। बिम्बलक्षणहीनः सन् बिम्बवद्भासते स हि॥' (८।३२) इत्यादिभिः—चिदात्मनः कूटस्थस्य रूपाकारशून्यस्य बुद्ध्यादौ प्रतिबिम्बात्मक आभासः स्वीकृतः। परन्तु स न संगतः, यतः प्रतिबिम्बो हि साकारस्य रूपवत एव साकारे रूपवत्येव परिपतति, दर्पणे मुखस्येव। तौ हि साकारावन्योऽन्यतः पृथक् चापि वर्तेते। अपृथग्भूतस्य प्रतिबिम्बो न सम्भवति। अतश्चिदात्मनो ब्रह्मणो निराकारत्वात् सर्वव्यापकत्वाच्च प्रतिबिम्बः सुतरामसंभवः। न च गभीरे निर्मले पयसि निराकारस्यापृथग्भूतस्य विभोर्नभस. प्रतिबिम्ब इव स्वच्छान्त.करणे परमात्मन आभासो भविष्यतीति वाच्यम्। यतः—आकाशमस्त्यदृश्यमतस्तं न कोऽपि चक्षुषा वीक्षितुं प्रभवेत्। यश्चापि तत्र नीलिमा विलोक्यते, स नाकाशस्य, रूपरहितत्वात्तस्य। किन्तु अप्परमाणूनां बाहुल्यं नीलिमरूपेण विलोक्यते। यत्तत्र पांशुलत्वं दृश्यते, तत् पृथिवीतः समुड्डीय वायौ परिभ्रमन्तो रजःकणाः सन्ति, तेषामेवाम्भसि प्रतिबिम्बः, न त्वाकाशस्येति।

अत्र वदामः—अप्रयोजकं नियममुपेत्य—[1]"रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव'

---

१ रूप्यते-अहमिति धिया व्यवह्रियते आत्मा येनान्त करणेन तत् रूपम्, प्रतिरूपः=प्रतिबिम्बः, 'प्रतिबिम्ब'शब्दस्येव बिम्बस्वरूपार्थकरूपपदान्तकस्य 'प्रतिरूप'शब्दस्यापि प्रतिबिम्बार्थकत्वात्। अत एव पुरुषप्रतिबिम्बे 'पुरुषप्रतिरूपोऽयम्' इति प्रयोगदर्शनमप्युपपद्यते।

(ऋ० ६।४७।१८) 'यथा ह्ययं [1]ज्योतिरात्मा विवस्वान्, अपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्। उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥' 'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥' (ब्र० बि० उ० १२) 'आभास एव च' (ब्र० सू० २।३।५०) 'अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्' (ब्र० सू० ३।२।१८) इत्यादिश्रुति-स्मृति-सूत्रप्रमाणैः स्वारस्यतः प्राप्तस्य प्रतिबिम्बभावस्य निराकरणानुपपत्तेः । वेदान्तदर्शने ब्रह्मसूत्रे हि— 'अंशो नानाव्यपदेशात्' (२।३।४३) इत्यनेनोक्तं जीवस्य परमेश्वरांशत्वं— 'प्रकाशादिवत्' (२।३।४६) इत्यनेनौपाधिकावच्छेदनिबन्धनं प्रतिपाद्य 'आभास एव च' (२।३।५०) इत्यनेन च बिम्बप्रतिबिम्बभावनिबन्धनं स्पष्टं प्रतिपाद्यते । अत एव जीवः परमात्मनः प्रतिबिम्बापरपर्याय आभास एव, न स एव साक्षात्, नापि वस्त्वन्तरम् । अतो यथा नैकस्मिन् सूर्यप्रतिबिम्बे कम्पमाने प्रतिबिम्बान्तरं कम्पते, एवं नैकस्मिन् जीवे कर्मफलसम्बन्धिनि सति जीवान्तरस्य तत्सम्बन्धः; आभासस्य चाविद्योपाधिकृतत्वात्, तदाश्रयस्य संसारस्याविद्याकृतत्वोपपत्तिरिति, तद्व्युदासेन च पारमार्थिकस्य ब्रह्मभावस्योपदेशोपपत्तिरिति ।

यत्तूक्तं—'दर्पणे मुखस्येव साकारस्य रूपवत एव साकारे रूपवत्येव प्रतिबिम्बः परिपतति' इति । अत्रोच्यते—तत्र तावत् साकारस्य रूपवत एव प्रतिबिम्ब इति नास्ति नियमः । जपाकुसुमरूपस्य नीरूपस्य निराकारस्यापि स्फटिकादौ तथा रूपरहितस्यापि शब्दस्य प्रतिबिम्बदर्शनात् । किमङ्ग ! शब्दोऽपि प्रतिबिम्बते ? किं विमर्शेन ? गिरिगुहागोपुरादिषु शब्दस्य प्रतिध्वनिरूपप्रतिबिम्बोपलम्भात् । अन्यथा प्रतिलोमं प्रतिभासानुपपत्तेः । प्रतिलोमवातेन प्रतिस्रोतःप्रवृत्तिकल्पनेऽपि शब्दस्य निःस्पर्शस्याभिघातायोगेन परावृत्त्यनियमात्, तथापि परागाहूतिवदुपलभ्येत । किन्तु नियमतः प्रतिबिम्बितः शब्दः प्रत्यगाहूतिवदुपलभ्यते । न च तादृशस्थले शब्दान्तरोत्पत्तिरेव, न तु शब्दप्रतिबिम्ब इति वाच्यम्; गिरिगुहादिशब्दप्रतिबिम्बप्रदेशे वर्णपदादिरूपशब्द-

---

१ ज्योतिरात्मा=ज्योतिःस्वरूप., उपाधिना=जलरूपेण, भेदरूप.=भेदेन रूप्यते प्रतीयत इति भेदरूप.-भिन्न इति यावत् । देवः=परमात्मा, एवमुपाधिकृतापारमार्थिकभेदवान् भवति । क्षेत्रेषु=अविद्याऽन्तःकरणादिषु । एकधा-ईश्वररूपेण, बहुधा=जीवरूपेण ।

जनकस्य कण्ठादिप्रदेशस्याभावेन वर्णात्मकशब्दजननासम्भवात् । अतो गिरिगुहाद्यवच्छेदेन प्रतीयमानस्य प्रतिशब्दस्य मूलशब्दत्वस्य शब्दान्तरत्वस्य चासम्भवात् तदवच्छेदेन प्रतीतिसिद्धये प्रतिबिम्बतैवाभ्युपगन्तव्या ।

एवं नीरूपायाः संख्याया अपि प्रतिबिम्बो दृश्यते । अस्ति हि संख्यायामपि संख्या प्रतिबिम्बमाना । एकत्वं प्रथमसंख्या, द्वित्वं द्वितीयसंख्या, बहुत्वेषु त्रित्वं प्रथमसंख्या, चतुष्ट्वं द्वितीयसंख्येत्यादिव्यवहारात् । अत एव 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत' इत्यत्र त्रित्वमेव बहुवचनार्थो, न तु चतुष्ट्वादिकं प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति मीमांसान्यायविदः । ननु–संख्यासु वस्तुतो नास्ति प्रतिबिम्बात्मकं संख्यान्तरं, किन्तु द्वित्वसंख्या द्वितीयेत्यादिसजातीयसंख्याव्यवहारमात्रम्, सत्ता सतीतिवदभेदेऽपि धर्मधर्मिभावकल्पना क्रियते, इति चेत्,–तर्हि तुल्यमेतदात्मनोऽपि, यतस्तत्रापि वस्तुतो नास्ति प्रतिबिम्बाख्यमात्मान्तरम् । किन्तु सजातीयव्यवहारनिबन्धना धर्मधर्मिभावकल्पनैव । धर्मी बिम्बाख्यः परमात्माऽस्ति, धर्मरूपाः प्रतिबिम्बकल्पाः सन्ति जीवात्मान इति–उपाधिभिः कल्प्यत इति । तस्मात् रूपवत एव प्रतिबिम्ब इति नियममवलम्ब्यात्मप्रतिबिम्बनिराकरण तावदयुक्तम् । तथा रूपवत्येव साकारे प्रतिबिम्ब इति नियममवलम्ब्यापि निराकरणमयुक्तम् । तथाहि—किं प्रतिबिम्बोपाधेर्वस्तुतो रूपवत्त्व प्रतिबिम्बने प्रयोजकमिष्यते, उत रूपवत्त्वेन ग्रहणम् ? आद्ये–नात्मनोऽन्तःकरणेषु प्रतिबिम्बानुपपत्तिः । तेषां पञ्चीकरणेन रूपवत्त्वात् मध्यमपरिमाणाङ्गीकारेणाकारवत्त्वाच्च । न द्वितीयः; निजरूपवत्त्वेनागृह्यमाणेऽपि स्फटिके सन्निहितजपाकुसुमप्रतिबिम्बनेन 'अरुणः स्फटिकः' इति व्यवहारदर्शनात् । इति ।

अपि च भो ! त्वया गगनप्रतिबिम्बापलापोऽपि न कर्तुं शक्यते, यतः–यथा बहिः 'नीलं नभः' 'विशालं नभः' इत्यादिरूपेण गगनमनुभूयते । एवं कूपतडागादिजलेऽपि 'नीलं नभः' 'विशालं नभः'इत्यादिरूपोऽनुभवोऽस्ति सर्वसम्प्रतिपन्नः । कूपजलादौ च प्रतीयमानवैशाल्यादियुक्तं नभो वस्तुतो नास्ति, अतोऽमूर्तस्याप्याकाशस्य स्वाश्रिताभ्रनक्षत्रादिविशिष्टस्य जले प्रतिबिम्बभावदर्शनात् प्रतिबिम्बरूपमेव तत्र दृश्यमान नभ इति वक्तव्यम् । न च जलान्तराकाशोऽभ्रादिप्रतिबिम्बाधारः स्यादिति वाच्यम्, जानुमात्रेऽपि जले दूरविशालाकाशदर्शनात् । सत्येवं कथं गगनप्रतिबिम्बापलापः क्रियते ? । न च नीरूपस्य प्रतिबिम्बासम्भव इति वाच्यम्; शब्दसंख्यारूपादेर्नीरूपस्यापि प्रतिबिम्बदर्शनात् ।

नच नीरूपस्य रूपशब्दादेर्गुणस्य प्रतिबिम्बसम्भवेऽपि नीरूपद्रव्यस्य प्रतिबिम्बो न कथमपि सम्भवतीति वाच्यम्; अस्मत्सिद्धान्ते द्रव्यगुणादिपरिभाषाया अनभ्युपगमात्। तदभ्युपगमेऽपि गगनप्रतिबिम्बानुभवानुरोधेन रूपोपहितद्रव्यस्य प्रतिबिम्बः सम्भवत्येव। तदुपहितत्वञ्च वस्तुतः स्वगतरूपेण स्वस्मिन्नारोपितरूपेण वेत्यन्यदेतत्। तथा च बहिरारोपितनैल्यादिविशिष्टगगनस्य जलादौ प्रतिबिम्बाभ्युपगमेऽपि नास्ति किञ्चिद्बाधकम्।

अपि च–'पुरः पुरुष आविशत्' (बृ० २।५।१८) 'तदेवानुप्राविशत्' (तै० उ० २।६) 'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः' (बृ० १।४।७) 'स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत' (ऐ० ३।१२) इत्यादिश्रुतिभ्योऽवगम्यमानो व्यापिनो निराकारस्याविकृतस्यात्मनः प्रवेशः सर्परसादिवत्, नाभ्युपेयोऽसम्भवात्, किन्तु अन्तःकरणादौ-अभिव्यक्तावभासलक्षणः प्रतिबिम्बभाव एव। यद्यपि प्रवेशबोधनमात्रेण नान्तःकरणे प्रतिबिम्बलाभः सम्भवति; अधिष्ठानतयाऽपि प्रवेशसम्भवात्। तथापि घटादावप्यधिष्ठानतया प्रवेशसम्भवात्–नखाग्रपर्यन्तप्रवेशस्यान्तःकरण एवोक्तेः प्रतिबिम्बत्वरूपान्तःकरणान्तर्गतत्वरूपप्रवेशविशेषतात्पर्यकत्व विनाऽन्यथाऽनुपपन्नस्वरूपया श्रुतार्थापत्त्या तादृशप्रवेशबोधन क्रियते।

यत्तूक्तं–आत्मन उपाधिभ्योऽपृथग्भूततया व्यवधानाभावात् प्रतिबिम्बानुपपत्तिरिति,–नैवम्; सर्वतः प्रसृतसवित्रालोकादेरादर्शादौ, स्फटिकादौ चान्तर्गतयावकादेः प्रतिबिम्बदर्शनाद्, वस्तुशक्तिवैचित्र्यप्रयुक्तवैषम्यस्यातर्क्यत्वाच्च। चाक्षुषप्रतिबिम्ब एव क्वचिद्व्यवधानापेक्षाऽस्ति, नान्यत्रेति-प्रागुदाहृतश्रुतिप्रमाणानन्यथासिद्धेः तादृशव्यवस्थाऽभ्युपगमाच्चोपाध्यन्तर्भावेन स्फुटावभासित्वलक्षण प्रतिबिम्बनमात्मनोऽवलम्बामहे।

अपि च 'स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया' इतिन्यायेन श्रुत्यादिप्रमाणावगतस्यात्मप्रतिबिम्बभावस्य सूर्याकाशादिदृष्टान्तसाम्यं विवक्षितांशमादाय कथञ्चि प्रतिपादितमपि–नहि दृष्टदार्ष्टान्तयोः सर्वांशतः साम्यं तद्भावोच्छेदापातात् केनापि दर्शयितुं शक्यते। तदेतत्–ब्रह्मसूत्रमीमांसायां शङ्कासमाधानाभ्यां भगवन्तो **बादरायणा**चार्या अपि प्राहुः-'अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्' (ब्र०सू० ३।२।१९) 'वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्।' (ब्र०सू० ३।२।२०) इति। व्याख्यातमेतद्भगवत्पादैः श्रीशङ्करस्वामिभिरपि–'न जलसूर्यकादितुल्यत्वमिहो-

पपद्यते, तद्वदग्रहणात्। सूर्यादिभ्यो हि मूर्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेशं मूर्तं जलं गृह्यते, तत्र युक्तः सूर्यादिप्रतिबिम्बोदयः, नत्वात्मा मूर्तो, न चास्मात्पृथग्भूता विप्रकृष्टदेशाश्चोपाधयः, सर्वगतत्वात्सर्वानन्यत्वाच्च। तस्मादयुक्तोऽयं दृष्टान्त इति। अत्र प्रतिविधीयते-वृद्ध्यादीति। युक्त एव त्वयं दृष्टान्तो विवक्षितांशसम्भवात्। न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः क्वचित्कञ्चिद्विवक्षितांशं मुक्त्वा सर्वसारूप्यं केनचिद्दर्शयितु शक्यते। सर्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोच्छेद एव स्यात्। न चेदं स्वमनीषया जलसूर्यकादिदृष्टान्तप्रणयनम्, शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते। किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति? तदुच्यते-वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति। जलगतं हि सूर्यप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्धते, जलह्रासे ह्रसति, जलचलने चलति, जलभेदे भिद्यते, इत्येवं जलधर्मानुयायि भवति। न तु परमार्थत. सूर्यस्य तथात्वमस्ति। एवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद्भजत इवोपाधिधर्मान् वृद्धिह्रासादीन्। एवमुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो. सामञ्जस्यादविरोधः इति। तस्मात् पूज्यपादानां श्रीविद्यारण्यमुनीश्वराणामत्र चिदात्मनः प्रतिबिम्बापरपर्यायाभासप्रतिपादनं सुसंगतं, नैव कथमप्यसंगतमिति बोध्यम्।

अनृतादपि सत्यप्रतिपत्त्युपपादनम्।

ननु-भोः! युष्मदाचार्यैः-'द्वैतमसन्मायामयत्वतः' (चित्रदीप० ६।४५) 'स्वप्नेन्द्रजालसदृशं' (तृप्तिदीप० ७।७१) इत्यादिभिर्वचनैः-चिदात्मभिन्नस्य सर्वस्य द्वैतप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते। सत्येवं तदन्तर्गततयाऽद्वैतब्रह्मबोधसाधनानां शास्त्रगुर्वादीनामप्यनृतत्वात्-तैः कथं सत्यब्रह्मबोधः सम्भवेत्? न ह्यनृताया मातुः सकाशात् सत्यस्य पुत्रस्य जन्मलाभो दृष्ट इति चेत्,-मैवम्; प्रागद्वैतब्रह्मज्ञानात्-द्वैतप्रपञ्चस्य व्यावहारिकास्तित्वाभ्युपगमेन ब्रह्मबोधसाधनानां शास्त्रगुर्वादीनामपि सद्बुद्धिबोध्यत्वात् न तदा तेषामनृतत्वमवगम्यते। तथा च 'एकमेवाद्वितीयम्' (छां० ६।२।१) 'नेह नानास्ति किञ्चन' (बृ० ४।४।१९; क० उ० ४।११) इत्यादिकं प्रामाणिक शास्त्रं पूर्वं प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपं शिष्यशासित्रादिभावरूपञ्च भेदं वस्तुतोऽसत्यमपि व्यावहारिकसत्यतया गृहीत्वा मुमुक्षून् सन्मार्गं प्रदर्शयितुं प्रवृत्ततया पश्चात् 'वेदा अवेदाः' (बृ० ४।३।२२) इति स्वमुखेनैव स्वस्यापि ब्रह्मभिन्नतयाऽसत्यत्वं प्रख्याप्याविद्याकल्पितकृत्स्नद्वैतप्रपञ्चनिरासपूर्वकं निर्विशेषं सच्चिद्घनमानन्दपूर्णं ब्रह्मा-

द्वयमेव बोधयति। अतस्तत्त्वज्ञानिना शास्त्रमपि ब्रह्मभिन्नतयाऽसत्यत्वेन भावनीयमेव, अन्यथा मनागपि द्वैतप्रतिभासेऽद्वैतभावना स्थिरा न स्यात्। ब्रह्माभिन्नतया समग्रस्य जगत इव शास्त्रादेर्भावनन्तु–इष्टापादनमेव। सत्येवं शास्त्रादेर्मोक्षद्वारपर्यन्तमेव गतिर्नत्वद्वयब्रह्मभावलक्षणमोक्षावस्थायाम्।

अपि च नैतदभिनिवेष्टव्यम्—यत्–मिथ्याभूतात्–साधनात्–सत्याधिगतिर्नैव भवतीति। यतः स्वप्ने घटादिविषयाणामसत्यत्वेऽपि तद्विषयकज्ञानस्य सत्यत्वदर्शनात्। यद्यपि स्वाप्नं ज्ञानं न तदा ज्ञानत्वेन केवलमस्ति, किन्तु तत्तन्मिथ्याविषयविशेषसहितस्य तज्ज्ञानस्य जाग्रदवस्थायामभावात् असत्यत्वमेवास्ति। तथापि मिथ्याभूतमपि तत् स्वाप्नं हस्त्यादिज्ञानं परमार्थशुभाशुभप्रतिपत्तेः कारणं भवतीति–अनृतात् सत्याधिगतेरवर्जनीयत्वमेव प्रत्येतव्यम्।

किञ्चानृता सत्यप्रतिपत्तेरिदमपरमुदाहरणम्। रेखारूपादनृतादक्षरात् सत्याक्षरप्रतिपत्तिर्या दृश्यते सा, यद्यपि रेखा सत्यैव, तथापि न सा रेखात्वेन केवला वर्णबुद्धिहेतुर्भवति; किन्तु वर्णात्मकतयैव, वर्णात्मकता तु रेखायामनुभूयमानाऽऽरोपिततयाऽनृतैव। 'अयं कवर्णोऽयं खवर्णः' इत्येवं रेखाविशेषे वर्णतादात्म्यमारोपितमनुभूयत एव सर्वैः, सर्पतादात्म्यमिव रज्ज्वाम्। एवं रेखातादात्म्येऽनारोपितानां वर्णानामस्ति सत्यार्थबोधकत्वम्। न च रेखास्मारिता वर्णा एव सत्याः सन्तु सत्यार्थसाधका इति वाच्यम्; आशैशवं ककारोऽयं गकार इत्यनुभवात् अभेदेनैव स्मरणात्, विवेके सत्यपि दृढतरसंस्कारवशात् नारोपनिवृत्तिर्भवति। अत एव 'ककारं पठति लिखति च' इति सार्वलौकिको व्यवहारो नापलपितुं शक्य इति। एवं मिथ्याभूतस्य मायाकल्पितव्याघ्रादेः, रज्जुसर्पादेश्च सत्यभयादिहेतुत्वं, सवितृसुषिरस्य च सत्यमरणसूचकत्वं शङ्काविषस्य च सत्यमरणहेतुत्वमित्यादीनि सन्ति भूयांस्युदाहरणानि–अनृतात्सत्यप्रतिपत्तिविषये इति।

शास्त्रादिप्रामाण्यप्रतिपादनम्।

एतेन शास्त्रादीनामनृततया कदाचिदपि प्रामाण्यमेव न स्यादिति परास्तम्। तत्त्वज्ञानसिद्धेः पूर्वं व्यवहारदशायां बाधाभावात् तेषां प्रामाण्यस्याभ्युपगमात्। यदाहुः—'लौकिकं वैदिकं तद्वत् प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्रयात्।' इति। अद्वैतात्मसाक्षात्कारपर्यन्तमेव सकलं प्रमाणजातमनुवर्तते, जाते तु तत्साक्षात्कारे बाधितं सद्विनिवर्तते इति यावत्। तथा च प्राक् तत्त्वावबोधात् सर्वेषां प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वेन तद्दशायां बाधाभावात् निष्प्रत्यूहं प्रामाण्यमवतिष्ठत

एव, तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं तु प्रामाण्यस्य बाधिततयाऽनृतत्वापादानन्त्विष्टापत्तिपराहतमेव वेदितव्यम् ।

यदभिप्रेत्य **श्रीमद्भागवते** वेदस्तुतौ श्रीमद्बादरायणाचार्या अप्यूचुः— 'यच्छ्रुतयस्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः' (१०।८७।४१) इति। अयमर्थः—हि-यस्मात् एवमतः श्रुतयस्त्वयि=अवाङ्मनसगोचरे निर्विशेषे प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि, अतन्निरसनेन=तत्-आत्मतत्त्वं, अतत्-तद्भिन्नं मिथ्याभूतं जगत्, तस्य-'नेह नानास्ति किञ्चन' (बृ० ४।४।१९) 'अस्थूलमनणु' (बृ०३।८।८) 'अशब्दमस्पर्शमरूपम्' (कठ० १।३।१५) इत्यादिना निरसनेन—बाधेनैव फलन्ति=तात्पर्यवृत्त्या पर्यवस्यन्ति। यतस्ताः श्रुतयो भवन्निधनाः सन्ति। भवति-त्वयि, यद्वा भातीति भवान्-चिज्ज्योतिःस्वरूपः, तत्र त्वयि सर्वानन्येऽखण्डैकरसे निधनं=समाप्तिर्यासां तास्तथा। निरवधिकासाक्षिकनिषेधादर्शनात्तदवधिभूतं सच्चिद्घनं पूर्णाद्वैतं त्वामेव बोधयित्वा मुमुक्षून् प्रत्यभेदेन साक्षात्कारयित्वा समाप्तकर्तव्याः—निवृत्तव्यापारा भवन्ति। यद्वा भवन्निधनाः=भवतीति भवन्-वर्तमानं प्राप्त निधनं-मरणं यासां ता इत्यर्थः। एवंभूताः प्रमाणशिरोमणयः श्रुतयस्त्वदतिरिक्तसर्वनिषेधेन त्वामेवैकं सच्चिन्मात्रमवशेषयन्ति—तदवस्थायां स्वनिषेधोऽप्यर्थात् ज्ञापयन्ति—अन्यथा तदेकावशेषज्ञापनासम्भवापातात् इति।

तस्माच्छास्त्रादेर्वस्तुतो मिथ्यात्वेऽपि-अर्थावबोधकतया भ्रमादिदोषरहिततयाऽद्वैततत्त्वप्रतिपत्तेः प्राक् अबाधितया च चक्षुरादिवत् प्रमाणान्तरेणानधिगतेऽद्वैतब्रह्मात्मवस्तुनि प्रामाण्यं भवत्येव।

अद्वैतमेव सत्यं शिवं सुन्दरम्।

अत एव-अनन्यलभ्यत्वात्—अबाधितत्वात्—दोषानास्पदत्वात्—सप्रयोजनत्वाच्चौपनिषदाद्वैतदर्शनमेव सत्यं शिवं सुन्दरं शिष्टा मन्वते। अत एवाद्वैतामृतवर्षिणी भगवद्गीताऽपि-अद्वैतस्यैव केवलस्यामृतत्वं निरतिशयसुखसमर्पकतया— 'अयं पुमान् वामेनाक्ष्णा पश्यतीत्यस्यार्थात्तदितरेण न पश्यत्यतोऽय काणोऽविश्वसनीय इव'-अर्थतो विषत्वं द्वैतस्य प्रभूतदुःखभयादिप्रयोजकतया च ब्रुवाणा केवलमद्वैतमेव श्रद्धेयं, नेतरदिति ब्रवीति।

अत एव तत्रैवाष्टादशे विंशतितमश्लोके वेदपुरुषो भगवानतिधन्योऽच्युतः— 'येन ज्ञानेन सर्वभूतेषु-अविद्यया विभक्ततया प्रतिभासमानेषु-एकं-अद्वितीयं

अविभक्तं-त्रिविधपरिच्छेदरहितं भावं-सर्वाधिष्ठानमात्मवस्तु पश्यति, एतादृशाद्वैतात्मतत्त्वज्ञानमेव सात्त्विकं मन्तव्यम्, तदेव परया श्रद्धया समुपादेयं, तस्यैव समादरेण निष्ठा संपादनीया नान्यस्य। त्रिविधाहारादीनां मध्ये सात्त्विकआहारादिरेव यथा प्रशस्ततया कल्याणसाधकतया च विहायाप्रशस्तानन्नर्थप्रयोजकान् राजसतामसाहारादीन्-समुपादीयते कल्याणकामिभिः; तथैव सत्यं शिवं सुन्दरं सात्त्विकं केवलाद्वैतज्ञानमेव-परित्यज्यानृताशिवासुन्दरे राजसतामसद्वैतादिज्ञाने दूरतो 'ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः' (गी० १४।१८) इति न्यायेन सात्त्विकसाधनस्यैव- ऊर्ध्वमूलात्मकब्रह्मावाप्तिकारणतासूचकेन-समादरणीयं— प्रशस्तमतिभिः इति-प्रतिपादयति ।

निखिलोपनिषदां केवलाद्वैत एव सर्वथा पर्यवसानम्।

एव वैष्णवप्रिये पुराणमूर्धन्ये निगमकल्पतरुगलितफलोपमे श्रीमद्भागवते-प्रथमे-'वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।' (१।२।११) इत्यनेन केवलमद्वयब्रह्मज्ञानमेव समस्तशास्त्रप्रतिपाद्य सारभूतं सत्यतत्त्व तदितरत् द्वयज्ञानमसारं तुच्छ, चतुर्थे च—'अह भवान्न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं विचक्ष्व भोः!।' (४।२८।६३) इत्यनेन व्यतिहारोपदेशेन पारमार्थिकं जीवब्रह्मणोरैक्यं; दशमे पूर्वार्धे च-'तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाभम्' (१०।१४।२२) इत्यनेन-ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्य द्वैतप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वञ्च स्पष्टं प्रतिपादयन्; एकादशे च 'सर्वभूतेषु यः पश्येद् भगवद्भावमात्मनः। भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः॥' (११।३।४५) इत्यनेन-केवलाद्वैततत्त्वदर्शिन एव वैष्णवोत्तमत्वञ्च वर्णयन्, उपसंहारात्मके द्वादशे च—'सर्ववेदान्तसारं यद्ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणम्। वस्तु अद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनम्॥' (१२।१३।१२) इत्यनेन च श्रद्धेयस्य स्तुत्यस्य केवलाद्वैतसिद्धान्तस्यैव परिनिष्ठया ब्रह्मकैवल्यात्मकं परमं प्रयोजनं सिद्ध्यतीति निरूपयन् श्रीमद्भागवतप्रणेता भगवान् बादरायणाचार्यो-'इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपबृंहयेत् ।' इतिन्यायेन वेदान्तापरपर्यायाणां सर्वासामुपनिषदां-केवलाद्वैत एवास्ति परमं तात्पर्यमिति विज्ञापयति।

निखिलवेदान्तसारभूतपञ्चदशीग्रन्थस्यास्य वैशिष्ट्यम्।

अत एव संक्षिप्ततया सरलतया विशदयुक्तिभिश्च निखिलश्रुतिस्मृतिपुराणप्रतिपादितकेवलाद्वैतसिद्धान्तवर्णनतत्परस्यास्यातिधन्यस्य पञ्चदशीग्रन्थस्य प्रमेयबहुलस्य सुबोधसमर्पकस्य मुमुक्षुजनमनोहरस्य सद्ग्रन्थस्य सदृशो वेदान्त-

जगति नास्ति द्वितीयो ग्रन्थ इति विदुषां कथनं यथार्थमेव सिद्ध्यति, न लेशतोऽप्यत्युक्तितां समर्थयति। अत एवास्य प्रणयनं कृत्वा श्रीपूज्यविद्यारण्यमुनीश्वरेण वेदान्ततत्त्वजिज्ञासून् प्रति-श्रवर्णनीयो महान्-उपकारो व्यधायीत्यत्र नास्ति कस्यचिद्विसंवादगन्धोऽपि।

एतद्ग्रन्थकृतां श्रीमद्विद्यारण्यमुनीनां स्थलकालादिविवेकः।

भूमिकायां हि-अयं ग्रन्थकारः किंवृत्त, कुत्रत्यः, कदा किमर्थं ग्रन्थमिमं प्रणिनाय, अस्य च कः संक्षिप्तो विषयः, कैश्च ग्रन्थान्तरैरस्योपजीवकत्वम्, अनेनान्येऽपि के के ग्रन्था निर्मिताः इत्यादयो बहवोऽर्थाः प्रदर्शनीयाः इत्यस्ति काचनाद्यत्वे प्रचलिता परिपाटी। तामनुसृत्य तद्विषये किमपि यथाशक्यं संक्षेपतो लिखामः।

श्रीमद्विद्यारण्यमुनीनां पूर्वाश्रमपरिचयः।

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यः पूज्यपादः श्रीविद्यारण्यमुनीश्वरः पूर्वाश्रमे माधवाचार्यनामा आसीत्। तस्य पितुः श्रीमायणः, मातुश्च श्रीमती नामनी आस्ताम्। वेदभाष्यकारः सायणाचार्यो भोगनाथश्चास्य सहोदरौ अभूताम्। पराशरमाधवग्रन्थस्य प्रारम्भश्लोकेऽनेन स्वकीय ईदृशः परिचयो दत्तः।

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता।
सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ॥
बौधायनं यस्य सूत्रं, शाखा यस्य च याजुषी।
भारद्वाज यस्य गोत्रं, सर्वज्ञः स हि माधवः॥ इति।
'श्रीमत्सायणदुग्धाब्धेः कौस्तुभेन महौजसा।
क्रियते माधवार्येण सर्वदर्शनसंग्रहः॥
पूर्वेषामतिदुस्तराणि सुतरामालोच्य शास्त्राण्यसौ।
श्रीमत्सायणमाधवः प्रभुरुपन्यासत् सतां प्रीतये॥'

इत्याभ्यां सर्वदर्शनसंग्रहनामकग्रन्थस्य प्रारम्भश्लोकाभ्यां विज्ञायते-यत् माधवाचार्यस्य कुलनाम रामराघववत् 'सायणः' इत्यासीदिति। सत्येवं सायणरूपस्य क्षीरसागरस्य कौस्तुभमणिरूपेण 'सायणमाधवः' इत्युल्लेखेन च स्वस्य वर्णनमत्र संगच्छते। अत एव माधवीयधातुवृत्तिनामकस्य ग्रन्थस्य-'अस्ति श्रीसङ्गमक्ष्मापः पृथ्वीतलपुरन्दरः। तस्य मन्त्रिशिखारत्नमस्ति मायणसायणः॥'

इत्यस्मिन् प्रारम्भश्लोकेऽयं निजपितृचरणं श्रीमायणमपि सायणोपाधिनाऽलं-कुर्वन् स्वस्य 'सायण' इति कुलनाम एवास्तीति स्पष्टमस्मान् विनिश्चाययति।

अत एव—चतुर्वेदभाष्यकारो महामनीषी सायणाचार्यस्तदनुजो निजकुल-नाम्नैव प्रसिद्ध आसीत् न स्वनाम्ना। तैत्तिरीयसंहिताभाष्यस्य प्रारम्भ-श्लोकपर्यालोचनयाऽपि तथैवावगमात्। तथाहि—'अन्वशात् माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने। स प्राह नृपतिं राजन्! सायणार्यो ममानुजः। सर्वं वेत्त्येष वेदानां व्याख्यातृत्वे नियुज्यताम्॥ इत्युक्तो माधवार्येण वीरबुक्कमही-पतिः। अन्वशात् सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने॥' इति। अत एव यत्र कुत्र-चित् 'सायणमाधवीये' 'सायणाचार्यविरचिते माधवीये' इत्येवमुल्लेखो दृश्यते, तत्र सर्वत्र 'माधवाचार्यस्य स्वज्येष्ठभ्रातुराज्ञया सायणद्वारा विरचिते' इत्य-स्यार्थस्य युक्तत्वं वयं प्रतीमः।

प्राक् माधवाचार्यस्य पश्चात् विद्यारण्यस्वामिनः—'अद्वैतसिद्ध्यादिप्रणेतुः श्रीमधुसूदनस्वामिनः 'श्रीरामविश्वेश्वरमाधवानामैक्येन साक्षात्कृतमाधवानाम्' इति स्ववचनावगतास्त्रयो गुरवो यथाऽऽसन्—तथैव—स्वप्रणीतविवरणप्रमेयसंग्रह-जैमिनीयन्यायमालाप्रभृतिग्रन्थानामवलोकनेन—श्रीशङ्करानन्द-श्रीविद्यातीर्थ-श्रीभारतीतीर्थनामालङ्कृतास्त्रयो महानुभावाः परिव्राजकाचार्या गुरव आसन् इति स्पष्टमवगम्यते। तथाहि—विवरणप्रमेयसंग्रहनामकग्रन्थस्य प्रारम्भश्लोके—'स्वमात्रयानन्दयदत्र जन्तून् सर्वात्मभावेन तथा परत्र। यच्छङ्करानन्दपदं हृदब्जे विभ्राजते तद् यतयो विशन्ति॥' इत्यस्मिन्, एवमस्य पञ्चदशी-ग्रन्थस्य प्रारम्भश्लोकेऽपि च—'नमः श्रीशङ्करानन्दगुरुपादाम्बुजन्मने।' इत्यस्मिन्, अयं श्रीशङ्करानन्दगुरुं परया श्रद्धया सस्मार प्रणनाम च। एवं विवरण-प्रमेयसंग्रहस्य समाप्तौ—'यद्विद्यातीर्थगुरवे शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात्। अस्त्वेषा भक्तियुता श्रीविद्यातीर्थपादयोः सेवा॥' इत्यनेन सेवामिषेण स्व-प्रणीतं ग्रन्थं समर्पयता विद्यारण्यमुनिना श्रीविद्यातीर्थनामाङ्कितो द्वितीयो गुरुः प्रादर्शि। अस्मा एव श्रीविद्यातीर्थगुरवे-सायणाचार्येणापि वेदभाष्यस्य प्रारम्भे नमस्कारः समर्पितः। एवं वैयासिकन्यायमालायां भारतीतीर्थोऽपि इममेव स्वगुरुरूपेण सस्मार। सत्येवं माधवाचार्य-सायणाचार्य-भारतीतीर्थानां त्रयाणा-मपि समानो विद्यातीर्थो गुरुरासीत्—इति ज्ञायते।

एवं जैमिनीयन्यायमालायामवस्थितेन—'स भव्याद् भारतीतीर्थयतीन्द्र-

चतुराननात् । कृपामव्याहतां लब्ध्वा परार्घ्यप्रतिमोऽभवत् ॥' इत्यनेन पद्येन भारतीतीर्थसंज्ञकं तृतीय गुरुमव्याहतकृपासमर्पकतयाऽभितुष्टाव । अथापि श्रीविद्यारण्यमुनीश्वरस्य प्राक् विद्यातीर्थगुरुर्विद्यासमर्पक आसीत्, तद्देहावसानानन्तरं स विद्यातीर्थशिष्यस्य भारतीतीर्थस्य सविधे परिशिष्टां विद्यां जग्राह । एवं वार्धक्ये वैराग्योद्रेके सति श्रीशङ्करानन्दस्वामिनः सकाशात् संन्यासदीक्षां लब्धवान् । तथा च तस्य पूर्वोक्तव्यवस्थया गुरुत्रयसद्भावे न कामपि विप्रतिपत्तिं पश्यामः ।

ननु-'प्रागवस्थो माधवाचार्य एव तुरीयावस्थः श्रीविद्यारण्यमुनीश्वरोऽभवत्' इत्यत्र किमस्ति मानमिति चेत्-कुत्रचित् मम दृष्ट्या प्रत्यक्षवचनोल्लेखाभावेऽपि शिष्टपरम्परोपश्रुतिरेव तत्र प्रमाणमिति गृहाण । अत एव किष्किन्धायां प्रवाहितमध्यतुंगभद्रानद्यां हाम्पीसंज्ञके स्थाने विरूपाक्षमहादेवालये विद्यारण्यमुनीश्वरस्य पाषाणमूर्तिः, तच्चरितपाषाणचित्राणि परम्परागत आचार्यपीठोऽपि चाद्यत्वेऽपि दृग्विषयतां प्रयाति । तत्सविध एव नातिदूरे विजयनगरराजधानी सम्प्रत्यपि भग्नावशेषाऽवलोक्यते । यस्याः संस्थापकः श्रीमाधवाचार्य आसीत् । त्रयोदशशताब्द्यां विजयनगरराज्यसिंहासने वीरबुक्कसंज्ञकं भूपतिमभिषिच्य स्वयं स तस्य प्रधानमन्त्रिपदमप्यलञ्चकारेति-इतिहासविदो वदन्ति ।

एतद्ग्रन्थकृत्प्रणीता अन्ये ग्रन्थाः ।

अत एव तस्मिन्-सर्वोच्चकोटिकं राजनीतिज्ञत्वप्रबन्धपटुत्वादिकमप्यवर्णलभ्यमधिगम्यते । तेन साकं व्याकरणसाहित्यदर्शनवेदान्तादिनिखिलशास्त्रेष्वपि तस्य सर्वतोमुखी प्रतिभा तत्प्रणीतग्रन्थावलोकनेनावलोक्यते । अत एव तद्विरचितग्रन्थानां संक्षिप्तः परिचयोऽत्र दीयते। व्याकरणे 'माधवीयधातुवृत्तिः', मीमांसायां 'जैमिनीयन्यायमाला', स्मृतिषु-पराशरसंहितामवलम्ब्य 'पराशरमाधव'नामकः 'कालमाधव'संज्ञकश्च निबन्धौ, दर्शनेषु-'सर्वदर्शनसंग्रहः', काव्येषु 'शङ्करदिग्विजयः', पुराणेषु-स्कन्दपुराणान्तर्गतसूतसंहिताया अद्वैततत्त्वप्रकटनपटीयसी विशदटीका, वेदान्तेषु च 'विवरणप्रमेयसंग्रहः', 'बृहदारण्यकवार्तिकसारः' 'पञ्चदशी' 'जीवन्मुक्तिविवेकः' 'अनुभूतिप्रकाशः' 'अपरोक्षानुभूतिटीका' 'ऐतरेयोपनिषद्दीपिका' 'तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका' 'छान्दोग्योपनिषद्दीपिका' च प्रणीताः सन्ति । तथा च तस्मिन् महत्यात्मनि युगपत् कवित्वदार्शनिकत्वराजनीतिज्ञत्वतत्त्वनिष्ठत्वमहासंग्रहित्वपूर्णत्यागित्वा-

दयो मिथो विरुद्धा अपि सहचरिता बहवः प्रशंसनीया गुणा अवगम्यन्ते। यथैव स विशालराज्यस्य सफलः संस्थापकः परिचालकश्चासीत्, तथैव संन्यासिमण्डलस्याग्रेसरः पूज्यतमो विश्ववन्दनीयश्चाभूत्। संन्यासं गृहीत्वा दक्षिणदिगवस्थितसुप्रसिद्धशृङ्गेरीमठस्य शङ्कराचार्यपीठेऽप्ययमवस्थितो बभूव। शतसंवत्सरेभ्योऽप्यधिकमायुर्लब्ध्वा स्तुत्यां जीवनयात्रां समाप्य चायं ब्रह्मनिर्वाणं लब्धवान् इति।

टीकाकृतां परिचयः।

अस्य श्रीरामकृष्णप्रणीता संस्कृतटीकाऽपि मूलार्थावबोधने पटीयसी सरला च विद्यार्थिनामतीवोपयुक्ता। अयं टीकाकारः श्रीरामकृष्णो विद्वान् श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वराभ्यां पौनःपुन्येन तत्तत्प्रकरणादौ नमस्कुर्वाणः, गृहस्थो वा ब्रह्मचारी वा परिव्राड् वा कोऽयमासीत्, कुत्रत्यः, इत्यादिकं तदीयं वृत्तं न ज्ञायते, परन्त्वसौ प्रणम्यस्य मुनिद्वयस्य कश्चन श्रद्धालुः शिष्यः सुचरितोऽद्वैतसिद्धान्तप्रणयी विद्वानासीदित्येतावन्मात्रमवगम्यते। यद्यपि 'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुः।' (मु० उ० २।२।५) इति श्रुत्यादेशात् वेदान्ततत्त्वजिज्ञासूनां प्रत्यगभिन्नब्रह्मानुसन्धानपरायणानां कृते तत्तदीयानात्मवृत्तान्तावबोधो निरर्थक एव प्रतिभाति, तथापि व्यावहारिकदृष्टिमवलम्ब्य तद्ग्रन्थप्रणेतृमहत्त्वं द्योतयितुं-तत्रान्येषामपि श्रद्धां जनयितुं तत्कथन नानुपयुक्तमिति।

प्रस्तुतसंस्करणस्याभिनवत्वम्।

प्राक् निर्णयसागरमुद्रणालयेऽयं पञ्चदशीग्रन्थो लघ्वाकारेण सूक्ष्माक्षरैश्च विषयानुक्रमणिका-श्लोकाद्यचरणप्रतीकानुक्रमणिकारहितो मुद्रित आसीत्। तत्राध्येतॄणां सूक्ष्माक्षरानुक्रमणिकाऽभावप्रयुक्तपठनकष्टं निरसितुं संप्रति बृहदाकारेण बृहदक्षरैश्चायं मुद्र्यमाणो द्विविधानुक्रमणिका-श्रुतिकोशाद्युपेतश्च तेषामवश्यं प्रमोदं जनयिष्यतीति विश्वसिमः।

तत्रापि श्रीमता निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालयस्य प्रधानपण्डितमहोदयेन श्रीनारायणरामाचार्येण विषमस्थलेषु विशदा टिप्पणी विहिता, पाठभेदादिकमपि प्रदर्शितम्। तस्यैतादृशः परिश्रमः सर्वथा स्तुत्यो धन्यवादार्हश्च पाठकान् सन्तोषयिष्यत्येवेति मन्महे।

उपसंहारः।

तच्छुभप्रेरणयैव यथामति लिखितयाऽनया भूमिकया यत्किमपि केवलाद्वैत- राद्धान्ताक्षेपप्रतिक्षेपकं समाधानमधिगत्य तत्प्रणयिनोऽध्येतारः प्रमोदयिष्यन्तीति मे दृढो विश्वासः। प्रकरणिनो वेदान्तशास्त्रस्य योऽयं 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव केवलम्' इति सुप्रसिद्धो विषयः, स एव तत्प्रकरणात्मकस्यास्य ग्रन्थस्य प्रत्येतव्यो नान्यः। प्रयोजनादिकमपि तदेव। ईशावास्याद्या उपनिषद एव वेदान्ता एतद्ग्रन्थोपजीव्यतां भजन्ते। अत एव तासामेव सयुक्तिकस्तत्त्वनिर्णायको विचारोऽत्र प्रस्तुतोऽवलोक्यते। 'स्वयं तीर्णः परान् तारयति' इतिन्यायेन स्वप्रयोजनाभावेऽपि जीवन्मुक्तस्य कृतकृत्यस्याचार्यस्य जिज्ञासुजननिवहोद्धारप्रणयशालिनी तरुणा करुणैव एतत्प्रणयने बीजभावं प्रतिपद्यते। अन्ते चेदं वाचकेभ्यो नैष्कर्म्यसिद्धिस्थं—विशिष्टगुरुसम्प्रदायलब्धस्य प्रकरणग्रन्थस्य प्रणयने परानुग्रह एव प्रयोजनं नान्यदित्यस्यार्थस्य ज्ञापकं—

'विष्णो. पादानुगा या निखिलभवनुद शंकरोऽवाप योगात्,
सर्वज्ञ ब्रह्मसंस्थं मुनिगणसहितं सम्यगभ्यर्च्य भक्त्या।
विद्या गङ्गामिवाह प्रवरगुणनिधे प्राप्य वेदान्तदीप्तां,
कारुण्यात्तामवोचं जनिमृतिनिवहध्वस्तये दु खितेभ्य ॥

इति मनोरमं पद्य समर्प्य शं भजामि—

ता. ४।९।४९
विक्रमसवत् २००६
भाद्रपदशुक्लद्वादशी
रविवासरः
वामनजयन्ती

स्वामी महेश्वरानन्दो मण्डलेश्वरः
संन्यासाश्रमः, विठ्ठलभाई पटेल रोड,
(पश्चिम) विलेपारला, बम्बई नं. २४

विषयानुक्रमणिका

प्रथमं तत्त्वविवेकप्रकरणम् १

द्वितीयं पञ्चमहाभूतविवेकप्रकरणम् ३२

पञ्चमं महावाक्यविवेकप्रकरणम् १०३

षष्ठं चित्रदीपप्रकरणम् १०७

सप्तमं तृप्तिदीपप्रकरणम् १८८

दशमं नाटकदीपप्रकरणम्

एकादशं योगानन्दप्रकरणम्

द्वादशं आत्मानन्दप्रकरणम्

त्रयोदशमद्वैतानन्दप्रकरणम्

चतुर्दशं विद्यानन्दप्रकरणम्

पञ्चदशं विषयानन्दप्रकरणम्

संपूर्णेयं विषयानुक्रमणिका ।

अत्रोपयुक्तसांकेतिकचिह्नानां परिचयः

अ० = अध्यायः

अनु० = अनुवाकः

अथर्व० = अथर्वशिखोपनिषत्

अमृ०
अमृ० बि० } = अमृतबिन्दूपनिषत्

आत्मबोध० = आत्मबोधोपनिषत्

ऋ० सं० = ऋग्वेदसंहिता

ऐ०
ऐत० } = ऐतरेयोपनिषत्

कठ० = कठोपनिषत्

कालाग्नि० = कालाग्निरुद्रोपनिषत्

केनोप० = केनोपनिषत्

कै०
कैवल्य० } = कैवल्योपनिषत्

कौषी० = कौषीतक्युपनिषत्

गी० = भगवद्गीता

गौड० = गौडपादकारिकाः

छा० = छान्दोग्योपनिषत्

टिप्प० = टिप्पण्यः

तै०
तैत्ति० } = तैत्तिरीयोपनिषत्

ना० प० = नारदपरिव्राजकोपनिषत्

नृ० उ० ता० = नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषत्

नृ० पू० ता० = नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषत्

पराशरपु० = पराशरपुराणम्

पाठा०=पाठान्तराणि

पा० शि० = पाणिनीया शिक्षा

प्र० = प्रकरणम् (पञ्चदश्याः)

प्रश्नो० = प्रश्नोपनिषत्

ब्र० सू० = ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

माण्डू० = माण्डूक्योपनिषत्

मुण्ड०
मु० } =मुण्डकोपनिषत्

मैत्रा० = मैत्रायणीयोपनिषत्

यो० सू० = योगसूत्रम् (पतञ्जलिप्रणीतम्)

शाट्या० = शाट्यायनीयोपनिषत्

सुबालो० = सुबालोपनिषत्

हंसो० = हंसोपनिषत्

श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचिता

पञ्चदशी

श्रीमद्रामकृष्णकृतव्याख्यासहिता

प्रथमं तत्त्वविवेकप्रकरणम्

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ।
प्रत्यक्तत्त्वविवेकस्य क्रियते पददीपिका ॥ १ ॥

प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमाप्तिप्रचयगमनाभ्यां शिष्टाचारपरिप्राप्तमिष्टदेवतागुरुनमस्कारलक्षणं मङ्गलाचरणं स्वेनानुष्ठितं शिष्यशिक्षार्थं श्लोकेनोपनिबध्नाति, अर्थाद्विषयप्रयोजने च सूचयति—

नमः श्रीशंकरानन्दगुरुपादाम्बुजन्मने ।
सविलासमहामोहग्राहग्रासैककर्मणे ॥ १ ॥

नम इति । शं सुखं करोतीति शंकरः सकलजगदानन्दकरः परमात्मा । 'एष ह्येवाऽऽनन्दयाति' (तै० २।७।१) इति श्रुतेः । आनन्दो निरतिशयप्रेमास्पदत्वेन परमानन्दरूपः प्रत्यगात्मा । शंकरश्चासावानन्दश्चेति शंकरानन्दः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा स एव गुरुः; 'परिपक्वमला ये तानुत्सादनहेतुशक्तिपातेन । योजयति परे तत्त्वे स दीक्षयाचार्यमूर्तिस्थः' इत्यागमात् । श्रीमांश्चासौ शंकरानन्दगुरुश्चेति 'गन्धद्विप' इत्यादिवत्समासः । अनेन श्रीगुरोरणिमाद्यैश्वर्यसंपन्नत्वं सूचितम् । यद्वा,—श्रिया भूत्या शं करोतीति शंकरः । 'रातिर्दातुः परायणम्' (बृ० ३।९।२८) इति श्रुतेः । अनेन श्रीगुरोर्भक्तेष्टसंपादने सामर्थ्यं सूचितं भवति । तस्य गुरोः पादावेवाम्बु-

जन्म कमलं तस्मै नमः प्रह्वीभावोऽस्तु । किंविधाय? सविलासमहामोहग्राहग्रासैककर्मणे, विलासः कार्यवर्गस्तेन सह वर्तत इति सविलासः, एवंविधो यो महामोहो मूलाज्ञानं स एव ग्राहो मकरादिवत्स्ववशंप्राप्तस्यातीव दुःखहेतुत्वात् तस्य ग्रासो ग्रसनं स एवैकं मुख्यं कर्म व्यापारो यस्य तत्तथा तस्मै इत्यर्थः । अत्र च शंकरानन्दपदद्वयसामानाधिकरण्येन जीवब्रह्मणोरेकत्वलक्षणो विषयः, जीवस्य भूमब्रह्मरूपतयाऽपरिच्छिन्नसुखाविर्भावलक्षणं प्रयोजनं च सूचितम्—**सविलासेत्यादिना** । निःशेषानर्थनिवृत्तिलक्षणं प्रयोजनं मुखत एवाभिहितम् ॥ १ ॥

इदानीमवान्तरप्रयोजनकथनपुरःसरं ग्रन्थारम्भं प्रतिजानीते—

तत्पादाम्बुरुहद्वन्द्वसेवानिर्मलचेतसाम् ।
सुखबोधाय तत्त्वस्य विवेकोऽयं विधीयते ॥ २ ॥

तत्पादेति । तस्य गुरोः पादावेवाम्बुरुहे कमले तयोर्द्वन्द्वं तस्य सेवया परिचर्यया स्तुतिनमस्कारादिलक्षणया निर्मलं रागादिरहितं चेतोऽन्तःकरणं येषा ते तथोक्तास्तेषां सुखबोधायाऽनायासेन तत्त्वज्ञानोत्पादनाय अयं वक्ष्यमाणप्रकारस्तत्त्वस्यानारोपितस्वरूपस्य 'अखण्डं सच्चिदानन्दं महावाक्येन लक्ष्यते' (प्र० १।४६) इति वक्ष्यमाणस्य विवेक आरोपितात्पञ्चकोशलक्षणाज्जगतो विवेचनं विधीयते, क्रियत इत्यर्थः ॥ २ ॥

जीवब्रह्मणोरेकत्वलक्षणविषयसंभावनाय जीवस्य सत्यज्ञानादिरूपतां दिदर्शयिषुरादौ ज्ञानस्याभेदप्रतिपादनेन नित्यत्वं साधयति—

शब्दस्पर्शादयो वेद्या वैचित्र्याज्जागरे पृथक् ।
ततो विभक्ता तत्संविदैकरूप्यान्न भिद्यते ॥ ३ ॥

शब्दस्पर्शादय इत्यादिना । तत्र तावद्विस्पष्टव्यवहारवति जागरे ज्ञानस्याभेदं साधयति—**शब्देति** । जागरे 'इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम्' इत्युक्तलक्षणेऽवस्थाविशेषे वेद्याः संविद्विषयभूताः शब्दस्पर्शादय आकाशादिगुणत्वेन प्रसिद्धाः, तदाधारत्वेन प्रसिद्धा आकाशादयश्च वैचित्र्यात्परस्परं गवाश्वादिवद्वैलक्षण्योपेतत्वात्पृथक् परस्परं भिद्यन्ते । ततस्तेभ्यो विभक्ता बुद्ध्या विवेचिता तत्संवित्तेषां शब्दादीनां संविज्ज्ञानं ऐकरूप्यात्संवित्संविदित्येकाकारेणावभासमानत्वाद्गगनमिव न भिद्यते । अत्रायं प्रयोगः—विवादाध्यासिता संवित् स्वाभाविकभेदशून्या, उपाधिपरामर्शमन्तरेणाविभाव्यमानभेदत्वात्, गगनवत्, शब्दसंवित् स्पर्शसंविदो न भिद्यते, संवित्त्वात्, स्पर्शसंविद्वत्, इति एकस्या एव संविदो गगनस्येवौपाधिकभेदेनापि भिन्नव्यवहारोपपत्तौ वास्तवभेदकल्पनायां गौरवं बाधकमुन्नेयम् ॥ ३ ॥

उक्तन्यायं स्वप्नेऽप्यतिदिशति—

तथा स्वप्नेऽत्र वेद्यं तु न स्थिरं जागरे स्थिरम् ।
तद्भेदोऽतस्तयोः संविदेकरूपा न भिद्यते ॥ ४ ॥

तथेति । यथा जागरे वैचित्र्याद्विषयाणा भेदः, ऐकरूप्यात्संविदोऽभेदश्च तथा तेनैव प्रकारेण स्वप्ने—'करणेषूपसंहृतेषु जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्नः' इत्युक्तलक्षणाया स्वप्नावस्थायामपि विषया एव भिन्नाः, न संविदिति ॥ ननु यदि स्वप्नजागरयोरेकाकारता विषयतत्संविदोर्भेदाभेदाभ्यां तर्हि 'स्वप्नो जागर' इति भेदव्यवहारः किंनिमित्तक इत्याशङ्क्याह—**अत्र वेद्यं त्विति** । अत्र स्वप्ने वेद्यं

टिप्प०–1 सम्यक् घटपटाद्यर्थजात वेत्ति जानातीति सवित्; 'परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता । संवित् सैवेह मेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः' इति **सुरेश्वराचार्यैरपि** लक्षिता ।

परिदृश्यमानं वस्तुजातं न स्थिरं न स्थायि, प्रतीतिमात्रशरीरत्वात् । जागरे तु परिदृश्यमानं वस्तुजातं स्थिरं स्थायि; कालान्तरेऽपि द्रष्टुं योग्यत्वात् । अतः स्थिरास्थिरविषयत्वलक्षणवैलक्षण्यात्तद्भेदस्तयोः स्वप्नजागरयोर्भेद इत्यर्थः । ननु स्वप्नजागरयोर्भेदश्चेत्तत्संविदोरपि भेदः स्यादित्याशङ्क्याह—**तयोरिति** । एकरूपेति हेतुगर्भं विशेषणम् ॥ ४ ॥

एवमवस्थाद्वये ज्ञानस्यैकत्वं प्रसाध्य सुषुप्तिकालीनस्यापि तस्य तेनैक्यप्रसाधनाय तत्र तावज्ज्ञानं साधयति—

सुप्तोत्थितस्य सौषुप्ततमोबोधो भवेत्स्मृतिः ।
सा चावबुद्धविषयाऽवबुद्धं तत्तदा तमः ॥ ५ ॥

सुप्तेति । पूर्वं सुप्तः पश्चादुत्थितः सुप्तोत्थितः, सुप्तं सुषुप्तिः तस्मादुत्थित इति वा । तस्य सौषुप्ततमोबोधः सुषुप्तिकालीनस्य तमसोऽज्ञानस्य यो बोधो ज्ञानमस्ति 'न किंचिदवेदिषं' इति सा स्मृतिरेव भवेत्, नानुभवः । तत्कारणस्येन्द्रियसंनिकर्षव्याप्तिलिङ्गादेरभावादिति भावः । ततः किं तत्राह—**सा चेति** । सा च स्मृतिरवबुद्धविषया—अवबुद्धोऽनुभूतो विषयो यस्याः सा तथोक्ता । या स्मृतिः साऽनुभवपूर्विकेति व्याप्तिर्लोके दृष्टेति भावः । ततोऽपि किं तत्राह—**अवबुद्धमिति** । तत्तस्मात्कारणात्तत्सौषुप्तं तमस्तदा सुषुप्तौ अवबुद्धं अनुभूतमित्यवगन्तव्यम् । अत्रायं प्रयोगः—विमतं 'न किंचिदवेदिषम्' इति ज्ञानमनुभवपूर्वकं भवितुमर्हति, स्मृतित्वात्, 'सा मे माता', इति स्मृतिवदिति ॥ ५ ॥

टिप्प०–1 वार्तिकेऽप्युक्तम्–'न सुषुप्तमविज्ञानं नाज्ञासिषमिति स्मृतिः । कालाद्यव्यवधानत्वान्न ह्यात्मस्थमतीतभाक् ॥' इति ।

तस्यानुभवस्य स्वविषयादज्ञानाद्भेदं बोधान्तरादभेदं चाह—

स बोधो विषयाद्भिन्नो न बोधात्स्वप्नबोधवत् ।
एवं स्थानत्रयेऽप्येका संवित्तद्वद्दिनान्तरे ॥ ६ ॥
मासाब्दयुगकल्पेषु गतागम्येष्वनेकधा ।
नोदेति नास्तमेत्येका संविदेषा स्वयंप्रभा ॥ ७ ॥

स बोध इति । स बोधः सौषुप्ताज्ञानानुभवो विषयादज्ञानाद्भिन्नः पृथग्भवितुमर्हति, बोधत्वात्, घटबोधवत्, बोधान्तरान्न भिद्यते बोधत्वात्, स्वप्नबोधवत् । फलितं कथयन्नुक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति— **एवमित्यादिना** । स्थानत्रयेऽपि एकदिनवर्तिनि जाग्रदाद्यवस्थात्रयेऽपि संविदेकैव 'सर्वं वाक्यं सावधारणम्' इति न्यायात् । **तद्वद्दिनान्तर** इति । यथैकस्मिन्दिवसेऽवस्थात्रयेऽपि ज्ञानस्याभेद एवमन्यस्मिन्नपि दिवसेऽनेकधाऽनेकप्रकारेण गतागम्येष्वतीतागामिषु मासेषु चैत्रादिषु, अब्देषु प्रभवादिषु, युगेषु कृतादिषु, कल्पेषु ब्राह्मादिषु च ज्ञानस्याभेद एवेत्यर्थः । संविद एकत्वसमर्थने फलमाह—**नोदेतीति** । यतः संविदेका, अतो नोदेति, नोत्पद्यते, नास्तमेति, न विनश्यति च । असाक्षिकयोरुत्पत्तिविनाशयोरसिद्धेः स्वोत्पत्तिविनाशयोस्तयैव संविदा ग्रहीतुमशक्यत्वात्संविदन्तराभावाच्चेति भावः ॥ ननु संविदन्तराभावे ग्राहकाभावादस्या अप्यभाने जगदान्ध्यं प्रसज्येतेत्यत आह— **एषेति** । अत्रायं प्रयोगः—संवित् स्वयंप्रकाशा, अवेद्यत्वे सति अपरोक्षत्वात्, व्यतिरेके घटवत् । न चायं विशेषणासिद्धो हेतुः, संविदः स्वसंवेद्यत्वे कर्मकर्तृत्वविरोधात्, परवेद्यत्वेऽनवस्थानात् । अतः—

पाठा०-१ 'गतागामिषु' A.

स्वप्रकाशत्वेन भासमानायाः संविदः सर्वावभासकत्वसंभवान्न जगदान्ध्यप्रसङ्ग इति भावः ॥ ६–७ ॥

भवत्वेवं संविदो नित्यत्वं स्वप्रकाशत्वं, च ततः किमित्यत आह—

इयमात्मा परानन्दः परप्रेमास्पदं यतः ।
मा न भूवं¹ हि भूयासमिति प्रेमात्मनीक्ष्यते ॥ ८ ॥

इयमिति । अत्रायं प्रयोगः—इयं संविदात्मा भवितुमर्हति; नित्यत्वे सति स्वप्रकाशत्वात्, यन्नैवं न तदेवं, यथा घटः, इति आत्मनो नित्यसंविद्रूपत्वप्रसाधनेन सत्यत्वमपि साधितं भवति । नित्यत्वातिरिक्तसत्यत्वाभावात् नित्यत्वं सत्यत्वं तद्यस्यास्ति तन्नित्यं सत्यमिति वाचस्पतिमिश्रैरुक्तत्वादिति भावः । आत्मन आनन्दरूपत्वं साधयति—**परानन्द इति** । आत्मेत्यनुषज्यते । परश्चासावानन्दश्चेति परानन्दः, निरतिशय सुखस्वरूप इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—**परेति** । यतो यस्मात्कारणात्परस्य निरुपाधिकत्वेन निरतिशयस्य प्रेम्णः स्नेहस्य आस्पदं विषयः तस्मात् । अत्रेदमनुमानम्—आत्मा परमानन्दरूपः; परप्रेमास्पदत्वात्, यः परमानन्दरूपो न भवति नासौ परप्रेमास्पदमपि, यथा घटः, तथा चायं परप्रेमास्पदं न भवतीति न, तस्मात्परमानन्दरूपो न भवतीति न ॥ नन्वात्मनि धिङ्मामिति द्वेषस्योपलभ्यमानत्वात्प्रेमास्पदत्वमेवासिद्धम्, कुतः परप्रेमास्पदत्वमित्याशङ्क्य तस्य दुःखसंबन्धनिमित्तकत्वेनान्यथासिद्धत्वात्प्रेम्णश्चात्मन्यनुभवसिद्धत्वान्नैवमिति परिहरति—**मा न भूवमिति** । हि यस्मात्कारणादात्मनि विषये मा न भूवम्, अहं मा भूवमिति न । ममासत्त्वं कदापि मा भूत्, किंतु भूयासमेव सदा

पाठा०–१ 'मा अनुभवं' A.

सत्त्वमेव मम भूयादित्येवंविधं प्रेमेक्ष्यते सर्वैरनुभूयते, अतो नासिद्धिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु मा भूत् स्वरूपासिद्धिः प्रेम्णः, परत्वे मानाभावाद्विशेषणासिद्धिर्हेतोरित्याशङ्क्याह—

तत्प्रेमात्मार्थमन्यत्र नैवमन्यार्थमात्मनि ।
अतस्तत्परमं तेन परमानन्दतात्मनः ॥ ९ ॥

तत्प्रेमेति । अन्यत्र स्वातिरिक्ते पुत्रादौ यत्प्रेम तदात्मार्थं तेषामात्मशेषत्वनिमित्तकमेव न स्वाभाविकं, एवमात्मनि विद्यमानं प्रेमाऽन्यार्थं, न आत्मनोऽन्यशेषत्वनिमित्तकं न भवति, किंत्वात्मत्वनिमित्तकमेव । अतो निरुपाधिकत्वात् तत्परमं निरतिशयम् । फलितमाह—**तेनेति** । तेन निरतिशयप्रेमास्पदत्वेनात्मनः परमानन्दता निरतिशयसुखरूपत्वं सिद्धम् ॥ ९ ॥

एतैः सप्तभिः श्लोकैः प्रतिपादितमर्थं संक्षिप्य दर्शयति—

इत्थं सच्चित्परानन्द आत्मा युक्त्या तथाविधम् ।
परं ब्रह्म तयोश्चैक्यं श्रुत्यन्तेषूपदिश्यते ॥ १० ॥

इत्थमिति । 'शब्दस्पर्शादयः' (प्र० १।३) इत्यादिना ज्ञानस्य नित्यत्वं प्रसाध्य तस्यैवेयमात्मेत्यात्मत्वप्रसाधनेनात्मनः सच्चिद्रूपत्वं साधितं, 'परानन्द' इत्यादिना च परमानन्दरूपत्वं समर्थितम् । अतः आत्मा महावाक्ये त्वंपदार्थः सच्चिदानन्दरूपः सिद्धः । ननूक्तलक्षणस्यात्मनो युक्त्यैवावगतावुपनिषदां निर्विषयत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—**तथाविधमिति** । तथा तादृग्विधा प्रकारो यस्य तत्तथाविधं सच्चिदानन्दरूपं परं ब्रह्म तत्पदार्थः तयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैक्यमखण्डैकरसत्वं च श्रुत्यन्तेषु वेदान्तेषु उपदिश्यते प्रतिपाद्यते, अतो न वेदान्तानां निर्विषयत्वमित्यर्थः ॥ १० ॥

आत्मनः परमानन्दरूपत्वमाक्षिपति—

अभाने न परं प्रेम भाने न विषये स्पृहा ।
अतो भानेऽप्यभाताऽसौ परमानन्दतात्मनः ॥ ११ ॥

अभान इति । परमानन्दरूपत्वं न भासते भासते वा । अभानेऽप्रतीतौ न परं प्रेम आत्मनि निरतिशयस्नेहो न स्यात्, विषयसौन्दर्यज्ञानजन्यत्वात्स्नेहस्य । भाने प्रतीतौ तु विषये सुखसाधने स्रगादौ तज्जन्ये सुखे वा स्पृहा इच्छा न स्यात्; फलप्राप्तौ सत्यां साधनेच्छानुपपत्तेः, नित्यनिरतिशयानन्दलाभे सति क्षणिके साधनपारतन्त्र्यादिदोषदूषिते वैषयिके सुखे स्पृहायोगाच्च । तस्मान्नानन्दरूपतात्मन उपपन्नेति प्रकारान्तरस्यात्र संभवान्मैवमिति परिहरति—**अत इति ।** यतो भानाभानपक्षयोरुभयोरपि दोषोऽस्ति, अतः कारणादात्मनोऽसौ परमानन्दता भानेऽपि प्रतीतौ सत्यामपि अभाता न प्रतीता भवति ॥ ११ ॥

नन्वेकस्य युगपद्भानाभाने न युज्येते इत्याशङ्क्य किमिदमयुक्तत्वं अदृष्टचरत्वमुपपत्तिरहितत्वं वा ? नाद्य इत्याह—

अध्येतृवर्गमध्यस्थपुत्राध्ययनशब्दवत् ।
भानेऽप्यभानं भानस्य प्रतिबन्धेन युज्यते ॥ १२ ॥

अध्येतृवर्गेति । अध्येतॄणां वेदपाठकानां वर्गः समूहस्तस्य मध्ये तिष्ठतीत्यध्येतृवर्गमध्यस्थः, स चासौ पुत्रश्चेति तथा, तस्याध्ययनं तत्कर्तृकं पठनं तस्य शब्दो ध्वनिर्यथा बहिःस्थस्य पितुर्भासमानोऽपि सामान्यतो न भासते विशेषतोऽयं मत्पुत्रध्वनिरिति, तथाऽऽनन्दस्यापि भानेऽप्यभानं भवतीत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—**भानस्येति ।** भानेऽप्यभानमित्येतदत्राप्यनुषञ्जनीयम् । भानस्य स्फुरणस्य प्रतिबन्धेन वक्ष्यमाणलक्षणेन भानेऽप्यभानं सामान्यतः प्रतीतावपि विशेषाकारेणाप्रतीतिर्युज्यते, उपपद्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

कोऽसौ प्रतिबन्ध इत्यत आह—

प्रतिबन्धोऽस्तिभातीतिव्यवहारार्हवस्तुनि ।
तं निरस्य विरुद्धस्य तस्योत्पादनमुच्यते ॥ १३ ॥

प्रतिबन्ध इति । अस्तिभातीतिव्यवहारार्हवस्तुनि अस्ति विद्यते भाति प्रकाशते इत्येवंप्रकारं व्यवहारमर्हतीत्यस्तिभातीतिव्यवहारार्हं, तच्च तद्वस्तु चेति तथा तस्मिन्, तं पूर्वोक्तं व्यवहारं निरस्य निराकृत्य विरुद्धस्य नास्ति न भातीत्येवंरूपस्य व्यवहारस्योत्पादनं जननं प्रतिबन्ध इत्युच्यते ॥ १३ ॥

उक्तलक्षणस्य प्रतिबन्धस्य कारणं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः क्रमेण दर्शयति—

तस्य हेतुः समानाभिहारः पुत्रध्वनिश्रुतौ ।
इहानादिरविद्यैव व्यामोहैकनिबन्धनम् ॥ १४ ॥

तस्येति । पुत्रध्वनिश्रुतौ पुत्रध्वनिश्रवणलक्षणे दृष्टान्ते तस्य प्रतिबन्धस्य हेतुः कारणं समानाभिहारो बहुभिः सह पठनं इह दार्ष्टान्तिके व्यामोहैकनिबन्धनं व्यामोहानां विपरीतज्ञानानामेकनिबन्धनं मुख्यं कारणम् । [1]अनादिरुत्पत्तिरहिताऽविद्या वक्ष्यमाणलक्षणा [2]प्रतिबन्धस्य हेतुरित्यर्थः ॥ १४ ॥

इदानीं प्रतिबन्धहेतुभूतामविद्या प्रतिपादयितुं तन्मूलभूतां प्रकृतिं व्युत्पादयति—

[1]चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता ।
तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा ॥ १५ ॥

टिप्प०–1 'अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा' इत्युक्तेः । 2 यच्चोक्तं सुरेश्वराचार्यैः—'अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः' इति ।

चिदानन्देति । यच्चिदानन्दरूपं ब्रह्म तस्य प्रतिबिम्बेन प्रतिच्छायया समन्विता युक्ता तमोरजःसत्त्वगुणा सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था या सा प्रकृतिरित्युच्यते । सा च द्विविधा द्विप्रकारा[1] भवति । चकाराद्वक्ष्यमाणं प्रकारान्तरं सूचयति ॥ १५ ॥

सहेतुकं द्वैविध्यमेव दर्शयति—

सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाविद्ये च ते मते ।
मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञ ईश्वरः ॥ १६ ॥

सत्त्वेति । सत्त्वस्य प्रकाशात्मकस्य गुणस्य शुद्धिः गुणान्तरेणाकलुषीकृतता अविशुद्धिः गुणान्तरेण कलुषीकृतत्वं ताभ्या सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्याम् । ते च द्विविधे मायाविद्ये इति मायेत्यविद्येति च मते संमते । विशुद्धसत्त्वप्रधाना माया, मलिनसत्त्वप्रधाना अविद्येत्यर्थः । यदर्थं मायाविद्ययोर्भेद उक्तस्तदिदानीं दर्शयति—**मायाबिम्ब इति** । मायाबिम्बो मायायां प्रतिफलितश्चिदात्मा तां मायां वशीकृत्य स्वाधीनीकृत्य वर्तमानः सर्वज्ञः सर्वज्ञत्वादिगुणकः ईश्वरः स्यात् ॥ १६ ॥

अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा ।
सा कारणशरीरं स्यात्प्राज्ञस्तत्राभिमानवान् ॥ १७ ॥

अविद्येति । अविद्यावशगोऽविद्यायां प्रतिबिम्बत्वेन स्थितः तत्परतन्त्रस्तु चिदात्माऽन्यो जीवः स्यात् । स च तद्वैचित्र्यात्तस्या अविद्याया उपाधिभूताया वैचित्र्यादविशुद्धितारतम्यादनेकधाऽनेकप्रकारो देवतिर्यगादिभेदेन विविधो भवतीत्यर्थः । 'यथा मुञ्जादिषीकैवमात्मा युक्त्या समुद्धृतः । शरीरत्रितयाद्धीरैः परं ब्रह्मैव जायते' (प्र० १।४२) इत्युत्तरत्र

टिप्प०—1 विशुद्धसत्त्वप्रधाना मलिनसत्त्वप्रधानेति तस्या द्वैविध्यम् । चकारात् तमःप्रधानायाः संग्रहः ।

शरीरत्रितयाद्विवेचितस्य जीवस्य परब्रह्मत्वं वक्ष्यति । तत्र तानि कानि त्रीणि शरीराणि तत्तदुपाधिको वा जीवः किंरूपो भवतीत्याकाङ्क्षायां तत्सर्वं क्रमेण व्युत्पादयति—**सा कारणशरीरमित्यादिना** । साऽविद्या कारणशरीरं स्थूलसूक्ष्मशरीरादिकारणभूतं प्रकृत्यवस्थाविशेषत्वात्कारणं उपचाराच्छीर्यते तत्त्वज्ञानाद्विनश्यति चेति शरीरं स्यात् । तत्र कारणशरीरेऽभिमानवान् तादात्म्याध्यासेन 'अहम्' इत्यभिमानवान् जीव, प्रज्ञा अविनाशिस्वरूपानुभवरूपा यस्य स प्रज्ञः, प्रज्ञ एव प्राज्ञः, एतन्नामकः स्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

क्रमप्राप्तं सूक्ष्मशरीरं तदुपाधिकं जीवं व्युत्पादयितुं तत्कारणाकाशादिसृष्टिमाह—

तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वराज्ञया ।
वियत्पवनतेजोम्बुभुवो भूतानि जज्ञिरे ॥ १८ ॥

तमःप्रधानेति । तद्भोगाय तेषां प्राज्ञानां भोगाय सुखदुःखसाक्षात्कारसिद्धये तमःप्रधानप्रकृतेस्तमोगुणप्रधानायाः प्रकृतेः पूर्वोक्ताया उपादानकारणभूतायाः सकाशादीश्वराज्ञया ईशनादिशक्तियुक्तस्य जगदधिष्ठातुराज्ञया ईक्षापूर्वकसर्जनेच्छारूपया निमित्तकारणभूतया वियदादिपृथिव्यन्तानि पञ्चभूतानि जज्ञिरे प्रादुर्भूतानि, उत्पन्नानीत्यर्थः ॥ १८ ॥

भूतसृष्टिमभिधाय भौतिकसृष्टिमभिदधानः आदौ ज्ञानेन्द्रियसृष्टिमाह—

सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्धीन्द्रियपञ्चकम् ।
श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यमुपजायते ॥ १९ ॥

सत्त्वांशैरिति । तेषां वियदादीनां पञ्चभिः सत्त्वांशैः सत्त्वगुणभागैरुपादानभूतैः श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यं धीन्द्रियपञ्चकं धीन्द्रियाणि

ज्ञानेन्द्रियाणि तेषां पञ्चकं क्रमादुपजायते, एकैकभूतसत्त्वांशादेकैकमिन्द्रियं जायत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

सत्त्वांशानां प्रत्येकमसाधारणकार्याण्यभिधाय सर्वेषां साधारणं कार्यमाह—

तैरन्तःकरणं सर्वैर्वृत्तिभेदेन तद्द्विधा ।
मनो विमर्शरूपं स्याद्बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका ॥ २० ॥

तैरिति । तैः सह सत्त्वांशैः सर्वैः संभूय वर्तमानैरन्तःकरणं मनोबुद्ध्युपादानभूतं द्रव्यमुपजायत इत्यनुषङ्गः । तस्यावान्तरभेदं सनिमित्तमाह—**वृत्तीति** । तदन्तःकरणं वृत्तिभेदेन परिणामभेदेन द्विधा द्विप्रकारं भवति । वृत्तिभेदमेव दर्शयति—**मन इति** । विमर्शरूपं विमर्शः संशयात्मिका वृत्तिः, सा स्वरूपं यस्य तत्तथा तन्मनः स्यात् । निश्चयात्मिका निश्चयोऽध्यवसायः स आत्मा स्वरूपं यस्याः सा निश्चयात्मिका सा वृत्तिर्बुद्धिः स्यात् ॥ २० ॥

क्रमप्राप्तानां रजोंशानां प्रत्येकमसाधारणकार्याण्याह—

रजोंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात्कर्मेन्द्रियाणि तु ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे ॥ २१ ॥

रजोंशैरिति । तेषा वियदादीनामेव पञ्चभी रजोंशै रजोभागैस्तूपादानभूतैः वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि एतन्नामकानि कर्मेन्द्रियाणि क्रियाजनकानि इन्द्रियाणि जज्ञिरे ॥ २१ ॥

रजोंशानामेवं साधारणं कार्यमाह—

तैः सर्वैः सहितैः प्राणो वृत्तिभेदात्स पञ्चधा ।
प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च ते पुनः ॥ २२ ॥

तैः[1] सर्वैरिति । सहितैः संभूय कारणता गतैः प्राणो जायत

टिप्प०—1 आकाशादिपञ्चभी रजोंशैः इत्याशयः ।

इति शेषः । तस्यावान्तरभेदमाह—**वृत्तिभेदादिति** । स प्राणो **वृत्तिभेदात्**प्राणनादिव्यापारभेदात्**पञ्चधा** पञ्चप्रकारो **भवति** । वृत्तिभेदानेव दर्शयति—**प्राण इति** । **ते** पुनः ते तु भेदाः प्राणादिशब्दवाच्या इत्यर्थः ॥ २२ ॥

यदर्थमाकाशादिप्राणान्तानां सृष्टिरुक्ता तदिदानीं दर्शयति

बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया ।
शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते ॥ २३ ॥

बुद्धीति । बुद्धयो ज्ञानानि कर्माणि व्यापारास्तज्जनकानीन्द्रियाणि, बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि चेत्यर्थः । बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि च प्राणाश्च बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणाः, तेषां पञ्चकानि तैः मनसा विमर्शात्मकेन, धिया निश्चयरूपया बुद्ध्या च सह सप्तदशभिः सप्तदशसंख्याकैः सूक्ष्मशरीरं भवति । तस्यैव संज्ञान्तरमाह—**तल्लिङ्गमिति** । उच्यते वेदान्तेष्वित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं सूक्ष्मशरीरमभिधाय तदभिमानित्वप्रयुक्तं प्रज्ञेश्वरयोरवस्थान्तरं दर्शयति—

प्राज्ञस्तत्राभिमानेन तैजसत्वं प्रपद्यते ।
हिरण्यगर्भतामीशस्तयोर्व्यष्टिसमष्टिता ॥ २४ ॥

प्राज्ञ इति । प्राज्ञो मलिनसत्त्वप्रधानाविद्योपाधिको जीवः तत्र तेजःशब्दवाच्यान्तःकरणोपलक्षितलिङ्गशरीरे अभिमानेन तादात्म्याभिमानेन तैजसत्वं तैजसनामकत्वं प्रपद्यते प्राप्नोति । ईशः विशुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिकः परमेश्वरस्तत्र शरीरे अहमित्यभिमानेन हिरण्यगर्भतां

टिप्प०–1 लीनमर्थं वह्नि गमयतीति लिङ्गमिति व्युत्पत्त्या तार्किकैर्धूमो लिङ्गमित्युच्यते, तथैवेदमपि साक्षिणः साक्षात्तज्ज्ञापकत्वेन तज्ज्ञापकत्वाल्लिङ्गमुच्यत इति भावः ।

हिरण्यगर्भसंज्ञकत्वं प्रपद्यते इत्यनुषङ्गः। तैजसहिरण्यगर्भयोर्लिङ्गशरीराभिमाने समाने सति तयोः परस्परं भेदः किंनिबन्धन इत्यत आह—**तयोरिति**। तयोस्तैजसहिरण्यगर्भयोः व्यष्टित्वं समष्टित्वं भवति, अत एव भेद इत्यर्थः ॥ २४ ॥

ईश्वरस्य समष्टिरूपत्वे जीवानां व्यष्टिरूपत्वे च कारणमाह—

समष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात्।
तदभावात्ततोऽन्ये तु कथ्यन्ते व्यष्टिसंज्ञया ॥ २५ ॥

समष्टिरिति। ईशः ईश्वरो हिरण्यगर्भः सर्वेषां लिङ्गशरीरोपाधिकानां तैजसानां स्वात्मतादात्म्यवेदनात् स्वात्मना तादात्म्यस्य एकत्वस्य वेदनाज्ज्ञानात् समष्टिर्भवति। तत ईश्वरादन्ये जीवास्तु तदभावात्तस्य तादात्म्यवेदनस्याभावाद्व्यष्टिसंज्ञया 'व्यष्टि'शब्देन कथ्यन्ते ॥ २५ ॥

एवं लिङ्गशरीरं तदुपाधिकौ तैजसहिरण्यगर्भौ च दर्शयित्वा स्थूलशरीराद्युत्पत्तिसिद्धये पञ्चीकरणं निरूपयितुमाह—

तद्भोगाय पुनर्भोग्यभोगायतनजन्मने।
पञ्चीकरोति भगवान्प्रत्येकं वियदादिकम् ॥ २६ ॥

तद्भोगायेति। भगवानैश्वर्यादिगुणषट्कसंपन्नः परमेश्वरः पुनः पुनरपि तद्भोगाय तेषां जीवानां भोगायैव भोग्यभोगायतनजन्मने भोग्यस्यान्नपानादेः, भोगायतनस्य जरायुजादिचतुर्विधशरीरजातस्य च जन्मने उत्पत्तये वियदादिकमाकाशादिभूतपञ्चकं प्रत्येकमेकैकं पञ्चीकरोति अपञ्चात्मकं पञ्चात्मकं संपद्यमानं करोति ॥ २६ ॥

टिप्प०—1 व्यस्तोपाधिविशिष्टो व्यष्टिः, समस्तोपाधिविशिष्टः समष्टिरित्यभिधीयते। 2 मूले 'स्व'पदं शुद्धं व्यावर्तयति।

कथमेकैकस्य पञ्चपञ्चात्मकत्वमित्यत आह—

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः ।
स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात्पञ्च पञ्च ते ॥ २७ ॥

द्विधेति । वियदादिकमेकैकं द्विधा द्विधा । तन्त्रेणोच्चारितो द्विधाशब्दः, विधाय कृत्वा, भागद्वयोपेतं कृत्वेत्यर्थः । पुनश्च पुनरपि प्रथमं प्रथमं भागं चतुर्धा भागचतुष्टयोपेतं 'विधाय' इत्यनुषज्यते । स्वस्वेतरद्वितीयांशैः स्वस्मात्स्वस्मादितरेषां चतुर्णां चतुर्णां भूतानां यो यो द्वितीयः स्थूलो भागस्तेन तेन सह प्रथमप्रथमभागांशानां चतुर्णां चतुर्णां मध्ये एकैकस्य योजनात् ते वियदादयः प्रत्येकं पञ्चपञ्चात्मका भवन्ति ॥ २७ ॥

एवं पञ्चीकरणमभिधाय तैर्भूतैरुत्पाद्यं कार्यवर्गं दर्शयति—

तैरण्डस्तत्र भुवनं भोग्यभोगाश्रयोद्भवः ।
हिरण्यगर्भः स्थूलेऽस्मिन्देहे वैश्वानरो भवेत्[1] ॥ २८ ॥

तैरण्ड इति । तैः पञ्चीकृतैर्भूतैरुपादानकारणभूतैरण्डो ब्रह्माण्ड उत्पद्यते । तत्र ब्रह्माण्डान्तर्भुवनान्युपरिभागे वर्तमाना भूम्यादयः सप्तलोका भूमेरधःस्थितान्यतलादीनि सप्तपातालान्तानि तेषु च भुवनेषु तैस्तैः प्राणिभिर्भोक्तुं योग्यान्यन्नादीनि तत्तल्लोकोचितशरीराणि च तैरेव पञ्चीकृतैर्भूतैरीश्वराज्ञया जायन्ते । एवं स्थूलशरीरोत्पत्तिमभिधाय तेषु स्थूलशरीरेषु अभिमानवतो हिरण्यगर्भस्य समष्टिरूपस्य वैश्वानर-संज्ञकत्वं एकैकस्थूलशरीराभिमानवतां व्यष्टिरूपाणां तैजसानां विश्व-

पाठा०—१ 'वैश्वानरोऽभवत्' A.

टिप्प०—1 अत्राभवदित्येव साधुतरम्, 'याता' इति तथैवानुपदमेव वक्ष्य-माणत्वात् 'भवेत्' इति पाठस्य तु लेखकप्रमादजन्यत्वाच्च इति अच्युतरायाः ।

संज्ञकत्वं च भवतीत्याह—**हिरण्यगर्भ इति** । अस्मिन्स्थूलदेहे वर्तमानो हिरण्यगर्भो वैश्वानरो भवेत् ॥ २८ ॥

तत्रैव वर्तमानास्तैजसा विश्वा भवन्ति, तेषामवान्तरभेदमाह—

तैजसा विश्वतां याता देवतिर्यङ्नरादयः ।
ते पराग्दर्शिनः प्रत्यक्तत्त्वबोधविवर्जिताः ॥ २९ ॥

देवतिर्यगिति । इदानीं तेषां विश्वसंज्ञां प्राप्तानां जीवानां तत्त्वज्ञानरहितत्वेन संसारापत्तिप्रकारं सदृष्टान्तं श्लोकद्वयेनाह—**ते परागिति** । ते देवादयः पराग्दर्शिनः बाह्यानेव शब्दादीन् पश्यन्ति, न तु प्रत्यगात्मानम् । 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्' (कठ० ४।१) इति श्रुतेः ॥ ननु तार्किकादयो देहव्यतिरिक्तमात्मानं जानन्तीत्याशङ्क्य यद्यप्यात्मानं ते तथा जानन्ति तथापि श्रुतिसिद्धं तत्त्वं न जानन्तीत्याशयेनोक्तमित्याह—**प्रत्यगिति** ॥ २९ ॥

कुर्वते कर्म भोगाय कर्म कर्तुं च भुञ्जते ।
नद्यां कीटा इवावर्तादावर्तान्तरमाशु ते ।
व्रजन्तो जन्मनो जन्म लभन्ते नैव निर्वृतिम् ॥ ३० ॥

कुर्वत इति । अत एव भोगाय सुखाद्यनुभवाय मनुष्यादिशरीराण्यधिष्ठाय कर्म तत्तच्छरीरोचितानि कर्माणि कुर्वते । कर्मेति जातावेकवचनम् । पुनश्च कर्म कर्तुं देवादिशरीरैस्तत्तत्फलं भुञ्जते च । फलानुभवाभावे तत्तत्सजातीयेच्छानुपपत्त्या तत्तत्साधनानुष्ठानानुपपत्तेः । एवं वर्तमानास्ते जीवा नदीप्रवाहपतिताः कीटाश्चावर्तादावर्तान्तरमाशु व्रजन्तो यथा निर्वृतिं सुखं न लभन्ते एवमाशु जन्मनो जन्म व्रजन्तः सुखं नैव लभन्ते इति ॥ ३० ॥

एवं संसारापत्तिमभिधाय तन्निवृत्त्युपायं दर्शयितुं दृष्टान्तं तावदाह—

सत्कर्मपरिपाकात्ते करुणानिधिनोद्धृताः ।
प्राप्य तीरतरुच्छायां विश्राम्यन्ति यथासुखम् ॥ ३१ ॥

सत्कर्मेति । ते कीटाः सत्कर्मपरिपाकात्पूर्वोपार्जितपुण्यकर्मपरिपाकात् कृपालुना केनचित्पुरुषविशेषेणोद्धृता नदीप्रवाहाद्बहिर्निःसारिताः सन्तस्तीरतरुच्छायां प्राप्य सुखं यथा भवति तथा यद्वद्विश्राम्यन्ति ॥ ३१ ॥

इदानीं दृष्टान्तसिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—

उपदेशमवाप्यैवमाचार्यात्तत्त्वदर्शिनः ।
पञ्चकोशविवेकेन लभन्ते निर्वृतिं पराम् ॥ ३२ ॥

उपदेशमिति । एवमुक्तेन प्रकारेण पूर्वोपार्जितपुण्यकर्मपरिपाकवशादेव तत्त्वदर्शिनः प्रत्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारवतः आचार्याद्गुरोः सकाशादुपदेशं 'तत्त्वमस्यादि'वाक्यार्थज्ञानसाधनं श्रवणं वक्ष्यमाणमवाप्य संपाद्य पञ्चकोशविवेकेनान्नादीनां पञ्चानां कोशानां विवेकेन वक्ष्यमाणविवेचनेन परां निर्वृतिं मोक्षसुखं लभन्ते प्राप्नुवन्ति ॥ ३२ ॥

के ते अन्नादयः पञ्च कोशा इत्याकाङ्क्षायां तानुपदिशति—

अन्नं प्राणो मनो बुद्धिरानन्दश्चेति पञ्च ते ।
कोशास्तैरावृतः स्वात्मा विस्मृत्या संसृतिं व्रजेत् ॥ ३३ ॥

अन्नं प्राण इति । अन्नं प्राणो मनो बुद्धिरानन्दश्चेति पञ्च कोशाः । बुद्धिर्विज्ञानम् । तेषामन्नादीनां कोशशब्दाभिधेयत्वे कारणमाह—**तैरिति** । तैः कोशैरावृत आच्छादितः स्वात्मा स्वरूपभूत

आत्मा विस्मृत्या स्वस्वरूपविस्मरणेन संसृतिं जननादिप्राप्तिरूपं संसारं व्रजेत् । स्पष्टम् । कोशो यथा कोशकारकृमेरावरकत्वेन क्लेशहेतुः, एवं अन्नादयोऽपि अद्वयानन्दत्वाद्यावरकत्वेन आत्मनः क्लेशहेतुत्वात् 'कोशा' इत्युच्यन्ते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तेषां कोशानां स्वरूपाणि क्रमेण व्युत्पादयति—

स्यात्पञ्चीकृतभूतोत्थो देहः स्थूलोऽन्नसंज्ञकः ।
लिङ्गे तु राजसैः प्राणैः प्राणः कर्मेन्द्रियैः सह ॥ ३४ ॥

स्यात्पञ्चीकृतेत्यादिना मोदादिवृत्तिभिरित्यन्तेन सार्धश्लोकद्वयेन । पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्य उत्पन्नः स्थूलो देहोऽन्नसंज्ञकः अन्नमयशब्दितः कोशः स्यात् । प्राणस्तु प्राणमयकोशस्तु लिङ्गशरीरे वर्तमानैः राजसैः रजोगुणकार्यभूतैः प्राणैः प्राणापानादिभिर्वायुभिः पञ्चभिर्वागादिभिः कर्मेन्द्रियैः सह दशभिः स्यात् ॥ ३४ ॥

सात्त्विकैर्धीन्द्रियैः साकं विमर्शात्मा मनोमयः ।
तैरेव साकं विज्ञानमयो धीर्निश्चयात्मिका ॥ ३५ ॥

विमर्शात्मा संशयात्मकं पञ्चभूतसत्त्वकार्यं यन्मन उक्तं तत्सात्त्विकैः प्रत्येकं भूतसत्त्वकार्यभूतैर्धीन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः पञ्चभिर्ज्ञानेन्द्रियैः साकं सहितं मनोमयः कोशः स्यादिति पूर्वेण संबन्धः । निश्चयात्मिका धीस्तेषामेव सत्त्वकार्यरूपा बुद्धिस्तैरेव पूर्वोक्तैर्ज्ञानेन्द्रियैरेव साकं सहिता सती विज्ञानमयः विज्ञानमयाख्यः कोशः स्यात् ॥ ३५ ॥

कारणे सत्त्वमानन्दमयो मोदादिवृत्तिभिः ।
तत्तत्कोशैस्तु तादात्म्यादात्मा तत्तन्मयो भवेत् ॥ ३६ ॥

टिप्प०—1 यद्वा, खड्गावरकचर्मणि यथा वा कोशशब्दः, तथात्रापीति ज्ञेयम् । 2 इह ज्ञानेन्द्रियाणां मनोमयविज्ञानमयकोशद्वयेऽपि संनिवेशस्तु तेषामपि संशयनिश्चयोभयविधवृत्तिदृष्टेरेवेति भावः ।

कारणे कारणशरीरभूतायामविद्यायां यन्मलिनसत्त्वमस्ति तन्मोदादिवृत्तिभिः प्रियमोदप्रमोदाख्यैरिष्टदर्शनलाभभोगजन्यैः सुखविशेषैः सहितमानन्दमयः आनन्दमयाख्यः कोशः स्यादिति ॥ ननु स्थूलशरीरादीनामन्नमयादिशब्दवाच्यत्वे 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' (तैत्ति० २।१।१) इत्युपक्रम्य 'तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः' (तैत्ति० २।२।१) 'अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः' (तैत्ति० २।३।१) इत्यादिश्रुतत्वादात्मनोऽन्नमयादिशब्दवाच्यत्वं कथमुच्यत इत्याशङ्क्य, देहादीनामन्नादिविकारत्वेनान्नमयादिशब्दवाच्यत्वम्, आत्मनस्तु तेन तेन कोशेन तादात्म्याभिमानादित्याह—**तत्तदिति।** आत्मा प्रत्यगात्मा तत्तत्कोशैस्तेन तेन कोशेन सह तादात्म्यात् तादात्म्याभिमानात्तत्तन्मयस्तत्तत्कोशमयः स्यात्, व्यवहारकालेऽन्नमयादिकोशप्राधान्यात् अन्नमयादिशब्दवाच्य इत्यर्थः। 'तु'शब्दश्चात्मनः कोशेभ्यो वैलक्षण्यद्योतनार्थः ॥ ३६ ॥

कथं तर्हि एवंविधस्यात्मनो ब्रह्मत्वं भवतीत्याशङ्क्य कोशेभ्यो विवेचनाद्भवतीत्याह—

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पञ्चकोशविवेकतः ।
स्वात्मानं तत उद्धृत्य परं ब्रह्म प्रपद्यते ॥ ३७ ॥

अन्वयेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वक्ष्यमाणाभ्यां, पञ्चकोशविवेकतः पञ्चानां कोशानामन्नमयादीनां विवेकतः प्रत्यगात्मनो विवेचनेन पृथक्करणेन, यद्वा,—पञ्चकोशेभ्योऽन्नमयादिभ्य आत्मनः पृथक्करणेन स्वात्मानं प्रत्यगात्मानं ततस्तेभ्यः कोशेभ्य उद्धृत्य बुद्ध्या निष्कृष्य चिदानन्दस्वरूपं निश्चित्य परं ब्रह्म पूर्वोक्तलक्षणं प्रपद्यते प्राप्नोति, ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इदानीं विवक्षितान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति—

अभाने स्थूलदेहस्य स्वप्ने यद्भानमात्मनः ।
सोऽन्वयो व्यतिरेकस्तद्भानेऽन्यानवभासनम् ॥ ३८ ॥

अभान इति । स्वप्ने स्वप्नावस्थायां स्थूलदेहस्यान्नमयकोशस्याभानेऽप्रतीतौ सत्यामात्मनः प्रतीचो यद्भानं स्वप्नसाक्षित्वेन यत्स्फुरणमस्ति स आत्मनोऽन्वयः । तस्यामेव स्वप्नावस्थायां तद्भाने तस्यात्मनः स्फुरणे सति अन्यानवभासनमन्यस्य स्थूलदेहस्यानवभासनमप्रतीतिः व्यतिरेकः । स्थूलदेहस्येति शेषः । अस्मिन्प्रकरणेऽन्वयव्यतिरेकशब्दाभ्यामनुवृत्तिव्यावृत्ती उच्येते ॥ ३८ ॥

एवं स्थूलदेहस्यानात्मत्वावबोधकान्वयव्यतिरेकौ दर्शयित्वा लिङ्गदेहस्य तथात्वावगमकौ तौ दर्शयति—

लिङ्गाभाने सुषुप्तौ स्यादात्मनो भानमन्वयः ।
व्यतिरेकस्तु तद्भाने लिङ्गस्याभानमुच्यते ॥ ३९ ॥

लिङ्गेति । सुषुप्तौ सुषुप्त्यवस्थायां लिङ्गाभाने लिङ्गस्य सूक्ष्मदेहस्याभानेऽप्रतीतौ आत्मनो भानं तदवस्थासाक्षित्वेन स्फुरणमात्मनोऽन्वयः स्यात् । तद्भाने आत्मभाने लिङ्गस्याभानं लिङ्गदेहस्यास्फुरणं व्यतिरेक उच्यते ॥ ३९ ॥

ननु पञ्चकोशविवेचनमुपक्रम्य लिङ्गदेहविवेचनं प्रकृतासंगतमित्याशङ्क्य प्राणमयादिकोशत्रितयस्य तत्रैवान्तर्भावान्न प्रकृतासंगतिरित्याह—

तद्विवेकाद्विविक्ताः स्युः कोशाः प्राणमनोधियः ।
ते हि तत्र गुणावस्थाभेदमात्रात्पृथक्कृताः ॥ ४० ॥

तद्विवेकादिति । तस्य लिङ्गशरीरस्य विवेकाद्विवेचनात् प्राणमनोधियः एतन्नामकाः कोशाः विविक्ताः आत्मनः पृथक्कृताः स्युः ।

कुत इत्यत आह—**ते हीति** । हि यस्मात्कारणात् ते प्राणमयादयः तत्र तस्मिँल्लिङ्गशरीरे गुणावस्थाभेदमात्रात् गुणयोः सत्त्वरजसोरवस्था-भेदमात्राद्गुणप्रधानभावेनावस्थाविशेषादेव पृथक्कृताः, भेदेन निर्दिष्टा इत्यर्थः ॥ ४० ॥

इदानीमानन्दमयकोशत्वेन विवक्षितस्य कारणशरीरस्य विवेचनो-पायमाह—

सुषुप्त्यभाने भानं तु समाधावात्मनोऽन्वयः ।
व्यतिरेकस्त्वात्मभाने सुषुप्त्यनवभासनम् ॥ ४१ ॥

सुषुप्तीति । समाधौ[1] वक्ष्यमाणलक्षणायां समाध्यवस्थायां सुषुप्त्यभाने 'सुषुप्ति'शब्दोपलक्षितस्य कारणदेहरूपस्याज्ञानस्याप्रतीतौ । आत्मनस्तु 'तु'शब्दोऽवधारणे; आत्मन एव भानं स्फुरणं यदस्ति स आत्मनोऽन्वयः । आत्मभाने आत्मनः स्फूर्तौ सत्यां सुषुप्त्यनवभासनं सुषुप्त्युपलक्षितस्याज्ञानस्याप्रतीतिरेव व्यतिरेकस्तस्येति । अत्रायं प्रयोगः—प्रत्यगात्मा अन्नमयादिभ्यो भिद्यते, तेषु परस्परं व्यावर्त्यमानेष्वपि स्वयमव्यावृत्तत्वात् । यद्येषु व्यावर्त्यमानेष्वपि न व्यावर्तते, तत्तेभ्यो भिद्यते, यथा कुसुमेभ्यः सूत्रं, यथा वा खण्डादिव्यक्तिभ्यो गोत्वमिति ॥ ४१ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कोशपञ्चकाद्विविक्तस्यात्मनो ब्रह्मप्राप्तिर्भवतीत्युक्तं, तत्प्रतिपादिकां 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा' (कठ० ६।१७) इत्यादिकां 'तं विन्द्याच्छुक्रममृतम्' (कठ० ६।१७) इत्यन्तां कठश्रुतिं अर्थतः पठति—

यथा मुञ्जादिषीकैवमात्मा युक्त्या समुद्धृतः ।
शरीरत्रितयाद्धीरैः परं ब्रह्मैव जायते ॥ ४२ ॥

टिप्प०–1 समाध्यवस्था तु 'लीने पूर्वविकल्पे तु यावदन्यस्य नोदयः निर्विकल्पकचैतन्यं स्पष्टं तावद्विभासते' इत्यादिनोक्ता ।

यथेति । यथा येन प्रकारेण मुञ्जादेतन्नामकात्तृणविशेषादिषीका गर्भस्थं कोमलं तृणं युक्त्या बहिरावरकत्वेन स्थितानां स्थूलपत्राणां विभजनलक्षणोपायेन समुद्ध्रियते, एवमात्मापि युक्त्या अन्वयव्यतिरेकलक्षणोपायेन शरीरत्रितयात्पूर्वोक्ताच्छरीरत्रितयात् धीरैः ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नैरधिकारिभिः समुद्धृतः पृथक्कृतश्चेत् स परं ब्रह्मैव जायते । चिदानन्दरूपत्वस्य लक्षणस्य उभयोरविशिष्टत्वादित्यभिप्रायः ॥ ४२ ॥

एतावता ग्रन्थसंदर्भेण सफलस्य तत्त्वज्ञानस्य निरूपितत्वादुत्तरग्रन्थभागस्यानारम्भप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य तदारम्भसिद्धये वृत्तानुकथनपूर्वकमुत्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह—

परापरात्मनोरेवं युक्त्या संभावितैकता ।
तत्त्वमस्यादिवाक्यैः सा भागत्यागेन लक्ष्यते ॥ ४३ ॥

परापरेति । एवमुक्तप्रकारेण परापरात्मनोः 'तत्–त्वं' पदार्थयोः परमात्मजीवात्मनोः एकताऽभिन्नता युक्त्या लक्षणसाम्यप्रदर्शनाद्युपायेन संभाविताऽङ्गीकारिता । सा एकता 'तत्त्वमस्यादि'वाक्यैः स्पष्टं भागत्यागेन विरुद्धांशपरित्यागेन लक्ष्यते लक्षणया वृत्त्या बोध्यते ॥ ४३ ॥

'तत्त्वमसी'तिवाक्यार्थज्ञानस्य तदादिपदार्थज्ञानपूर्वकत्वात् तत्पदस्य वाच्यार्थं तावदाह—

जगतो यदुपादानं मायामादाय तामसीम् ।
निमित्तं शुद्धसत्त्वां तामुच्यते ब्रह्म तद्गिरा ॥ ४४ ॥

जगत इति । यत्सच्चिदानन्दलक्षणं ब्रह्म तामसीं तमोगुणप्रधानां मायामादायोपाधित्वेन स्वीकृत्य जगतश्चराचरात्मकस्य कार्यवर्गस्योपादानमध्यासाधिष्ठानं शुद्धसत्त्वां विशुद्धसत्त्वप्रधानां तामुपाधित्वेन स्वीकृत्य,

निमित्तमुपादानाद्यभिन्नं कर्तृ भवति, तद्ब्रह्म निमित्तोपादानोभयरूपं ब्रह्म तद्गिरा 'तत्त्वमसी'तिवाक्यस्थेन 'तत्'पदेनोच्यते ॥ ४४ ॥

'त्वं'पदवाच्यार्थमाह—

यदा मलिनसत्त्वां तां कामकर्मादिदूषिताम् ।
आदत्ते तत्परं ब्रह्म त्वंपदेन तदोच्यते ॥ ४५ ॥

यदेति । तदेव ब्रह्म यदा यस्यामवस्थायां मलिनसत्त्वां ईषद्रजस्तमोमिश्रणेन मलिनसत्त्वप्रधानां अत एव कामकर्मादिदूषितां तां 'अविद्या'शब्दवाच्यां मायामादत्ते उपाधित्वेन स्वीकरोति तदा 'त्वं'पदेनोच्यते ॥ ४५ ॥

एवं तत्त्वंपदार्थावभिधाय वाक्यार्थमाह—

त्रितयीमपि तां मुक्त्वा परस्परविरोधिनीम् ।
अखण्डं सच्चिदानन्दं महावाक्येन लक्ष्यते ॥ ४६ ॥

त्रितयीमिति । त्रितयीमपि त्रिप्रकारामपि तमःप्रधानविशुद्धसत्त्वप्रधानमलिनसत्त्वप्रधानत्वभेदेनोक्तां अत एव परस्परविरोधिनीं तां मायां मुक्त्वा परित्यज्य अखण्डं भेदरहितं सच्चिदानन्दं ब्रह्म महावाक्येन लक्ष्यत इत्युक्तम् ॥ ४६ ॥

नन्वेवं लक्षणावृत्त्या वाक्यार्थबोधनं क्व दृष्टमित्याशङ्क्याह—

सोऽयमित्यादिवाक्येषु विरोधात्तदिदन्तयोः ।
त्यागेन भागयोरेक आश्रयो लक्ष्यते यथा ॥ ४७ ॥

सोऽयमिति । 'सोऽयं देवदत्तः' इत्यादिवाक्येषु तदिदन्तयोः तदेतद्देशकालवैशिष्ट्यलक्षणयोः धर्मयोर्विरोधादैक्यानुपपत्तेः भागयोर्विरुद्धांशयोस्त्यागेन एक आश्रयो देवदत्तस्वरूपमेकमेव यथा लक्ष्यते ॥ ४७ ॥

पाठा०—१ 'परमं' A.

एवं दृष्टान्तमभिधाय दार्ष्टान्तिकमाह—

मायाविद्ये विहायैवमुपाधी परजीवयोः ।
अखण्डं सच्चिदानन्दं परं ब्रह्मैव लक्ष्यते ॥ ४८ ॥

मायाविद्ये इति । एवं 'सोऽयं देवदत्तः' इत्यादिवाक्ये यथा तद्वत्परजीवयोरुपाधी उपाधिभूते मायाविद्ये पूर्वोक्ते विहाय अखण्डं भेदरहितं सच्चिदानन्दं परं ब्रह्मैव महावाक्येन लक्ष्यते ॥ ४८ ॥

ननु किं महावाक्येन लक्ष्यं सविकल्पम्, उत निर्विकल्पम्? इति विकल्प्य, प्रथमे पक्षे दोषमाह पूर्ववादी—

सविकल्पस्य लक्ष्यत्वे लक्ष्यस्य स्यादवस्तुता ।
निर्विकल्पस्य लक्ष्यत्वं न दृष्टं न च संभवि ॥ ४९ ॥

सविकल्पस्येति । सविकल्पस्य विकल्पेन विपरीतत्वेन कल्पितेन नामजात्यादिना रूपेण सह वर्तत इति सविकल्पम्, तस्य लक्ष्यत्वे वाक्येन बोध्यत्वे लक्ष्यस्य वाक्यार्थतया लक्ष्यस्यावस्तुता स्यात् मिथ्यात्वं स्यात् । द्वितीये दोषमाह—**निर्विकल्पस्येति** । निर्विकल्पस्य नामजात्यादिना रहितस्य लक्ष्यत्वं न दृष्टं लोके न क्वापि दृष्टम्, न च संभवि उपपद्यमानमपि न भवति । लक्ष्यत्वधर्मवतो निर्विकल्पत्वव्याघातादिति यावत् ॥ ४९ ॥

सिद्धान्ती जात्युत्तरत्वान्नेदं चोद्यमिति विकल्पपूर्वकं दोषमाह—

विकल्पो निर्विकल्पस्य सविकल्पस्य वा भवेत् ।
आद्ये व्याहतिरन्यत्रानवस्थात्माश्रयादयः ॥ ५० ॥

विकल्प इति । सविकल्पस्य वा निर्विकल्पस्य लक्ष्यत्वमिति वा यो विकल्पस्त्वया कृतः, स किं निर्विकल्पस्य, उत सविकल्पस्य भवेत्? आद्ये प्रथमे पक्षे व्याहतिस्त्वयोक्तो व्याघात एव; अन्यत्र द्वितीये पक्षे अनवस्थादयः । तथा हि—सविकल्पस्य विकल्प इत्यत्र विकल्पेन

सह वर्तते इत्यत्र तृतीयान्तविकल्पपदेन प्रथमान्तविकल्पपदेन च एक एव विकल्पोऽभिधीयते द्वौ वा ? एक एव चेत्स्वयमेक एव विकल्पाश्रयविशेषणतया आश्रयः, तदाश्रितो विकल्पश्चेत् तदा आत्माश्रयता; द्वौ चेत्तदा तृतीयान्तशब्दनिर्दिष्टस्यापि विकल्पस्य विकल्परूपत्वात्तदाश्रयस्यापि सविकल्पत्वात्तद्विशेषणभूतो विकल्पः किं प्रथमान्तशब्दनिर्दिष्ट एव विकल्प उत ताभ्यामन्यः ? आद्ये अन्योन्याश्रयता; द्वितीयेऽपि धर्मिविशेषणीभूतो विकल्पः—किं प्रथमान्तशब्दनिर्दिष्ट उत तेभ्योऽन्यः ? आद्ये चक्रकापत्तिः; द्वितीये तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थापात इति ॥ ५० ॥

न केवलमत्रैवेदं दूषणम्, अपि तु सर्वत्रैवंविधविकल्पपूर्वकं दूषणं प्रसरतीत्याह—

इदं गुणक्रियाजातिद्रव्यसंबन्धवस्तुषु ।
समं तेन स्वरूपस्य सर्वमेतदितीष्यताम् ॥ ५१ ॥

इदमिति । इदं विकल्पदूषणजातं गुणक्रियाजातिद्रव्यसंबन्ध[1]वस्तुषु गुणादिसंबन्धान्तेषु पञ्चसु वस्तुषु समम् । तथा हि—गुणः किं निर्गुणे वर्तते, अथवा गुणवति ? क्रियाऽपि क्रियारहिते वर्तते, क्रियावति वा ? आद्ये व्याघातः, अन्यत्रात्माश्रयादय इति सर्वत्र चैवमूह्यम् । नन्विदमसदुत्तरं चेत्किं सदुत्तरमित्याशङ्क्याह—**तेनेति** । तेनैवं विकल्पस्यासंगतत्वेन एतद्गुणादिकं सर्वं स्वरूपस्येति इष्यताम्, गुणादयः सर्वे वस्तुस्वरूपे वर्तन्ते इत्यभिप्रायः ॥ ५१ ॥

टिप्प०—1 अत्र 'वस्तु'पदं [illegible]'विशेष'पदार्थपरम् । समवायादिसंबन्धः किमसंबद्धे द्रव्ये, संबद्धे वा तिष्ठतीति यथापूर्वमेवोह्यम् । 2 षड्भावपदार्थेष्वप्येवमेवेति भावः ।

भवत्वेवमन्यत्र, प्रकृते किमायातमित्यत आह—

विकल्पतद्भावाभ्यामसंस्पृष्टात्मवस्तुनि ।
विकल्पितत्वलक्ष्यत्वसंबन्धाद्यास्तु कल्पिताः ॥ ५२ ॥

विकल्पेति । विकल्पतद्भावाभ्यां विकल्पेन विकल्पाभावेन चासंस्पृष्टात्मवस्तुनि संस्पर्शरहिते परमात्मवस्तुनि विकल्पितत्वलक्ष्यत्वसंबन्धाद्याः । तत्र विकल्पितत्वं नाम सविकल्पस्य वा निर्विकल्पस्य वेति पूर्वोक्तेन विषयीकृतत्वम् । लक्ष्यत्वं लक्षणावृत्त्या ज्ञाप्यत्वम् । संबन्धः संयोगादिः । 'आदि'शब्देन द्रव्यादयो गृह्यन्ते । 'तु'शब्दोऽवधारणे । तत्र द्रव्यं नाम गुणानामाश्रयो द्रव्यं, समवायिकारणं द्रव्यमिति वा तार्किकैर्लक्षितम्; कर्मव्यतिरिक्तत्वे सति जातिमात्राश्रयो गुणः, नित्यमेकमनेकवृत्ति सामान्यमिति लक्षिता जातिः, संयोगवियोगयोरसमवायिकारणजातीयं कर्म इति लक्षिता क्रिया, एते सर्वे स्वरूपे कल्पिता एवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

एतावता ग्रन्थसंदर्भेण किमुक्तं भवतीत्याकाङ्क्षायां फलितमाह—

इत्थं वाक्यैस्तदर्थानुसंधानं श्रवणं भवेत् ।
युक्त्या संभावितत्वानुसंधानं मननं तु तत् ॥ ५३ ॥

इत्थमिति । इत्थं 'जगतो यदुपादानम्' (प्र० १।४४) इत्यादिग्रन्थजातोक्तप्रकारेण वाक्यैः 'तत्त्वमस्या'दिवाक्यैस्तदर्थानुसंधानं तेषां वाक्यानामर्थस्य जीवब्रह्मणोरेकत्वलक्षणस्यानुसंधानं श्रवणं भवेत् । युक्त्या 'शब्दस्पर्शादयो वेद्याः' (प्र० १।३) इत्यादिना 'परापरात्मनोरेवं युक्त्या संभावितैकता' (प्र० १।४३) इत्यन्तेन ग्रन्थसंदर्भेणोक्त-

---

टिप्प०—1 तथा चोक्तं अध्यासभाष्ये—'यत्र यदध्यस्तं तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न संबध्यते' इति ।

प्रकारेण संभावितत्वानुसंधानं श्रुतस्यार्थस्योपपद्यमानत्वज्ञानं यदस्ति, तत्तु मननमित्युच्यते ॥ ५३ ॥

इदानीं निदिध्यासनमाह—

ताभ्यां निर्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य यत् ।
एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते ॥ ५४ ॥

ताभ्यामिति । ताभ्यां श्रवणमननाभ्यां निर्विचिकित्से निर्गता विचिकित्सा संशयो यस्मादसौ निर्विचिकित्सः, तस्मिन्नर्थे विषये स्थापितस्य धारणावतश्चेतसः 'देशसंबन्धश्चित्तस्य धारणा' इति पतञ्जलिनोक्तत्वाद्यदेकतानत्वं एकाकारवृत्तिप्रवाहवत्त्वं एतन्निदिध्यासनमुच्यते । हि प्रसिद्धं योगशास्त्रे 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' इति ॥ ५४ ॥

तस्यैव निदिध्यासनस्य परिपाकदशारूपं समाधिमाह—

ध्यातृध्याने परित्यज्य क्रमाद्ध्येयैकगोचरम् ।
निवातदीपवच्चित्तं समाधिरभिधीयते ॥ ५५ ॥

ध्यातृध्याने इति । निदिध्यासने तावद्ध्याता ध्यानं ध्येयं चेति त्रितयं भासते, तत्र यदा चित्तमभ्यासवशेन ध्यातृध्याने ध्यातारं ध्यानं च क्रमात्परित्यज्य ध्येयैकगोचरं ध्येयमेकमेव गोचरो विषयो यस्य तत्तथाविधं भवति, तदा समाधिरित्युच्यते । तत्र दृष्टान्तः—**निवातेति** । वायुरहिते प्रदेशे वर्तमानो दीपो यथा निश्चलो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ५५ ॥

ननु समाधौ वृत्तीनामनुपलब्धौ ध्येयैकगोचरत्वमपि निश्चेतुं न शक्यते इत्याशङ्क्य वृत्तिसद्भावस्यानुमानगम्यत्वान्नैवमित्याह—

वृत्तयस्तु तदानीमज्ञाता अप्यात्मगोचराः ।
स्मरणादनुमीयन्ते व्युत्थितस्य समुत्थितात् ॥ ५६ ॥

वृत्तयस्त्विति । आत्मगोचराः आत्मा गोचरो विषयो यासां ताः, वृत्तयस्तु तदानीं समाधिकाले अज्ञाता अपि व्युत्थितस्य समाधेरुत्थितस्य समुत्थितादुत्पन्नात्स्मरणात् 'एतावन्तं कालं समाहितोऽभूवम्' इत्येवंरूपादनुमीयन्ते । 'यद्यत्स्मर्यते तत्तदनुभूतम्' इति व्याप्तेर्लोकसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ५६ ॥

ननु तदानीं वृत्त्युत्पादकप्रयत्नाभावात्कथं वृत्त्यनुवृत्तिरित्याशङ्क्य तात्कालिकप्रयत्नाभावेऽपि प्राथमिकादेव प्रयत्नाददृष्टादिसहकारिसहिताद्भवतीत्याह—

वृत्तीनामनुवृत्तिस्तु प्रयत्नात्प्रथमादपि ।
अदृष्टासकृदभ्याससंस्कारसचिवाद्भवेत् ॥ ५७ ॥

वृत्तीनामिति । ध्येयैकगोचराणां वृत्तीनामनुवृत्तिस्तु प्रवाहरूपेणानुगतिस्तु प्रथमादपि प्रयत्नात्समाधिपूर्वकालीनादपि अदृष्टमशुक्लकृष्णकर्माख्यो यः पुण्यविशेषः 'कर्माऽशुक्लकृष्णं योगिनः, त्रिविधमितरेषाम्' (यो० सू० कै० पा० सू० ७) इति **पतञ्जलिना** सूत्रितत्वात्, यश्चासकृदभ्याससंस्कारः पुनःपुनः समाध्यभ्यासेन जनितो भावनाख्यः संस्कारविशेषः ताभ्या सहकारिकारणाभ्यां सह वर्तमानाद्भवति ॥ ५७ ॥

नन्वयं समाधिः पूर्वाचार्यैर्न निरूपितो दृष्ट इत्याशङ्क्य सर्वगुरुणा श्रीपुरुषोत्तमेन निरूपितत्वान्नैवमित्याह—

यथा दीपो निवातस्थ इत्यादिभिरनेकधा ।
भगवानिममेवार्थमर्जुनाय न्यरूपयत् ॥ ५८ ॥

यथेति । 'यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता' (गी० ६।१९) इत्यादिभिः श्लोकैः अनेकधा नानाप्रकारेण भगवान् ज्ञानै-

श्वर्यादिसंपन्नः इममेव निर्विकल्पकसमाधिरूपं अर्थं अर्जुनाय शिष्याय न्यरूपयन्निरूपितवान् ॥ ५८ ॥

अस्य समाधेरवान्तरफलमाह—

अनादाविह संसारे संचिताः कर्मकोटयः ।
अनेन विलयं यान्ति शुद्धो धर्मो विवर्धते ॥ ५९ ॥

अनादाविति । अनादौ स्पष्टम् । इहास्मिन्संसारे संचिताः संपादिताः कर्मकोटयः कर्मणां पुण्यापुण्यलक्षणानां कोटयः इत्युपलक्षणम्, अपरिमितानि कर्माणीत्यर्थः । अनेन समाधिना विलयं यान्ति विनश्यन्ति । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' (मुं० २।२।८) इति श्रुतेः, 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि' (गी० ४।३७) इति स्मृतेश्च । शुद्धो धर्मः सविलासाऽविद्यानिवर्तकसाक्षात्कारसाधनभूतो धर्मो विवर्धते । स्पष्टम् ॥ ५९ ॥

तत्र किं प्रमाणमित्यत आह—

धर्ममेघमिमं प्राहुः समाधिं योगवित्तमाः ।
वर्षत्येष यतो धर्मामृतधाराः सहस्रशः ॥ ६० ॥

धर्मेति । योगवित्तमाः अतिशयेन योगज्ञाः, ब्रह्मसाक्षात्कारवन्त इति यावत् । इमं निर्विकल्पसमाधिं धर्ममेघं प्राहुः । स्पष्टं तदुपपादयति—**वर्षतीति** । यतः कारणादेष समाधिर्धर्मामृतधाराः धर्मलक्षणा अमृतधाराः सहस्रशो वर्षति । 'क्षणमेकमास्थाय क्रतुशतस्यापि' (अथर्वशिखोप० २) इति श्रुतेः । अतो धर्ममेघं प्राहुरिति पूर्वेणान्वयः ॥ ६० ॥

टिप्प०–1 'अप्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः' (योग० कै० ४) इत्यादिना पतञ्जल्यादय आहुरिति ज्ञेयम् ।

इदानीं समाधेः परमप्रयोजनमाह—

अमुना वासनाजाले निःशेषं प्रविलापिते ।
समूलोन्मूलिते पुण्यपापाख्ये कर्मसंचये ॥ ६१ ॥

अमुनेति । अमुना समाधिना वासनाजाले अहंकार-ममकारकर्तृत्वाद्यभिमानहेतुभूते ज्ञानविरुद्धे संस्कारसमूहे निःशेषं यथा भवति तथा प्रविलापिते विनाशिते, पुण्यपापाख्ये कर्मसंचये समूलोन्मूलिते मूलसहितं यथा भवति तथोन्मूलिते उद्धृते, विनाशिते इति यावत् ॥ ६१ ॥

फलितमाह—

वाक्यमप्रतिबद्धं सत्प्राक्परोक्षावभासिते ।
करामलकवद्बोधमपरोक्षं प्रसूयते ॥ ६२ ॥

वाक्यमिति । वाक्यं तत्त्वमस्यादिवाक्यमप्रतिबद्धं सत्कर्मवासनाभ्यां प्रतिबन्धरहितं सत् प्राक्परोक्षावभासिते पूर्वं परोक्षतया प्रकाशिते तत्त्वे करामलकवत् करस्थितामलकगोचरमिवापरोक्षमपरोक्षतया तत्त्वावभासनसमर्थं बोधं ज्ञानं प्रसूयते जनयति ॥ ६२ ॥

इदानीं परोक्षज्ञानस्य फलमाह—

परोक्षं ब्रह्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् ।
बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं दहति वह्निवत् ॥ ६३ ॥

परोक्षमिति । देशिकपूर्वकं गुरुमुखाल्लब्धं शाब्दं तत्त्वमस्याद्यागमजन्यं परोक्षं ब्रह्मविज्ञानं बुद्धिपूर्वकृतं ज्ञानपूर्वकं यथा भवति तथा कृतं कृत्स्नं समस्तं पापं वह्निवद्दहति ॥ ६३ ॥

अपरोक्षज्ञानफलमाह—

अपरोक्षात्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् ।
संसारकारणाज्ञानतमसश्चण्डभास्करः ॥ ६४ ॥

अपरोक्षेति । शाब्दं देशिकपूर्वकं व्याख्यातम् । अपरोक्षात्मविज्ञानमपरोक्षस्यात्मनो विज्ञानं संशयविपर्ययरहितं यज्ज्ञानं तत्संसारकारणाज्ञानतमसः संसारकारणं यदज्ञानमस्ति तदेव तमस्तस्य चण्डभास्करः मध्याह्नकालीनसूर्यः । बाह्यतमसश्चण्डभास्कर इवाज्ञानतमसो निवर्तक इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

ग्रन्थाभ्यासफलमाह—

इत्थं तत्त्वविवेकं
विधाय विधिवन्मनः समाधाय ।
विगलितसंसृतिबन्धः
प्राप्नोति परं पदं नरो न चिरात् ॥ ६५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिकृत-
पञ्चदश्या तत्त्वविवेकाख्य प्रथमं प्रकरणम् ।

इत्थमिति । नर इत्थमुक्तेन प्रकारेण तत्त्वविवेकं तत्त्वस्य ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणस्य विवेकं कोशपञ्चकाद्विवेचनं विधाय कृत्वा तस्मिंस्तत्त्वे विधिवच्छास्त्रोक्तप्रकारेण मनः समाधाय स्थिरीकृत्य विगलितसंसृतिबन्धः अपरोक्षज्ञानेन निवृत्तसंसारबन्धः सन् परं पदं निरतिशयानन्दरूपं मोक्षं न चिरादविलम्बेन प्राप्नोति । सत्यज्ञानानन्दलक्षणं ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिवर्य-
किंकरेण रामकृष्णेन विरचितायां तात्पर्यदीपिकाख्यायां
तत्त्वविवेकाख्यं प्रथमप्रकरणं समाप्तम् ॥

टिप्प०—1 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः' इति, 'अहं विश्वं भुवनमभ्यभवाम्' इति **तैत्तिरीयश्रुति**प्रसिद्धमित्यर्थः । 2 'ब्रह्मज्ञानविभावसुः सकलमेवाज्ञानतत्संभवं सद्यो वस्तुबलप्रवर्तनमरुद्व्यापारसंदीपितः । निर्लेपेन हि दंदहीति न मनागप्यस्य रूपान्तरं संसारस्य शिनष्टि तेन विदुषः सद्यो विमुक्तिर्ध्रुवा' इति **संक्षेपशारीरको**क्तिमाह ।

द्वितीयं पञ्चभूतविवेकप्रकरणम्[1]

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ॥
पञ्चभूतविवेकस्य व्याख्यानं क्रियते मया ॥ १ ॥

'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छा० ६।२।१) इति श्रुत्या जगदुत्पत्तेः पुरा यत् जगत्कारणं सद्रूपमद्वितीयं ब्रह्म श्रुतं तस्याऽवाङ्मनसगोचरत्वेन स्वतोऽवगन्तुमशक्यत्वात्तत्कार्यत्वेन तदुपाधिभूतस्य भूतपञ्चकस्य विवेकद्वारा तदवबोधनायोपोद्घातत्वेन भूतपञ्चकविवेकं प्रतिजानीते—

सदद्वैतं श्रुतं यत्तत्पञ्चभूतविवेकतः ।
बोद्धुं शक्यं ततो भूतपञ्चकं प्रविविच्यते ॥ १ ॥

सदद्वैतमिति ॥ १ ॥

तत्र तावदाकाशादीना पञ्चाना भूतानां गुणतो भेदज्ञापनाय तद्गुणानाह—

शब्दस्पर्शौ रूपरसौ गन्धो भूतगुणा इमे ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणा व्योमादिषु क्रमात् ॥ २ ॥

शब्देति । नन्वेते गुणाः किं सर्वेषामुत एकैकस्यैकैकगुण इति विमर्शयन्नोभयथापि किंतु प्रकारान्तरमस्तीत्यभिप्रायेणाह—**एकेति** ॥ २ ॥

तदेव प्रकारान्तरं विशदयति—

प्रतिध्वनिर्वियच्छब्दो वायौ बीसीति शब्दनम् ।
अनुष्णाशीतसंस्पर्शो वह्नौ भुगुभुगुध्वनिः ॥ ३ ॥

पाठा०-१ 'महाभूतविवेकाख्यं'.

प्रतिध्वनिरिति । आकाशे तावच्छब्द एव गुणः, स च प्रतिध्वनिरूपः । वायौ शब्दस्पर्शौ तत्र वायुशब्दमनुकारेण दर्शयति—**बीसीति शब्दनमिति** । एवमुत्तरत्रानुकरणशब्दनं द्रष्टव्यम् । तस्य स्पर्शमाह—**अनुष्णाशीतसंस्पर्श इति** । वह्नौ शब्दस्पर्शरूपाणीति त्रयो गुणाः, ते च क्रमेणाभिधीयन्ते । वह्नौ भुगुभुगुध्वनिः ॥ ३ ॥

उष्णः स्पर्शः प्रभारूपं जले बुलुबुलुध्वनिः ।
शीतः स्पर्शः शुक्लरूपं रसो माधुर्यमीरितम् ॥ ४ ॥

उष्णः स्पर्शः प्रभारूपमिति । जले शब्दादयो रसान्ताश्चत्वारो गुणास्तानाह—जले बुलुबुलुध्वनिः, शीतः स्पर्शः, शुक्लं रूपं, रसो माधुर्यमिति ॥ ४ ॥

भूमौ शब्दादिगन्धान्ताः पञ्च गुणास्तानुदाहरति—

भूमौ कडकडाशब्दः काठिन्यं स्पर्श इष्यते ।
नीलादिकं चित्ररूपं मधुराम्लादिको रसः ॥ ५ ॥

भूमौ कडकडाशब्द इत्यादिना ॥ ५ ॥

'सुरभीतरगन्धौ द्वौ' इत्यन्तेनोक्तमर्थमुपसंहरति—

सुरभीतरगन्धौ द्वौ गुणाः सम्यग्विवेचिताः ।
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं चेन्द्रियपञ्चकम् ॥ ६ ॥

गुणा इति । एवं गुणतो भेदमभिधाय कार्यतो भेदज्ञापनाय तत्कार्याणि ज्ञानेन्द्रियाणि तावदाह—**श्रोत्रमिति** ॥ ६ ॥

तेषां स्थानानि व्यापारांश्च दर्शयति—

कर्णादिगोलकस्थं तच्छब्दादिग्राहकं क्रमात् ।
सौक्ष्म्यात्कार्यानुमेयं तत्प्रायो धावेद्बहिर्मुखम् ॥ ७ ॥

कर्णादीति । इन्द्रियसद्भावे किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायां कार्यलिङ्गकानुमानमित्याह—**सौक्ष्म्यादिति** । तच्च 'रूपोपलब्धिः करणजन्या, क्रियात्वात्, छिदिक्रियावत्' इत्यादि द्रष्टव्यम् । सौक्ष्म्यात् अपञ्चीकृतपञ्चभूतकार्यत्वेन दुर्लक्ष्यत्वादित्यर्थः । एतेषां स्वभावमाह—**प्राय इति** । 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः' (कठ० ४।१) इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ७ ॥

'प्रायः'शब्देन सूचितं क्वचित्करणानामान्तरविषयग्राहकत्वं दर्शयति—

कदाचित्पिहिते कर्णे श्रूयते शब्द आन्तरः ।
प्राणवायौ जाठराग्नौ जलपानेऽन्नभक्षणे ॥ ८ ॥
व्यज्यन्ते ह्यान्तराः स्पर्शा मीलने चान्तरं तमः ।
उद्गारे रसगन्धौ चेत्यक्षाणामान्तरग्रहः ॥ ९ ॥

कदाचिदिति द्वाभ्याम् । कदाचित्कर्णस्य पिधाने कृते सति प्राणवायौ जाठराग्नौ च विद्यमान आन्तरः शब्दः श्रूयते ॥ जलपानेऽन्नभक्षणे चान्तरस्पर्शा अभिव्यज्यन्ते अभिव्यक्ता भवन्ति । नेत्रनिमीलने कृते आन्तरं तम[1] उपलभ्यते । उद्गारे जाते रसगन्धौ द्वौ गृह्येते । इत्यनेन प्रकारेणाक्षाणामान्तरग्रहः । अक्षाणामिति कर्तरि षष्ठी । आन्तरस्य विषयस्य ग्रहो ग्रहणम्, इन्द्रियकर्तृकमान्तरविषयग्रहणं भवतीत्यर्थः ॥ ८–९ ॥

टिप्प०–1 आलोकाभावस्तम इति **तार्किकाः** । रूपदर्शनाभावस्तम इति **प्राभाकराः** । 'अविघात एवान्धकारोऽपि भावरूप एवावरणात्मा चाक्षुषज्ञानविरोध्यालोकनाश्यश्च'–इति **सिद्धान्तबिंदुः** ।

अक्षेष्विति । अक्षेष्विन्द्रियेष्वर्थार्पितेषु विषयेषु स्थापितेषु सत्सु एतन्मनो गुणदोषविचारकम् । 'इदं समीचीनम्, इदमसमीचीनम्' इत्यादिविचारकारीत्यर्थः । अयं भावः—आत्मनः प्रमातृत्वेन सर्वज्ञानसाधारण्याच्चक्षुरादीनां रूपादिज्ञानजननमात्रेण चरितार्थत्वात्तद्गुणदोषविचारस्योपलभ्यमानस्यान्यथानुपपत्त्या तत्कारणत्वेन मनोऽभ्युपगन्तव्यमिति । मनसो वैराग्यकामाद्यनेकविधवृत्तिमत्त्वप्रदर्शनाय सत्त्वादिगुणवत्त्व दर्शयति—**सत्त्वमिति** । तेषां तद्गुणत्वे कारणमाह—**विक्रियते इति** । हि यतः तैर्गुणैर्विक्रियते, विकारं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

गुणैस्तस्य विक्रियमाणत्वमेव प्रपञ्चयति—

वैराग्यं क्षान्तिरौदार्यमित्याद्याः सत्त्वसंभवाः ।
कामक्रोधौ लोभयत्नावित्याद्या रजसोत्थिताः ।
आलस्यभ्रान्तितन्द्राद्या विकारास्तमसोत्थिताः ॥ १४ ॥

वैराग्यमिति । स्पष्टत्वान्न व्याख्यायते ॥ १४ ॥

वैराग्यादीनां कार्याणि विभज्य दर्शयति—

सात्त्विकैः पुण्यनिष्पत्तिः पापोत्पत्तिश्च राजसैः ।
तामसैर्नोभयं किंतु वृथायुःक्षपणं भवेत् ॥ १५ ॥

सात्त्विकैरिति ॥ १५ ॥

एतेषां बुद्धिस्थत्वादन्तःकरणादीनां सर्वेषां स्वामिनमाह—

अत्राहंप्रत्ययी कर्तेत्येवं [1]लोकव्यवस्थितिः ॥ १६ ॥

अत्रेति । 'अहं' इति प्रत्ययवान्कर्ता, प्रभुरित्यर्थः । लोके हि कार्यकारी प्रभुरित्येवमुपदिश्यते ॥ १६ ॥

पाठा०–१ 'लोके व्यवस्थितिः' A.

एवं जगतः स्थितिमभिधाय इदानीं तस्य भौतिकत्वज्ञानोपायमाह—

स्पष्टशब्दादियुक्तेषु भौतिकत्वमतिस्फुटम् ।
अक्षादावपि तच्छास्त्रयुक्तिभ्यामवधार्यताम् ॥ १७ ॥

स्पष्टेति । स्पष्टशब्दादियुक्तेषु स्पष्टैः शब्दस्पर्शादिगुणैः सहितेषु घटादिषु वस्तुषु भूतकार्यत्वं स्पष्टमेवावगम्यते । इन्द्रियादिषु कथं भूतकार्यत्वनिश्चय इत्याशङ्क्य आगमानुमानाभ्यामित्याह—**अक्षादावपीति** । 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्' (छा० ६।५।४) इत्यादि शास्त्रम्, अनुमानं च 'विमतानि श्रोत्रादीनि भूतकार्याणि भवितुमर्हन्ति, भूतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्, यद्यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्तत्कार्यं दृष्टं, यथा मृदन्वयव्यतिरेकानुविधायी घटो मृत्कार्यो दृष्टः; तथा चेमानि तस्मात्तथा' इति । तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं च 'षोडशकलः सोम्य पुरुषः' (छा० ६।७।१) इत्यादिना **छान्दोग्यश्रुतौ** मनसः श्रुतं तद्वदन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥

एवं भूतानि भौतिकानि च विविच्य दर्शयित्वा प्रकृतां 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा० ६।२।१) इत्याद्यद्वितीयब्रह्मप्रतिपादिकां श्रुतिं व्याचक्षाणस्तद्वाक्यस्थेदंपदस्यार्थमाह—

एकादशेन्द्रियैर्युक्त्या शास्त्रेणाप्यवगम्यते ।
यावत्किंचिद्भवेदेतदिदंशब्दोदितं जगत् ॥ १८ ॥

एकादशेति । प्रत्यक्षादिभिः सर्वैः प्रमाणैः 'अपि'शब्दादर्थापत्त्यादिप्रमाणज्ञानैश्च यावत्किंचिज्जगदवगम्यते तत्सर्वं 'सदेव' (छा० ६।२।१) इत्यादिवाक्यस्थेन 'इदं'पदेनाभिहितमित्यर्थः ॥ १८ ॥

टिप्प०–1 अत्र विशेषप्रतिपित्सुभिः **सिद्धान्तबिन्दौ** द्रष्टव्यम् ।

एवम् 'इदं'शब्दस्यार्थमभिधाय इदानीं तां श्रुतिं स्वयमेवार्थतः पठति—

इदं सर्वं पुरा सृष्टेरेकमेवाद्वितीयकम् ।
सदेवाऽऽसीन्नामरूपे नास्तामित्यारुणेर्वचः ॥ १९ ॥

इदमिति । अरुणस्यापत्यमारुणिरुद्दालकः तस्य वचनमित्यर्थः॥ १९

'एकमेवाद्वितीयम्' इति पदत्रयेण सद्वस्तुनि स्वगतादिभेदत्रयं प्रसक्तं निवारयितुं लोके स्वगतादिभेदत्रयं तावद्दर्शयति—

वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः ।
वृक्षान्तरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः ॥ २० ॥

वृक्षस्येति ॥ २० ॥

एवमनात्मनि भेदत्रयं प्रदर्श्य सद्वस्तुन्यपि प्रसक्तं तत् भेदत्रयं श्रुतिः पदत्रयेण निवारयतीत्याह—

तथा सद्वस्तुनो भेदत्रयं प्राप्तं निवार्यते ।
ऐक्यावधारणद्वैतप्रतिषेधैस्त्रिभिः क्रमात् ॥ २१ ॥

तथेति । वस्तुत्वसामान्यादनात्मनीव सद्रूपात्मवस्तुन्यपि प्रसक्तं स्वगतादिभेदत्रयं ऐक्यावधारणद्वैतप्रतिषेधाभिधायकैः 'एकमेवाद्वितीयम्' (छा० ६।२।१) इति त्रिभिः पदैः क्रमेण निवार्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

सद्वस्तुनस्तावन्न स्वगतभेदः शङ्कितुं शक्यते, अस्य निरवयवत्वादित्याह—

सतो नावयवाः शङ्क्यास्तदंशस्यानिरूपणात् ।
नामरूपे न तस्यांशौ तयोरद्याप्यनुद्भवात् ॥ २२ ॥

सत इति । नामरूपयोः सदवयवत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य सृष्टेः पुरा तयोरभावान्न सदंशत्वमित्याह—**नामेति** ॥ २२ ॥

टिप्प०—1 मूर्तामूर्तात्मकं समस्तं दृश्यजातमित्याशयः ।

कुतो नामरूपयोरभाव इत्याशङ्क्याह—

नामरूपोद्भवस्यैव सृष्टित्वात्सृष्टितः पुरा ।
न तयोरुद्भवस्तस्मान्निरंशं सद्यथा वियत् ॥ २३ ॥

नामरूपेति । फलितमाह—**तस्मादिति** । अत्रायं प्रयोगः—सद् वस्तु स्वगतभेदशून्यं भवितुमर्हति, निरवयवत्वात्, गगनवदिति २३

मा भूत्स्वगतभेदः, सजातीयभेदः किं न स्यादित्याशङ्क्य तत्सजातीयं सदन्तरमिति वक्तव्यं, न तन्निरूपयितुं शक्यते; सतो वैलक्षण्याभावादित्याह—

सदन्तरं सजातीयं न वैलक्षण्यवर्जनात् ।
नामरूपोपाधिभेदं विना नैव सतो भिदा ॥ २४ ॥

सदन्तरमिति । ननु घटसत्ता पटसत्तेति सतो भेदः प्रतिभासते इत्याशङ्क्य घटाकाशमठाकाशवदौपाधिको भेदो न स्वतो भातीत्याह—**नामरूपोपाधिभेदमिति** । अत्रायं प्रयोगः—सद् वस्तु सजातीयभेदरहितं भवितुमर्हति, उपाधिपरामर्शमन्तरेणाविभाव्यमानभेदत्वात्, गगनवदिति ॥ २४ ॥

भवतु तर्हि विजातीयाद्भेद इत्याशङ्क्य सतो विजातीयमसत्तस्यासत्त्वेनैव प्रतियोगित्वासंभवेन तत्प्रतियोगिकोऽपि भेदो नास्तीत्याह—

विजातीयमसत्तत्तु न खल्वस्तीति गम्यते ।
[1]नास्यातः प्रतियोगित्वं विजातीयाद्भिदा कुतः ॥ २५ ॥

विजातीयमिति ॥ २५ ॥

फलितमाह—

एकमेवाद्वितीयं सत्सिद्धमत्र तु केचन ।
विह्वला असदेवेदं पुरासीऽऽदित्यवर्णयन् ॥ २६ ॥

पाठा०–१ 'नासतः'.

टिप्प०–1 माध्यमिकाख्यशून्यवादिबौद्धविशेषास्तदेकोपजीविनश्च ।

एकमेवेति । इदानीं स्थूणानिखननन्यायेन सदद्वैतमेव द्रढयितुं पूर्वपक्षमाह—**अत्र त्विति** ॥ २६ ॥

विह्वलत्वे दृष्टान्तमाह—

मग्नस्याब्धौ यथाऽक्षाणि विह्वलानि तथाऽस्य धीः ।
अखण्डैकरसं श्रुत्वा निष्प्रचारा बिभेत्यतः ॥ २७ ॥

मग्नस्येति । दार्ष्टान्तिके योजयति—**तथेति** । अस्यासद्वादिनः । जातावेकवचनम् । धीरन्तःकरणमखण्डैकरसं वस्तु श्रुत्वा निष्प्रचारा साकारवस्तुनीवाखण्डैकरसे वस्तुनि प्रचाररहिता सती अतोऽस्माद्वस्तुनो बिभेति ॥ २७ ॥

उक्तार्थे आचार्यसंमतिं दर्शयति—

गौडाचार्या [1]निर्विकल्पे समाधावन्ययोगिनाम् ।
साकारब्रह्मनिष्ठानामत्यन्तं भयमूचिरे ॥ २८ ॥

गौडाचार्या इति ॥ २८ ॥

केन वाक्येनोक्तवन्त इत्याकाङ्क्षायां तदीयं वार्तिकमेव पठति—

अस्पर्शयोगो नामैष दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।
योगिनो बिभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥ २९ ॥

अस्पर्शेति । योऽयमस्पर्शयोगाख्यो निर्विकल्पः समाधिः एष सर्वयोगिभिः साकारध्याननिष्ठैर्दुर्दर्शः दुःखेन द्रष्टुं योग्यः, दुष्प्राप

पाठा०—१ 'निर्विकल्पसमाधौ' A.

टिप्प०—1 इदं प्रत्यक्षानुमानागमादिप्रमाणसिद्धं द्वैतं पुरा सृष्टेः प्राक् असदेव तुच्छमेवासीदित्यवर्णयन् इत्यन्वयः । एतेन 'तद्धैक आहुरसदेवेकमग्र आसीत्' (छा० ६।२।१) इति श्रुतिः संग्रथितार्था भवति । 2 'सदेव सोम्य' (छा० ६।२।१) इति श्रुतिप्रतिपादितमित्यर्थः ।

इत्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह—[1]योगिन इति । हि यस्मात्कारणाद्योगिनः पूर्वोक्तद्वैतदर्शिनः अभये भयशून्ये समाधौ निर्जने देशे बाला इव भयदर्शिनो भयहेतुत्वं कल्पयन्तः अस्मादस्पर्शयोगाद्भीतिं प्राप्नुवन्ति ॥ २९ ॥

श्रीमदाचार्यैरप्येतदभिहितमित्याह—

भगवत्पूज्यपादाश्च शुष्कतर्कपटूनमून् ।
आहुर्माध्यमिकान्भ्रान्तानचिन्त्येऽस्मिन्सदात्मनि ॥ ३० ॥

भगवदिति ॥ ३० ॥

तद्वार्तिकं पठति—

अनादृत्य श्रुतिं मौर्ख्यादिमे बौद्धास्तमस्विनः ।
आपेदिरे निरात्मत्वमनुमानैकचक्षुषः ॥ ३१ ॥

अनादृत्येति ॥ ३१ ॥

इदानीमसद्वादं विकल्प्य दूषयति—

शून्यमासीदिति ब्रूषे सद्योगं वा सदात्मताम् ।
शून्यस्य न तु तद्युक्तमुभयं व्याहतत्वतः ॥ ३२ ॥

शून्यमिति । 'शून्यमासीत्' इत्यनेन वाक्येन शून्यस्य सत्ताजातीययोगं वा सद्रूपतां वा ब्रूषे इति विकल्पार्थः । तदुभयं सत्तासंबन्धसद्रूपत्वलक्षणं शून्यस्य व्याहतत्वान्न युज्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

व्याहतत्वमेव दृष्टान्तपूर्वकं द्रढयति—

न युक्तस्तमसा सूर्यो नापि चासौ तमोमयः ।
सच्छून्ययोर्विरोधित्वाच्छून्यमासीत्कथं वद ॥ ३३ ॥

न युक्त इति ॥ ३३ ॥

टिप्प०–1 'नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं' इत्यादिमाण्डूक्योपनिषत्कारिकानुवादोऽयम् ।

ननु भवन्मते वियदादीनां निर्विकल्पे ब्रह्मणि सत्त्वं व्याहतमित्याशङ्क्याह—

वियदादेर्नामरूपे मायया सुविकल्पिते ।
शून्यस्य नामरूपे च तथा चेज्जीव्यतां चिरम् ॥ ३४ ॥

वियदादेरिति । तर्हि शून्यस्यापि नामरूपे सद्वस्तुनि कल्पिते इति वदतो बौद्धस्यापसिद्धान्त इत्यभिप्रायेणाह—**शून्यस्येति** ॥३४॥

ननु तर्हि शून्यस्येव सद्वस्तुनोऽपि नामरूपे कल्पिते एवाङ्गीकर्तव्ये; भवन्मते वास्तवयोर्नामरूपयोरभावादिति शङ्कते—

सतोऽपि नामरूपे द्वे कल्पिते चेत्तदा वद ।
कुत्रेति निरधिष्ठानो न भ्रमः क्वचिदीक्ष्यते ॥ ३५ ॥

सतोऽपीति । विकल्पासहत्वादयं पक्ष एवानुपपन्न इत्यभिप्रायेण परिहरति—**तदेति** । अयमभिप्रायः—सतो नामरूपे किं सति कल्पिते, उतासति, अथवा जगति ? नाद्यः; अन्यस्य रजतादेर्नामरूपयोरन्यत्र शुक्तिकादावारोपदर्शनात्, सतो नामरूपयोः सत्येव कल्पनायोगात् । न द्वितीयः; असतो निरात्मकस्य चाधिष्ठानत्वायोगात् । न तृतीयः; सत उत्पन्नस्य जगतः सन्नामरूपकल्पनाधिष्ठानत्वानुपपत्तेरिति । मा भूदधिष्ठानम्, अनयोः कल्पना किं न स्यादित्याशङ्क्याह—**निरधिष्ठान इति** ॥ ३५ ॥

ननु 'असदेवेदमग्र आसीत्' (छा० ३।१९।१, ६।२।१) इत्यत्र यथा व्याघात उक्तः, तथा 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा० ६।२।१) इत्यत्रापि दोषोऽस्तीति शङ्कते—

सदासीदिति शब्दार्थभेदे वैगुण्यमापतेत् ।
अभेदे पुनरुक्तिः स्यान्मैवं लोके तथेक्षणात् ॥ ३६ ॥

सदासीदितीति । तथा हि—सदासीदिति शब्दभेदयोरर्थभेदोऽस्ति न वा ? अस्ति चेदद्वैतहानिः, नास्ति चेत्पुनरुक्तिः स्यात्; अतः 'सदासीत्' इत्यनुपपन्नमिति द्वितीयं पक्षमादाय परिहरति—**मैवमिति** । पुनरुक्तिदोषस्य कः परिहार इत्याशङ्क्याह—**लोक इति** ॥ ३६ ॥

लोके एवंविधेषु प्रयोगेषु पुनरुक्त्यभावः कुत्र दृष्ट इत्याशङ्क्याह—

कर्तव्यं कुरुते वाक्यं ब्रूते धार्यस्य धारणम् ।
इत्यादिवासनाविष्टं प्रत्यासीत्सदितीरणम् ॥ ३७ ॥

कर्तव्यमिति । भवत्वेवं लोके, श्रुतौ किमायातमित्यत आह—**इत्यादीति** ॥ ३७ ॥

नन्वद्वितीये वस्तुनि भूतकालाभावात् 'अग्र आसीत्' इत्युक्तिरनुपपन्नेत्याशङ्क्याह—

कालाभावे पुरेत्युक्तिः कालवासनया युतम् ।
शिष्यं प्रत्येव तेनात्र द्वितीयं न हि शक्यते ॥ ३८ ॥

कालेति । ननु जगदुत्पत्तेः पुरा जगदभावेन सद्वितीयत्वं ब्रह्मण इत्याशङ्क्य श्रुतिप्रवृत्तेः द्वैतवासनाविष्टश्रोतृप्रतिबोधनार्थत्वात् नातिशङ्कनीयमित्याह—**तेनेति** ॥ ३८ ॥

इदानीं सिद्धान्तरहस्यमाह—

चोद्यं वा परिहारो वा क्रियतां द्वैतभाषया ।
अद्वैतभाषया चोद्यं नास्ति नापि तदुत्तरम् ॥ ३९ ॥

चोद्यमिति । व्यवहारदशायां चोद्यादि कर्तव्यं, परमार्थतस्तु अद्वैतमेव तत्त्वमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

परमार्थतो द्वैताभावे स्मृतिं प्रमाणयति—

तदा स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।
अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते ॥ ४० ॥

तदेति । स्तिमितं निश्चलं, गम्भीरं दुरवगाहं मनसा विषयीकर्तुमशक्यं, न तेजः तेजस्त्वानधिकरणं, न तमः तमसो विलक्षणं अनावरणस्वभावं, ततं व्याप्तम्, अनाख्यं व्याख्यातुमशक्यम्, अनभिव्यक्तं चक्षुरादिभिरप्यविषयीकृतं, सत् शून्यविलक्षणं अत एव किंचिदिदन्तया निर्देष्टुमशक्यमत्रशिष्यते । द्वैतनिषेधात्रधित्वेनावतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

ननु जनिमत्त्वेनानित्यस्य भूम्यादेरसत्त्वमस्तु, नित्याकाशस्य असत्त्वं कथमङ्गीक्रियत इति शंङ्कते[2]—

ननु भूम्यादिकं मा भूत्परमाण्वन्तनाशतः ।
कथं [3]ते वियतोऽसत्त्वं बुद्धिमारोहतीति चेत् ॥ ४१ ॥

नन्विति ॥ ४१ ॥

दृष्टान्तावष्टम्भेन परिहरति—

अत्यन्तं निर्जगद्व्योम यथा ते बुद्धिमाश्रितम् ।
तदैव सन्निराकाशं कुतो नाश्रयते मतिम् ॥ ४२ ॥

अत्यन्तमिति । अत्यन्तं निर्जगत्, जगन्मात्ररहितमित्यर्थः ॥४२॥

'न हि दृष्टेऽनुपपन्नम्' इति न्यायमाश्रित्य चोदयति—

निर्जगद्व्योम दृष्टं चेत्प्रकाशतमसी विना ।
क्व दृष्टं किं च ते पक्षे न प्रत्यक्षं वियत्खलु ॥ ४३ ॥

टिप्प०–1 योगवासिष्ठादौ वसिष्ठस्य रामं प्रति एतद्विषयकप्रश्नसमाधानं द्रष्टव्यम् । 2 तार्किकः शंकते—प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वलक्षणनित्यत्वशालिनोऽपि नभसः प्रलयकालावच्छेदेनापि विद्यमानत्ववैधुर्यं कथं बुद्ध्यधिरूढं भवतीति । 3 अद्वैतवादिन इत्यर्थः । बुद्धिं प्रति आकाशस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसहस्रैरप्यसंभावितविनाशस्याकाशस्येत्यवसेयम् ।

निर्जगदिति । दर्शनमेवासिद्धमिति परिहरति—**प्रकाशेति** । अपसिद्धान्तोऽपीत्याह—**किं चेति** ॥ ४३ ॥

ननु दर्शनाभावः सद्वस्तुन्यपि समान इत्याशङ्क्य सतः सर्वानुभव-सिद्धत्वान्नैवमित्याह—

सद्वस्तु शुद्धं त्वस्माभिर्निश्चितैरनुभूयते ।
तूष्णीं स्थितौ न शून्यत्वं शून्यबुद्धेश्च वर्जनात् ॥ ४४ ॥

सद्वस्त्विति । ननु तूष्णीभावे शून्यमेव, इतरस्य कस्यापि प्रतीत्य-भावादित्याशङ्क्य शून्यस्यापि शून्यप्रतीत्यभावाच्छून्यमपि न सम्भव-तीत्याह—**न शून्यत्वमिति** ॥ ४४ ॥

ननु तर्हि सद्बुद्ध्यभावात्सत्त्वमपि न घटत इति शङ्कते—

सद्बुद्धिरपि चेन्नास्ति माऽस्त्वस्य स्वप्रभत्वतः ।
निर्मनस्कत्वसाक्षित्वात्सन्मात्रं सुगमं नृणाम् ॥ ४५ ॥

सद्बुद्धिरिति । तस्य स्वप्रकाशत्वान्न तद्बुद्ध्यभावोऽनिष्ट इति परिहरति—**माऽस्त्वस्येति** । स्वगोचरबुद्ध्यभावे कथं सद्वस्त्ववगन्तुं शक्यत इत्यत आह—**निर्मनस्कत्वेति** ॥ ४५ ॥

एवं निष्प्रपञ्चस्य साक्षिणस्तूष्णीं स्थितौ भानं प्रदर्श्यैतद्दृष्टान्तबलेन सृष्टेः पुरापि सद्वस्तु तथाऽवगन्तुं शक्यत इत्याह—

मनोजृम्भणराहित्ये यथा साक्षी निराकुलः ।
मायाजृम्भणतः पूर्वं सत्तथैव निराकुलम् ॥ ४६ ॥

मन इति ॥ ४६ ॥

मायायाः किं लक्षणमित्यत आह—

निस्तत्त्वा कार्यगम्याऽस्य शक्तिर्मायाग्निशक्तिवत् ।
न हि शक्तिः क्वचित्कैश्चिद्बुध्यते कार्यतः पुरा ॥ ४७ ॥

निस्तत्त्वेति । निस्तत्त्वा जगत्कारणभूताद्वस्तुनः पृथक्तत्त्वरहिता, कार्यगम्या वियदादिकार्यलिङ्गगम्या अस्य सद्वस्तुनः शक्तिः वियदादिकार्यजननसामर्थ्यं मायेत्युच्यते । वस्तुस्वरूपातिरिक्तशक्तिसद्भावे दृष्टान्तमाह—**अग्नीति** । यथाऽग्न्यादिस्वरूपातिरिक्तं स्फोटादिकार्यलिङ्गगम्यं वह्न्यादिनिष्ठं सामर्थ्यमस्ति तद्वदित्यर्थः । शक्तेः कार्यलिङ्गगम्यत्वं व्यतिरेकमुखेन द्रढयति—**न हि शक्तिरिति** । ॥ ४७ ॥

एवं शक्तेः कार्यलिङ्गगम्यत्वमुपपाद्य निस्तत्त्वरूपतामुपपादयति—

न सद्वस्तु सतः शक्तिर्न हि वह्नेः स्वशक्तिता ।
सद्विलक्षणतायां तु शक्तेः किं तत्त्वमुच्यताम् ॥ ४८ ॥

न सद्वस्त्विति । अयमभिप्रायः—सद्वस्तुनः शक्तिः किं सती उतासती ? न तावत्सती; तथात्वे सतोऽभिन्नत्वेन तच्छक्तित्वायोगात् । उक्तार्थे दृष्टान्तमाह—**न हि वह्नेरिति** । द्वितीयेऽपि किं नरविषाणतुल्या उत सद्विलक्षणेति विकल्पाभिप्रायेण पृच्छति—**सद्विलक्षणतायामिति** ॥ ४८ ॥

तत्राद्यं पक्षमनूद्य दूषयति—

शून्यत्वमिति चेच्छून्यं मायाकार्यमितीरितम् ।
न शून्यं नापि सद्यादृक्तादृक्तत्त्वमिहेष्यताम् ॥ ४९ ॥

शून्यत्वमिति । 'शून्यस्य नामरूपे च तथा चेज्जीव्यतां चिरम्' (प्र० २।३४) इत्यत्रेत्यर्थः । तस्माद्द्वितीयः पक्षः परिशिष्यत इत्याह—**न शून्यमिति** । मायास्वरूपं सत्त्वासत्त्वाभ्यां निर्वचनानर्हमित्यभिप्रायः ॥ ४९ ॥

अस्मिन्नर्थे श्रुतिं प्रमाणयति—

नाऽसदासीन्नो सदासीत्तदानीं किं त्वभूत्तमः ।
सद्योगात्तमसः सत्त्वं न स्वतस्तन्निषेधनात् ॥ ५० ॥

नासदिति । 'तम आसीत्तमसा गूढमग्रे' (ऋ० सं० ८।७।१७।१) इत्यादिश्रुतिः प्रमाणमित्यर्थः । तर्हि तम आसीदिति कथं सत्त्वमुच्यत इत्यत आह—**सद्योगादिति** । कुत इत्यत आह—**तन्निषेधनादिति** ॥ ५० ॥

फलितमाह—

अत एव द्वितीयत्वं शून्यवन्न हि गण्यते ।
न लोके चैत्रतच्छक्त्योर्जीवितं लिख्यते पृथक् ॥ ५१ ॥

अत एवेति । यतः स्वतः सत्त्वं मायाया नास्ति, अतः शून्यस्येव मायाया अपि द्वितीयत्वं न गण्यते हि, नैवाद्रियत इत्यर्थः । अनृतस्य द्वितीयत्वानङ्गीकारे दृष्टान्तमाह—**न लोक इति** ॥ ५१ ॥

ननु शक्त्याधिक्ये जीविताधिक्यं दृश्यते, अतः शक्तेरपि पृथक् जीवितत्वमस्तीति शङ्कते—

शक्त्याधिक्ये जीवितं चेद्वर्धते तत्र वृद्धिकृत् ।
न शक्तिः किंतु तत्कार्यं युद्धकृष्यादिकं तथा ॥ ५२ ॥

शक्त्याधिक्य इति । न शक्तिर्जीवितवर्धने कारणम्, अपि तु तत्कार्यं युद्धकृष्यादीति परिहरति—**तत्रेति** । दार्ष्टान्तिके योजयति—**तथेति** ॥ ५२ ॥

सर्वथा शक्तिमात्रस्य न पृथग्गणना क्वचित् ।
शक्तिकार्यं तु नैवास्ति द्वितीयं शङ्क्यते कथम् ॥ ५३ ॥

सर्वथेति । मा भूच्छक्त्या सद्वितीयत्वं सतः, अपि तु तत्कार्येण तद्भवत्येवेत्याशङ्क्य तस्य तदानीमसत्त्वात्तेनापि न सद्वितीयत्वमित्याह—**शक्तिकार्यं त्विति** ॥ ५३ ॥

ननु सच्छक्तिः सति सर्वत्र वर्तते, उतैकदेशे ? नाद्यः; मुक्तैः प्राप्यब्रह्माभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः; निरंशत्वेन विरोधित्वादित्याशङ्क्याद्यानङ्गीकारात् द्वितीये परिहारो वक्ष्यत इत्यभिप्रायेणाह—

न कृत्स्नब्रह्मवृत्तिः सा शक्तिः किं त्वेकदेशभाक् ।
घटशक्तिर्यथा भूमौ स्निग्धमृद्येव वर्तते ॥ ५४ ॥

न कृत्स्नेति । एकदेशवृत्तौ दृष्टान्तमाह—घटेति । ॥ ५४ ॥

शक्तिरेकदेशवृत्तित्वे[1] प्रमाणमाह—

पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्ति[1] स्वयंप्रभः ।
इत्येकदेशवृत्तित्वं मायाया वदति श्रुतिः ॥ ५५ ॥

पादोऽस्येति ॥ ५५ ॥

न केवलं श्रुतिरेव, स्मृतिरप्यस्तीत्याह[2]—

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ।
इति कृष्णोऽर्जुनायाह जगतस्त्वेकदेशताम् ॥ ५६ ॥

विष्टभ्येति ॥ ५६ ॥

इदानीं निर्मायस्वरूपसद्भावे प्रमाणमाह—

स भूमिं विश्वतो वृत्वा ह्यत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ।
विकारावर्ति चात्रास्ति श्रुतिसूत्रकृतोर्वचः ॥ ५७ ॥

[3]स भूमिमिति । 'विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह' (ब्र० सू० ४।४।१९) इति सूत्रकारवचनमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

टिप्प०–1 एतत्तु छान्दोग्योपनिषत्सु (३।१२।६), 'ऊर्ध्वमूलं त्रिपाद्ब्रह्म' (६।४) इत्यादिमैत्र्युपनिषत्सु च शब्दशो विवृतमस्ति । तद्विशेषजिज्ञासुभिस्तत एवावसेयम् । 2 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नं' इति भगवता श्रीकृष्णेन भगवद्गीतायां (१०।४२) विशदीकृतम् । 3 'स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशांगुलम्' (ऋ० सं० ८।४।१७) इति ।

तर्हि निरंशत्वे विरोध इत्यस्य कः परिहार इत्याशङ्क्य वास्तवनिरंशत्वाभ्युपगमान्न विरोध इत्यभिप्रायेणोदाहृतश्रुत्यभिप्रायमाह—

निरंशेऽप्यंशमारोप्य कृत्स्नेंऽशे वेति पृच्छतः ।
तद्भाषयोत्तरं ब्रूते श्रुतिः श्रोतृहितैषिणी ॥ ५८ ॥

निरंशेऽपीति ॥ ५८ ॥

यदर्थं ब्रह्मणि माया समर्थिता, तदिदानीमाह—

सत्तत्त्वमाश्रिता शक्तिः कल्पयेत्सति विक्रियाः ।
वर्णा भित्तिगता भित्तौ चित्रं नानाविधं यथा ॥ ५९ ॥

सत्तत्त्वमिति । विक्रियाः विविधत्वेन क्रियन्ते इति विक्रियाः, कार्यविशेषा इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—**वर्णा इति** । वर्णा रक्तपीतादयो धातुविशेषाः ॥ ५९ ॥

तत्र प्रथमं कार्यविशेषं दर्शयति—

आद्यो विकार आकाशः सोऽवकाशः स्वरूपवान् ।
आकाशोऽस्तीति सत्तत्त्वमाकाशेऽप्यनुगच्छति ॥ ६० ॥

आद्य इति । तत्स्वरूपमाह—**सोऽवकाश इति** । आकाशस्य ब्रह्मकार्यत्वे हेतुमाह—**आकाश इति** ॥ ६० ॥

ततः किमित्यत आह—

एकस्वभाव सत्तत्त्वमाकाशो द्विस्वभावकः ।
नावकाशः सति व्योम्नि स चैषोऽपि द्वयं स्थितम् ॥६१॥

एकेति । उक्तमर्थं विशदयति—**नावकाश इति** । सति सद्वस्तुन्यवकाशो नास्ति किंतु सत्स्वभाव एक एव; आकाशे तु स च

टिप्प०–1 अत्र बहुवचनेन 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' (श्वे० ६।८) इति श्रुतिसारसंग्रहः सूच्यते ।

सत्स्वभावश्च एषोऽप्यवकाशस्वभावोऽपीति द्वयं स्थितं वियत इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

सदाकाशयोरेकद्विस्वभावत्वं प्रकारान्तरेण व्युत्पादयति—

यद्वा प्रतिध्वनिर्व्योम्नो गुणो नासौ सतीक्ष्यते ।
व्योम्नि द्वौ सद्ध्वनी तेन सदेकं द्विगुणं वियत् ॥ ६२ ॥

यद्वेति । प्रतिध्वनिर्व्योम्नो गुण इत्युपपादितमधस्तात् । असौ प्रतिध्वनिः सद्वस्तुनि नेक्ष्यते नोपलभ्यते । व्योम्नि तु सद्ध्वनी सच्छब्दौ उभावप्युपलभ्येते, तेन कारणेन सत् एकस्वभावम्, वियत् द्विगुणम्, द्विस्वभावकमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

नन्वाकाशस्य सद्ब्रह्मकार्यत्वे आकाशस्य सत्तेति सत आकाशधर्मता कुतः प्रतिभातीत्याशङ्क्याह—

या शक्तिः कल्पयेद्व्योम सा सद्व्योम्नोरभिन्नताम् ।
आपद्य धर्मधर्मित्वं व्यत्ययेनावकल्पयेत् ॥ ६३ ॥

या शक्तिरिति । या माया सद्वस्तुनि आकाशं कल्पयति, सा प्रथमतः सद्व्योम्नोरभेदं कल्पयित्वा पश्चात्तद्धर्मधर्मिभावं वैपरीत्येन कल्पयति; अत आकाशस्य सत्तेति भानमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

मायया वैपरीत्यं कथं कृतमित्याशङ्क्याह—

सतो व्योमत्वमापन्नं व्योम्नः सत्तां तु लौकिकाः ।
तार्किकाश्चावगच्छन्ति मायाया उचितं हि तत् ॥ ६४ ॥

सत इति । वस्तुतत्त्वविचारे क्रियमाणे मृदो घटरूपत्वमिव सतो व्योमत्वमापन्नं सद्वस्तुन आकाशरूपत्वं प्राप्तं लौकिकाः प्राणिनः शास्त्रेषु मध्ये तार्किकाश्च तद्वैपरीत्येन व्योम्नो गगनस्य धर्मिणः सत्तां

सद्रूपधर्मजातिं चावगच्छन्ति जानन्ति ॥ ननु अन्यस्यान्यथाप्रतीतिरनुपपन्ना इत्याशङ्क्याह—**मायाया इति** । तद्विपरीतदर्शनहेतुत्वं मायाया युक्तमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

मायाया विपरीतप्रतीतिहेतुत्वं लौकिकन्यायप्रदर्शनेन स्पष्टीकरोति—

यद्यथा वर्तते तस्य तथात्वं भाति मानतः ।
अन्यथात्वं भ्रमेणेति न्यायोऽयं सार्वलौकिकः ॥ ६५ ॥

यद्यथेति । यत् शुक्त्यादि यथा येन शुक्तिकादिरूपेण वर्तते तस्य तथात्वं शुक्त्यादिरूपत्वं प्रमाणतः स्फुरति । अन्यथात्वं रजतादिरूपत्वं तद्भ्रमेण भ्रान्त्या प्रतिभातीत्ययं न्यायः सर्वलोकप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

एवं भ्रान्त्या विपरीतप्रतिभानं दर्शयित्वा तन्निवृत्त्युपायमाह—

एवं श्रुतिविचारात्प्राग्यथा यद्वस्तु भासते ।
विचारेण विपर्येति ततस्तच्चिन्त्यतां वियत् ॥ ६६ ॥

एवमिति । एवमुक्तेन प्रकारेण श्रुतिविचारात्प्राक् श्रुत्यर्थविचारात्पूर्वं यद्वस्तु यत्सद्रूपं ब्रह्म भ्रान्त्या यथा येन गगनादिरूपेण वर्तते तच्छ्रुत्यर्थपर्यालोचनेन विपर्येति गगनादिभावं परित्यज्य सद्रूपं ब्रह्मैव भवति । ततः श्रुतिविचारेण वस्तुयाथात्म्यदर्शनसंभवात्तद्वियच्चिन्त्यताम्, विचार्यतामित्यर्थः ॥ ६६ ॥

विचारस्वरूपमेव दर्शयति—

भिन्ने वियत्सती शब्दभेदाद्बुद्धेश्च भेदतः ।
वाय्वादिष्वनुवृत्तं सन्न तु व्योमेति भेदधीः ॥ ६७ ॥

भिन्न इति । भिन्ने इति प्रतिज्ञार्थे हेतुमाह—**शब्देति** । वियत्सच्छब्दयोरपर्यायत्वादित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह—**बुद्धेश्चेति** । तमेव हेतुं

विशदयति—**वाय्वादिष्विति**। यद्वाय्वादिषु भूतेषु सन्वायुः सत्तेज इत्येवं प्रकारेणानुवृत्तं भासते, व्योम तु नैवं भासते इति यज्ज्ञानं सा भेदधीः, भेदबुद्धिरित्यर्थः॥ ६७॥

एवं सदाकाशयोर्भेदं प्रसाध्य, व्योम्नः सत्तेति भ्रान्त्या प्रतीतस्य धर्मिधर्मभावस्य विचारेण व्यत्ययं दर्शयति—

सद्वस्त्वधिकवृत्तित्वाद्धर्मि व्योम्नस्तु धर्मता।
धिया सतः पृथक्कारे ब्रूहि व्योम किमात्मकम्॥६८॥

सद्वस्त्विति। रूपरसादिष्वनुवृत्तस्य द्रव्यस्येव आकाशवाय्वादिष्वनुवृत्तस्य सतो धर्मित्वं रसादिभ्यो व्यावृत्तस्य रूपस्येव वाय्वादिभ्यो व्यावृत्तस्य नभसो धर्मत्वमित्यर्थः। ननु तर्हि घटाद्भिन्नरूपस्य यथा वास्तवत्वं, तथा सतो भिन्नस्य नभसोऽपि स्यादित्याशङ्क्य सद्व्यतिरिक्तस्य नभसो दुर्निरूपत्वान्नैवमित्याह—**धियेति**॥ ६८॥

दुर्निरूपत्वमसिद्धमिति शङ्कते—

अवकाशात्मकं तच्चेदसत्तदिति चिन्त्यताम्।
भिन्नं सतोऽसच्च नेति वक्षि चेद्व्याहतिस्तव॥ ६९॥

अवकाशात्मकमिति। तर्हि सतो विलक्षणत्वादसदेव स्यादिति परिहरति—**असदिति**। सतो विलक्षणस्यासत्त्वं नास्तीति वदतो दोषमाह—**भिन्नमिति**॥ ६९॥

असत्त्वे भानं न स्यादित्याशङ्क्य तुच्छविलक्षणत्वाद्भानं न विरुध्यत इत्याह—

भातीति चेद्भातु नाम भूषणं मायिकस्य तत्।
यदसद्भासमानं तन्मिथ्या स्वप्नगजादिवत्॥ ७०॥

टिप्प०-1 व्याहतिर्नाम पूर्वोत्तरविरोध्यसंबद्धार्थकं वाक्यम्। यथा—'यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता। माता तु मम वन्ध्यासीदपुत्रश्च पितामहः' इति।

भातीति चेदिति । अविरोधं दर्शयितुं मिथ्यावस्तुनो लक्षणं सदृष्टान्तमाह—**यदसदिति** । यद्वस्तु स्वरूपेणाविद्यमानमपि भासते तत्स्वप्नगजादिवन्मिथ्येत्यर्थः ॥ ७० ॥

ननु नियमेन सहोपलभ्यमानयोर्भेदो न दृष्टचर इत्याशङ्क्याह—

जातिव्यक्ती देहिदेहौ गुणद्रव्ये यथा पृथक् ।
वियत्सतोस्तथैवास्तु पार्थक्यं कोऽत्र विस्मयः ॥ ७१ ॥

जातीति ॥ ७१ ॥

भेदो यद्यपि बुध्यते तथापि निश्चितो न भवतीति शङ्कते—

बुद्धोऽपि भेदो नो चित्ते निरूढिं याति चेत्तदा ।
अनैकाग्र्यात्संशयाद्वा रूढ्यभावोऽस्य ते वद ॥ ७२ ॥

बुद्धोऽपीति । तस्य परिहारं वक्तुं निश्चयाभावे कारणं पृच्छति—**अनैकाग्र्यादिति** ॥ ७२ ॥

आद्ये परिहारमाह—

अप्रमत्तो भव ध्यानादाद्येऽन्यस्मिन्विवेचनम् ।
कुरु प्रमाणयुक्तिभ्यां ततो रूढतमो भवेत् ॥ ७३ ॥

अप्रमत्त इति । आद्ये प्रथमे विकल्पे ध्यानात् 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' इत्युक्तलक्षणादप्रमत्तो भव, सावधानमना भवेति यावत् । द्वितीये परिहारमाह—**अन्यस्मिन्निति** । ततः किमित्यत आह—**तत इति** ॥ ७३ ॥

ततोऽपि किमित्यत आह—

ध्यानान्मानाद्युक्तितोऽपि रूढे भेदे वियत्सतोः ।
न कदाचिद्वियत्सत्यं सद्वस्तु च्छिद्रवन्न च ॥ ७४ ॥

ध्यानादिति । ध्यानं पूर्वोक्तलक्षणम्, मानं 'भिन्ने वियत्सती शब्दभेदाद्बुद्धेश्च भेदतः' (प्र० २।६७) इत्यत्रोक्तम् । युक्तिस्तु 'सद्वस्त्वधिकवृत्तित्वात्' (प्र० २।६७) इत्यादावुक्ता । एतैः ध्यानादिभिः वियत्सतोर्भेदे चित्ते निरूढिं याते सति वियत् कदाचिन्न सत्यं किंतु सर्वदा मिथ्यैवावभासते, सद्वस्त्वपि छिद्रवदवकाशवन्न च नैव, भवतीति शेषः ॥ ७४ ॥

वियत्सत्त्वविवेचने फलमाह—

ज्ञस्य भाति सदा व्योम निस्तत्त्वोल्लेखपूर्वकम् ।
सद्वस्त्वपि विभात्यस्य निश्छिद्रत्वपुरःसरम् ॥ ७५ ॥

ज्ञस्येति ॥ ७५ ॥

वियन्मिथ्यात्वं सतो वस्तुत्वं च सदा चिन्तयतः किं भवतीत्यत आह—

वासनायां प्रवृद्धायां वियत्सत्यत्ववादिनम् ।
सन्मात्राबोधयुक्तं च दृष्ट्वा विस्मयते बुधः ॥ ७६ ॥

वासनायामिति । बुधो वियत्सतोस्तत्त्ववेत्ता गगनस्य सत्यत्वं ब्रुवाणं निरवकाशसद्वस्त्वबोधरहितं च दृष्ट्वा विस्मयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥७६॥

उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति—

एवमाकाशमिथ्यात्वे सत्सत्यत्वे च वासिते ।
न्यायेनानेन वाय्वादेः सद्वस्तु प्रविविच्यताम् ॥ ७७ ॥

एवमिति ॥ ७७ ॥

नन्वाकाशकार्यस्य वायोरकारणभूतेन सद्वस्तुना तादात्म्यप्रतीत्ययोगात्सतो विवेचनमप्रयोजकमित्याशङ्क्य साक्षात्संबन्धाभावेऽपि परम्परया संबन्धोऽस्तीत्याह—

सद्वस्तुन्येकदेशस्था माया तत्रैकदेशगम् ।
वियत्तत्राप्येकदेशगतो वायुः प्रकल्पितः ॥ ७८ ॥

सद्वस्तुनीति ॥ ७८ ॥

एवं सद्वाय्वोः संबन्धं प्रदर्श्य, तयोर्धर्मतो भेदज्ञानाय वायौ प्रतीयमानान्धर्मानाह—

शोषस्पर्शौ गतिर्वेगो वायुधर्मा इमे मताः ।
त्रयः स्वभावाः सन्मायाव्योम्नां ये तेऽपि वायुगाः ७९

शोषस्पर्शाविति । एवं प्रातिस्विकान्धर्मानभिधाय कारणतः प्राप्तांस्तानाह—**त्रय इति** । सन्मायाव्योम्नां ये त्रयः स्वभावाः शीलविशेषा धर्मास्तेऽपि वायुगाः । वायौ विद्यन्ते इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

के ते धर्मा इत्यत आह—

वायुरस्तीति सद्भावः, सतो वायौ पृथक्कृते ।
निस्तत्त्वरूपता मायास्वभावो, व्योमगो ध्वनिः ॥ ८० ॥

वायुरिति । वायुरस्तीति व्यवहारहेतुसद्रूपत्वं सद्वस्तुनो धर्म एकः । वायौ सद्वस्तुनो विवेचिते सति यन्निस्तत्त्वरूपत्वं स मायाधर्मो द्वितीयः, शब्दो व्योम्नः सकाशादागतो धर्मस्तृतीय इत्यर्थः ॥ ८० ॥

ननु व्योमविवेचनप्रस्तावे 'वाय्वादिष्वनुवृत्तं सत् न तु व्योमेति भेदधीः' (प्र० २।६७) इत्यत्र वाय्वादावाकाशानुवृत्तिर्निवारिता । इदानीं व्योमानुवृत्तिरभिधीयते । अतः पूर्वोत्तरविरोध इति शङ्कते—

सतोऽनुवृत्तिः सर्वत्र व्योम्नो नेति पुरेरितम् ।
व्योमानुवृत्तिरधुना कथं न व्याहतं वचः ॥ ८१ ॥

सत इति । व्योमानुवृत्तिरधुनोच्यत इति शेषः ॥ ८१ ॥

पूर्वमवकाशलक्षणस्वरूपानुवृत्तिर्निवारिता, इदानीं धर्मानुवृत्तिरेवाभिधीयते, न स्वरूपानुवृत्तिः; अतो न व्याहतिरिति परिहरति—

छिद्रानुवृत्तिर्नेतीति पूर्वोक्तिरधुना त्वियम् ।
शब्दानुवृत्तिरेवोक्ता वचसो व्याहतिः कुतः ॥ ८२ ॥

छिद्रेति ॥ ८२ ॥

ननु वायोः सद्ब्रह्मविलक्षणत्वादसत्त्वलक्षणं मायामयत्वं यद्युच्यते तर्ह्यव्यक्तस्वरूपमायावैलक्षण्यादमायामयत्वमपि किं न स्यादिति चोदयति—

ननु सद्वस्तुपार्थक्यादसत्त्वं चेत्तदा कथम् ।
अव्यक्तमायावैषम्यादमायामयतापि नो ॥ ८३ ॥

नन्विति ॥ ८३ ॥

नाव्यक्तत्व मायामयत्वे प्रयोजकं, किंतु निस्तत्त्वरूपत्वं, तत्तु मायायामिव वाय्वादावप्यस्तीति न मायामयत्वहानिरिति परिहरति—

निस्तत्त्वरूपतैवात्र मायात्वस्य प्रयोजिका ।
सा शक्तिकार्ययोस्तुल्या व्यक्ताव्यक्तत्वभेदिनोः ॥८४॥

निस्तत्त्वेति ॥ ८४ ॥

ननु शक्तिकार्ययोरुभयोरपि निस्तत्त्वरूपतायामविशिष्टायां व्यक्ताव्यक्तत्वलक्षणो भेदः कुत इत्याशङ्क्य तद्विचारः प्रस्तुतानुपयुक्त इति परिहरति—

सदसत्त्वविवेकस्य प्रस्तुतत्वात्स चिन्त्यताम् ।
असतोऽवान्तरो भेद आस्तां तच्चिन्तयाऽत्र किम् ॥८५॥

सदसत्त्वेति । असतो मायातत्कार्यरूपस्यावान्तरभेदो व्यक्ताव्यक्तत्वरूप इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

फलितमाह—

सद्वस्तु ब्रह्म शिष्टोंऽशो वायुर्मिथ्या यथा वियत् ।
वासयित्वा चिरं वायोर्मिथ्यात्वं मरुतं त्यजेत् ॥ ८६ ॥

सद्वस्त्विति । वायौ यः सदंशस्तद्ब्रह्मरूपम् । शिष्टोंऽशो निस्तत्त्वादिर्वायोः स्वरूपम्, स च वायुर्निस्तत्त्वरूपत्वादेव आकाशवन्मिथ्या । इत्थं वायोर्मिथ्यात्वं चिरं वासयित्वा मरुतं त्यजेत्, मरुत्सत्य इति बुद्धिं त्यजेदित्यर्थः ॥ ८६ ॥

वायौ उक्तं विचारं तेजस्यप्यतिदिशति—

चिन्तयेद्वह्निमप्येवं मरुतो न्यूनवर्तिनम् ।
ब्रह्माण्डावरणेष्वेषा न्यूनाधिकविचारणा ॥ ८७ ॥

चिन्तयेदिति । ननु 'सद्वस्तुन्येकदेशस्था माया तत्र' (प्र० २।७८) इत्यादिना वियदादीना न्यूनाधिकभाव उक्तः, स लोके न क्वापि दृश्यत इत्याशङ्क्याह—**ब्रह्माण्डेति** ॥ ८७ ॥

वायोः कियतांशेन न्यूनो वह्निरित्यत आह—

वायोर्दशांशतो न्यूनो वह्निर्वायौ प्रकल्पितः ।
पुराणोक्तं तारतम्यं दशांशैर्भूतपञ्चके ॥ ८८ ॥

वायोरिति । तस्य वास्तवत्वशङ्कां वारयति—**वायाविति** । नन्वयं न्यूनाधिकभावः स्वकपोलकल्पित इत्याशङ्क्याह—**पुराणोक्तमिति** ॥ ८८ ॥

वह्नेः स्वरूपमाह—

वह्निरुष्णः प्रकाशात्मा पूर्वानुगतिरत्र च ।
अस्ति वह्निः स निस्तत्त्वः शब्दवान्स्पर्शवानपि ॥ ८९ ॥

टिप्प०–1 इदं हि **श्रीमद्भागवते** (३।२६) 'एतदण्डं विशेषाख्य क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः । तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृत बहिः ॥' इत्यत्र, **विष्णुपुराणे** च स्फुटम् ।

वह्निरिति । अत्रापि वायाविव कारणधर्मा अनुगता इत्याह—**पूर्वेति** । के ते धर्मा इत्याकाङ्क्षायामाह—**अस्तीति** ॥ ८९ ॥

एवमग्नौ कारणधर्मानुगत्यनुवादपूर्वकं स्वकीयं धर्मं दर्शयति—

सन्मायाव्योमवाय्वंशैर्युक्तस्याग्नेर्निजो गुणः ।
रूपं तत्र सतः सर्वमन्यद्बुद्ध्या विविच्यताम् ॥ ९० ॥

सन्मायेति । इत्थं सविशेषणं वह्निस्वरूपं व्युत्पाद्य, इदानीं सद्वस्तुनो वह्निं विविनक्ति—**तत्रेति** । तत्र तेषु मध्ये सतः सद्वस्तुनोऽन्यत्सर्वं धर्मजातं मिथ्येति बुद्ध्या विविच्यताम्, पृथक् क्रियतामित्यर्थः ॥ ९० ॥

एवं वह्नेर्मिथ्यात्वनिश्चयानन्तरमपां मिथ्यात्वं चिन्तयेदित्याह—

सतो विवेचिते वह्नौ मिथ्यात्वे सति वासिते ।
आपो दशांशतो न्यूनाः कल्पिता इति चिन्तयेत् ॥ ९१ ॥

सत इति ॥ ९१ ॥

अस्यापि कारणधर्मान्स्वधर्मांश्च विभज्य दर्शयति—

सन्त्यापोऽमूः शून्यतत्त्वाः सशब्दस्पर्शसंयुताः ।
रूपवत्योऽन्यधर्मानुवृत्त्या स्वीयो रसो गुणः ॥ ९२ ॥

सन्त्याप इति । शब्देन सह वर्तते इति सशब्दः, सशब्दश्चासौ स्पर्शश्च सशब्दस्पर्शः, तेन युक्ता इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

विवेकध्यानाभ्यामपां मिथ्यात्वं निश्चित्यानन्तरं भूमेर्मिथ्यात्वं चिन्तनीयमित्याह—

सतो विवेचितास्वप्सु तन्मिथ्यात्वे च वासिते ।
भूमिर्दशांशतो न्यूना कल्पिताऽप्स्विति चिन्तयेत् ॥ ९३ ॥

सत इति ॥ ९३ ॥

तस्या मिथ्यात्वचिन्तनाय तद्धर्मानपि विभजते—

अस्ति भूस्तत्त्वशून्यास्यां शब्दस्पर्शौ सरूपकौ ।
रसश्च परतो-गन्धो नैजः सत्ता विविच्यताम् ॥ ९४ ॥

अस्ति भूरिति । तेभ्यः सत्तामात्रं पृथक् कर्तव्यमित्याह—**सत्तेति** ॥ ९४ ॥

सत्तापृथक्करणे फलमाह—

पृथक्कृतायां सत्तायां भूमिर्मिथ्याऽवशिष्यते ।
भूमेर्दशांशतो न्यूनं ब्रह्माण्डं भूमिमध्यगम् ॥ ९५ ॥

पृथगिति । इदानीं भौतिकेभ्यो ब्रह्माण्डादिभ्यः सतो विवेचनाय तदवस्थानप्रकारं दर्शयति—**भूमेरिति** ॥ ९५ ॥

ब्रह्माण्डमध्ये तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।
भुवनेषु वसन्त्येषु प्राणिदेहा यथायथम् ॥ ९६ ॥

ब्रह्माण्डेति । स्पष्टम् ॥ ९६ ॥

तेषु सद्विवेचने फलमाह—

ब्रह्माण्डलोकदेहेषु सद्वस्तुनि पृथक्कृते ।
असन्तोऽण्डादयो भान्तु तद्भानेऽपीह का क्षतिः ॥ ९७

ब्रह्माण्डेति ॥ ९७ ॥

तद्भाने का क्षतिरित्युक्तमेवार्थं स्पष्टीकरोति—

भूतभौतिकमायानामसत्त्वेऽत्यन्तवासिते ।
सद्वस्त्वद्वैतमित्येषा धीर्विपर्येति न क्वचित् ॥ ९८ ॥

भूतेति । भूतानामाकाशादीनां भौतिकानां ब्रह्माण्डादीनां मायायाश्च तत्कारणभूताया मिथ्यात्वे विवेकध्यानाभ्यां चित्ते दृढं वासिते सति सद्वस्तुनोऽद्वैतत्वबुद्धिः कदाचिन्न विहन्यते इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

ननु भूम्यादीनामसत्त्वे विदुषो व्यवहारलोपः प्रसज्जेतेत्याशङ्क्य विवेकेन मिथ्यात्वनिश्चयेऽपि भूम्यादेः स्वरूपोपमर्दनाभावान्न व्यवहारो लुप्यत इत्याह—

सदद्वैतात्पृथग्भूते द्वैते भूम्यादिरूपिणि ।
तत्तदर्थक्रिया लोके यथा दृष्टा तथैव सा ॥ ९९ ॥

सदद्वैतादिति ॥ ९९ ॥

ननु सत्तत्त्वस्याद्वैतरूपत्वे सांख्यादिभिरभिधीयमानस्य भेदस्य कुतो न निरासः क्रियते इत्याशङ्क्य व्यावहारिकभेदस्यास्माभिरभ्युपगतत्वान्न तन्निरासाय प्रयत्यते इत्याह—

सांख्यकाणादबौद्धाद्यैर्जगद्भेदो यथा यथा ।
उत्प्रेक्ष्यतेऽनेकयुक्त्या भवत्वेष तथा तथा ॥ १०० ॥

सांख्येति ॥ १०० ॥

ननु प्रमाणसिद्धस्य सत्त्वभेदस्य अवज्ञा अनुपपन्नेत्याशङ्क्याह—

अवज्ञातं सदद्वैतं निःशङ्कैरन्यवादिभिः ।
एवं का क्षतिरस्माकं तद्द्वैतमवजानताम् ॥ १०१ ॥

अवज्ञातमिति । यथाऽन्यवादिभिः सांख्यादिभिः निःशङ्कैः श्रुत्यादिसिद्धस्यापि सदद्वैतस्यावज्ञा क्रियते, श्रुतियुक्त्यनुभवावष्टम्भेनास्माभिस्तदीयद्वैतानादरणे किं हीयत इत्यर्थः ॥ १०१ ॥

ननु निष्प्रयोजनेयं द्वैतावज्ञा इत्याशङ्क्य, जीवन्मुक्तिलक्षणप्रयोजनसद्भावान्नैवमित्याह—

द्वैतावज्ञा सुस्थिता चेदद्वैते धीः स्थिरा भवेत् ।
स्थैर्ये तस्याः पुमानेष जीवन्मुक्त इतीर्यते ॥ १०२ ॥

द्वैतेति ॥ १०२ ॥

न केवलं जीवन्मुक्तिरेव प्रयोजनम्, अपि तु विदेहमुक्तिरपीत्यभिप्रायेण कृष्णवाक्यमप्युदाहरति—

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥१०३॥

एषेति ॥ १०३ ॥

'अन्तकाल'शब्देन वर्तमानदेहपातोऽभिधीयते इत्याशङ्कां वारयितुं विवक्षितमर्थमाह—

सदद्वैतेऽनृतद्वैते यदन्योन्यैक्यवीक्षणम् ।
तस्यान्तकालस्तद्भेदबुद्धिरेव न चेतरः ॥ १०४ ॥

सदद्वैते इति । सद्रूपेऽद्वैतेऽनृतरूपे द्वैते च यदन्योन्याध्यासलक्षणमैक्यज्ञानमस्ति, तस्यैक्यभ्रमस्यान्तकालो नाम तयोरद्वैतद्वैतयोः सत्यानृतरूपेण भेदबुद्धिरेव, नापरो वर्तमानदेहपात इत्यर्थः ॥ १०४ ॥

इदानीं लोकप्रसिद्धार्थस्वीकारेऽपि न दोष इत्यभिप्रायेणाह—

यद्वाऽन्तकालः प्राणस्य वियोगोऽस्तु प्रसिद्धितः ।
तस्मिन्कालेऽपि न भ्रान्तेर्गतायाः पुनरागमः ॥ १०५ ॥

यद्वेति ॥ १०५ ॥

उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—

नीरोग उपविष्टो वा रुग्णो वा विलुठन्भुवि ।
मूर्च्छितो वा त्यजत्वेष प्राणान्भ्रान्तिर्न सर्वथा ॥१०६॥

नीरोग इति ॥ १०६ ॥

टिप्प०—1 तच्चोक्तं भगवता (गी० ८।५) 'अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् । यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः' इति ।

ननु प्राणवियोगकाले मूर्च्छादिना ज्ञाननाशे भ्रान्तिः स्यादेव इत्याशङ्क्य ज्ञाननाशाभावे दृष्टान्तमाह—

दिने दिने स्वप्नसुप्त्योरधीते विस्मृतेऽप्ययम् ।
परेद्युर्नानधीतः स्यात्तद्वद्विद्या न नश्यति ॥ १०७ ॥

दिने दिन इति । यथा प्रत्यहमधीते वेदे स्वप्नसुषुप्त्याद्यवस्थायां विस्मृतेऽपि परेद्युरनधीतवेदत्वं नास्ति, तथा मृतिकालेऽपि तत्त्वानुसंधानाभावेऽपि ज्ञाननाशाभाव इत्यर्थः ॥ १०७ ॥

ज्ञाननाशाभावमेवोपपादयति—

प्रमाणोत्पादिता विद्या प्रमाणं प्रबलं विना ।
न नश्यति न वेदान्तात्प्रबलं मानमीक्ष्यते ॥ १०८ ॥

प्रमाणेति ॥ १०८ ॥

उपपादितमर्थमुपसंहरति—

तस्माद्वेदान्तसंसिद्धं सदद्वैतं न बाध्यते ।
अन्तकालेऽप्यतो भूतविवेकान्निर्वृतिः स्थिता ॥ १०९ ॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितायां पञ्चदश्यां
पञ्चभूतविवेकः समाप्तः ॥ २ ॥

तस्मादिति ॥ १०९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्य-
मुनिवर्यकिङ्करेण श्रीरामकृष्णाख्येन विदुषा विरचिता
पञ्चभूतविवेकदीपिका समाप्ता ॥ २ ॥

तृतीयं [1]पञ्चकोशविवेकप्रकरणम्

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ।
पञ्चकोशविवेकस्य कुर्वे व्याख्यां समासतः ॥ १ ॥

तैत्तिरीयोपनिषत्तात्पर्यव्याख्यानरूपं पञ्चकोशविवेकाख्यं प्रकरणमारभमाण आचार्यः तत्र श्रोतृप्रवृत्तिसिद्धये स[1]प्रयोजनमभिधेयं सूचयन् मुखतश्चिकीर्षितं ग्रन्थं प्रतिजानीते—

गुहाहितं ब्रह्म यत्तत्पञ्चकोशविवेकतः ।
बोद्धुं शक्यं ततः कोशपञ्चकं प्रविविच्यते ॥ १ ॥

गुहाहितमिति । 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' (तैत्ति० २।१।१) इति श्रुत्या गुहाहितत्वेनाभिहितं यत् ब्रह्म अस्ति तत् 'गुहा'शब्दवाच्यान्नमयादिकोशपञ्चकविवेकेन ज्ञातुं शक्यते, ततस्तेषां कोशानां पञ्चकं प्रकर्षेण प्रत्यगात्मनः सकाशाद्विभज्य प्रदर्श्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु केयं गुहा, यस्यां निहितं ब्रह्म कोशपञ्चकविवेकेन अवबुध्यते, इत्याशङ्क्य श्रुत्या 'गुहा'शब्देन विवक्षितमर्थमाह—

देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः ।
ततः कर्ता ततो भोक्ता गुहा सेयं परम्परा ॥ २ ॥

देहादिति । देहादन्नमयात्प्राणः प्राणमयः अभ्यन्तरः आन्तरः प्राणात्प्राणमयान्मनः मनोमयः अभ्यन्तर आन्तरस्ततो मनोमयात्कर्ता

पाठा०—१ 'पञ्चभूतविवेकाख्यं'.

टिप्प०—1 पञ्चकोशेभ्यो विवेकेनात्मनो ज्ञानं पञ्चकोशानात्मत्वप्रतिपादनं चास्य प्रकरणस्य प्रयोजनम् ।

विज्ञानमय आन्तर इत्यनुषज्यते । ततो विज्ञानमयाद्वोक्ता आनन्दमयः सोऽपि पूर्ववदान्तर इत्यर्थः । सेयं अन्नमयाद्यानन्दमयान्तानां परम्परा 'गुहा'शब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

इदानीमन्नमयस्य स्वरूपं तदनात्मत्वं च दर्शयति—

पितृभुक्तान्नजाद्वीर्याज्जातोऽन्नेनैव वर्धते ।
देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक् चोर्ध्वं तदभावतः ॥ ३ ॥

पितृभुक्तेति । पितृभुक्तान्नजात् मातृपितृभुक्तात् यवव्रीह्यादिलक्षणात् अन्नाज्जायमानं यद्वीर्यमस्ति, तस्माद्वीर्यात् यो देहो जातः, यश्च जननानन्तरं क्षीराद्यन्नेनैव वर्धते, स [1]देहोऽन्नमयोऽन्नस्य विकारः, स आत्मा न भवति । कुत इत्यत आह—**प्रागिति** । जन्मनः प्राक् मरणादूर्ध्वं च तदभावतः, तस्य देहस्याभावादित्यर्थः । विवादाध्यासितो देह आत्मा न भवति; कार्यत्वात्, घटादिवदिति भावः ॥ ३ ॥

हेतुरस्तु, साध्यं मा भूत्; विपक्षे बाधकाभावाद[2]प्रयोजकोऽयं हेतुरित्याशङ्क्य अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशाख्यबाधकसद्भावान्नैवमिति परिहरति—

पूर्वजन्मन्यसन्नैतज्जन्म संपादयेत्कथम् ।
भाविजन्मन्यसत्कर्म न भुञ्जीतेह संचितम् ॥ ४ ॥

पूर्वजन्मनीति । एतद्देहरूपस्यात्मनः पूर्वस्मिन् जन्मन्यसत्त्वादेतज्जन्महेत्वदृष्टासंभवेऽप्यस्य जन्मनोऽप्यङ्गीक्रियमाणत्वादकृताभ्यागमः प्रसज्जेत । तथा भाविजन्मन्यप्यस्य देहरूपस्यात्मनोऽसत्त्वादभावादिहानुष्ठितयोः पुण्यपापयोः फलभोक्तुरभावेन भोगमन्तरेणापि कर्मक्षयः प्रसज्जेत, अयं कृतविप्रणाशः । एवं कृतनाशाकृताभ्यागमरूपबाधकसद्भावादात्मनः कार्यत्वं नाङ्गीकर्तव्यमिति भावः ॥ ४ ॥

टिप्प०—1 स्थूलदेह इति भाव । 2 अनात्मत्वरूपस्यासाधक इत्याशयः ।

एवमन्नमयकोशस्यानात्मत्वं प्रदर्श्य, प्राणमयकोशस्य स्वरूपं तदनात्मत्वं च दर्शयति—

पूर्णो देहे बलं यच्छन्नक्षाणां यः प्रवर्तकः ।
वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्जनात् ॥ ५ ॥

पूर्ण इति । यो वायुर्देहे पूर्णः पादादि मस्तकपर्यन्तं व्याप्तः सन्[1], बलं यच्छन्, व्यानरूपेण सामर्थ्यं प्रयच्छन्, अक्षाणां चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां प्रवर्तकः प्रेरको वर्तते, स वायुः 'प्राणमयः' इत्युच्यते । असावप्यात्मा न भवति । तत्र हेतुमाह—**चैतन्येति** । विवादाध्यासितः प्राण आत्मा न भवति; जडत्वात्, घटादिवदिति भावः ॥ ५ ॥

इदानीं मनोमयस्वरूपदर्शनपूर्वकं तस्याप्यनात्मत्वमाह—

अहन्तां ममतां देहे गेहादौ च करोति यः ।
कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ॥ ६ ॥

अहन्तामिति । देहेऽहन्तामहंभावं गृहादौ ममतां मदीयत्वाभिमानं च यः करोति असौ 'मनोमय' इति, स आत्मा न भवति । कुत इत्यत आह—**कामादीति** । हेतुगर्भं विशेषणम् । कामक्रोधादिवृत्तिमत्त्वेनानियतस्वभावत्वादित्यर्थः । मनोमय आत्मा न भवति; विकारित्वात्, देहवदिति भावः ॥ ६ ॥

अनन्तरं[2] 'कर्तृ'शब्दवाच्यस्य विज्ञानमयस्य स्वरूपं प्रदर्शयंस्तदनात्मत्वं दर्शयति—

लीना सुप्तौ वपुर्बोधे व्याप्नुयादानखाग्रगा ।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक् ॥ ७ ॥

लीनेति । या चिच्छायोपेता धीश्चिदाभासयुक्ता बुद्धिः सुप्तौ सुप्तिकाले लीना विलीना सती बोधे जागरणकाले आनखाग्रगा नखाग्र-

---

टिप्प०—1 देहात्मवादिनं चार्वाकं निरस्य प्राणात्मवादिनो हैरण्यगर्भान्निरस्यति पूर्णेत्यादिना । 2 मनोमयस्यानात्मत्वसाधनानन्तरमिति भावः ।

पर्यन्तं वर्तमाना सती वपुः शरीरं व्याप्नुयात् संव्याप्य वर्तते, सा विज्ञानमयशब्दभाक् 'विज्ञानमय'शब्देनोच्यमाना । असावप्यात्मा न भवति; विलयाद्यवस्थावत्त्वात्, घटादिवदित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु मनोबुद्ध्योरन्तःकरणत्वाविशेषात् मनोमयविज्ञानमयरूपेण कोशद्वयकल्पनाऽनुपपन्नेत्याशङ्क्य, कर्तृत्वकरणत्वाभ्यां भेदसद्भावाद्घटत एव मनोमयत्वादिभेद इत्याह—

कर्तृत्वकरणत्वाभ्यां विक्रियेतान्तरिन्द्रियम् ।
विज्ञानमनसी अन्तर्बहिश्चैते परस्परम् ॥ ८ ॥

कर्तृत्वेति । अन्तरिन्द्रियमन्तःकरणं कर्तृत्वकरणत्वाभ्यां कर्तृरूपेण करणरूपेण च विक्रियेत, परिणमेतेत्यर्थः । एते कर्तृकरणे विज्ञानमनसी विज्ञानमनःशब्दवाच्ये भवतः । एते च परस्परं अन्तर्बहिर्भावेन वर्तेते; अतः कोशद्वयमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं भोक्तृशब्दवाच्यस्य आनन्दमयस्य अनात्मत्वं दर्शयितुं तस्य च स्वरूपमाह—

काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्दप्रतिबिम्बभाक् ।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥ ९ ॥

काचिदिति । पुण्यभोगे पुण्यकर्मफलानुभवकाले काचिद्धीवृत्तिरन्तर्मुखा सती आनन्दप्रतिबिम्बभाक् आत्मस्वरूपस्यानन्दस्य प्रतिबिम्बं भजते, सैव भोगशान्तौ पुण्यकर्मफलभोगोपरमे सति निद्रारूपेण लीयते विलीना भवति, सा वृत्तिः 'आनन्दमयः' इत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

तस्याऽनात्मत्वमाह—

कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् ।
बिम्बभूतो य आनन्द आत्माऽसौ सर्वदास्थितेः ॥१०॥

टिप्प०–1 उत्पत्तिनाशवत्त्वादित्याशयः । 2 मनोमयविज्ञानमययोर्वैलक्षण्यं दर्शयति–कर्तृत्वेति ।

कादाचित्कत्वत इति । अयमानन्दमयोऽपि कादाचित्कत्वादात्मा न स्यात्, अन्नादिपदार्थवदित्यर्थः । ननु विद्यमानानामानन्दमयादीनां सर्वेषामात्मत्वनिरासे नैरात्म्यं प्रसज्जेतेत्याशङ्क्याह—**बिम्बभूत इति** । बुद्ध्यादौ प्रतिबिम्बतयाऽवस्थितस्य प्रियादिशब्दवाच्यस्य आनन्दमयस्य बिम्बभूतः कारणभूतो य आनन्दः असावेव आत्मा भवति । कुत इत्यत आह—**सर्वदेति** । नित्यत्वादित्यर्थः । विवादाध्यासित आनन्द आत्मा भवितुमर्हति; नित्यत्वात्, य आत्मा न भवति नासौ नित्यः, यथा देहादिः । गगनादेरुत्पत्तिमत्त्वेनानित्यत्वान्नानैकान्तिकतेति भावः ॥ १० ॥

चोदयति—

ननु देहमुपक्रम्य निद्रानन्दान्तवस्तुषु ।
मा भूदात्मत्वमन्यस्तु न कश्चिदनुभूयते ॥ ११ ॥

नन्विति । अन्नमयाद्यानन्दमयान्तानां कोशानामुक्तैर्हेतुभिरात्मत्वं न घटते चेन्मा घटिष्ट, अन्यस्त्वात्माऽनुपलभ्यमानत्वान्नैव संभवतीति ॥ ११ ॥

परिहरति—

बाढं निद्रादयः सर्वेऽनुभूयन्ते न चेतरः ।
तथाप्येतेऽनुभूयन्ते येन तं को निवारयेत् ॥ १२ ॥

बाढमिति । अत्र 'निद्रा'शब्देन निद्रानन्दो लक्ष्यते, निद्रादयो देहान्ता उपलभ्यन्ते, 'अन्यो नानुभूयते' इति यदुक्तं,—तत्सत्यम्, कथं तर्हि तदतिरिक्तस्यात्मनोऽङ्गीकार इत्यत आह—**तथापीति** । अन्यस्यानुपलभ्यमानत्वेऽपि यद्बलादेतेषां आनन्दमयादीनामुपलभ्यमानता भवति, सोऽनुभवः कथं नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

ननूक्तेभ्योऽन्य आत्मा यदि विद्यते तर्ह्युपलभ्येत, नोपलभ्यते अतो नास्तीत्याशङ्क्याह—

स्वयमेवानुभूतित्वाद्विद्यते नानुभाव्यता ।
ज्ञातृज्ञानान्तराभावादज्ञेयो न त्वसत्तया ॥ १३ ॥

स्वयमिति । आनन्दमयादीनां साक्षिणोऽनुभवरूपत्वादेवानुभाव्यत्वं नास्तीति । ननु अनुभवरूपत्वेऽप्यनुभाव्यत्वं कुतो न स्यादित्याशङ्क्याह—**ज्ञात्रिति** । ज्ञाता च ज्ञानं च ज्ञातृज्ञाने, अन्ये ज्ञातृज्ञाने ज्ञातृज्ञानान्तरे, तयोरभावः तस्मादज्ञेयो ज्ञातविषयो न भवतीति ज्ञात्राद्यभावाद्वा न ज्ञायते स्वस्यैवासत्त्वाद्वा, किमत्र निगमने कारणमित्यत आह—**न त्वसत्तयेति** । निद्रानन्दादिसाक्षित्वेनासत्त्वस्य पूर्वमेव निराकृतत्वादिति भावः ॥ १३ ॥

अनुभवरूपस्यात्मनोऽनुभाव्यत्वाभावे दृष्टान्तमाह—

माधुर्यादिस्वभावानामन्यत्र स्वगुणार्पिणाम् ।
स्वस्मिंस्तदर्पणापेक्षा नो न चास्त्यन्यदर्पकम् ॥ १४ ॥

माधुर्यादीति । 'आदि'शब्देनाम्लादयो गृह्यन्ते । माधुर्यादयः स्वभावाः सहजा धर्मविशेषा येषां ते माधुर्यादिस्वभावा गुडादयस्तेषामन्यत्र स्वसंसृष्टपदार्थेषु चणकादिषु स्वगुणार्पिणां स्वगुणान्माधुर्यादीनर्पयन्तीति स्वगुणार्पिणस्तेषां स्वस्मिन्स्वस्वरूपे गुडादिलक्षणे तदर्पणापेक्षा तेषां माधुर्यादीनां अर्पणे संपादनेऽपेक्षा आकाङ्क्षा माधुर्यादिकं केनचित्संपादनीयमित्येवंरूपा नो नैव विद्यते, किंचान्यदर्पकं नास्ति; गुडादीनां माधुर्यादिप्रदं वस्त्वन्तरं नास्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

टिप्प०–1 'त्रिषु धामसु यद् भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद् भवेत् । तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः साक्षी तेन ।

सदृष्टान्तं फलितमाह—

अर्पकान्तरराहित्येऽप्यस्त्येषां तत्स्वभावता।
मा भूत्तथानुभाव्यत्वं बोधात्मा तु न हीयते॥ १५॥

अर्पकान्तरेति। माधुर्यादिसमर्पकवस्त्वन्तराभावेऽपि येषां गुडादीनां माधुर्यादिस्वभावता यथा विद्यते, एवमात्मनोऽप्यनुभवविषयत्वं मा भूत्, अनुभवरूपता तु भवत्येवेत्यर्थः॥ १५॥

उक्तार्थे प्रमाणमाह—

स्वयंज्योतिर्भवत्येष पुरोऽस्माद्भासतेऽखिलात्।
[1]तमेव भान्तमन्वेति तद्भासा भास्यते जगत्॥ १६॥

स्वयमिति। 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति' (बृ० ४।३।९), 'अस्मात्सर्वस्मात्पुरतः सुविभातम्' (नृ० उ० ता० २), 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' (मुण्ड० २।२।१०, श्वे० ६।१४, कठ० ५।१४) इत्यादिश्रुतय आत्मनः स्वप्रकाशत्वं बोधयन्तीत्यर्थः॥ १६॥

'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्, विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' (बृ० २।४।१४) इति वाक्यमर्थतः पठति—

येनेदं जानते सर्वं तं केनान्येन जानताम्।
विज्ञातारं केन विद्याच्छक्तं वेद्ये तु साधनम्॥ १७॥

येनेदमिति। येन साक्षिचैतन्यरूपेण आत्मना इदं सर्वं दृश्यजातं जानते प्राणिनः तं साक्षिणमात्मानमन्येन केन साक्ष्यभूतेन जडेन जानतामवगच्छेयुः, पुमांस इति शेषः। अस्यैव वाक्यस्य तात्पर्यमाह—**विज्ञातारमिति**। दृश्यजातस्य ज्ञातारं केन दृश्यभूतेन

पाठा०—१ 'तमेव भान्तमन्वेत' A.

विद्याद्विजानीयात्? न केनापि जानातीत्यर्थः। ननु मनसा ज्ञास्यतीत्याशङ्क्याह—**शक्तमिति**। साधनं तु ज्ञानसाधनं तु मनः वेद्ये ज्ञातव्यविषये शक्तं समर्थं, न तु ज्ञातर्यात्मनि। 'नैव वाचा न मनसा' (कठ० ६।१२) इत्यादिश्रुतेः। स्वस्यापि ज्ञेयत्वे कर्मकर्तृत्वविरोधाच्चेति भावः॥ १७॥

आत्मनः स्वप्रकाशत्वे एव 'स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता' (श्वेता० ३।१९), 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' (केन० ३) इति वाक्यद्वयमपि प्रमाणमिति मन्वानस्तद्वाक्यद्वयमर्थतः पठति—

स वेत्ति वेद्यं तत्सर्वं नान्यस्तस्यास्ति वेदिता।
विदिताविदिताभ्यां तत्पृथग्बोधस्वरूपकम्॥ १८॥

स वेत्तीति। स आत्मा यद्यद्वेद्यं तत्तत्सर्वं वेद्यं वेत्ति। तस्यात्मनो वेदिता ज्ञाता अन्यो नास्ति, तद्बोधस्वरूपकं ब्रह्म विदिताविदिताभ्यां—विदितं ज्ञानेन विषयीकृतं, अविदितमज्ञानेनावृतं, ताभ्यां—पृथग्विलक्षणम्, बोधस्वरूपत्वादेवेत्यर्थः॥ १८॥

ननु विदिताविदितातिरिक्तो बोधो नानुभूयत इत्याशङ्क्य, विदितविशेषणस्य वेदनस्यैव बोधस्वरूपत्वात्तदनुभवाभावे विदितस्याप्यनुभवाभावप्रसङ्गाद्बोधानुभवोऽवश्यमङ्गीकर्तव्य इति सोपहासमाह—

बोधेऽप्यनुभवो यस्य न कथंचन जायते।
तं कथं बोधयेच्छास्त्रं लोष्टं नरसमाकृतिम्॥ १९॥

बोधेऽपीति। यस्य मन्दस्य बोधेऽपि घटादिस्फुरणरूपेऽप्यनुभवः साक्षात्कारः कथंचन कथमपि न जायते नोत्पद्यते, तं नरसमाकृतिं नरसमाकारं लोष्टं लोष्टवज्जडं मनुष्यं शास्त्रं कथं बोधयेत्? न कथमपि बोधयेदित्यर्थः॥ १९॥

'बोधो न बुध्यते' इत्युक्तिरेव व्याहतेति सदृष्टान्तमाह—

जिह्वा मेऽस्ति न वेत्युक्तिर्लज्जायै केवलं यथा ।
न बुध्यते मया बोधो बोद्धव्य इति तादृशी ॥ २० ॥

जिह्वेति । 'मे जिह्वा अस्ति न वा ?' इत्युक्तिर्भाषणं यथा लज्जायै केवलं लज्जाजननायैव भवति, न बुद्धिमत्त्वज्ञापनाय; जिह्वया विना भाषणानुपपत्तेः । एवं मया बोधो न बुध्यते, इतः परं बोद्धव्य इत्युक्तिरपि तादृशी लज्जाहेतुरेव, बोधेन विना तद्व्यवहारासिद्धेरित्यर्थः ॥ २० ॥

भवत्वेवंविधः स बोधः, तथापि प्रकृते ब्रह्मावबोधे किमायातमित्याशङ्क्याह—

यस्मिन्यस्मिन्नस्ति लोके बोधस्तत्तदुपेक्षणे ।
यद्बोधमात्रं तद्ब्रह्मेत्येवंधीर्ब्रह्मनिश्चयः ॥ २१ ॥

[1]यस्मिन्निति । लोके जगति यस्मिन्यस्मिन् घटादिलक्षणे विषये बोधो ज्ञानमस्ति तत्तदुपेक्षणे तस्य तस्य घटादिविषयस्योपेक्षणेऽनादरणे कृते सति यद्बोधमात्रं घटादि सर्वत्रानुस्यूतं यत् स्फुरणमस्ति तदेव ब्रह्मेत्येवंरूपा धीर्बुद्धिर्ब्रह्मनिश्चयः, ब्रह्मावगतिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु घटादिविषयोपेक्षया तदर्थानुभवरूपं ब्रह्मावगम्यते चेत्तर्हि कोशपञ्चकविवेकोऽयं निष्प्रयोजनः स्यादित्याशङ्क्य, ब्रह्मणः प्रत्यक्प्रपताज्ञानेन विना संसारानिवृत्तेः तथात्वावबोधोपयोगित्वान्न तस्यापि वैयर्थ्यमित्याह—

पञ्चकोशपरित्यागे साक्षिबोधावशेषतः ।
स्वस्वरूपं स एव स्याच्छून्यत्वं तस्य दुर्घटम् ॥ २२ ॥

टिप्प०–1 सा चोक्ता वार्तिके—'परा गर्भप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता । संवित् सैवेह मेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः ॥' इत्यादौ । 2 पञ्चकोशविवेकस्यापीत्यर्थः ।

पञ्चकोशेति । पञ्चानां कोशानामन्नमयादीनां परित्यागे बुद्ध्याऽनात्मत्वनिश्चये कृते तत्साक्षिरूपस्य बोधस्यावशेषणात् स साक्षिरूपो बोध एव स्वस्वरूपं निजरूपं ब्रह्मैव स्यात् । नन्वन्नमयादीनामनुभवसिद्धानां त्यागे शून्यपरिशेषः स्यादित्याशङ्क्याह—**शून्यत्वमिति** । तस्य साक्षिबोधस्य शून्यत्वं दुर्घटम्, दुःसंपाद्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

दुर्घटत्वमेवोपपादयति—

अस्ति तावत्स्वयं नाम विवादाविषयत्वतः ।
स्वस्मिन्नपि विवादश्चेत्प्रतिवाद्यत्र को भवेत् ॥ २३ ॥

अस्तीति । 'स्वयं'शब्दवाच्यं स्वस्वरूपं लौकिकानां वैदिकानां च मते तावदस्त्येव । कुत इत्यत आह—**विवादेति**[1] । स्वस्वरूपस्य विप्रतिपत्तिविषयत्वाभावादित्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह—**स्वस्मिन्निति** । स्वात्मन्यपि विप्रतिपत्तौ सत्यां अत्रास्यां विप्रतिपत्तौ कः प्रतिवादी स्यात् ? न कोऽपीत्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु स्वासत्त्ववाद्येव प्रतिवादी भविष्यतीत्याशङ्क्य, तथाविधः कोऽपि नास्तीत्याह—

स्वासत्त्वं तु न कस्मैचिद्रोचते विभ्रमं विना ।
अत एव श्रुतिर्बाधं ब्रूते चासत्त्ववादिनः ॥ २४ ॥

स्वासत्त्वमिति । भ्रान्तिमेकां विहायाऽन्यस्यां दशायां स्वस्याभावः केनापि नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । कुत एवं निश्चीयत इत्याशङ्क्याह—**अत इति** । यतः कस्मैचिन्न रोचते अत एव श्रुतिरपि असत्त्ववादिनो बाधं ब्रूते ॥ २४ ॥

टिप्प०–1 तत्त्वनिर्णयफल. कथाविशेषो वादः, विशिष्टो जल्पादिघटितो वादो विवादः, उभयसाधनवती विजिगीषुकथा जल्पः, स्वपक्षस्थापनहीनः कथाविशेषो वितण्डा' इति सर्वदर्शनसंग्रहे ।

अक्षाणामिति । प्रत्यक्षस्यैव घटादेरीदृक्शब्दवाच्यत्वं दृष्टं, परोक्षस्यैव धर्मादेस्तादृक्शब्दवाच्यत्वं, द्रष्टुरात्मनस्तु इन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वाभावान्नेदृक्त्वं स्वत्वेनैव परोक्षत्वाभावान्न तादृक्त्वमित्यर्थः ॥२७॥

तर्हि शून्यमिति द्वितीयं पक्षं फलदर्शनव्याजेन परिहरति—

अवेद्योऽप्यपरोक्षोऽतः स्वप्रकाशो भवत्ययम् ।
सत्यं ज्ञानमनन्तं चेत्यस्तीह ब्रह्मलक्षणम् ॥ २८ ॥

अवेद्य इति । इन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वाभावेऽप्यपरोक्षत्वात्स्वप्रकाश इत्यर्थः । अत्रायं प्रयोगः—आत्मा स्वप्रकाशः; संवित्कर्मतामन्तरेणाऽपरोक्षत्वात्, संवेदनवदिति । न च विशेषणासिद्धो हेतुः; आत्मनः संवित्कर्मत्वे कर्मकर्तृभावविरोधप्रसङ्गात् । स्वस्वरूपेण कर्तृत्वं विशिष्टरूपेण कर्मत्वमित्यविरोध इति चेत् गमनक्रियायामपि एकस्यैव स्वरूपेण कर्तृत्वं विशिष्टरूपेण कर्मत्वमित्यतिप्रसङ्गात् । न च साधनविकलो दृष्टान्तः; संवेदनस्य संवेदनान्तरापेक्षायामनवस्थानादिति तर्कमते घटो घटज्ञानेन भासते घटज्ञानमनुव्यवसायेनेति संवेदनवत्स्वप्रकाशे दृष्टान्तः साधनविकल इति चेन्न, ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण भासनाभावात्साधनविकलः ॥ नन्वात्मनः स्वप्रकाशत्वेन सिद्धत्वेऽपि ब्रह्मलक्षणाभावात् न ब्रह्मत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य तल्लक्षणं तत्र योजयति—**सत्यमिति** । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तैत्ति० २।१।१) श्रुत्या यद्ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं तदात्मनि विद्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

आत्मनः सत्यत्वोपपादनाय तावत्सत्यत्वस्य लक्षणमाह—

सत्यत्वं बाधराहित्यं जगद्बाधैकसाक्षिणः ।
बाधः किंसाक्षिको ब्रूहि न त्वसाक्षिक इष्यते ॥ २९ ॥

सत्यत्वमिति । बाधशून्यत्वं सत्यत्वम्; 'सत्यमबाध्यं, बाध्यं मिथ्येति तद्विवेकः' इति पूर्वाचार्यैरुक्तत्वात् । अस्तु, प्रकृते किमायातमित्यत आह—**जगदिति** । जगतः स्थूलसूक्ष्मशरीरादिलक्षणस्य योऽयं बाधः सुप्तिमूर्च्छासमाधिषु अविद्यमानता तत्साक्षित्वेनैव वर्तमानस्यात्मनो बाधः किंसाक्षिकः-कः साक्षी अस्य बाधस्यासौ किंसाक्षिकः ? न कोऽपि साक्षी विद्यत इत्यर्थः । असाक्षिकोऽप्यात्मबाधः किं न स्यादित्याशङ्क्याह—**न त्विति** । साक्षिरहितो बाधो नाभ्युपगन्तव्यः; अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ २९ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—

अपनीतेषु मूर्तेषु ह्यमूर्तं शिष्यते वियत् ।
शक्येषु बाधितेष्वन्ते शिष्यते यत्तदेव तत् ॥ ३० ॥

अपनीतेष्विति । मूर्तेषु गृहादिगतेषु घटादिष्वपनीतेषु गृहादिभ्यो निःसारितेषु सत्सु यथाऽपनेतुमशक्यं नभ एवावशिष्यते, एवं स्वव्यतिरिक्तेषु मूर्तामूर्तेषु देहेन्द्रियादिषु निराकर्तुं शक्येषु 'नेति नेति' (बृ० २।३।६) इति श्रुत्या निराकृतेषु सत्सु अन्तेऽवसाने सर्वनिराकरणसाक्षित्वेन यो बोधोऽवशिष्यते स एव बाधरहित आत्मेत्यर्थः ॥ ३० ॥

ननु प्रतीयमानस्य सर्वस्यापि निषेधे किंचिन्नावशिष्यते, अतः कथं 'शिष्यते यत्तदेव तत्' (प्र० ३।३०) इत्यत्रशिष्टस्यात्मत्वमुच्यत इति शङ्कते—

सर्वबाधे न किंचिच्चेद्यन्न किंचित्तदेव तत् ।
भाषा एवात्र भिद्यन्ते निर्बाधं तावदस्ति हि ॥ ३१ ॥

सर्वबाध इति । 'न किंचिदवशिष्यते' इति वदता तथापि प्रयोगसिद्धये सर्वाभावविषयं ज्ञानमवश्यमभ्युपेतव्यम्, अतस्तदेवास्मदभिमतात्मस्वरूपमित्यभिप्रायेण परिहरति—**यन्नेति** । 'न किंचित्' इति

शब्देन यच्चैतन्यमुच्यते, तदेव तद्ब्रह्मेत्यर्थः । ननु 'न किंचित्' इत्यभाववाचकेन 'न किंचित्' शब्देन कथं चैतन्यमुच्यत इत्याशङ्क्य, बाधसाक्षिणोऽवश्यमभ्युपेयत्वादभिधायकशब्देष्वेव विप्रतिपत्तिर्नाभिधेये इति परिहरति—**भाषा इति** । अत्र बाधसाक्षिणि प्रत्यगात्मनि भाषा एव न किंचित्साक्षीत्यादिशब्दा एव भिद्यन्ते । निर्बाधं बाधरहितं साक्षिचैतन्यं तु विद्यत एवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

उक्तमर्थं श्रुत्यारूढं करोति—

अत एव श्रुतिर्बाध्यं बाधित्वा शेषयत्यदः ।
स एष नेति नेत्यात्मेत्यतद्व्यावृत्तिरूपतः ॥ ३२ ॥

अत एवेति । यतः साक्षिचैतन्यमबाध्यम्, अत एव 'स एष नेति नेत्यात्मा' (बृ० ३।९।२६) इति श्रुतिरतद्व्यावृत्तिरूपतोऽनात्मपदार्थनिराकरणद्वारेण बाध्यं निराकरणयोग्यं सर्वमनात्मकवस्तुजातं बाधित्वा निराकृत्य अदो निराकर्तुमशक्यं प्रत्यक्स्वरूपं शेषयत्यवशेषयति ॥३२॥

'नेति नेति' (बृ० २।३।६) इति श्रुतिर्बाधयोग्यं बाधित्वा, बाधितुमशक्यमवशेषयतीत्युक्तम्, तत्र कीदृशं बाधितुं शक्यं, कीदृशमशक्यमिति विवक्षायां तदुभयं विभज्य दर्शयति—

इदंरूपं तु यद्यावत्तत्त्यक्तुं शक्यतेऽखिलम् ।
अशक्यो ह्यनिदंरूपः स आत्मा बाधवर्जितः ॥ ३३ ॥

इदंरूपमिति । इदंरूपमित्येवं रूपं दृश्यत्वेनानुभूयमानं रूपं स्वरूपं यस्य देहादेस्तदिदंरूपम् । 'तु'शब्दोऽवधारणे । 'यद्यावत्' इति पदद्वयं सर्वदृश्योपसंग्रहार्थम् । एवं च सति यद्दृश्यं तदखिलं त्यक्तुं शक्यत एवेत्यर्थः संपद्यते । अनिदंरूपः प्रत्यक्त्वेनेदंतयावगन्तुं अयोग्यः साक्षी

टिप्प०–1 अतद्व्यावृत्तिरूपतो नाम दृश्याभिन्नरूपेनेति भावः । अत एव प्रागुक्तं प्रत्यगभिन्नमद्वैतब्रह्मचैतन्यमेव शेषयतीति संबध्यते ।

अशक्यस्त्यक्तुमित्यर्थः । 'हि' इति निपातेन प्रसिद्धिद्योतकेन त्यक्तुः स्वस्वरूपत्वेन त्यागायोग्यतां सूचयति । फलितमाह—**आत्मेति** । यो बाधरहितः साक्षी स एवात्मा, नाहङ्कारादिर्दृश्य इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

भवत्वात्मनोऽबाध्यत्वम्, प्रकृते किमायातमित्यत आह—

सिद्धं ब्रह्मणि सत्यत्वं ज्ञानत्वं तु पुरेरितम् ।
स्वयमेवानुभूतित्वादित्यादिवचनैः स्फुटम् ॥ ३४ ॥

सिद्धमिति । ब्रह्मणि ब्रह्मलक्षणे यत्सत्यत्वमभिहितं तदात्मनि सिद्धम् । भवतु सत्यत्वं, ज्ञानत्वं कथमित्याकाङ्क्षायां तत्पूर्वमेवोपपादितमित्याह—**ज्ञानत्वमिति** । 'स्वयमेवानुभूतित्वाद्विद्यते नानुभाव्यता' (प्र० ३।१३) इत्यादिभिर्वचनैर्ज्ञानरूपत्वं पूर्वमेव सम्यगभिहितमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

ननु सत्यत्वज्ञानत्वयोरात्मनि सिद्धत्वेऽप्यानन्त्यं न घटते; ब्रह्मण्यपि तस्यासिद्धेरित्याशङ्क्य ब्रह्मणि तावत्तत्साधयति—

न व्यापित्वाद्देशतोऽन्तो नित्यत्वान्नापि कालतः ।
न वस्तुतोऽपि सार्वात्म्यादानन्त्यं ब्रह्मणि त्रिधा ॥३५॥

न व्यापित्वादिति । 'नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं' (मुण्ड० १।१।६) 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः', 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां' (कठ० ५।१३, श्वे० ६।१३) 'इदं सर्वं यदयमात्मा', (बृ० ४।५।७) 'सर्वं ह्येतद्ब्रह्म', (माण्डू० २) 'ब्रह्मैवेदं सर्वं' (नृ० उ० ता० ७) इत्यादिश्रुतिषु व्यापित्वनित्यत्वसर्वात्मत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्मणस्त्रिविधमप्यानन्त्यं देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदराहित्यमभ्युपेतव्यमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

न केवलं श्रुतितः, किंतु युक्तितोऽपीत्याह—

देशकालान्यवस्तूनां कल्पितत्वाच्च मायया ।
न देशादिकृतोऽन्तोऽस्ति ब्रह्मानन्त्यं स्फुटं ततः ॥ ३६ ॥

देशकालेति । परिच्छेदहेतूनां देशकालान्यवस्तूनां मायया कल्पितत्वाच्च गन्धर्वनगरादिभिर्गगनस्येव न देशादिभिः कृतः पारमार्थिकः परिच्छेदो ब्रह्मणि संभवति, यतोऽतो ब्रह्मण्यानन्त्यं तावद्व्यक्तमेव 'तदेतत्सत्यमात्मा ब्रह्मैव' (नृ० उ० ता० ९) 'ब्रह्मात्मैवात्र ह्येवं न विचिकित्स्यमित्योंं सत्यमात्मैव नृसिंहो देवो ब्रह्म भवति' (नृ० उ० ता० ५–९) 'अयमात्मा ब्रह्म' (माण्डू० २) इत्यादिभिः श्रुतिभिरात्मनो ब्रह्माभेदप्रतिपादनात्तस्याप्यानन्त्यं सिद्धमिति तात्पर्यम् ॥ ३६ ॥

ननु जडस्य जगतो ब्रह्मण्यारोपितत्वेन ब्रह्मणः परिच्छेदकत्वाभावेऽपि चेतनयोर्जीवेश्वरयोस्तदसंभवात्तत्कृतपरिच्छेदवत्त्वेन आनन्त्यं ब्रह्मणो न संगच्छेत इत्याशङ्क्य, तयोरप्यौपाधिकरूपत्वेन पारमार्थिकत्वाभावान्न तयोरपि वास्तवपरिच्छेदहेतुत्वमित्यभिप्रायेणाह—

सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्म तद्वस्तु तस्य तत् ।
ईश्वरत्वं च जीवत्वमुपाधिद्वयकल्पितम् ॥ ३७ ॥

सत्यमिति । यत्सत्यादिरूपं ब्रह्म तद्वस्तु तदेव पारमार्थिकं तस्य ब्रह्मणो यल्लोकप्रसिद्धमीश्वरत्वं जीवत्वं च तद्वक्ष्यमाणोपाधिद्वयेन कल्पितम्, अतः कल्पितत्वादेव जडवज्जीवेश्वरयोरपि तत्परिच्छेदकत्वाभाव इति भावः ॥ ३७ ॥

किं तदुपाधिद्वयमित्याकाङ्क्षायां तदुभयं क्रमेण दिदर्शयिषुरादावीश्वरोपाधिभूतां शक्तिं निरूपयति—

शक्तिरस्त्यैश्वरी काचित्सर्ववस्तुनियामिका ।
आनन्दमयमारभ्य गूढा सर्वेषु वस्तुषु ॥ ३८ ॥

शक्तिरिति । ऐश्वरी ईश्वरोपाधितया ईश्वरसंबन्धिनी काचित्सदसत्त्वादिभी रूपैर्निर्वक्तुमशक्या सर्ववस्तुनियामिका सर्वेषामन्तर्यामि-

टिप्प०—1 'अन्तर्यामिब्राह्मण'पदेन बृहदारण्यकं निर्दिश्यते, तदुक्तमित्यर्थः ।

ब्राह्मणोक्तानां (बृ० ३।७) पृथिव्यादीनां नियम्यवस्तूनां नियमनकर्त्री शक्तिरस्ति। सा कुत्र तिष्ठति, कुतो वा नोपलभ्यत इत्याशङ्क्याह—आनन्देति। आनन्दमयादिषु ब्रह्माण्डान्तेषु सर्वेषु वस्तुषु गूढा वर्तते, अतो नोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

नियमेनानुपलभ्यमानायास्तस्या असत्त्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्य, जगन्नियमनान्यथानुपपत्त्या साऽवश्यमभ्युपेयेत्याह—

वस्तुधर्मा नियम्येरञ्शक्त्या नैव यदा तदा।
अन्योन्यधर्मसांकर्याद्विप्लवेत जगत्खलु ॥ ३९ ॥

वस्तुधर्मा इति। वस्तूनां पृथिव्यादीनां काठिन्यद्रवत्वादयो धर्मा यदा शक्त्या न व्यवस्थाप्यन्ते तदा तेषां धर्माणां सांकर्याद्विमिश्रणेनैकत्रावस्थानात् जगद्विप्लवेत, अनियतव्यवहारविषयतां प्राप्नुयादित्यर्थः। 'खलु' इति प्रसिद्धिं द्योतयति ॥ ३९ ॥

ननु जडाया अस्या जगन्नियामकत्वं न युज्यते इत्याशङ्क्याह—

चिच्छायावेशतः शक्तिश्चेतनेव विभाति सा।
तच्छक्त्युपाधिसंयोगाद्ब्रह्मैवेश्वरतां व्रजेत् ॥ ४० ॥

चिच्छायेति। सा शक्तिश्चिच्छायावेशतश्चिदाभासप्रवेशाच्चेतना इव चेतनत्वमापन्ना इव विभाति प्रतीयते, अतोऽस्या नियामकत्वं घटत इत्यर्थः। अस्तु, प्रस्तुते किमायातमित्यत आह—**तच्छक्तीति**। सा चासौ शक्तिश्चेति कर्मधारयः। सैवोपाधिस्तेन संयोगः संबन्धस्तस्माद्ब्रह्मैव सत्यादिलक्षणमीश्वरतां सर्वज्ञत्वादिधर्मयोगितां व्रजेत्प्राप्नुयात् ॥ ४० ॥

टिप्प०—1 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते (श्वे० ६।८) इत्यत्रोक्ता।
2 तादृशी स्वचिदाभासविशिष्टा या शक्तिरनाद्यविद्या सैवोपाधिस्तत्संयोगात्तत्तादात्म्याध्यासादित्यर्थः। एतेनाभासवाद एवैतेषां मतेऽपि पर्यवस्यतीति भावः।

जीवत्वोपाधिभूतानां कोशानां प्रागेवाभिहितत्वात्तन्निमित्तकं जीवत्वमिदानीमाह—

कोशोपाधिविवक्षायां याति ब्रह्मैव जीवताम् ।
पिता पितामहश्चैकः पुत्रपौत्रौ यथा प्रति ॥ ४१ ॥

कोशोपाधीति । कोशा एव उपाधिः कोशोपाधिः, तद्विवक्षायां पर्यालोचनायां क्रियमाणायां ब्रह्मैव सत्यादिलक्षणमेव जीवनं जीवव्यवहारविषयतां गच्छति । नन्वेकस्यैव विरुद्धधर्मद्वययोगित्वं युगपन्न क्वापि दृष्टचरमित्याशङ्क्याह—**पितेति** । यथैक एव देवदत्त एकदैव पुत्रं प्रति पिता भवति, पौत्रं प्रति तु पितामहः, एवं ब्रह्मापि कोशोपाधिविवक्षायां जीवो भवति, शक्त्युपाधिविवक्षायां ईश्वरश्च भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

वस्तुतस्तु जीवत्वमीश्वरत्वं वा ब्रह्मणो नास्तीत्येतत्सदृष्टान्तमाह—

पुत्रादेरविवक्षायां न पिता न पितामहः ।
तद्वन्नेशो नापि जीवः शक्तिकोशाविवक्षणे ॥ ४२ ॥

पुत्रादेरिति ॥ ४२ ॥

इदानीमुक्तज्ञानस्य फलमाह—

य एवं ब्रह्म वेदैष ब्रह्मैव भवति स्वयम् ।
ब्रह्मणो नास्ति जन्मातः पुनरेष न जायते ॥ ४३ ॥

इति विद्यारण्यमुनिविरचितायां पञ्चदश्यां पञ्चकोशविवेकः ॥ ३ ॥

य एवमिति । यः साधनचतुष्टयसंपन्न एवमुक्तेन प्रकारेण पञ्चकोशविवेकपुरःसरं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नं सत्यादिलक्षणं वेद साक्षात्करोति एष स्वयं ब्रह्मैव भवति । 'स यो ह वै तत्परम्' (मुण्ड० ३।२।९) 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मुण्ड० ३।२।९) 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तैत्ति० २।१)

इत्यादिश्रुतिभ्यः । ततोऽपि किमित्यत आह—ब्रह्मण इति । 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' (कठ० २।१८) इत्यादिश्रुतेः ब्रह्मणस्तावज्जन्म नास्ति, अत एव विद्वानपि स्वात्मनस्तद्रूपत्वावगमान्नैव जायते 'न स पुनरावर्तते' (कालाग्निरुद्रो० २) इति श्रुतेरिति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्य-
मुनिवर्यकिङ्करेण श्रीरामकृष्णाख्येन विदुषा विरचिता
पञ्चकोशविवेकदीपिका समाप्ता ॥ ३ ॥

चतुर्थं द्वैतविवेकप्रकरणम्

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ।
मया द्वैतविवेकस्य क्रियते पदयोजना ॥ १ ॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहपरिपूरणाय अभिलषितदेवतातत्त्वानुस्मरणलक्षणं मङ्गलमाचरन् अस्य वेदान्तप्रकरणत्वाच्छास्त्रीयमेवानुबन्धचतुष्टयं सिद्धवत्कृत्य ग्रन्थारम्भं प्रतिजानीते—

ईश्वरेणापि जीवेन सृष्टं द्वैतं विविच्यते ।
विवेके सति जीवेन हेयो बन्धः स्फुटीभवेत् ॥ १ ॥

ईश्वरेणेति । ईश्वरेण कारणोपाधिकेनान्तर्यामिणा जीवेनापि कार्योपाधिकेनाहंप्रत्ययिना च सृष्टमुत्पादितं द्वैतं जगद्विविच्यते विभज्य प्रदर्श्यते । अस्य द्वैतविवेचनस्य काकदन्तपरीक्षावन्निष्प्रयोजनत्वं वारयति—**विवेक इति** । विवेके सति जीवेश्वरसृष्टयोर्द्वैतयोर्विवेचने कृते सति जीवेन पूर्वोक्तेन हेयः परित्याज्यो बन्धो बन्धहेतुर्द्वैतं स्फुटीभवेत् स्पष्टतां गच्छेत्, एतावज्जीवेन हेयमिति निश्चीयते इत्यर्थः ॥ १ ॥

नन्वदृष्टद्वारा जीवानामेव जगद्धेतुत्वं वादिनो वर्णयन्ति, अतः कथमीश्वरसृष्टत्वमुच्यते जगतः ? इत्याशङ्क्य, बहुश्रुतिविरोधान्नेदं चोद्यमुत्थापयितुमर्हति इत्यभिप्रेत्य, **श्वेताश्वतर**वाक्यं तावदर्थतः पठति—

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
स मायी सृजतीत्याहुः श्वेताश्वतरशाखिनः ॥ २ ॥

मायां त्विति । मायोपाधिकमीश्वरं प्रस्तुत्य 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्' (श्वे० ४।९) इति तस्यैवेश्वरस्य जगत्स्रष्टृत्वं श्वेताश्वतरशाखिनो वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

ऐतरेयोपनिषद्वाक्यमर्थतोऽनुसंक्रामति—

आत्मा वा इदमग्रेऽभूत्स ईक्षत सृजा इति ।
संकल्पेनासृजल्लोकान्स एतानिति बह्वृचाः ॥ ३ ॥

आत्मेति । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजत' (ऐत० १।१) इत्यनेन वाक्येनाद्वितीयस्य परमात्मन एव जगत्स्रष्टृत्वं बह्वृचा ऋक्शाखाध्यायिन आहुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

ईश्वरस्य जगत्कारणत्वे **तैत्तिरीय**श्रुतिरपि, प्रमाणमित्यभिप्रेत्य तद्वाक्यमर्थतः पठति द्वाभ्याम्—

खं वाय्वग्निजलोर्व्योषध्यन्नदेहाः क्रमादमी ।
संभूता ब्रह्मणस्तस्मादेतस्मादात्मनोऽखिलाः ॥ ४ ॥
बहु स्यामहमेवातः प्रजायेयेति कामतः ।
तपस्तप्त्वाऽसृजत्सर्वं जगदित्याह तित्तिरिः ॥ ५ ॥

खमिति । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तैत्ति० २।१।१) इत्युपक्रम्य, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तैत्ति० २।१।१) इत्यादिना 'अन्नात्पुरुषः' (तैत्ति० २।१।१) इत्यन्तेन वाक्येन गुहाहितत्वेन प्रत्यगभिन्नाद्ब्रह्मण आकाशादिदेहपर्यन्तं जगदुत्पन्नमित्यभिधायोपरिष्टादपि 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किंच' (तैत्ति० २।६) इति वाक्येन तस्यैव ब्रह्मणो जगत्सर्जनेच्छापूर्वकपर्यालोचनेन जगत्स्रष्टृत्वं तित्तिरिराहेत्यर्थः ॥ ४—५ ॥

छान्दोग्येऽपि ब्रह्मण एव जगत्स्रष्टृत्वं श्रुतमित्याह—

इदमग्रे सदेवासीद्बहुत्वाय तदैक्षत ।
तेजोऽबन्नाण्डजादीनि ससर्जेति च सामगाः ॥ ६ ॥

इदमिति । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छा० ६।२।१) इति सद्रूपमद्वितीयं ब्रह्मोपक्रम्य 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृजत' (छा० ६।२।३) इत्यादिना तस्यैवेक्षणपूर्वकं तेजोऽबन्नस्रष्टृत्वमभिधाय 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्यण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्' (छा० २।३।१) इत्यादिना अण्डजादिशरीरनिर्मातृत्वं च सामगा वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

मुण्डकोपनिषद्यपि 'तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति' (मुण्ड० २।२।१) इति 'अक्षर'शब्दवाच्याद्ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयत इत्याह—

विस्फुलिङ्गा यथा वह्नेर्जायन्तेऽक्षरतस्तथा ।
विविधाश्चिज्जडा भावा इत्याथर्वणिका श्रुतिः ॥ ७ ॥

विस्फुलिङ्गा इति ॥ ७ ॥

एवं बृहदारण्यकेऽप्यव्याकृतशब्दवाच्याद्ब्रह्मणो नामरूपात्मकं जगदुत्पन्नमिति श्रुतमित्याह द्वाभ्याम्—

जगदव्याकृतं पूर्वमासीद्व्याक्रियताधुना ।
दृश्याभ्यां नामरूपाभ्यां विराडादिषु ते स्फुटे ॥ ८ ॥
विराण्मनुर्नरा गावः खराश्वाजावयस्तथा ।
पिपीलिकावधिद्वन्द्वमिति वाजसनेयिनः ॥ ९ ॥

जगदिति । 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौनामायमिदंरूपः' (बृ० १।४।७) इति वाक्येन सृष्टेः पुरा स्पष्टनामरूपत्वेनाव्याकृतशब्दवाच्यान्मायोपाधिकाद्ब्रह्मणो नामरूपस्पष्टीकरणलक्षणा सृष्टिरुक्ता, तयोर्नामरूपयोर्विराडादिषु स्थूलकार्येषु स्पष्टता च 'तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामायमिदंरूप' (बृ० १।४।७) इति वाक्येनाभिहिता, ते च विराडादयः 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः' (बृ० १।४।१) इत्यादिना 'एवमेव यदिदं किंच मिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत' (बृ० १।४।४) इत्यनेन दर्शिता इत्यर्थः ॥ ८—९ ॥

उदाहृताभिः श्रुतिभिः द्वैतसृष्ट्यभिधानानन्तरं ब्रह्मणो जीवरूपेण तत्र प्रवेशोऽप्यभिहित इत्याह—

कृत्वा रूपान्तरं जैवं देहे प्राविशदीश्वरः ।
इति ताः श्रुतयः प्राहुर्जीवत्वं प्राणधारणात् ॥ १० ॥

कृत्वेति । श्रुतयः जैवं जीवसंबन्धिरूपान्तरं अविक्रियब्रह्मणो विलक्षणं विकारिरूपमित्यर्थः । देहे देहजाते जीवत्वं कुत इत्यत आह—**जीवत्वमिति** । प्राणादीनां स्वामित्वेन प्रेरकत्वं प्राणधारणं तस्माज्जैवं रूपं कृत्वा प्राविशदित्युक्तम् ॥ १० ॥

किं तदित्यपेक्षायामाह—

चैतन्यं यदधिष्ठानं लिङ्गदेहश्च यः पुनः ।
चिच्छाया लिङ्गदेहस्था तत्सङ्घो जीव उच्यते ॥ ११ ॥

चैतन्यमिति । यदधिष्ठानं लिङ्गदेहकल्पनाधारभूतं यच्चैतन्यमस्ति, यश्च तत्र कल्पितो लिङ्गदेहः, यश्च तस्मिन् लिङ्गदेहे वर्तमानश्चिदाभासस्तत्सङ्घः, तेषां त्रयाणां समूहो 'जीव'शब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

नन्वीश्वरस्यैव जीवरूपेण प्रविष्टत्वे तस्याज्ञत्वदुःखित्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वं कुत इत्याशङ्क्याह—

माहेश्वरी तु माया या तस्या निर्माणशक्तिवत् ।
विद्यते मोहशक्तिश्च तं जीवं मोहयत्यसौ ॥ १२ ॥

माहेश्वरी त्विति । माहेश्वरी 'मायिनं तु महेश्वरम्' (श्वे० ४।१०) इति श्रुत्युक्ता महेश्वरसंबन्धिनी या मायाऽस्ति, तस्या निर्माणशक्तिवज्जगत्सर्जनसामर्थ्यवन्मोहशक्तिश्च मोहनसामर्थ्यमप्यस्ति, 'तदेतज्जडं मोहात्मकम्' (नृ० उ० ता० ९) इति श्रुतेः । ततः किमित्यत आह—**तं जीवमिति** । असौ मोहनशक्तिस्तं पूर्वोक्तं जीवं मोहयति चिदानन्दादिस्वरूपज्ञानरहितं करोति ॥ १२ ॥

ततोऽपि किमित्यत आह—

मोहादनीशतां प्राप्य मग्नो वपुषि शोचति ।
ईशसृष्टमिदं द्वैतं सर्वमुक्तं समासतः ॥ १३ ॥

मोहादिति । मोहात्पूर्वोक्तादनीशतामिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोरसामर्थ्यं प्राप्य वपुषि निमग्नः शरीरे तादात्म्याभिमानं गतः शोचति दुःखित्वाद्यभिमानं करोति । 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः' (श्वे० ७, मुं० ३।१।२) इति श्रुतेरित्यर्थः ।

वक्ष्यमाणसांकर्यपरिहाराय वृत्तं निगमयति—**ईशेति** । समासतः, संक्षेपेणेत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु जीवस्य द्वैतस्रष्टृत्वे किं मानमित्याशङ्क्याह—

सप्तान्नब्राह्मणे द्वैतं जीवसृष्टं प्रपञ्चितम् ।
अन्नानि सप्त ज्ञानेन कर्मणाऽजनयत्पिता ॥ १४ ॥

सप्तान्नेति । कथं तत्र प्रपञ्चितमित्याशङ्क्य 'सप्तान्न'शब्दवाच्यद्वैत-सृष्टिप्रतिपादकं 'यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता' (बृ० १।५।१) इति वाक्यमर्थतः संगृह्णाति—**अन्नानीति** । पिता स्वादृष्टद्वारा जगदुत्पादनेन सर्वलोकपालको जीव इत्यर्थः ॥ १४ ॥

नन्वन्नसप्तकसर्जनं किमर्थमित्याशङ्क्य, तद्विनियोगोऽपि 'एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत् त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत्' (बृ० १।५।१) इति वाक्येनोक्त इत्याह—

मर्त्यान्नमेकं देवान्ने द्वे पश्वन्नं चतुर्थकम् ।
अन्यत्रितयमात्मार्थमन्नानां विनियोजनम् ॥ १५ ॥

मर्त्यान्नमिति । विनियोजनमुक्तमिति शेषः ॥ १५ ॥

तानि च सप्तान्नानि 'एकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारण-मन्नं यदिदमद्यते' (बृ०-१।५।२) इत्यादिना 'अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः' (बृ० १।५।३) इत्यन्तेन वाक्यसंदर्भेणेषदूनकण्डि-काद्वयरूपेण दर्शितानीत्याह—

व्रीह्यादिकं दर्शपूर्णमासौ क्षीरं तथा मनः ।
वाक् प्राणश्चेति सप्तत्वमन्नानामवगम्यताम् ॥ १६ ॥

व्रीह्यादिकमिति ॥ १६ ॥

टिप्प०–1 काण्वाभिप्रेतमिदम् । 2 व्रीह्यादिकं मनुजानां, दर्शपूर्णमासौ देवानां, क्षीरं पशूनां, वाङ्मनःप्राणा जीवस्येति अन्नसप्तकस्य विभागः सिद्धः ।

ननूक्तसप्तान्नानां जगदन्तःपातित्वेन ईश्वरनिर्मितत्वात् जीवनिर्मितत्वाभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्य, तत्स्वरूपस्येश्वरनिर्मितत्वेऽपि भोग्यत्वाकारस्य जीवनिर्मितत्वान्नैवमित्याह—

ईशेन यद्यप्येतानि निर्मितानि स्वरूपतः ।
तथापि ज्ञानकर्मभ्यां जीवोऽकार्षीत्तदन्नताम् ॥ १७ ॥

ईशेनेति । ज्ञानकर्मभ्यां ज्ञानं विहितं प्रतिषिद्धं च देवतापरयोषिदादिविषयध्यानं कर्म च विहितं यज्ञादिरूपं, प्रतिषिद्धं हिंसादिरूपं ताभ्यामित्यर्थः । तदन्नतां तेषां व्रीह्यादिप्राणान्तानां स्वभोगोपकरणत्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

किमुक्तं भवतीति तत्राह—

[1]ईशकार्यं जीवभोग्यं जगद्द्वाभ्यां समन्वितम् ।
पितृजन्या भर्तृभोग्या यथा योषित्तथेष्यताम् ॥ १८ ॥

ईशकार्यमिति । जगत्सप्तान्नत्वेन उक्तं व्रीह्यादिरूप ईशकार्यत्वेन जीवभोग्यत्वेन च द्वाभ्यां संबद्धमित्यर्थः । एकस्योभयसंबन्धे दृष्टान्तमाह—**पितृजन्येति** ॥ १८ ॥

ईशजीवयोर्जगत्सर्जने किं साधनमित्यत आह—

मायावृत्त्यात्मको हीशसंकल्पः साधनं जनौ ।
मनोवृत्त्यात्मको जीवसंकल्पो भोगसाधनम् ॥ १९ ॥

मायेति ॥ १९ ॥

नन्वीशसृष्टवस्तुस्वरूपातिरिक्तो भोग्यत्वाकार एव नास्ति, को जीवेन सृज्यते इत्याशङ्क्याह—

ईशनिर्मितमण्यादौ वस्तुन्येकविधे स्थिते ।
भोक्तृधीवृत्तिनानात्वात्तद्भोगो बहुधेष्यते ॥ २० ॥

टिप्प०—1. 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च' (बृ० ४।४।२) इति श्रुतेर्ज्ञानकर्मभ्यां जीवेनापि तेषामात्मभोगार्थं सृष्टत्वमस्त्येव; तदुपभोक्तृत्वादित्याह—**ईशेनेति** ।

ईशनिर्मितेति । एकस्मिन्नेव विषये बहुविधोपभोग उपलभ्यमानस्तत्प्रयोजकं भोग्याकारभेदं गमयतीत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु संति भोगभेदे भोग्यभेदः कल्प्येत, स एव नास्तीत्याशङ्क्य, दृश्यमानत्वान्नैवमित्याह—

हृष्यत्येको मणिं लब्ध्वा क्रुध्यत्यन्यो ह्यलाभतः ।
पश्यत्येव विरक्तोऽत्र न हृष्यति न कुप्यति ॥ २१ ॥

हृष्यतीति । एको मण्यर्थी तं लब्ध्वा हृष्यति, अन्यस्तथाविधस्तदलाभात् क्रुध्यति । अत्र मणौ विषये विरक्तस्तु तं मणिं पश्यत्येव, लाभालाभनिमित्तौ हर्षक्रोधौ न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

के ते भोगभेदोपरक्ता जीवसृष्टा आकारभेदा इत्यत आह—

प्रियोऽप्रिय उपेक्ष्यश्चेत्याकारा मणिगास्त्रयः ।
सृष्टा जीवैरीशसृष्टं रूपं साधारणं त्रिषु ॥ २२ ॥

प्रिय इति । मणिनिष्ठाः प्रियत्वाप्रियत्वोपेक्ष्यत्वलक्षणा आकारभेदा जीवैः सृष्टाः, त्रिष्वपि साधारणमनुस्यूतं यन्मणिरूपं तदीश्वरनिर्मितमित्यर्थः ॥ २२ ॥

उक्तं जीवसृष्टाकारभेदमुदाहरणान्तरेण स्पष्टयति—

भार्या स्नुषा ननान्दा च याता मातेत्यनेकधा ।
प्रतियोगिधिया योषिद्भिद्यते न स्वरूपतः ॥ २३ ॥

भार्येति । ननान्दा भर्तृभगिनी, याता देवरपत्नी, प्रतियोगिधिया भर्तृश्वशुरादिलक्षणप्रतियोगिगोचरया बुद्ध्या, तत्तदपेक्षयेत्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु योषिद्विषयाणि भार्यास्नुषेत्यादिज्ञानान्येव भिन्नान्युपलभ्यन्ते, न तु तद्विषयभूताया योषितः स्वरूपे भेदो दृश्यते, अतः 'प्रतियोगिधिया योषिद्भिद्यते' (प्र० ४।२३) इत्युक्तमयुक्तमिति शङ्कते—

ननु ज्ञानानि भिद्यन्तामाकारस्तु न भिद्यते ।
योषिद्वपुष्यतिशयो न दृष्टो जीवनिर्मितः ॥ २४ ॥

नन्विति ॥ २४ ॥

ज्ञानवैलक्षण्यस्य ज्ञेयवैलक्षण्याविनाभूतत्वात् ज्ञेयाकारभेदोऽङ्गीकर्तव्य एवेत्याशयेन परिहरति—

मैवं मांसमयी योषित् काचिदन्या मनोमयी ।
मांसमय्या अभेदेऽपि भिद्यते हि मनोमयी ॥ २५ ॥

मैवमिति[1] ॥ २५ ॥

ननु भ्रान्त्यादिस्थले बाह्यविषयाभावात् तत्रत्य वस्तु मनोमयमस्तु, प्रमितिस्थले तु तदनुपपन्नं; बाह्यवस्तुनः सत्त्वादिति शङ्कते—

भ्रान्तिस्वप्नमनोराज्यस्मृतिष्वस्तु मनोमयम् ।
जाग्रन्मानेन मेयस्य न मनोमयतेति चेत् ॥ २६ ॥

भ्रान्तीति । मानेन प्रत्यक्षादिप्रमाणेन, मेयस्य प्रमेयस्येत्यर्थः ॥२६॥

प्रमितिस्थले बाह्यं विषयसत्त्वमङ्गीकरोति—

बाढं माने तु मेयेन योगात्स्याद्विषयाकृतिः ।
भाष्यवार्तिककाराभ्यामयमर्थ उदीरितः ॥ २७ ॥

बाढमिति । कथं तर्हि तद्विषयस्य मनोमयत्वमुच्यत इत्यत आह—**माने त्विति** । माने विषयाकृतिस्तु तस्य मेयेन योगात्संबन्धात्स्यात् । नन्विदं स्वकपोलकल्पितमित्याशङ्क्याह—**भाष्येति** ॥२७॥

टिप्प०–1 अन्यथा भार्यादिशब्दज्ञानव्यवहाराणां भेदो नैव स्यात्, तदेवं तत्तज्जीवदृष्टिकल्पिताऽन्या मनोमयी योषिद्भिन्नैवं बहुविधात्वमवश्यमेवोररीकर्तव्यमित्याशयः ।

तत्र तावद्भाष्यकारवचनमुदाहरति—

मूषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा ।
रूपादीन्व्याप्नुवच्चित्तं तन्निभं दृश्यते ध्रुवम् ॥ २८ ॥

मूषेति । यथा द्रुतं ताम्रं मूषायां सिक्तं सत् तन्निभं जायते तत्समानाकारवद्भवति, तथा रूपादीन्विषयान् व्याप्नुवद्विषयीकुर्वच्चित्तं ध्रुवमवश्यं तन्निभं दृश्यते, उपलभ्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

ननु ताम्रादेरग्निसंपर्काद्द्रुतस्य मूषानिषिक्तस्य कठिनमूषाभिघातेन शैत्यापत्तौ मूषाकारापत्तावपि बुद्धेरमूर्तायास्ताम्रादिविलक्षणाया विषयव्याप्तावपि कुतस्तदाकारापत्तिरित्याशङ्क्य, दृष्टान्तान्तरमाह—

व्यञ्जको वा यथाऽऽलोको व्यङ्ग्यस्याकारतामियात् ।
सर्वार्थव्यञ्जकत्वाद्धीरर्थाकारा प्रदृश्यते ॥ २९ ॥

व्यञ्जक इति । यथा वा व्यञ्जकः प्रकाशक आलोक आतपादिर्व्यङ्ग्यस्य प्रकाश्यस्य घटादेराकारतामाकारवत्तामियात्प्राप्नुयात्, एवं धीरपि सर्वार्थस्य व्यञ्जकत्वात् सकलपदार्थप्रकाशकत्वात् अर्थाकारा अर्थस्याकार इव आकारो यस्याः सा तथा प्रदृश्यते, प्रकर्षेणोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

इदानीं वार्तिककारवचनमाह—

मातुर्मानाभिनिष्पत्तिर्निष्पन्नं मेयमेति तत् ।
मेयाभिसंगतं तच्च मेयाभत्वं प्रपद्यते ॥ ३० ॥

मातुरिति । मातुः साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासरूपात्प्रमातुः मानाभिनिष्पत्तिः मानस्य साभासान्तःकरणवृत्तिरूपस्य अभिनिष्पत्तिरुत्पत्तिः भवतीति शेषः । निष्पन्नमुत्पन्नं तन्माने मेयं घटादिरूपमेति प्राप्नोति । किंच, तन्मानं मेयाभिसंगतं प्रमेयेण संबद्धं सन्मेयाभत्वं मेयस्याभेवाभा यस्य तन्मेयाभं तस्य भावस्तत्त्वं मेयसमानाकारतां प्रपद्यते, प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

भवत्वेवं, प्रकृते किमायातमित्यत आह—

सत्येवं विषयौ द्वौ स्तो घटौ मृन्मयधीमयौ ।

मृन्मयो मानमेयः स्यात् साक्षिभास्यस्तु धीमयः ॥३१॥

सत्येवमिति । ननु मृन्मयघटस्येव मनोमयघटस्य तेनैव मनसा ग्रहीतुमशक्यत्वात् ग्राहकान्तराभावाच्चासिद्धिरेव इत्याशङ्क्य, ग्राहकान्तराभावोऽसिद्ध इत्याह—**मृन्मय इति** । यथा मृन्मयो मानमेयः, तथा धीमयः साक्षिभास्य इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

भवत्वेवं द्विविधं द्वैतम्, अत्र कस्य हेयत्वं, कस्य वा नेति न ज्ञायते इत्याशङ्क्य, जीवसृष्टस्यैव हेयत्वमित्यभिप्रेत्य तस्य बन्धहेतुत्वं दर्शयति—

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां धीमयो जीवबन्धकृत् ।

सत्यस्मिन् सुखदुःखे स्तस्तस्मिन्नसति न द्वयम् ॥ ३२ ॥

अन्वयेति । अन्वयव्यतिरेकावेव दर्शयति—**सत्यस्मिन्निति** । अस्मिञ्जीवसृष्टे मानसप्रपञ्चे सति विद्यमाने सुखदुःखे स्तो भवतः, असति तु तस्मिन्न द्वयम्, सुखं दुःखं च नास्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

ननूक्तावन्वयव्यतिरेकौ बाह्यार्थविषयौ किं न स्यातामित्यत आह—

असत्यपि च बाह्यार्थे स्वप्नादौ बध्यते नरः ।

समाधिसुप्तिमूर्च्छासु सत्यप्यस्मिन्न बध्यते ॥ ३३ ॥

असतीति । नरो मनुष्यः, एतदुपलक्षणमन्येषामपि । **स्वप्नादौ** स्वप्नस्मृत्यादिकाले बाह्यार्थेऽनुकूले योषिदादौ, प्रतिकूले व्याघ्रादौ च पारमार्थिके विषयेऽसत्यपि अविद्यमानेऽपि बध्यते सुखदुःखाभ्यां युज्यते, समाध्यादिषु तु अस्मिन्बाह्यार्थे सत्यपि न बध्यते, न सुखदुःखादिभाग् भवति; अतस्तद्विषयावन्वयव्यतिरेकौ न स्त इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

टिप्प०–1 धीमयविषयसत्त्वे जाग्रत्स्वप्नयोर्बन्धसत्त्वं, तदभावे समाधिसुप्त्योर्बन्धाभाव इति प्रसिद्धावेवेति भावः ।

मनोमयप्रपञ्चस्य बन्धकत्वेनान्वयव्यतिरेकावुदाहरणेन स्पष्टयति—

दूरदेशं गते पुत्रे जीवत्येवात्र तत्पिता ।
विप्रलम्भकवाक्येन मृतं मत्वा प्ररोदिति ॥ ३४ ॥

दूरदेशमिति । देशान्तरं प्राप्ते पुत्रे तत्र जीवत्येव सति अत्र स्वगृहे स्थितः तस्य पिता विप्रलम्भकस्य मिथ्यावचनैः परवञ्चकस्य 'त्वत्पुत्रो मृतः' इत्येवंरूपेण वाक्येन स्वपुत्रं मृतं कल्पयित्वा प्रकर्षेण रोदनं करोति ॥ ३४ ॥

मृतेऽपि तस्मिन्वार्तायामश्रुतायां न रोदिति ।
अतः सर्वस्य जीवस्य बन्धकृन्मानसं जगत् ॥ ३५ ॥

तस्मिन्नेव पुत्रे तत्रैव मृतेऽपि तन्मृतिवार्तायामश्रुतायां सत्यां न रोदनं करोति । फलितमाह—**अत इति** ॥ ३५ ॥

धीमयस्यैव जगतो बन्धहेतुत्वाङ्गीकारे बाह्यार्थापलापादपसिद्धान्तापातः स्यादिति शङ्कते—

विज्ञानवादो बाह्यार्थवैयर्थ्यात्स्यादिहेति चेत् ।
न हृद्याकारमाधातुं बाह्यस्यापेक्षितत्वतः ॥ ३६ ॥

विज्ञानेति । परिहरति—**नेति** । यद्यपि मानसप्रपञ्चस्यैव बन्धहेतुत्वं, तथापि तद्धेतुत्वेन बाह्यार्थस्यापि स्वीकारान्न विज्ञानवादप्रसङ्ग इति भावः ॥ ३६ ॥

ननु न हृद्याकारसमर्पणाय बाह्यपदार्थोऽपेक्षणीयः; पूर्वपूर्वमानसप्रपञ्चसंस्कारस्यैवोत्तरोत्तरमानसप्रपञ्चहेतुत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्य, प्रौढवादेन तदङ्गीकरोति—

वैयर्थ्यमस्तु वा बाह्यं न वारयितुमीश्महे ।
प्रयोजनमपेक्षन्ते न मानानीति हि स्थितिः ॥ ३७ ॥

वैयर्थ्यमिति । तर्हि विज्ञानवादात्को भेद इत्यत आह—**बाह्यमिति** । विज्ञानवादिनो बाह्यार्थमेवापलपन्ति, वयं न तथेत्ययमेव भेद इत्यर्थः । प्रयोजनशून्यत्वादभ्युपगमोऽप्ययुक्त एवेत्याशङ्क्याह—**प्रयोजनमिति** । मानाधीना वस्तुसिद्धिः, न प्रयोजनाधीना; मानसिद्धस्य प्रयोजनशून्यत्वमात्रेणासत्त्वस्य लौकिकैर्वादिभिर्वाऽनभ्युपगमादिति भावः ॥ ३७ ॥

मानसद्वैतस्यैव बन्धहेतुत्वे तस्य मनोनिरोधात्मकयोगेनैव निवृत्तिसंभवाद्ब्रह्मज्ञानस्य बन्धनिवर्तकत्वाभ्युपगमो विरुध्येतेति शङ्कते—

बन्धश्चेन्मानसद्वैतं तन्निरोधेन[1] शाम्यति ।
अभ्यसेद्योगमेवातो ब्रह्मज्ञानेन किं वद ॥ ३८ ॥

बन्धश्चेदिति ॥ ३८ ॥

योगेन कि द्वैतोपशमस्तात्कालिक उच्यते, आत्यन्तिको वा ? इति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य, द्वितीयं दूषयति—

तात्कालिकद्वैतशान्तावप्यागामिजनिक्षयः ।
ब्रह्मज्ञानं विना न स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥ ३९ ॥

तात्कालिकेति । 'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः' (श्वे० १।८, २।१।१२, ५।१३) 'ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति' (श्वे० ४।१४) 'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति' (श्वे० ६।२०) इत्यादिश्रुतिष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां ब्रह्मज्ञानादेव बन्धनिवृत्तिरभिधीयत इति भावः ॥ ३९ ॥

पाठा०—१ 'तद्वीरोधेन'.

टिप्प०—1 प्रयोजनं विनाऽपि तृणादिज्ञप्तेः प्रमाणानां न प्रयोजनापेक्षेति भाव. ।

ननु बाह्यद्वैतनिवारणमन्तरेणाद्वितीयब्रह्मज्ञानमेव नोदीयादित्याशङ्क्य, [1] तन्निवारणाभावेऽपि तस्य मिथ्यात्वज्ञानादेव पारमार्थिकमद्वैतं बोद्धुं शक्यत इत्याह —

अनिवृत्तेऽपीशसृष्टे द्वैते तस्य मृषात्मताम् ।
बुद्ध्वा ब्रह्माद्वयं बोद्धुं शक्यं वस्त्वैक्यवादिनः ॥ ४० ॥

अनिवृत्तेऽपीति ॥ ४० ॥

न द्वैतमृषात्वज्ञानमद्वैतज्ञानप्रयोजकम्, अपि तु तन्निवारणमेवेत्यभिनिवेशमानं प्रत्याह—

प्रलये तन्निवृत्तौ तु गुरुशास्त्राद्यभावतः ।
विरोधिद्वैताभावेऽपि न शक्यं बोद्धुमद्वयम् ॥ ४१ ॥

प्रलय इति । प्रलये प्रलयावस्थायां तन्निवृत्तौ तु तस्य द्वैतस्य निवृत्तौ सत्यां तु विरोधिद्वैताभावेऽप्यद्वैतज्ञानविरोधित्वेन भवदभिमतस्य द्वैतस्य निवारणे सत्यपि गुरुशास्त्राद्यभावतः गुरुशास्त्रादिरूपस्य ज्ञानसाधनस्याभावाद्धेतोरद्वयं वस्तु बोद्धु शक्यं न भवति, अतस्तन्निवारणमप्रयोजकमिति भावः ॥ ४१ ॥

तथापि सति द्वैते कथमद्वैतज्ञानमित्याशङ्क्याह —

अबाधकं साधकं च द्वैतमीश्वरनिर्मितम् ।
अपनेतुमशक्यं चेत्यास्तां तद्द्विष्यते कुतः ॥ ४२ ॥

अबाधकमिति । ईश्वरनिर्मितं द्वैतमबाधकं तन्मृषात्वज्ञानेनैवाद्वैतज्ञानोत्पत्तेरुक्तत्वात्साधकं च गुरुशास्त्रादिरूपस्य तस्य ज्ञानसाधनत्वा-

---

पाठा०–१ "°द्वैताभानेऽपि' A.

टिप्प०–1 तस्य मिथ्यात्वबोधेन तद्बाधकत्वासंभवात् आदर्शनिविष्टदेवदत्तादौ तथैव दृष्टत्वाच्च मैवमिति समाधत्ते—**अनिवृत्ते इति ।**

दाकाशादिरूपद्वैतमस्माभिरपनेतुमशक्यं चेति हेतोस्तद्वैतमास्तां, कुतः कारणाद्द्विष्यते इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

इदानीं जीवसृष्टद्वैतं विभजते—

जीवद्वैतं तु शास्त्रीयमशास्त्रीयमिति द्विधा ।
उपाददीत शास्त्रीयमाऽऽतत्त्वस्यावबोधनात् ॥ ४३ ॥

जीवेति । किं तद्द्विविधमपि सदा हेयमेव ? नेत्याह—**उपाददीतेति** । आ तत्त्वस्य अवबोधनात्, तत्त्वस्यावबोधनपर्यन्तमित्यर्थः ॥४३

किं तच्छास्त्रीयं द्वैतमित्याकाङ्क्षायामाह—

आत्मब्रह्मविचाराख्यं शास्त्रीयं मानसं जगत् ।
बुद्धे तत्त्वे तच्च हेयमिति श्रुत्यनुशासनम् ॥ ४४ ॥

आत्मेति । प्रत्यग्रूपस्य ब्रह्मणो[1] विचाराख्यं यच्छ्रवणादिकं तच्छास्त्रीयं मानसं जगदित्यर्थः । ननु 'आतत्त्वस्यावबोधनात्' इत्युक्तमनुपपन्नं; 'आ सुप्तेरा मृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तया' इत्युक्तत्वादित्याशङ्क्याह— **बुद्धे इति** । तत्त्वे ब्रह्मात्मैक्यलक्षणे बुद्धे, साक्षात्कृते सतीत्यर्थः । तर्हि 'आसुप्तेः' इति वाक्यस्य का गतिरिति चेत् 'दद्यान्नावसरं किंचित्कामादीनां मनागपि' इति पूर्वार्धे कामाद्यवसरप्रदानस्य निषिद्धत्वात्तत्परतैवेति वदामः; अतो न काप्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ ४४ ॥

तत्त्वबोधोत्तरकालं तद्धेयत्वप्रतिपादनपराः श्रुतीरुदाहरति—

शास्त्राण्यधीत्य मेधावी अभ्यस्य च पुनः पुनः ।
परमं ब्रह्म विज्ञाय उल्कावत्तान्यथोत्सृजेत् ॥ ४५ ॥

टिप्प०—1 एतेन 'त्वं'पदार्थः 'तत्'पदार्थश्च क्रमश उक्तौ, तयोर्यो विचारः प्रागुक्तलक्षणश्रवणमनननिदिध्यासनात्मकमनोव्यापाराख्यस्तमित्याशयः । 2 अत्र 'शास्त्राण्यधीत्य' (अमृ० १) इत्यमृतनादोपनिषदर्धश्लोकः पठिता ।

ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः ।
पलालमिव[2] धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः ॥ ४६ ॥
तमेव[3] धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ ४७ ॥

शास्त्राणीत्यारम्भ ॥ ४५–४७ ॥

तमेवैकं विजानीथ ह्यन्या वाचो विमुञ्चथ ।
यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ इत्याद्याः श्रुतयः स्फुटाः ॥ ४८ ॥

'तमेवैकं विजानीथ' इत्यनेन 'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ' (मुण्ड० २।२।५) 'अमृतस्यैष सेतुः' (मुण्ड० २।२।५) इति श्रुतिरर्थतः पठितेति ॥ ४८ ॥

अशास्त्रीयस्यापि द्वैतस्यावान्तरभेदमाह—

अशास्त्रीयमपि द्वैतं तीव्रं मन्दमिति द्विधा ।
कामक्रोधादिकं तीव्रं मनोराज्यं तथेतरत् ॥ ४९ ॥

अशास्त्रीयमिति । द्विधा द्विविधमपि क्रमेणोदाहरति—**कामेति** । इतरत् मन्दमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

किमनयोः शास्त्रीयद्वैतस्यैव तत्त्वबोधोत्तरकालमेव हेयत्वम् ? नेत्याह—

उभयं तत्त्वबोधात्प्राङ्निवार्यं बोधसिद्धये ।
शमः समाहितत्वं च साधनेषु श्रुतं यतः ॥ ५० ॥

टिप्प०–1 अत्र ब्रह्मबिन्दूपनिषत् (१८) सम्यक्प्रतिपादिता । 2 पलालो नाम निष्फलः काण्डः, 'कडबा' इति दाक्षिणात्याः । 3 अत्र 'तमेव धीरो विज्ञाय' (बृ० ४।४।१२) इति बृहदारण्यकोक्तिरर्थतः प्रतिपादिता ।

उभयमिति । प्राङ्निवारणं किमर्थमित्यत आह—**बोधसिद्धये इति** । तत्र लिङ्गमाह—**शम इति** । यतस्तत्त्वबोधात्प्राक् तयोर्हेयत्वं तत एव नित्यानित्यवस्तुविवेकादिब्रह्मज्ञानसाधनेषु मध्ये 'शान्तः समाहित' इति पदाभ्यां शान्तिसमाधी श्रूयेते इत्यर्थः ॥ ५० ॥

ननु 'तत्त्वबोधात्प्राङ्गनिवार्यम्' (प्र० ४।५०) इत्यभिधानादुत्तरकालमस्य स्वीकार्यता स्यादित्याशङ्क्याह—

बोधादूर्ध्वं च तद्धेयं जीवन्मुक्तिप्रसिद्धये ।
कामादिक्लेशबन्धेन युक्तस्य नहि मुक्तता ॥ ५१ ॥

बोधादिति । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन द्रढयति—**कामादीति** । कामादिरूपो यः क्लेशः स एव बन्धः तेन युक्तस्य बद्धस्य मुक्तता जीवन्मुक्तत्वं नहि, नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

ननु जन्मादिसंसारादुद्विग्नस्यात्यन्तिकपुरुषार्थरूपया विदेहमुक्त्यैवालम्, किमनया आपातिकया जीवन्मुक्त्येति शङ्कते—

जीवन्मुक्तिरियं मा भूज्जन्माभावे त्वहं कृती ।
तर्हि जन्मापि तेऽस्त्वेव स्वर्गमात्रात्कृती भवान् ॥ ५२ ॥

जीवन्मुक्तिरिति । ऐहिकभोगनिवृत्तिभयाज्जीवन्मुक्तित्यागे आमुष्मिकभोगनिवृत्तिभयात् विदेहमुक्तिरपि त्याज्या स्यादिति प्रतिबन्द्या परिहरति—**तर्हीति** ॥ ५२ ॥

प्रतिबन्दी मोचनं शङ्कते—

क्षयातिशयदोषेण स्वर्गो हेयो यदा तदा ।
स्वयं दोषतमात्मायं कामादिः किं न हीयते ॥ ५३ ॥

टिप्प०–1 तच्चोक्त संक्षेपशारीरके चतुर्थाध्याये 'जीवन्मुक्तिप्रत्ययं शास्त्रजातं जीवन्मुक्ते कल्पिते योजनीयम् । तावन्मात्रेणार्थवत्त्वोपपत्तेः सद्योमुक्तिः सम्यगेतस्य हेतोः ।' इति ।

क्षयेति । दोषयुक्तत्वेन स्वर्गादेस्त्याज्यत्वे सकलपुरुषार्थविघात-कत्वेनातीव दोषरूपस्य कामादेः सुतरां त्याज्यत्वमित्याह—**तदेति** ॥ ५३ ॥

ननु वैराग्यादिसंपादनेनात्यन्तानर्थहेतोः कामादेस्त्यक्तत्वादैहिक-भोगमात्रोपयोगिकामाद्यभ्युपगमे को दोष इत्याशङ्क्याह—

तत्त्वं बुद्ध्वापि कामादीन्निःशेषं न जहासि चेत् ।
यथेष्टाचरणं ते स्यात्कर्मशास्त्रातिलङ्घिनः ॥ ५४ ॥

तत्त्वमिति । तत्त्ववित्त्वाभिमानेन विधिनिषेधशास्त्रमतिक्रम्य कामाद्यधीनतया वर्तमानस्य तव यथेष्टाचरणं स्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

अस्तु, को दोष इत्याशङ्क्य, तदनिष्टत्वप्रतिपादनपरं **सुरेश्वराचार्य**-वचनमुदाहरति—

बुद्धाद्वैतस्वतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि ।
शुनां तत्त्वदृशां चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ॥ ५५ ॥

बुद्धाद्वैतेति । बुद्धमद्वैतस्वतत्त्वमद्वैतस्वरूपं ब्रह्म येन स बुद्धाद्वैत-स्वतत्त्वः तत्त्ववित्, तस्य यथेष्टाचरणं यदि स्यात् तर्हि अशुचिभक्ष-णादिकमपि स्यात्; तथा सति शुनां तत्त्वदृशां चैव न कोऽपि विशेषः स्यादित्यर्थः ॥ ५५ ॥

एतावता किमनिष्टमापादितमित्याशङ्क्य, सोपहासमुत्तरमाह—

बोधात्पुरा मनोदोषमात्रात्क्लिश्नास्यथाधुना ।
अशेषलोकनिन्दा चेत्यहो ते बोधवैभवम् ॥ ५६ ॥

टिप्प०-1 यच्चोक्तमनुभूतिप्रकाशे मूलकारैः—'किंच पुण्यरतः पूर्वं ज्ञानमाप्नोति नान्यथा । पश्चाच्च तद्वासनया पुण्यमेव करोत्यसौ ॥' इति ।

बोधादिति । तत्त्वज्ञानोदयात्प्राक् कामक्रोधादिचित्तदोषैस्तव क्लेशोऽभूत्, इदानीं तु सर्वलोकनिन्दामपि सहस्व इति क्लेशद्वैगुण्यमिति भावः ॥ ५६ ॥

तर्हि किं कर्तव्यमित्यत आह—

विड्वराहादितुल्यत्वं मा काङ्क्षीस्तत्त्वविद्भवान् ।
सर्वधीदोषसंत्यागाल्लोकैः पूज्यस्व देववत् ॥ ५७ ॥

विड्वराहेति । सर्वोत्कर्षहेतुज्ञानवान् त्वं कामादित्यागाशक्तत्वेन सर्वाधमविड्वराहादिसाम्यं मा काङ्क्षीः, किंतु कामादिलक्षणसकलमनोदोषहानेन सर्वजनैर्देववत् पूज्यस्व, पूज्यो भवेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तत्त्यागोपायमाह—

काम्यादिदोषदृष्ट्याद्याः कामादित्यागहेतवः ।
प्रसिद्धा मोक्षशास्त्रेषु तानन्विष्य सुखी भव ॥ ५८ ॥

काम्येति । काम्याः कामनाविषयाः स्रगादय आदयो येषा द्वेष्यादीनां ते काम्यादयस्तेषां ये दोषा अनित्यत्वसातिशयत्वादयस्तेषा दृष्टिः अवलोकनमाद्यं येषां कामस्वरूपविचारादीना ते तथोक्तास्तेषाम् । कामादित्यागहेतुत्वे प्रमाणमाह—**प्रसिद्धा इति** । भवतु, ततः किमायातमित्यत आह—**तानन्विष्येति** ॥ ५८ ॥

ननु कामादीनामनर्थहेतुत्वात्त्याज्यत्वमस्तु, मनोराज्यस्य तु अतथात्वात्तत्त्यागो नापेक्षित इति शङ्कते—

त्यज्यतामेष कामादिर्मनोराज्ये तु का क्षतिः ।
अशेषदोषबीजत्वात्क्षतिर्भगवतेरिता ॥ ५९ ॥

टिप्प०–1 यदुक्तम् **योगवासिष्ठे**—'केशकज्जलधारिण्यो दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः । दुष्कृताग्निशिखा नार्यो दहन्ति तृणवन्नरम् ॥ चिन्तानिचयचक्राणि नानन्दाय धनानि मे । सम्प्रसूतकलत्राणि गृहाण्युग्रापदामिव ॥' इति ।

त्यज्यतामिति । साक्षादनर्थहेतुत्वाभावेऽपि परम्परया तद्धेतुत्वा-त्याज्यत्वमेवेत्यभिप्रेत्य परिहरति—**अशेषेति** ॥ ५९ ॥

परम्परयाऽनर्थहेतुत्वप्रदर्शनपरं भगवद्वाक्यं (गी० २।६२) उदा-हरति—

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६० ॥

ध्यायत इति ॥ ६० ॥

तर्ह्यस्य मनोराज्यस्य कः परिहारोपाय इत्यत आह—

शक्यं जेतुं मनोराज्यं निर्विकल्पसमाधितः ।
सुसंपादः क्रमात्सोऽपि सविकल्पसमाधिना ॥ ६१ ॥

शक्यमिति । सोऽपि कुतः सिध्यतीत्याह—**सुसंपाद इति** ॥ ६१ ॥

नन्वष्टाङ्गयोगयुक्तस्य तथाऽस्तु, तद्रहितस्य का गतिरित्यत आह—

बुद्धतत्त्वेन धीदोषशून्येनैकान्तवासिना ।
दीर्घं प्रणवमुच्चार्य मनोराज्यं विजीयते ॥ ६२ ॥

बुद्धतत्त्वेनेति । बुद्धमवगतं तत्त्वं ब्रह्मात्मैक्यलक्षणं येन स बुद्ध-तत्त्वः, तेन कामक्रोधादिबुद्धिदोषरहितेन एकान्तवासिना विजनदेशनि-वासशीलेन पुरुषेण दीर्घं षड्द्वादशादिमात्रोपेतं प्रणवमोङ्कारमुच्चार्य मनोराज्यं विजीयते, विनिवार्यत इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

मनोराज्यविजये किं भवतीत्यत आह—

जिते तस्मिन्वृत्तिशून्यं मनस्तिष्ठति मूकवत् ।
एतत्पदं वसिष्ठेन रामाय बहुधेरितम् ॥ ६३ ॥

जिते तस्मिन्निति । यथा मूकः सकलवाग्व्यवहाररहितस्तिष्ठत्येवं मनोऽपि सर्वव्यापाररहितमवतिष्ठत इत्यर्थः । अवृत्तिकमनोवस्था-

नस्य पुरुषार्थत्वे प्रमाणमाह—**एतत्पदमिति** । एतत्पदमियं दशेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

वसिष्ठश्लोकद्वयवाक्यमुदाहरति—

दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् ।
संपन्नं चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाणनिर्वृतिः ॥ ६४ ॥

दृश्यमिति । 'नेह नानास्ति किंचन' (बृ० ४।४।१९, कठ० ४।११) इत्यादिश्रुत्याऽद्वितीयब्रह्मातिरिक्तजगदभावज्ञानेन मनसः सकाशात् दृश्यनिवारणं संपन्नं यदि तर्हि निरतिशयं मोक्षसुखं निष्पन्नमिति जानीयादित्यर्थः ॥ ६४ ॥

विचारितमलं शास्त्रं चिरमुद्ग्राहितं मिथः ।
संत्यक्तवासनान्मौनादृते नास्त्युत्तमं पदम् ॥ ६५ ॥

किंच, अद्वैतशास्त्रमत्यर्थं विचारितं, तथा परस्परं गुरुशिष्यादिसंवादद्वारा चिरकालं प्रत्यायितं च । एवं कृत्वा किं निश्चितमित्यत आह—**संत्यक्तेति** । सम्यक्परित्यक्तकामादिवासनान्मनसस्तूष्णींभावादृतेऽधिकः पुरुषार्थो नास्तीति निश्चितमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

एवं निर्वृत्तिकस्य चित्तस्य प्रारब्धकर्मणा विक्षेपे सति तत्प्रतीकारोपायः क इत्यपेक्षायामाह—

विक्षिप्यते कदाचिद्धीः कर्मणा भोगदायिना ।
पुनः समाहिता सा स्यात्तदैवाभ्यासपाटवात् ॥ ६६ ॥

विक्षिप्यत इति । भोगप्रदेन प्रारब्धकर्मणा बुद्धिः कदाचिद्विक्षिप्यते चेत्तर्हि सा बुद्धिरभ्यासदार्ढ्याच्चदैव पुनरपि समाहिता स्यादित्यर्थः ॥ ६६ ॥

सदा चित्तविक्षेपरहितस्य ब्रह्मवित्त्वमप्यौपचारिकमित्याह—

विक्षेपो यस्य नास्त्यस्य ब्रह्मवित्त्वं न मन्यते ।
ब्रह्मैवायमिति प्राहुर्मुनयः पारदर्शिनः ॥ ६७ ॥

विक्षेप इति । पारदर्शिनो वेदान्तपारगा इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

अत्रापि वसिष्ठवाक्यमुदाहरति—

दर्शनादर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपतः ।
यस्तिष्ठति स तु ब्रह्मन् ब्रह्म न ब्रह्मवित्स्वयम् ॥ ६८ ॥

दर्शनादर्शने इति । यो 'ब्रह्म जानामि, न जानामि' इति व्यवहारद्वयं परित्यज्य स्वयमद्वितीयचैतन्यमात्ररूपेणावतिष्ठते स स्वयं ब्रह्मैव, न ब्रह्मविदित्यर्थः ॥ ६८ ॥

सकलद्वैतविवेचनमुपसंहरति—

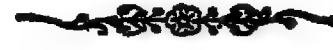
जीवन्मुक्तेः परा काष्ठा जीवद्वैतविवर्जनात् ।
लभ्यतेऽसावतोऽत्रेदमीशद्वैताद्विवेचितम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्य-
मुनिवर्यकृतपञ्चदश्यां द्वैतविवेकः
समाप्तः ॥ ४ ॥

जीवन्मुक्तेरिति । असावुक्तप्रकारा जीवन्मुक्तेः परा काष्ठा निरतिशयपर्यवसानभूमिर्जीवद्वैतस्य मनोमयप्रपञ्चस्य विवर्जनात्परित्यागाल्लभ्यते प्राप्यते । अतः कारणादिदं जीवद्वैतमीशद्वैतादीश्वरसृष्टद्वैताद्विवेचितम्, विविच्य प्रदर्शितमित्यर्थः ॥ ६९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्य-
मुनिवर्यकिङ्करेण श्रीरामकृष्णाख्यविदुषा विरचिता
द्वैतविवेकपदयोजना समाप्ता ॥ ४ ॥

पञ्चमं महावाक्यविवेकप्रकरणम्

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ।
महावाक्यविवेकस्य कुर्वे व्याख्यां समासतः ॥ १ ॥

मुमुक्षोर्मोक्षसाधनब्रह्मात्मैकत्वावगतिसिद्धये प्रसिद्धानां चतुर्णां महावाक्यानामर्थं क्रमेण निरूपयन् परमकृपालुराचार्य आदौ तावत् **ऐतरेयारण्यक**गते 'प्रज्ञानं ब्रह्म' (ऐत० ५।३, आत्मबोधोप० १) इति महावाक्ये 'प्रज्ञान'शब्दस्यार्थमाह—

येनेक्षते शृणोतीदं जिघ्रति व्याकरोति च ।
स्वाद्वस्वादू विजानाति तत्प्रज्ञानमुदीरितम् ॥ १ ॥

येनेक्षत इति । येन चक्षुर्द्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्युपहितचैतन्येन इदं दर्शनयोग्यं रूपादिकमीक्षते पश्यति पुरुषः, तथा श्रोत्रद्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्युपाधिकेन येन शब्दजातं शृणोति, तथैव घ्राणद्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्युपाधिकेन येन गन्धजातं जिघ्रति, येन वागिन्द्रियावच्छिन्नेन व्याकरोति शब्दजातं व्याहरति, येन रसनेन्द्रियद्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्युपाधिकेन स्वाद्वस्वादू रसौ विजानाति, अनुक्तसमुच्चयार्थश्चशब्दः, तथा चोक्तानुक्तैः सकलेन्द्रियैः अन्तःकरणवृत्तिभेदैश्चोपलक्षितं यच्चैतन्यमस्ति तदेवात्र 'प्रज्ञानम्' इत्युच्यत इत्यर्थः । अनेन 'येन वा पश्यति' (ऐ० ५।१) इत्यादेः 'सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि' (ऐ० ५।२) इत्यन्तस्यावान्तरवाक्यसंदर्भस्यार्थः संक्षिप्य दर्शितः ॥ १ ॥

टिप्प०–1 एतेन सर्वबहिरन्तःकरणसाभासवृत्तिसाक्षित्वोपलक्षितचैतन्यमेव प्रज्ञानस्य नामधेयानीत्यन्तश्रुत्याशयेन दर्शितम् ।

एवं प्रज्ञानशब्दस्यार्थमभिधाय 'ब्रह्म'शब्दस्यार्थमाह—

चतुर्मुखेन्द्रदेवेषु मनुष्याश्वगवादिषु ।
चैतन्यमेकं ब्रह्मातः प्रज्ञानं ब्रह्ममय्यपि ॥ २ ॥

चतुर्मुखेति । उत्तमेषु देवादिषु, मध्यमेषु मनुष्येषु, अधमेषु अश्वगवादिषु देहधारिषु आकाशादिभूतेषु च, जगज्जन्मादिहेतुभूतं यदेकं चैतन्यमस्ति तद्ब्रह्मेत्यर्थः । अनेन च 'एष ब्रह्मैष इन्द्रः' (ऐ० ५।३) इत्यादेः 'प्रज्ञा प्रतिष्ठा' (ऐ० ५।३, आत्मबो० १) इत्यन्तस्यावान्तरवाक्यस्यार्थः संक्षिप्य दर्शितः । इत्थं पदार्थमभिधाय वाक्यार्थमाह—**अत इति** । यतः सर्वत्रावस्थितं प्रज्ञानं ब्रह्म, अतो मय्यपि स्थितं प्रज्ञानं ब्रह्मैव, प्रज्ञानत्वाविशेषादित्यर्थः ॥ २ ॥

एवं ऋक्शाखागतं महावाक्यार्थं निरूप्य, यजुःशाखासु मध्ये **बृहदारण्यको**पनिषद्गतस्य 'अहं ब्रह्मास्मि'(बृ० १।४।१०) इति महावाक्यस्यार्थाविष्करणाय 'अहं'शब्दस्यार्थमाह—

परिपूर्णः परात्माऽस्मिन्देहे विद्याधिकारिणि ।
बुद्धेः साक्षितया स्थित्वा स्फुरन्नहमितीर्यते ॥ ३ ॥

परिपूर्ण इति । परिपूर्णः स्वभावतो देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्नः परमात्मा अस्मिन्मायाकल्पिते जगति विद्याधिकारिणि शमादिसाधनसंपन्नत्वेन विद्यासंपादनयोग्येऽस्मिञ्छ्रवणाद्यनुष्ठानवति देहे मनुष्यादिशरीरे बुद्धेर्बुद्ध्युपलक्षितस्य सूक्ष्मशरीरस्य साक्षितयाऽविकारित्वेनावभासकतया स्थित्वाऽवस्थाय स्फुरन् प्रकाशमानोऽहमितीर्यते, लक्षणया 'अहं'पदेनोच्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

'ब्रह्म'शब्दार्थमाह—

स्वतःपूर्णः परात्माऽत्र ब्रह्मशब्देन वर्णितः ।
अस्मीत्यैक्यपरामर्शस्तेन ब्रह्म भवाम्यहम् ॥ ४ ॥

स्वत इति । स्वतः परिपूर्णः स्वभावतो देशकालाद्यनवच्छिन्नः पूर्वोक्तः परमात्माऽत्रास्मिन्महावाक्ये 'ब्रह्म'शब्देन ब्रह्मेत्यनेन पदेन वर्णितः, लक्षणयोक्त इत्यर्थः । एतद्वाक्यगतेन'अस्मि' इति पदेन पद-द्वयसामानाधिकरण्यलभ्यं जीवब्रह्मणोरैक्यं परामृश्यत इत्याह—**अस्मीति** । फलितमाह—**तेनेति** ॥ ४ ॥

इदानीं छान्दोग्यश्रुतिगतस्य 'तत्त्वमसि' (छा० ६।८।७) इति वाक्यस्यार्थप्रकाशनाय 'तत्'पदलक्ष्यार्थमाह—

एकमेवाद्वितीयं सन्नामरूपविवर्जितम् ।
सृष्टेः पुराऽधुनाप्यस्य तादृक्त्वं तदितीर्यते ॥ ५ ॥

एकमेवेति । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छा० ६।२।१) इति वाक्येन सृष्टेः पुरा स्वगतादिभेदशून्यं नामरूपरहितं यत्सद्वस्तु' प्रतिपादितमस्ति अस्य सद्वस्तुनोऽधुनापि सृष्ट्युत्तरकालेऽपि तादृक्त्वं विचारदृष्ट्या तथात्वं[3] तदितिपदेनेर्यते, लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

'त्वं'पदलक्ष्यार्थमाह—

श्रोतुर्देहेन्द्रियातीतं वस्त्वत्र त्वंपदेरितम् ।
एकता ग्राह्यतेऽसीति तदैक्यमनुभूयताम् ॥ ६ ॥

श्रोतुरिति । श्रोतुः श्रवणाद्यनुष्ठानेन महावाक्यार्थप्रतिपत्तुर्देहेन्द्रि-यातीतं देहेन्द्रियोपलक्षितस्थूलादिशरीरत्रयसाक्षितया तद्विलक्षणं वस्तु सद्वस्त्वेव 'त्वं'पदेरितम्, वाक्यगतेन त्वमिति पदेन लक्षितमित्यर्थः । एतद्वाक्यस्थेन 'असि' इति पदेन 'तत्त्वं'पदसामानाधिकरण्यलब्धं पदार्थद्वयैक्यं शिष्यं प्रति प्रत्याय्यत इत्याह—**एकतेति** । सिद्धमर्थ-

---

टिप्प०—1 अनेन जीवब्रह्मणोरक्यपरामर्शः क्रियते । 2 अत्र 'सामवेद-गतस्य' इति योज्यम् । 3 नामरूपादिराहित्येन शुद्धवस्तुत्वमित्यर्थः ।

माह—**तदैक्यमिति** । तयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैक्यं प्रमाणसिद्धमेकत्वमनुभूयतां मुमुक्षुभिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

क्रमप्राप्तस्याथर्वणवेदगतस्य 'अयमात्मा ब्रह्म' (माण्डू० २) इति वाक्यस्यार्थं व्यचिकीर्षुरादौ 'अयमात्मा' इति पदद्वयेन विवक्षितमर्थं क्रमेण दर्शयति—

स्वप्रकाशापरोक्षत्वमयमित्युक्तितो मतम् ।
अहंकारादिदेहान्तात्प्रत्यगात्मेति गीयते ॥ ७ ॥

स्वप्रकाशेति । अयमित्युक्तितः'अयम्' इति शब्देन स्वप्रकाशापरोक्षत्वं स्वप्रकाशेनापरोक्षत्वं मतमभिमतम् । अदृष्टादिवन्नित्यपरोक्षत्वं घटादिवत् दृश्यत्वं च व्यावर्तयितुं विशेषणद्वयमिति बोद्धव्यम् । देहादिष्वप्यात्मशब्दप्रयोगदर्शनादत्रात्मशब्देन किं विवक्षितमित्याकाङ्क्षायामाह—**अहंकारेति** । अहंकार आदिर्यस्य प्राणमनइन्द्रियदेहसंघातस्य सोऽहंकारादिस्तथा देहे अन्तो यस्योक्तसंघातस्य स देहान्तः, अहंकारादिश्चासौ देहान्तश्चेति तथा तस्मात्प्रत्यगधिष्ठानतया साक्षितया चान्तर आत्मेति गीयते, अस्मिन्वाक्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणादिष्वपि 'ब्रह्म'शब्दस्य प्रयोगदर्शनात्तद्व्यावर्तनायात्र विवक्षितमर्थमाह—

दृश्यमानस्य सर्वस्य जगतस्तत्त्वमीर्यते ।
ब्रह्मशब्देन तद्ब्रह्म स्वप्रकाशात्मरूपकम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविद्यारण्य-
मुनिवर्यकृतपञ्चदश्या महावाक्य-
विवेकः समाप्तः ॥ ५ ॥

दृश्यमानस्येति । दृश्यत्वेन मिथ्याभूतस्य सर्वस्याकाशादेर्जगतस्तत्त्वमधिष्ठानतया तद्बाधावधित्वेन च पारमार्थिकं सच्चिदानन्दलक्षणं

यद्रूपमस्ति तद्ब्रह्मशब्देनेर्यते, कथ्यत इत्यर्थः। वाक्यार्थमाह— तद्ब्रह्मेति। यदुक्तलक्षणं ब्रह्म स्वप्रकाशात्मरूपं स्वरूपं यस्य तत्स्वप्रकाशात्मरूपकं स एवेत्यर्थः॥ ८॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्य-
मुनिवर्यकिङ्करेण श्रीरामकृष्णाख्यविदुषा विरचिता
महावाक्यविवेकदीपिका समाप्ता॥ ५॥

षष्ठं चित्रदीपप्रकरणम्

शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम्।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये॥ १॥
यस्य स्मरणमात्रेण विघ्ना दूरं प्रयान्ति हि।
वन्देऽहं दन्तिवक्त्रं तं वाञ्छितार्थप्रदायकम्॥ २॥
नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ।
क्रियते चित्रदीपस्य व्याख्या तात्पर्यबोधिनी॥ ३॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहपरिपूरणाय परमात्मनीति पदेनेष्टदेवतातत्त्वानुसंधानलक्षणं मङ्गलमाचरन्नस्य ग्रन्थस्य वेदान्तप्रकरणत्वात्तदीयैरेव विषयादिभिस्तद्वत्तासिद्धिं मनसि निधाय 'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते' इति न्यायमनुसृत्य परमात्मन्यारोपितस्य जगतः स्थितिप्रकारं सदृष्टान्तं प्रतिजानीते—

यथा चित्रपटे दृष्टमवस्थानां चतुष्टयम्।
परमात्मनि विज्ञेयं तथाऽवस्थाचतुष्टयम्॥ १॥

टिप्प०—1 यथा असर्पभूतरज्जौ सर्पारोपः एवमेव वस्तुरूपब्रह्मण्यवस्तुमायातत्कार्यस्यारोपः अध्यारोपः; यथा रज्जुविवर्तसर्पस्य रज्जुमात्रता तथाऽवस्तुरूपाविद्याप्रपञ्चस्य वस्तुमात्रता अपवादः।

यथेति । चित्रपटे यथा वक्ष्यमाणानां अवस्थानां चतुष्टयं तथैव परमात्मन्यपि वक्ष्यमाणमवस्थाचतुष्टयं ज्ञेयमिति ॥ १ ॥

किं तदित्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुभयोरप्यवस्थाचतुष्टयं क्रमेणोद्दिशति—

यथा धौतो घट्टितश्च लाञ्छितो रञ्जितः पटः ।
चिदन्तर्यामी सूत्रात्मा विराट् चात्मा तथेर्यते ॥ २ ॥

यथेति । धौतः, घट्टितः, लाञ्छितः, रञ्जित इत्येवंप्रकाराश्चतस्रोऽवस्था यथा चित्रपटे उपलभ्यन्ते, तथा परमात्मन्यपि चित्, अन्तर्यामी, सूत्रात्मा, विराट् चेत्यवस्थाचतुष्टयं बोद्धव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

दृष्टान्तस्थितानामवस्थानां स्वरूपं क्रमेण व्युत्पादयति—

स्वतः शुभ्रोऽत्र धौतः स्याद्घट्टितोऽन्नविलेपनात् ।
मष्याकारैर्लाञ्छितः स्याद्रञ्जितो वर्णपूरणात् ॥ ३ ॥

स्वत इति । अत्र आस्ववस्थासु मध्ये स्वतो द्रव्यान्तरसंबन्धं विना शुभ्रो 'धौतः' इत्युच्यते, अन्नेन लिप्तो 'घट्टितः', मषीमयैराकारैर्युक्तो 'लाञ्छितः', यथायोग्यं वर्णैः पूरितो 'रञ्जितः' स्यात् ॥ ३ ॥

दार्ष्टान्तिके ताः व्युत्पादयति—

स्वतश्चिदन्तर्यामी तु मायावी सूक्ष्मसृष्टितः ।
सूत्रात्मा स्थूलसृष्ट्यैव विराडित्युच्यते परः ॥ ४ ॥

स्वत इति । परः परमात्मा मायातत्कार्यरहितः 'चित्' इत्युच्यते, मायायोगात् 'अन्तर्यामी', अपञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिसूक्ष्मशरीरयोगात् 'सूत्रात्मा', पञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिस्थूलशरीरोपाधियोगात् 'विराट्' इति ॥ ४ ॥

ननु परमात्मनः चित्रपटस्थानीयत्वे तदाश्रितानि चित्राणि वक्तव्यानीत्यत आह—

ब्रह्माद्याः स्तम्बपर्यन्ताः प्राणिनोऽत्र जडा अपि ।
उत्तमाधमभावेन वर्तन्ते पटचित्रवत् ॥ ५ ॥

ब्रह्माद्या इति । अत्र परमात्मनि उत्तमाधमभावेन वर्तमानं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं चेतनात्मकं गिरिनद्यादि जडजातं च चित्रस्थानीयमित्यर्थः ॥ ५ ॥

ब्रह्मादिजगतश्चेतनस्थानीयत्वे कारणं वक्तुं दृष्टान्तमाह—

चित्रार्पितमनुष्याणां वस्त्राभासाः पृथक् पृथक् ।
चित्राधारेण वस्त्रेण सदृशा इव कल्पिताः ॥ ६ ॥

चित्रेति । यथा चित्रे लिखितानां मनुष्यादिशरीराणामेव नानावर्णोपेता वस्त्रविशेषा लिख्यन्ते, ते च शीताद्यनिवारकत्वाद्वस्त्राभासा एव ॥ ६ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

पृथक् पृथक्चिदाभासाश्चैतन्याध्यस्तदेहिनाम् ।
कल्प्यन्ते जीवनामानो बहुधा संसरन्त्यमी ॥ ७ ॥

पृथगिति । एवं परमात्मन्यारोपितानां देवादीनां शरीराणामेव जीवनामानश्चिदाभासाः प्रत्येकं कल्प्यन्ते, न पर्वतादीनाम् । तेषां तत्कल्पने कारणमाह—**बहुधेति** । अमी जीवाः देवतिर्यङ्मनुष्यादिशरीरप्राप्त्या बहुधा संसरन्ति, न परमात्मा; तस्य निर्विकारित्वादित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

टिप्प०–1 चेतनलक्षणरहितत्वे सति यश्चेतनवद् भासते स चिदाभासः । 2 देवादीनां चिदाभासकल्पने इत्यर्थः ।

ननु सर्वे वादिनो वैदिका लौकिकाश्चात्मन एव संसार इति वदन्ति, तत्र किं कारणमित्याशङ्क्य अज्ञानमेव कारणमिति सदृष्टान्तमाह—

वस्त्राभासस्थितान् वर्णान् यद्वदाधारवस्त्रगान् ।
वदन्त्यज्ञास्तथा जीवसंसारं चिद्गतं विदुः ॥ ८ ॥

वस्त्राभासेति ॥ ८ ॥

गिरिनद्यादीनां तु चिदाभासकल्पनाभावं दृष्टान्तपुरःसरमाह—

चित्रस्थपर्वतादीनां वस्त्राभासो न लिख्यते ।
सृष्टिस्थमृत्तिकादीनां चिदाभासस्तथा नहि ॥ ९ ॥

चित्रस्थेति । प्रयोजनाभावादिति भावः ॥ ९ ॥

एवमात्मन्यारोपितस्य संसारस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वसिद्धये तन्मूलभूतामविद्यामाह—

संसारः परमार्थोऽयं संलग्नः स्वात्मवस्तुनि ।
इति भ्रान्तिरविद्या स्याद्विद्ययैषा निवर्तते ॥ १० ॥

संसार इति ॥ १० ॥

केयं विद्या, तल्लाभोपायश्च क इत्याकाङ्क्षाया विद्यास्वरूपं तल्लाभोपायं च दर्शयति—

आत्माभासस्य जीवस्य संसारो नात्मवस्तुनः ।
इति बोधो भवेद्विद्या लभ्यतेऽसौ विचारणात् ॥ ११ ॥

आत्माभासस्येति । चिदाभासस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

विचाराल्लभ्यते विद्येत्युक्तं, कस्य विचाराल्लभ्यते विद्येत्याशङ्क्याह—

सदा विचारयेत्तस्माज्जगज्जीवपरात्मनः ।
जीवभावजगद्भावबाधे स्वात्मैव शिष्यते ॥ १२ ॥

टिप्प—1 आत्मन एव संसारकल्पने इत्याशयः । 2 'ब्रह्माद्याः स्तंबपर्यन्ताः' इत्युक्तप्रकारेणेति भावः ।

विचारजन्या विद्या परोक्षत्वापरोक्षत्वभेदेन द्वेधेत्युक्तं, तयोरुभयोः स्वरूपं क्रमेण दर्शयति—

अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद परोक्षज्ञानमेव तत् ।
अहं ब्रह्मेति चेद्वेद साक्षात्कारः स उच्यते ॥ १६ ॥

अस्ति[1] ब्रह्मेति ॥ १६ ॥

एवंविधात्मसाक्षात्कारासाधारणकारणमात्मतत्त्वविवेचनं प्रतिजानीते—

तत्साक्षात्कारसिद्ध्यर्थमात्मतत्त्वं विविच्यते ।
येनायं सर्वसंसारात् सद्य एव विमुच्यते ॥ १७ ॥

तत्साक्षात्कारेति । येन साक्षात्कारेण पुमान् सद्य एव विमुच्यते तत्साक्षात्कारसिद्ध्यर्थमिति पूर्वेणान्वयः ॥ १७ ॥

चिदात्मनः पारमार्थिकमेकत्वं निश्चेतुं [2]व्यवहारदशायां प्रतीयमानं चैतन्यभेदमुद्दिशति—

कूटस्थो ब्रह्म जीवेशावित्येवं चिच्चतुर्विधा ।
घटाकाशमहाकाशौ जलाकाशाभ्रखे यथा ॥ १८ ॥

कूटस्थ इति । एकस्याश्चितेश्चातुर्विध्ये दृष्टान्तमाह— **घटाकाशेति ॥ १८ ॥**

घटावच्छिन्नस्य घटाकाशस्य तदनवच्छिन्नस्य च महाकाशस्य प्रसिद्धत्वात्तौ विहायाप्रसिद्धं जलाकाशं व्युत्पादयति—

घटावच्छिन्नखे नीरं यत्तत्र प्रतिबिम्बितः ।
साभ्रनक्षत्र आकाशो जलाकाश उदीर्यते ॥ १९ ॥

टिप्प०—1 तथा चाम्नायते क्रमशो ब्रह्मवल्लीबृहदारण्यकयोः— 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, सन्तमेनं ततो विदुः (अनु० ६), 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्' (बृ० १।४।१०) इति । 2 शास्त्राभ्यासरूपव्यवहारदशायामिति भावः ।

घटावच्छिन्नेति । घटावच्छिन्ने आकाशे यदुदकमस्ति, तत्र जले प्रतिबिम्बितोऽभ्रनक्षत्रसहित आकाशो 'जलाकाशः' इत्युच्यते ॥ १९ ॥

अभ्राकाशं व्युत्पादयति—

महाकाशस्य मध्ये यन्मेघमण्डलमीक्ष्यते ।
प्रतिबिम्बतया तत्र मेघाकाशो जले स्थितः ॥ २० ॥

महाकाशस्येति । तत्र मेघमण्डले यज्जलं तस्मिन्नित्यर्थः ॥ २० ॥

ननु मेघजलस्याप्रतीयमानत्वान्नभसस्तत्र कथं प्रतिबिम्बितत्वज्ञानमित्याशङ्क्याह—

मेघांशरूपमुदकं तुषाराकारसंस्थितम् ।
तत्र खप्रतिबिम्बोऽयं नीरत्वादनुमीयते ॥ २१ ॥

मेघांशेति । मेघस्थजलस्य प्रत्यक्षेणानुपलम्भेऽपि वृष्टिलक्षणकार्येण मेघे तदुपादानमुदकं सूक्ष्मावयवरूपमस्तीत्यनुमीयते, उदकत्वेनैव लिङ्गेन प्रतिबिम्बवत्त्वमपि । विमतं जलं आकाशबिम्बवद्भवितुमर्हति; जलत्वात्, घटगतजलवत्, इत्यनुमानेन मेघांशरूपे जलेऽप्याकाशप्रतिबिम्बसद्भावोऽवगम्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं दृष्टान्तभूतमाकाशचतुष्टयं व्युत्पाद्य, दार्ष्टान्तिके प्रथमोद्दिष्टं कूटस्थं व्युत्पादयति—

अधिष्ठानतया देहद्वयावच्छिन्नचेतनः ।
कूटवन्निर्विकारेण स्थितः कूटस्थ उच्यते ॥ २२ ॥

अधिष्ठानेति । पञ्चीकृताऽपञ्चीकृतभूतकार्यत्वेन स्थूलसूक्ष्मरूपस्य देहद्वयस्याविद्याकल्पितस्याधारतया वर्तमानत्वेन ताभ्यामवच्छिन्न आत्मा

कूटस्थ इत्युच्यते, तत्र कूटस्थशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह—**कूटव-दिति** ॥ २२ ॥

एवं कूटस्थं व्युत्पाद्य, जीवस्य कूटस्थे कल्पितबुद्धिप्रतिबिम्बकत्वेन तत्पक्षपातित्वात्तं व्युत्पादयति—

कूटस्थे कल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्प्रतिबिम्बकः ।
प्राणानां धारणाज्जीवः संसारेण स युज्यते ॥ २३ ॥

कूटस्थ इति । तस्य जीवशब्दाभिधेयत्वे निमित्तमाह—**प्राणा-नामिति** । कूटस्थातिरिक्तजीवकल्पनमप्रयोजकमित्याशङ्क्य, अविकारिणः कूटस्थस्य संसारासंभवान्निर्वाहार्थं सोऽङ्गीकर्तव्य इत्याह—**संसारेणेति** ॥ २३ ॥

ननु जीवातिरिक्तः कूटस्थोऽस्ति चेत्किमिति न प्रतिभासत इत्याशङ्क्य, जीवेन तिरोहितत्वादिति सदृष्टान्तमाह—

जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्वस्तिरोहितः ।
तथा जीवेन कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते ॥ २४ ॥

जलेति । नन्वेतत्तिरोधानं न क्वापि शास्त्रे प्रतिपादितमित्याशङ्क्य, तस्यान्योन्याध्यासशब्देनाभिधानान्मैवमित्याह—**सोऽन्योन्याध्यास इति** । उच्यते भाष्यादिष्विति शेषः ॥ २४ ॥

नन्वयमेवाध्यासश्चेदस्य कारणरूपाविद्या वक्तव्येत्याशङ्क्य, जीवकूटस्थयोः संसारदशायां भेदाप्रतीतिरेवाऽविद्येत्याह—

अयं जीवो न कूटस्थं विविनक्ति कदाचन ।
अनादिरविवेकोऽयं मूलाविद्येति गम्यताम् ॥ २५ ॥

अयमिति ॥ २५ ॥

टिप्प०—1 देहद्वयावच्छिन्नचैतन्ये इत्यर्थः । 2 कूटस्थपक्षपातित्वाज्जीवं व्युत्पादयतीति भावः । 3 बुद्धिप्रतिबिंबस्येत्यर्थः ।

पूर्वोक्तस्य जीवस्य अविद्याकल्पितत्वस्य स्पष्टीकरणाय अविद्यां विभजते—

विक्षेपावृतिरूपाभ्यां द्विधाऽविद्या व्यवस्थिता ।
न भाति नास्ति कूटस्थ इत्यापादनमावृतिः ॥ २६ ॥

विक्षेपेति । विक्षेपहेतुत्वेनाभ्यर्हितत्वादावृतिं प्रथमं लक्षयति— **न भातीति ।** कूटस्थो न भाति न प्रकाशते, नास्ति चेति व्यवहारहेतुरावरणमित्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु अविद्यायास्तत्कृतावरणस्य च सद्भावे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य, लोकानुभव एवेत्याह—

अज्ञानी विदुषा पृष्टः कूटस्थं न प्रबुध्यते ।
न भाति नास्ति कूटस्थ इति बुद्ध्वा वदत्यपि ॥ २७ ॥

अज्ञानीति । विदुषा 'कूटस्थं किं जानासि ?' इति पृष्टोऽज्ञानी तं 'न जानामि' इत्यज्ञानमनुभूय वक्ति,—अयं 'अविद्यानुभवः' । न केवलमज्ञानानुभवमेव वक्ति, अपि तु 'नास्ति, न भाति कूटस्थः' इति कूटस्थाऽभावाऽभाने चानुभूय वदति,—अयं 'आवरणानुभवः' । अत उभयत्रानुभवः प्रमाणमिति भावः ॥ २७ ॥

ननु भवन्मते आत्मनः स्वप्रकाशत्वात्तस्मिन्नविद्या नोपपद्यते; तेजस्तिमिरयोरिव विरुद्धस्वभावत्वेन तयोः[1] संबन्धानुपपत्तेः, अविद्याभावे च तत्कृतमावरणं दुर्निरूप्यं स्यात्, तदभावे च तन्मूलकस्य विक्षेपस्यासंभवः, विक्षेपाभावे च ज्ञाननिवर्त्यस्यानर्थस्याभावात् ज्ञानवैयर्थ्यं[2]; ततस्तत्प्रतिपादकं शास्त्रमप्रमाणं स्यादित्याशङ्क्यैतत्सर्वं पूर्वोक्तानुभवबाधितमित्याह—

टिप्प०—1 अविद्याप्रकाशयोः । 2 ज्ञानवैयर्थ्यात्.

स्वप्रकाशे कुतोऽविद्या तां विना कथमावृतिः ।
इत्यादितर्कजालानि स्वानुभूतिर्ग्रसत्यसौ ॥ २८ ॥

स्वप्रकाश इति । 'नहि दृष्टेऽनुपपन्नं[1] नाम' इति न्यायादिति भावः ॥ २८ ॥

नन्वनुभवस्योक्ततर्कविरोधेनाभासत्वान्न तेन तत्त्वनिश्चय इत्याशङ्क्य, अनुभवप्रामाण्यानभ्युपगमे केवलतर्कस्यानिश्चायकत्वस्य[2] स्वेनैवाभ्युपगतत्वान्न तार्किकस्य तत्त्वनिश्चयः क्वापि स्यादित्याह—

स्वानुभूतावविश्वासे तर्कस्याप्यनवस्थितेः ।
कथं वा तार्किकंमन्यस्तत्त्वनिश्चयमाप्नुयात् ॥ २९ ॥

स्वानुभूताविति ॥ २९ ॥

नन्वनुभवः तत्त्वनिश्चायक एव, तथाप्यनुभूयमानस्यार्थस्य संभावितत्वज्ञानाय[3] तर्कोऽप्यभ्युपेतव्य इत्याशङ्कामनूद्य, तर्ह्यनुभवानुसारेणैव तर्को वर्णनीयः, न तद्विरोधेनेत्याह[4]—

बुद्ध्यारोहाय तर्कश्चेदपेक्षेत तथा सति ।
स्वानुभूत्यनुसारेण तर्क्यतां मा कुतर्क्यताम् ॥ ३० ॥

बुद्ध्यारोहायेति ॥ ३० ॥

कोऽसावनुभवो यदनुसारेण तर्को वर्णनीय इत्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तमविद्यादिगोचरमनुभवं स्मारयति—

स्वानुभूतिरविद्यायामावृतौ च प्रदर्शिता ।
अतः कूटस्थचैतन्यमविरोधीति तर्क्यताम् ॥ ३१ ॥

स्वानुभूतिरिति । फलितमाह—अत इति ॥ ३१ ॥

टिप्प०—1 अनुभवसिद्धे युक्त्याऽनुपपद्यमानतेति भावः । 2 पूर्वपूर्वतर्कादुत्तरोत्तरतर्को बलवान्, अत एव तर्कस्याप्यनवस्थितिरित्याशयः । 3 निश्चयलज्ञानायेत्यर्थः । 4 नानुभवविरोधेनेत्याह इति भावः ।

तमेव तर्कमभिनीय दर्शयति—

तच्चेद्विरोधि केनेयमावृतिर्ह्यनुभूयताम् ।
विवेकस्तु विरोध्यस्यास्तत्त्वज्ञानिनि दृश्यताम् ॥ ३२ ॥

तच्चेदिति[1] । अविद्यावरणसाधकचैतन्यस्यैव तद्विरोधित्वेऽविद्याप्रतीतिरेव न स्यादिति भावः । तर्ह्यविद्यायाः[2] को विरोधीत्यत आह— **विवेक इति** । विवेकः उपनिषद्विचारजन्यं ज्ञानम् । विवेकस्य अविद्याविरोधित्वं क्व दृष्टमित्यत आह—**तत्त्वज्ञानिनीति** ॥ ३२ ॥

एवमविद्यावरणे दर्शयित्वा विक्षेपाध्यासमाह—

अविद्यावृतकूटस्थे देहद्वययुता चितिः ।
शुक्तौ रूप्यवदध्यस्ता विक्षेपाध्यास एव हि ॥ ३३ ॥

अविद्येति । पूर्वोक्ताविद्यावरणवति कूटस्थे प्रत्यगात्मन्यारोपितस्थूलसूक्ष्मशरीरसहितश्चिदाभासो विक्षेपाध्यास इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अस्य विक्षेपस्याध्यासत्वसिद्धये शुक्तिरजताध्याससाम्यं[3] दर्शयति—

इदमंशश्च सत्यत्वं शुक्तिगं रूप्य ईक्ष्यते ।
स्वयंत्वं वस्तुता चैवं विक्षेपे वीक्ष्यतेऽन्यगम् ॥ ३४ ॥

इदमंशश्चेति । शुक्तिकायां स्थितं पुरोदेशादिसंबन्धित्वमबाध्यत्वं च यथाऽऽरोपिते रजतेऽवभासते, एवं स्वयंत्वं वस्तुत्वं च कूटस्थनिष्ठमारोपिते चिदाभासेऽवभासत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

टिप्प०—1 तत् चैतन्यमित्यर्थः । 2 कूटस्थचैतन्यस्याविद्याऽविरोधित्वे सतीत्यर्थः । 3 यत्र सामान्यांश विशेषांशप्रतीतिस्तत्राध्यासो न भवति; यत्रोभयो प्रतीतिस्तत्राप्यध्यासो नैव भवति, यत्र विशेषांशप्रतीतिस्तत्रापि चाध्यासो न संभवति । यत्र सामान्यांशप्रतीतिः विशेषांशाप्रतीतिस्तत्रैवाध्यासो भवतीत्युन्नेयम् ।

एवं सामान्यांशप्रतीतिमुभयत्र प्रदर्श्य, विशेषांशप्रतीतिसाम्यं दर्शयति—

नीलपृष्ठत्रिकोणत्वं यथा शुक्तौ तिरोहितम् ।
असङ्गानन्दताद्येवं कूटस्थेऽपि तिरोहितम् ॥ ३५ ॥

नीलेति ॥ ३५ ॥

साम्यान्तरं दर्शयति—

आरोपितस्य दृष्टान्ते रूप्यनाम यथा तथा ।
कूटस्थाध्यस्तविक्षेपनामाहमिति निश्चयः ॥ ३६ ॥

आरोपितस्येति । दृष्टान्ते शुक्तिस्थले आरोपितपदार्थस्य रूप्यनाम रूप्यमिति नाम यथा, एवं कूटस्थे कल्पितस्य चिदाभासरूपविक्षेपस्य पूर्वोक्तस्याहमिति नामेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु दृष्टान्ते पुरोवर्तिनि शुक्तिशकले इन्द्रियसंनिकर्षे जाते सति रूप्यमिदमिति तदतिरिक्तरजताभिमान उपपद्यते, नैवं दार्ष्टान्तिके आत्मातिरिक्तवस्त्वभिमान इत्याशङ्क्य, अत्रापि स्वप्रकाशतया चिदात्मन्यवभासमाने तदतिरिक्तोऽहमित्यभिमान उपलभ्यते, अतो न वैषम्यमित्यभिप्रायेणाह—

इदमंशं स्वतः पश्यन् रूप्यमित्यभिमन्यते ।
तथा स्वं च स्वतः पश्यन्नहमित्यभिमन्यते ॥ ३७ ॥

इदमंशमिति ॥ ३७ ॥

टिप्प०—1 स्वरूपत इत्यर्थः । 2 निजरूपत इत्यर्थः ।

ननु 'स्वयमहं'शब्दयोरेकार्थत्वात्कथं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यमित्याशङ्क्य, 'इदंरूप्य'शब्दार्थयोः 'स्वयमहं'शब्दार्थयोश्च सामान्यविशेषरूपत्वस्योभयत्र साम्यान्मैवमित्याह—

इदंत्वरूप्यते भिन्ने स्वत्वाहन्ते तथेष्यताम् ।
सामान्यं च विशेषश्च ह्युभयत्रापि गम्यते ॥ ३८ ॥

इदमिति ॥ ३८ ॥

'स्वयं'शब्दार्थस्य सामान्यरूपत्वं स्पष्टीकर्तुं लौकिकं प्रयोगं तावद्दर्शयति—

देवदत्तः स्वयं गच्छेत्त्वं वीक्षस्व स्वयं तथा ।
अहं स्वयं न शक्नोमीत्येवं लोके प्रयुज्यते ॥ ३९ ॥

देवदत्त इति ॥ ३९ ॥

भवत्वेवं लोके प्रयोगः, कथमेतावता 'स्वयं'शब्दार्थस्य सामान्यरूपत्वमित्याशङ्क्य, 'इदं'शब्दार्थवदित्याह—

इदं रूप्यमिदं वस्त्रमिति यद्वदिदं तथा ।
असौ त्वमहमित्येषु स्वयमित्यभिमन्यते ॥ ४० ॥

इदं रूप्यमिति । यथा रूप्यवस्त्रादौ सर्वत्रेदंशब्दस्य प्रयुज्यमानत्वात्तदर्थस्य सामान्यरूपत्वं, तथा 'असौ' त्वम् अहम् इत्यादौ सर्वत्र स्वयंशब्दप्रयोगात्तदर्थस्यापि सामान्यरूपत्वमवगम्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

भवतु 'स्वयमहं'शब्दयोर्लोके भेदः, एतावता कूटस्थात्मनि किमायातमिति पृच्छति—

अहन्त्वाद्भिद्यतां स्वत्वं कूटस्थे तेन किं तव ।
स्वयंशब्दार्थ एवैष कूटस्थ इति मे भवेत् ॥ ४१ ॥

टिप्प०—1 लोके प्रयोगदर्शनमात्रेण ।

अहन्त्वादिति । सामान्यरूपः स्वयंशब्दार्थ एव कूटस्थ इतीदमायातमित्याह—**स्वयंशब्दार्थ इति** ॥ ४१ ॥

ननु स्वत्वरूपो धर्मोऽन्यत्वं निवारयति, न कूटस्थत्वं बोधयतीति शङ्कते—

अन्यत्ववारकं स्वत्वमिति चेदन्यवारणम् ।
कूटस्थस्यात्मतां वक्तुरिष्टमेव हि तद्भवेत् ॥ ४२ ॥

अन्यत्ववारकमिति । 'स्वयं'शब्दार्थस्य कूटस्थस्यैवात्मत्वात्स्वत्वेनान्यवारणमिष्टमेवेति परिहरति—**अन्यवारणं कूटस्थस्येति** ॥ ४२ ॥

ननु 'स्वयमात्म'शब्दयोर्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः गवाश्वादिशब्दयोरिवैकार्थत्वाभावात्कथं 'स्वयं'शब्दार्थस्य कूटस्थस्यात्मत्वमित्याशङ्क्य, हस्तकरादिशब्दवदेकार्थत्वोपपत्तेर्मैवमिति परिहरति—

स्वयमात्मेति पर्यायौ तेन लोके तयोः सह ।
प्रयोगो नास्त्यतः स्वत्वमात्मत्वं चान्यवारकम् ॥ ४३ ॥

स्वयमात्मेतीति । पर्यायत्वे सहप्रयोगाभावं हेतुमाह—**तेन लोक इति** । फलितमाह—**अतः स्वत्वमिति** ॥ ४३ ॥

ननु घटादिष्वचेतनेष्वपि 'स्वयं'शब्दस्य प्रयोगदर्शनात्स्वयन्त्वात्मत्वयोरेकत्वं न घटत इति शङ्कते—

घटः स्वयं न जानातीत्येवं स्वत्वं घटादिषु ।
अचेतनेषु दृष्टं चेद्दृश्यतामात्मसत्त्वतः ॥ ४४ ॥

घट इति । घटादिष्वपि स्फुरणरूपेणात्मचैतन्यस्य सत्त्वात्तेष्वपि स्वयंशब्दप्रयोगो न विरुध्यते इत्याह—**दृश्यतामिति** ॥ ४४ ॥

टिप्प०-1 पर्यायत्वेन ।

ननु घटादिष्वप्यात्मचैतन्यस्य सत्त्वे चेतनाचेतनविभागो निर्निमित्तकः स्यादित्याशङ्क्य, चेतनाचेतनविभागस्य चिदाभाससत्त्वासत्त्वलक्षणकारणसद्भावान्मैवमिति परिहरति—

चेतनाचेतनभिदा कूटस्थात्मकृता न हि ।
किंतु बुद्धिकृताऽऽभासकृतैवेत्यवगम्यताम् ॥ ४५ ॥

चेतनेति ॥ ४५ ॥

ननु चेतनाचेतनविभागस्य चिदाभाससत्त्वासत्त्वप्रयुक्तत्वाभ्युपगमे अचेतनेष्वात्मसत्त्वाभ्युपगमो निष्प्रयोजनः स्यादित्याशङ्क्य, चेतनाचेतनविभागहेतुत्वेन कूटस्थस्यानभ्युपगम्यत्वेऽप्यचेतनकल्पनाधिष्ठानत्वेन कूटस्थोऽभ्युपगन्तव्य इत्यभिप्रायेण घटादेस्तत्र कल्पितत्वं सदृष्टान्तमाह—

यथा चेतन आभासः कूटस्थे भ्रान्तिकल्पितः ।
अचेतनो घटादिश्च तथा तत्रैव कल्पितः ॥ ४६ ॥

यथा चेतन इति ॥ ४६ ॥

स्वत्वात्मत्वयोरेकत्वेऽतिप्रसङ्गं शङ्कते—

तत्तेदन्ते अपि स्वत्वमिव त्वमहमादिषु ।
सर्वत्रानुगते तेन तयोरप्यात्मतेति चेत् ॥ ४७ ॥

तत्तेदन्ते अपीति । त्वमहमादिषु सर्वत्रानुगतस्य स्वत्वस्येव सर्वत्रानुगतयोस्तत्तेदन्तयोरप्यात्मस्वरूपता किं न स्यादिति भावः ॥४७॥

तत्तेदन्तयोरात्मत्वाधिकवृत्तित्वादात्मत्वं न संभवतीत्याह—

टिप्प०–1 'स देवदत्तो गच्छति, स त्व वीक्षस्व, सोऽहं न शक्नोमि' इत्येव सर्वत्रानुगतत्वम् । 2 यो यन्न्यूनातिरिक्तवृत्तिः स तत्स्वरूपो भवति, यथा–'स्व'शब्द आत्मवाचक ; तस्यान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वात् । तत्तेदन्तयोर्नात्मस्वरूपता; तयोरात्मनि आत्मत्वे च वृत्तित्वात् । वेदान्तमते जातिर्नास्ति, नैयायिकसंमता जातिं स्वीकृत्यैवेदमुक्तम् ।

ते आत्मत्वेऽप्यनुगते तत्तेदन्ते ततस्तयोः ।
आत्मत्वं नैव संभाव्यं सम्यक्त्वादेर्यथा तथा ॥ ४८ ॥

ते आत्मत्वेऽपीति । तत्तेदन्ते स्वत्वमिव यद्यपि स्वमहमादिषु अनुगते तथापि तेष्वनुवर्तमाने आत्मत्वेऽप्यनुगते तदात्मत्वमिदमात्मत्वमित्यादिव्यवहारसंभवादतस्तयोरात्मत्वाधिकवृत्तित्वादात्मस्वरूपता न संभाव्यते । तत्र दृष्टान्तः—**सम्यक्त्वादेरिति** । 'आत्मत्वं सम्यक्, आत्मत्वमसम्यक्' इति व्यवहारवशादात्मत्वेऽप्यनुवर्तमानयोः सम्यक्त्वासम्यक्त्वयोरिवेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य, फलितदर्शनाय लोकव्यवहारसिद्धमर्थमनुवदति—

तत्तेदन्ते स्वतान्यत्वे त्वन्ताहन्ते परस्परम् ।
प्रतिद्वन्द्वितया लोके प्रसिद्धे नास्ति संशयः ॥ ४९ ॥

तत्तेदन्ते इति । तत्ताप्रतियोगित्वमिदन्तायास्तादिदमिति स्वत्वप्रतियोगित्वमन्यत्वस्य स्वयमन्य इति त्वन्ताप्रतियोगित्वमहन्तायास्त्वमहमिति लोके प्रतिद्वन्द्वित्वेन प्रयोगदर्शनात्प्रसिद्धमिति भावः ॥ ४९ ॥

भवत्वेवं लोके, प्रकृते किमायातमित्यत आह—

अन्यतायाः प्रतिद्वन्द्वी स्वयं कूटस्थ इष्यताम् ।
त्वन्तायाः प्रतियोग्येषोऽहमित्यात्मनि कल्पितः ॥ ५० ॥

अन्यताया इति । अन्यत्वप्रतियोगी 'स्वयं'शब्दार्थः त्वन्ताप्रतियोग्यहंशब्दार्थश्चिदाभासः कूटस्थे कल्पित इत्यर्थः ॥ ५० ॥

ननूक्तप्रकारेण जीवकूटस्थयोर्भेदे सत्यपि सर्वे इत्थं किमिति न जानन्तीत्याशङ्क्याह—

अहन्तास्वत्वयोर्भेदे रूप्यतेदन्तयोरिव ।
स्पष्टेऽपि मोहमापन्ना एकत्वं प्रतिपेदिरे ॥ ५१ ॥

अहन्तेति । बुद्धिसाक्षिणः कूटस्थस्य बुद्ध्या प्रत्यक्षीकर्तुमशक्यत्वादहमिति प्रतिभासमानयोः जीवकूटस्थयोर्भ्रान्त्यैकत्वं प्रतिपन्ना इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

नन्वस्य जीवकूटस्थयोरेकत्वभ्रमस्य किं कारणमित्यपेक्षायामाह—

तादात्म्याध्यास एवात्र पूर्वोक्ताविद्यया कृतः ।
अविद्यायां निवृत्तायां तत्कार्यं विनिवर्तते ॥ ५२ ॥

तादात्म्येति । अत्रास्मिन् ग्रन्थे 'अनादिरविवेकोऽयम्' (प्र० ६।२५) इत्यत्रोक्तयाऽविद्ययेत्यर्थः । यतोऽविद्याकार्यत्वमस्यातोऽविद्यानिवर्तकज्ञानेनैव तन्निवृत्तिरित्याह—**अविद्यायामिति** ॥ ५२ ॥

नन्वध्यासस्याविद्याकार्यत्वात्तन्निवृत्त्या निवृत्तिरित्येतदनुपपन्नं, ब्रह्मात्मैकत्वविद्यायामुत्पन्नायामप्यविद्याकार्यस्य देहादेरुपलभ्यमानत्वादित्यत आह—

अविद्यावृतितादात्म्ये विद्ययैव विनश्यतः ।
विक्षेपस्य स्वरूपं तु प्रारब्धक्षयमीक्षते ॥ ५३ ॥

अविद्यावृतीति । अविद्यैककारणयोरावृतितादात्म्ययोर्विद्ययैव विनिवृत्तिः, कर्मसहिताविद्याजन्यस्य तु विक्षेप[3]स्वरूपस्य कर्मावसानपर्यन्तमवस्थानमित्यविरोध इति भावः ॥ ५३ ॥

टिप्प०—1 एतस्या वृत्ता एककालावच्छेदेन चिदाभास-कूटस्थयोर्भानं न भवति, परं चैतादृशो भेदः—चिदाभासस्तु कूटस्थविषयी भूत्वा भासते, कूटस्थात्मा तु अहंवृत्त्या चिदाभासं भासयित्वा स्वयं प्रकाशमानो भासते । 2 तादात्म्याध्यासस्येत्यर्थः । 3 स्थूलसूक्ष्मशरीररहितचिदाभासस्येत्यर्थः ।

ननु प्रारब्धकर्मणो निमित्तमात्रत्वात्तत्सद्भावमात्रेणोपादाने विनष्टेऽपि कथं कार्यानुवृत्तिरित्याशङ्क्य, शास्त्रान्तरसिद्धदृष्टान्तेन तदनुवृत्तिं संभावयति—

उपादाने विनष्टेऽपि क्षणं कार्यं प्रतीक्षते ।
इत्याहुस्तार्किकास्तद्वदस्माकं किं न संभवेत् ॥ ५४ ॥

उपादान इति ॥ ५४ ॥

ननु तार्किकैः कार्यस्य क्षणमात्रमवस्थानमङ्गीकृतं, न चिरकालमित्याशङ्क्याह—

तन्तूनां दिनसंख्यानां तैस्तादृक् क्षण ईरितः ।
भ्रमस्यासंख्यकल्पस्य योग्यः क्षण इहेष्यताम् ॥ ५५ ॥

तन्तूनामिति । संसारस्यानादिकालमारभ्यानुवृत्तत्वात्तत्संस्कारवशेन कुलालचक्रभ्रमवच्चिरकालानुवृत्तिर्न विरुध्यत इति भावः ॥५५॥

ननु तार्किकैर्यथाऽयुक्तमभिहितं तद्वद्भवतापीत्याशङ्क्य, स्वोक्तौ तैतो वैषम्यं दर्शयति—

विना क्षोदक्षमं मानं तैर्वृथा परिकल्प्यते ।
श्रुतियुक्त्यनुभूतिभ्यो वदतां किं नु दुःशकम् ॥ ५६ ॥

विनेति । क्षोदक्षमं विचारसहं मानं विना, प्रमाणमन्तरेणेत्यर्थः । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' (छा० ६।१४।२) इति श्रुतिः, चक्रभ्रमादिदृष्टान्तो युक्तिः, अनुभूतिर्विद्वदनुभवः, एतेभ्यः प्रमाणेभ्यः किं वक्तुमशक्यमित्यभिप्रायः ॥ ५६ ॥

टिप्प०–1 संसारस्य यः संस्कारः प्रारब्धविक्षेपरूपस्तद्वशेनेति भावः । 2 यद्यपि यस्मिन् क्षणे तन्तुनाशः तस्मिन्नेव क्षणे पटस्यापि नाशो भवतीति दृष्टचरम्, तथापि नैयायिकैरविचारेण तन्तुनाशानन्तरं क्षणमात्रं पटस्थितिः स्वीकृता तद्वदित्यर्थः । 3 नैयायिकेभ्य इत्यर्थः ।

प्रकृतमनुसरति—

आस्तां दुस्तार्किकैः साकं विवादः प्रकृतं ब्रुवे ।
स्वाहमोः सिद्धमेकत्वं कूटस्थपरिणामिनोः ॥ ५७ ॥

आस्तामिति । 'स्वयमहं'शब्दार्थयोः[1] कूटस्थपरिणामिनोरेकत्वं भ्रान्त्या सिद्धम् ॥ ५७ ॥

ननु कूटस्थजीवयोरेकत्वं भ्रान्तिसिद्धं चेदिदं भ्रान्तमिति केऽपि कुतो न जानन्तीत्याशङ्क्य, श्रुतितात्पर्यपर्यालोचनशून्यत्वादित्याह—

भ्राम्यन्ते पण्डितंमन्याः सर्वे लौकिकतैर्थिकाः ।
अनादृत्य श्रुतिं मौर्ख्यात्केवलां युक्तिमाश्रिताः ॥ ५८ ॥

भ्राम्यन्ते इति ॥ ५८ ॥

ननु श्रुत्यर्थप्रवक्तारोऽपि केचिदित्थं कुतो न जानन्तीत्याशङ्क्य, तेषां साकल्ये श्रुत्यर्थपर्यालोचनाभावादित्याह—

पूर्वापरपरामर्शविकलास्तत्र केचन ।
वाक्याभासान्स्वस्वपक्षे योजयन्त्यप्यलज्जया ॥ ५९ ॥

पूर्वापरेति ॥ ५९ ॥

तत्र तावत्प्रत्यक्षैकप्रमाणाभ्युपगमेनातिस्थूलत्वाल्लोकायता[2]दिपक्षं प्रथमतोऽनुभाषते—

कूटस्थादिशरीरान्तसंघातस्यात्मतां जगुः ।
लोकायताः पामराश्च प्रत्यक्षाभासमाश्रिताः ॥ ६० ॥

कूटस्थादीति । प्रत्यक्षसिद्धत्वेन देहादेरात्मत्वं पारमार्थिकं स्यादित्याशङ्क्योक्तं—**प्रत्यक्षाभासमिति** ॥ ६० ॥

टिप्प०–1 कूटस्थचिदाभासयो ।   2 लोकायताः=चार्वाकादयो नास्तिकाः ।

ते प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनोऽपि परव्यामोहनाय स्वमतं श्रुतिसिद्ध-मिति दर्शयितुं वाक्यमप्युदाहरन्तीत्याह—

श्रौतीकर्तुं स्वपक्षं ते कोशमन्नमयं तथा ।
विरोचनस्य सिद्धान्तं प्रमाणं प्रतिजज्ञिरे ॥ ६१ ॥

श्रौतीकर्तुमिति । कोशमन्नमयमिति शब्देन अन्नमयकोशप्रतिपादकं 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' (तैत्ति० २।१।१) इत्यादिवाक्यं लक्ष्यते । विरोचनस्य सिद्धान्तमिति तत्सिद्धान्तप्रतिपादकं 'आत्मैव देहमयः' इत्यादिवाक्यं लक्ष्यते । एतद्वाक्यद्वयं प्रमाणत्वेन प्रतिजानन्त एव, न तूपपादयितुं क्षमाः, प्रकरणविरोधादिति भावः ॥ ६१ ॥

अस्मिन्मते दोषदर्शनपुरःसरं मतान्तरमुत्थापयति—

जीवात्मनिर्गमे देहमरणस्यात्र दर्शनात् ।
देहातिरिक्त एवात्मेत्याहुर्लोकायताः परे ॥ ६२ ॥

जीवात्मेति ॥ ६२ ॥

कीदृशो देहातिरिक्त आत्मा, केन वा प्रमाणेनावगम्यत इत्याशङ्कायामाह—

प्रत्यक्षत्वेनाभिमताहंधीर्देहातिरेकिणम् ।
गमयेदिन्द्रियात्मानं वच्मीत्यादिप्रयोगतः ॥ ६३ ॥

प्रत्यक्षत्वेनेति । 'अहं वच्मि, अहं पश्यामि'इत्यादिप्रयोगदर्शनात् देहातिरिक्ताहंबुद्धिगम्यानीन्द्रियाण्यात्मेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

नन्विन्द्रियाणामचेतनानां कथमात्मत्वमित्याशङ्क्य, श्रुतिष्विन्द्रियसंवादश्रवणादचेतनत्वमसिद्धमित्याह—

वागादीनामिन्द्रियाणां कलहः श्रुतिषु श्रुतः ।
तेन चैतन्यमेतेषामात्मत्वं तत एव हि ॥ ६४ ॥

वागादीनामिति । चेतनत्वस्यैवात्मलक्षणत्वात् चेतनानामिन्द्रियाणां आत्मत्वमुचितमित्याह—**आत्मत्वमिति** ॥ ६४ ॥

मतान्तरमुत्थापयितुं—

हैरण्यगर्भाः प्राणात्मवादिनस्त्वेवमूचिरे ।
चक्षुराद्यक्षलोपेऽपि प्राणसत्त्वे तु जीवति ॥ ६५ ॥

हैरण्यगर्भा इति ॥ ६५ ॥

प्राणस्यात्मत्वे श्रौतलिङ्गानीति दर्शयति—

प्राणो जागर्ति सुप्तेऽपि प्राणश्रैष्ठ्यादिकं श्रुतम् ।
कोशः प्राणमयः सम्यग्विस्तरेण प्रपञ्चितः ॥ ६६ ॥

प्राण इति । 'प्राणादय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति' (प्रश्नो० ४।३) इत्यादिना प्राणजागरणं श्रूयते 'तत्प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठत्तदुक्थमभवत्तदेतदुक्थम्' इति प्राणस्य श्रैष्ठ्यादिकं श्रूयते । 'अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः' (तैत्ति० २।२) इत्यादिना प्राणमयः । कोशः प्रपञ्चितः । 'आदि'शब्देन प्राणसंवादप्रवेशादिकं ग्राह्यम् ॥ ६६ ॥

प्राणादप्यान्तरस्य मनसः आत्मत्ववादिनो मतं दर्शयति—

मन आत्मेति मन्यन्त उपासनपरा जनाः ।
प्राणस्याभोक्तृता स्पष्टा भोक्तृत्वं मनसस्ततः ॥ ६७ ॥

मन आत्मेतीति । प्राणस्यानात्मत्वे युक्तिमाह—**प्राणस्येति** ॥ ६७ ॥

टिप्प०–1 इन्द्रियगणः सुषुप्तौ लीनः सन् जागरिते प्राणात् उदतिष्ठत् । उत्तिष्ठतीन्द्रियगणो यस्मात्तदुक्थम्–तस्मात् प्राणस्य उक्थं=श्रेष्ठम् इति संज्ञेति भावः ।

मनस आत्मत्वे युक्तिप्रतिपादिकां श्रुतिमाह—

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
श्रुतो मनोमयः कोशस्तेनात्मेतीरितं मनः ॥ ६८ ॥

मन एवेति । 'तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः' (तैत्ति० २।२) इति श्रुत्यन्तरं दर्शयति—**श्रुत इति** । फलितमाह—**तेनेति** ॥ ६८ ॥

मनसोऽप्यान्तरस्य विज्ञानस्य आत्मत्ववादिनो बौद्धस्य मतं दर्शयति—

विज्ञानमात्मेति पर आहुः क्षणिकवादिनः ।
यतो विज्ञानमूलत्वं मनसो गम्यते स्फुटम् ॥ ६९ ॥

विज्ञानमिति । विज्ञानस्यान्तरत्वे युक्तिमाह—**यत इति** ॥ ६९ ॥

'विज्ञानमनः'शब्दवाच्यस्यान्तःकरणस्यैकत्वात् कथं मनोविज्ञानयोः कार्यकारणभाव इत्याशङ्क्य, तमुपपादयितुं तयोर्भेदं तावद्दर्शयति—

अहंवृत्तिरिदंवृत्तिरित्यन्तःकरणं द्विधा ।
विज्ञानं स्यादहंवृत्तिरिदंवृत्तिर्मनो भवेत् ॥ ७० ॥

अहंवृत्तिरिति ॥ ७० ॥

तयोः कार्यकारणभावमाह—

अहंप्रत्ययबीजत्वमिदंवृत्तेरिति स्फुटम् ।
अविदित्वा स्वमात्मानं बाह्यं वेत्ति न तु क्वचित् ॥७१॥

अहंप्रत्ययबीजत्वमिति । तदेवोपपादयति—**अविदित्वेति** । अहंवृत्त्युदयाभावे इदंवृत्त्यनुदयादनयोः कार्यकारणभाव इत्यर्थः ॥ ७१

तस्य विज्ञानस्य क्षणिकत्वेऽनुभवं प्रमाणयति—

क्षणे क्षणे जन्मनाशावहंवृत्तेर्मितौ[1] यतः ।
विज्ञानं क्षणिकं तेन स्वप्रकाशं स्वतो मितेः ॥ ७२ ॥

क्षण इति । क्षणिकत्वमुपपाद्य, स्वप्रकाशत्वमुपपादयति—स्वप्रकाशमिति । स्वेनैव प्रमितत्वादित्यर्थः ॥ ७२ ॥

विज्ञानस्यात्मत्वे आगमः प्रमाणमित्याह—

विज्ञानमयकोशोऽयं जीव इत्यागमा जगुः ।
सर्वसंसार एतस्य जन्मनाशसुखादिकः ॥ ७३ ॥

विज्ञानमयेति । 'तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः' (तैत्ति० २।२), 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' (तैत्ति० २।५।१) इत्यादिवाक्यं विज्ञानस्यात्मत्वप्रतिपादकमिति भावः ॥ ७३ ॥

बौद्धावान्तरभेदस्य शून्यवादिनो मतं दर्शयति—

विज्ञानं क्षणिकं नात्मा विद्युदभ्रनिमेषवत्[2] ।
अन्यस्यानुपलब्धत्वाच्छून्यं माध्यमिका जगुः ॥ ७४ ॥

विज्ञानमिति ॥ ७४ ॥

तत्र श्रुतिमाह—

असदेवेदमित्यादाविदमेव श्रुतं ततः ।
ज्ञानज्ञेयात्मकं सर्वं जगद्भ्रान्तिप्रकल्पितम् ॥ ७५ ॥

[3]असदेवेदमितीति । शून्यस्यैव तद्रूपत्वे[4] प्रतीयमानस्य जगतः का गतिरित्यत आह—ज्ञानेति ॥ ७५ ॥

पाठा०—१ '०र्मितौ यत.'.

टिप्प०—1 तथा चेदमनुमानम्—विज्ञानं स्वप्रकाशं भवितुमर्हति; प्रमाविषयत्वादिति । 2 विद्युच्चाकचक्यवत् । 3 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' (छा० ६।२।१) इति श्रुतिवाक्यादाविति भावः । 4 आत्मरूपत्वे इत्यर्थः ।

तदेतन्मतं दूषयति—

निरधिष्ठानविभ्रान्तेरभावादात्मनोऽस्तिता ।
शून्यस्यापिससाक्षित्वादन्यथा नोक्तिरस्य ते ॥ ७६ ॥

निरधिष्ठानेति । निःस्वरूपस्य शून्यस्याधिष्ठानत्वायोगान्निरधिष्ठानस्य भ्रमस्यानुपपत्तेर्जगत्कल्पनाधिष्ठानस्यात्मनः सत्ताऽभ्युपगन्तव्या । किंच शून्यवादिनोऽपि शून्यसाक्षित्वेनावश्यमात्माऽभ्युपगन्तव्यः । अन्यथा तस्यानभ्युपगमे अस्य शून्यस्योक्तिः शून्यमित्यभिधानं ते बौद्धस्य तव मते न सिध्येदिति भावः ॥ ७६ ॥

कस्तर्ह्यात्मेत्यत आह—

अन्यो विज्ञानमयत आनन्दमय आन्तरः ।
अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति वैदिकदर्शनम् ॥ ७७ ॥

अन्य इति । 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' (तैत्ति० २।५), 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन' (कठ० ६।१०) इति च श्रुतिसद्भावात् 'आनन्दमय आत्माऽभ्युपगन्तव्यः' इति वैदिकदर्शनं वैदिकसिद्धान्तः ॥ ७७ ॥

एवमात्मस्वरूपे विप्रतिपत्तिं प्रदर्श्य, तत्परिमाणविशेषेऽपि वादिविप्रतिपत्तिं दर्शयति—

अणुर्महान् मध्यमो वेत्येवं तत्रापि वादिनः ।
बहुधा विवदन्ते हि श्रुतियुक्तिसमाश्रयात् ॥ ७८ ॥

अणुरिति ॥ ७८ ॥

टिप्प०–1 तथा हि—जगत्कल्पनाधिष्ठानं किं शून्यमेवोतान्यत्? शून्यमेवेति चेत् शून्यस्याभावरूपत्वात् अभावस्याधिष्ठानं क्वापि न दृष्टम्; अतो न शून्यस्य जगत्कल्पनाधिष्ठानता–इति ।

तत्राणुत्ववादिनस्तावद्दर्शयति—

अणुं वदन्त्यान्तरालाः सूक्ष्मनाडीप्रचारतः ।
रोम्णः सहस्रभागेन तुल्यासु प्रचरत्ययम् ॥ ७९ ॥

अणुमिति । अणुत्वाभिधाने हेतुमाह—सूक्ष्मेति । तदुपपादयति—रोम्ण इति । नाडीष्विति शेषः । सूक्ष्मासु नाडीषु संचारोऽणुत्वमन्तरेण न घटत इत्यभिप्रायः ॥ ७९ ॥

अणुत्वे किं प्रमाणमित्यत आह—

अणोरणीयानेषोऽणुः सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं त्विति ।
अणुत्वमाहुः श्रुतयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८० ॥

अणोरिति । 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' (श्वे० ३।२०), 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः' (मुण्ड० ३।१।९), 'सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यम्' इत्यादि श्रुतय इत्यर्थः ॥ ८० ॥

श्रुत्यन्तरमुदाहरति—

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।
भागो जीवः स विज्ञेय इति चाहाऽपरा श्रुतिः ॥ ८१ ॥

वालाग्रेति ॥ ८१ ॥

मध्यमपरिमाणवादिनो मतं दर्शयति—

दिगम्बरा मध्यमत्वमाहुरापादमस्तकम् ।
चैतन्यव्याप्तिसंदृष्टेरानखाग्रश्रुतेरपि ॥ ८२ ॥

टिप्प०—1 तत्र—आत्मनः परिमाण-विशेषवादिनो रामानुज-माध्वयोश्च मध्ये। 2 ननु आत्मनो मध्यमत्वं कथं नांगीक्रियते ? इत्यत आह—आत्मनो मध्यमत्वं यद्यंगीक्रियेत तर्हि सूक्ष्मनाडीसंचारो नैव संभवेत् । संचारस्तु स्वप्नादौ दृश्यते; अतः स्वप्ने स सूक्ष्मनाडीषु याति, अत अणुरेवात्मा इति सुवचम् । 3 'वालाग्रशतभागस्य' (श्वे० ५।९) इति श्वेताश्वतरोपनिषच्छ्रुतिमित्यर्थः ।

दिगम्बरा इति । तत्रोपपत्तिमाह—आपादेति । 'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः' (बृ० १।४।७) इति श्रुतिरप्यत्र प्रमाणमित्याह—आनखाग्रेति ॥ ८२ ॥

ननु मध्यमपरिमाणत्वे श्रुतिसिद्धो नाडीप्रचारो न घटते इत्याशङ्क्याह—

सूक्ष्मनाडीप्रचारस्तु सूक्ष्मैरवयवैर्भवेत् ।
स्थूलदेहस्य हस्ताभ्यां कञ्चुकप्रतिमोकवत् ॥ ८३ ॥

सूक्ष्मनाडीति । यथा देहावयवयोर्हस्तयोः कञ्चुकप्रवेशेन देहस्य कञ्चुकप्रवेशस्तद्वदात्मावयवानां सूक्ष्माणां नाडीषु प्रचारेणात्मनोऽपि प्रचार उपचर्यत इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

नन्वात्मनो नियतमध्यमपरिमाणत्वे कर्मवशान्न्यूनाधिकशरीरप्रवेशो न घटत इत्याशङ्क्यावयवागमापायाभ्यामात्मनो नियतमध्यमपरिमाणत्वाद्देहवदुभयं न विरुध्यत इत्याह—

न्यूनाधिकशरीरेषु प्रवेशोऽपि गमागमैः ।
आत्मांशानां भवेत्तेन मध्यमत्वं विनिश्चितम् ॥ ८४ ॥

न्यूनाधिकेति । फलितमाह—तेनेति ॥ ८४ ॥

आत्मनः सावयवत्वे घटादिवदनित्यत्वप्रसङ्गेनैतद्दूषयति—

सांशस्य घटवन्नाशो भवत्येव तथा सति ।
कृतनाशाऽकृताभ्यागमयोः को वारको भवेत् ॥ ८५ ॥

सांशस्येति । भवतु, को दोषस्तत्राह—तथा सतीति । कृतयोः पुण्यपापयोर्भोगमन्तरेण नाशः कृतनाशः, अकृतयोरकस्मात्फलदातृ-

---

टिप्प०—1 आगमः=उत्पत्तिः, अपायः=नाशः । 2 न्यूनाधिकशरीरप्रवेशः ।

त्वमकृताभ्यागमः, एतद्दोषद्वयमात्मनोऽनित्यत्वाभ्युपगमे भवेदिति भावः ॥ ८५ ॥

अतः परिशेषादात्मनो विभुत्वं सिद्धमित्याह—

तस्मादात्मा महानेव नैवाणुर्नापि मध्यमः ।
आकाशवत्सर्वगतो निरंशः श्रुतिसंमतः ॥ ८६ ॥

तस्मादिति । तत्र प्रमाणमाह—**आकाशवदिति** । 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' (गौड० ३।३) 'निष्कलं निष्क्रियं' (श्वे० ६।१९) इत्याद्यागमः प्रमाणमित्यर्थः ॥ ८६ ॥

एवमात्मनो विभुत्वं प्रसाध्य, तस्य चिद्रूपं निश्चेतुं तावद्वादिविप्रतिपत्तिं दर्शयति—

इत्युक्त्वा तद्विशेषे तु बहुधा कलहं ययुः ।
अचिद्रूपोऽथ चिद्रूपश्चिदचिद्रूप इत्यपि ॥ ८७ ॥

इत्युक्त्वेति ॥ ८७ ॥

अचिद्रूपत्ववादिनो मतं दर्शयति—

प्राभाकरास्तार्किकाश्च प्राहुरस्याचिदात्मताम् ।
आकाशवद्द्रव्यमात्मा शब्दवत्तद्गुणश्चितिः ॥ ८८ ॥

प्राभाकरा इति । तत्प्रक्रियामनुभाषते—**आकाशवद्द्रव्यमिति** । आत्मा द्रव्यं भवितुमर्हति; गुणवत्त्वात्, आकाशवत्, इति अनुमानं सूचितम् । आत्मनः पृथिव्यादिभ्यो भेदसाधकं विशेषगुणं दर्शयति—**शब्दवदिति** । आत्मा पृथिव्यादिभ्यो भिद्यते; ज्ञानगुणत्वात्, यत्पृथिव्यादिभ्यो न भिद्यते तद् ज्ञानगुणकमपि न भवति, यथा पृथिव्यादीत्यनुमानं द्रष्टव्यम् ॥ ८८ ॥

तस्यैव विशेषगुणान्तराण्याह—

इच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च धर्माधर्मौ सुखासुखे।
तत्संस्काराश्च तस्यैते गुणाश्चितिवदीरिताः ॥ ८९ ॥

इच्छेति। तत्संस्काराः भावनाः ॥ ८९ ॥

एषां गुणानामुत्पत्तिविनाशकारणमाह—

आत्मनो मनसा योगे स्वादृष्टवशतो गुणाः।
जायन्तेऽथ प्रलीयन्ते सुषुप्तेऽदृष्टसंक्षयात् ॥ ९० ॥

आत्मन इति। स्वादृष्टवशात आत्मनो मनसा योगे इत्यन्वयः ॥९० ॥

आत्मनोऽचिद्रूपत्वे कथं चेतनत्वाभ्युपगम इत्याशङ्क्य, चितिमत्त्वादित्याह—

चितिमत्त्वाच्चेतनोऽयमिच्छाद्वेषप्रयत्नवान्।
स्याद्धर्माधर्मयोः कर्ता भोक्ता दुःखादिमत्त्वतः ॥ ९१ ॥

चितिमत्त्वादिति। आत्मनश्चेतनत्वे हेत्वन्तरमाह—इच्छेति। तस्येश्वराद्वैलक्षण्यमाह—स्यादिति ॥ ९१ ॥

नन्वात्मनो विभुत्वे लोकान्तरगमनादिकं कथं घटेतेत्याशङ्क्यास्मिन् देहे कर्मवशादिच्छाद्युत्पत्तौ सत्यामत्रात्मनोऽवस्थानादिव्यवहार इव कर्मवशाल्लोकान्तरे देहान्तरोत्पत्तौ तदवच्छिन्नात्मप्रदेशे सुखाद्युत्पत्तिवशात्तत्रात्मनो गमनादिकव्यवहार इत्यौपचारिकमात्मनो गमनादिकमित्यभिप्रेत्याह—

यथाऽत्र कर्मवशतः कादाचित्कं सुखादिकम्।
तथा लोकान्तरे देहे कर्मणेच्छादि जन्यते ॥ ९२ ॥

यथाऽत्र कर्मवशत इति ॥ ९२ ॥

---

[1] टिप्प०–1 ते ज्ञानेन सह नवसंख्यादिपञ्चकं चेति चतुर्दशगुणवान् जीव इति मन्यन्ते।

एवं च सर्वगस्यापि संभवेतां गमागमौ ।
कर्मकाण्डः समग्रोऽत्र प्रमाणमिति ते[1]ऽवदन् ॥ ९३ ॥

एवमिति । आत्मनः कर्तृत्वादिधर्मवत्त्वे किं प्रमाणमित्यत आह— **कर्मकाण्ड इति** ॥ ९३ ॥

ननु 'अन्यो विज्ञानमयात् आनन्दमय आन्तरः' (ब्रह्म० ५) इत्यत्रानन्दमयस्यात्मत्वमुक्तम्, इदानीमिच्छादिमानन्यः प्रतिपाद्यतेऽतः पूर्वोत्तरविरोध इत्याशङ्क्याह—

आनन्दमयकोशो यः सुषुप्तौ परिशिष्यते ।
अस्पष्टचित्स आत्मैषां पूर्वकोशोऽस्य ते गुणाः ॥ ९४ ॥

आनन्दमयेति । सुषुप्तावस्पष्टचिद्य आनन्दमयकोशः परिशिष्यते स पूर्वकोशः, श्रौतेषु पञ्चकोशेषु प्रथम एषां प्राभाकरादीनामात्मा । अस्यात्मनस्ते पूर्वोक्ता ज्ञानानन्दादयो गुणा इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

अस्यैवात्मनश्चिदचिद्रूपत्वं भाट्टा वर्णयन्तीत्याह—

गूढं चैतन्यमुत्प्रेक्ष्य जडबोधस्वरूपताम् ।
आत्मनो ब्रुवते भाट्टाश्चिदुत्प्रेक्षोत्थितस्मृतेः ॥ ९५ ॥

गूढमिति । भाट्टा आत्मनो गूढमस्पष्टं चैतन्यमुत्प्रेक्ष्य ऊहित्वा चिज्जडोभयात्मकतां वर्णयन्ति । चैतन्योत्प्रेक्षायां कारणमाह—**चिदुत्प्रेक्षेति** । उत्थितस्मृतेश्चिदुत्प्रेक्षा भवतीति योजना । सुप्तेरुत्थितस्य जायमानात्स्मरणात्सौषुप्तचैतन्यस्योत्प्रेक्षा भवतीत्यर्थः ॥ ९५ ॥

चिदुत्प्रेक्षाप्रकारमेव स्पष्टयति—

जडो भूत्वा तदाऽस्वाप्समिति जाड्यस्मृतिस्तदा ।
विना जाड्यानुभूतिं न कथंचिदुपपद्यते ॥ ९६ ॥

टिप्प०–1 ते=प्राभाकरादयः । 2 मीमांसकाः ।

जडो भूत्वेति । तदा सुषुप्तिकाले जडो भूत्वाऽस्वाप्समित्येवंरूपा जाड्यस्मृतिरुत्थितस्य पुरुषस्य जायमाना सुषुप्तिकालीनजाड्यानुभवमन्तरेण अनुपपद्यमानं तदानींतनजाड्यानुभवं कल्पयतीति भावः ९६

सुषुप्तौ चैतन्यलोपाभावे प्रमाणमाह—

द्रष्टुर्दृष्टेरलोपश्च श्रुतः सुप्तौ ततस्त्वयम् ।
अप्रकाशप्रकाशाभ्यामात्मा खद्योतवद्युतः ॥ ९७ ॥

द्रष्टुरिति । 'नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' (बृ० ४।४।२३) इति श्रुतौ द्रष्टुरात्मनः स्वरूपभूताया दृष्टेर्लोपो न विद्यते; विनाशरहितस्वभावत्वात् । अन्यथा लोपवादिनोऽपि निःसाक्षिकस्य वक्तुमशक्यत्वात्सुषुप्तौ चैतन्यलोपाभावः श्रूयते । ततोऽपि कारणादयमात्मा खद्योतवदस्फुरणस्फुरणाभ्यां युक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

अस्मिन् भाट्टमते दूषणाभिधानपुरःसरं सांख्यमतमुत्थापयति—

निरंशस्योभयात्मत्वं न कथंचिद्घटिष्यते ।
तेन चिद्रूप एवात्मेत्याहुः सांख्यविवेकिनः ॥ ९८ ॥

निरंशस्येति ॥ ९८ ॥

जाड्यस्मृतेस्तर्हि का गतिरित्याशङ्क्याह—

जाड्यांशः प्रकृते रूपं विकारि त्रिगुणं च तत् ।
चितो भोगापवर्गार्थं प्रकृतिः सा प्रवर्तते ॥ ९९ ॥

जाड्यांश इति । तत् प्रकृतिरूपं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकम् । प्रकृतिकल्पनायां प्रयोजनमाह—**चित इति** । चितः पुरुषस्येति यावत् ॥ ९९ ॥

टिप्प०–1 आत्मनश्चैतन्य-जडरूपोभयत्वानंगीकरणेनेत्यर्थः ।

ननु चितोऽसङ्गत्वेन प्रकृतिपुरुषयोरत्यन्तविविक्तत्वात् प्रकृतिप्रवृत्त्या कथं पुरुषस्य भोगापवर्गावित्याशङ्क्य, तयोर्विवेकस्याग्रहणात्पुरुषे भोगापवर्गौ व्यवह्रियेते इत्याह—

असङ्गायाश्चितेर्बन्धमोक्षौ भेदाग्रहान्मतौ ।
बन्धमुक्तिव्यवस्थार्थं पूर्वेषामिव चिद्भिदा ॥ १०० ॥

असङ्गाया इति । तार्किकादिभिरिव सांख्यैरात्मभेदोऽङ्गीक्रियत इत्याह—बन्धमुक्तीति ॥ १०० ॥

प्रकृतिसद्भावे पुरुषस्यासङ्गत्वे च श्रुतिमुदाहरति—

महतः परमव्यक्तमिति प्रकृतिरुच्यते ।
श्रुतावसङ्गता तद्वद॒सङ्गो हीत्यतः स्फुटा ॥ १ ॥

महत इति ॥ १ ॥

एवं जीवविषयां वादिविप्रतिपत्तिं प्रदर्श्येश्वरविषयां तां प्रदर्शयितुं ईश्वररूपं तावत्स्थापयति—

चित्संनिधौ प्रवृत्तायाः प्रकृतेर्हि नियामकम् ।
ईश्वरं ब्रुवते योगाः स जीवेभ्यः परः श्रुतः ॥ २ ॥

चित्संनिधाविति । ननु प्रकृतिपुरुषातिरिक्तेश्वरकल्पनमप्रमाणमित्याशङ्क्याह—स जीवेभ्य इति ॥ २ ॥

तामेवेश्वरसद्भावप्रतिपादिकां (श्वे० ६।४।१०) श्रुतिं पठति—

प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इति हि श्रुतिः ।
आरण्यकेऽसंभ्रमेण ह्यन्तर्याम्युपपादितः ॥ ३ ॥

टिप्प०—1 प्रकृतिपुरुषयोः । 2 नैयायिकानामिवेत्यर्थः । 3 असङ्गो ह्ययं पुरुषः' (बृ० ४।३।१५) इति । 4 पतञ्जलिमुनिप्रणीता योगसूत्रादिग्रन्थाः । 5 बृहदारण्यके (३।७।२)।

प्रधानेति । प्रधानं गुणसाम्यावस्थारूपं, क्षेत्रज्ञा जीवास्तेषां पतिः, गुणाः सत्त्वादयस्तेषामीशो नियामक इत्यर्थः । न केवलमियमेव श्रुतिरीश्वरप्रतिपादिका, अन्तर्यामिब्राह्मणमपीत्याह—आरण्यक इति ॥ ३ ॥

तामेव वादिविप्रतिपत्तिं प्रतिजानीते—

अत्रापि कलहायन्ते वादिनः स्वस्वयुक्तिभिः ।
वाक्यान्यपि यथाप्रज्ञं दार्ढ्यायोदाहरन्ति हि ॥ ४ ॥

अत्रापीति । प्रज्ञामनतिक्रम्य यथाप्रज्ञम् ॥ ४ ॥

इदानीं पतञ्जलिनोक्तमीश्वरप्रतिपादकं 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः' (यो० सू० १।२४) इत्येतत्सूत्रमर्थतः पठति—

क्लेशकर्मविपाकैस्तदाशयैरप्यसंयुतः ।
पुंविशेषो भवेदीशो जीववत्सोऽप्यसङ्गचित् ॥ ५ ॥

क्लेशेति । क्लेशा अविद्यादयः पञ्च, कर्माणि 'कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम्' (यो० सू० ४।७) इति सूत्रितानि, सति मूले तद्विपाका जात्यायुर्भोगा इत्युक्ताः कर्मविपाकाः फलविशेषास्तदाशयास्तेषां संस्कारास्तैः क्लेशादिभिरसंस्पृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरो भवति, सोऽपि जीववदसङ्गश्चिद्रूपश्चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

नन्वसङ्गचिद्रूपत्वे कथं नियन्तृत्वमित्यत आह—

तथापि पुंविशेषत्वाद्घटतेऽस्य नियन्तृता ।
अव्यवस्थौ बन्धमोक्षावापतेतामिहान्यथा ॥ ६ ॥

टिप्प०—1 अविद्याऽस्मिता-राग-द्वेषाऽभिनिवेशाः पञ्च, कर्म=धर्माधर्मौ, तयोः फलं=विपाकः, फलानुकूलाः संस्काराशयाः तैरसंबद्धः पुरुष ईश्वरः इति भावः । 2 कर्मणीत्यर्थः ।

तथापीति । ईश्वरस्य नियन्तृत्वानभ्युपगमे दोषमाह—**अव्यवस्थाविति** ॥ ६ ॥

असङ्गस्येश्वरस्य नियन्तृत्वं निष्प्रमाणकमित्याशङ्क्याह—

भीषाऽस्मादित्येवमादावसङ्गस्य परात्मनः ।
श्रुतं तद्युक्तमप्यस्य क्लेशकर्माद्यसंगमात् ॥ ७ ॥

भीषेति । तन्नियन्तृत्वं श्रुतम् । ननु श्रुतमप्ययुक्तं कथमङ्गीक्रियत इत्यत आह—**युक्तमपीति** । जीवधर्मस्य क्लेशादेरभावादुपपन्नं चेत्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु जीवा अप्यसङ्गचिद्रूपाः क्लेशादिरहिता एव, तथा चेश्वरे को विशेष इत्याशङ्क्य, जीवानां स्वतः क्लेशादिरहितत्वेऽपि बुद्ध्या सह विवेकाग्रहात् क्लेशादिरस्तीति पूर्वोक्तं स्मारयति—

जीवानामप्यसङ्गत्वात्क्लेशादिर्न ह्यथापि च ।
विवेकाग्रहतः क्लेशकर्मादि प्रागुदीरितम् ॥ ८ ॥

जीवानामिति ॥ ८ ॥

तार्किकास्त्वसङ्गस्य नियामकत्वमसहमाना जीवविलक्षणत्वाय ज्ञानादिगुणत्रयं नित्यमङ्गीकुर्वत इत्याह—

नित्यज्ञानप्रयत्नेच्छा गुणानीशस्य मन्वते ।
असङ्गस्य नियन्तृत्वमयुक्तमिति तार्किकाः ॥ ९ ॥

नित्येति ॥ ९ ॥

टिप्प०—1 ईश्वरस्यासंगचिद्रूपत्वेऽपि । 2 'भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥' (तै० २।८, नृ० पू० ता० २।४) इत्यादिश्रुतौ परमात्मनो नियंतृत्वं श्रुतम् ।

नन्विच्छादिगुणकस्य तस्य कथं जीवाद्वैलक्षण्यमित्याशङ्क्य, गुणानां नित्यत्वादेवेति परिहरति—

पुंविशेषत्वमप्यस्य गुणैरेव न चान्यथा ।
सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यादिश्रुतिर्जगौ ॥ ११० ॥

पुंविशेषत्वमिति । गुणानां नित्यत्वे प्रमाणमाह—**सत्येति** ११०

तत्रापि दोषसद्भावात्पक्षान्तरमाह—

नित्यज्ञानादिमत्त्वेऽस्य सृष्टिरेव सदा भवेत् ।
हिरण्यगर्भ ईशोऽतो लिङ्गदेहेन संयुतः ॥ ११ ॥

नित्येति । अस्य हिरण्यगर्भस्य । किं रूपमित्यत आह—**लिङ्गदेहेनेति** । मायोपाधिकः परमात्मा लिङ्गशरीरसमष्ट्यभिमानेन 'हिरण्यगर्भ' इत्युच्यते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

हिरण्यगर्भस्येश्वरत्वे किं प्रमाणमित्यत आह—

उद्गीथब्राह्मणे तस्य माहात्म्यमतिविस्तृतम् ।
लिङ्गसत्त्वेऽपि जीवत्वं नास्य कर्माद्यभावतः ॥ १२ ॥

उद्गीथेति । ननु लिङ्गशरीरयोगे जीवः स्यादित्याशङ्क्य, अविद्याकामकर्माभावान्न जीव इत्याह—**लिङ्गसत्त्वेऽपीति** ॥ १२ ॥

केवलं लिङ्गशरीरस्य स्थूलदेहं विहायानुपलभ्यमानत्वात्स्थूलशरीरसमष्ट्यभिमानी विराडेवेश्वर इत्याह—

स्थूलदेहं विना लिङ्गदेहो न क्वापि दृश्यते ।
वैराजो देह ईशोऽतः सर्वतो मस्तकादिमान् ॥ १३ ॥

स्थूलदेहं विनेति ॥ १३ ॥

तत्सद्भावे प्रमाणमाह—

सहस्रशीर्षेत्येवं च विश्वतश्चक्षुरित्यपि ।
श्रुतमित्याहुरनिशं विश्वरूपस्य चिन्तकाः ॥ १४ ॥

सहस्रशीर्षेतीति । श्रुतं वाक्यमिति शेषः । विश्वरूपस्य चिन्तकाः विराडुपासकाः ॥ १४ ॥

अत्रापि दोषदृष्ट्या देवतान्तरमालम्बत इत्याह—

सर्वतः पाणिपादत्वे कृम्यादेरपि चेशता ।
ततश्चतुर्मुखो देव एवेशो नेतरः पुमान् ॥ १५ ॥

सर्वत इति ॥ १५ ॥

एवं कैरुच्यत इत्यत आह—

पुत्रार्थं तमुपासीना एवमाहुः प्रजापतिः ।
प्रजा असृजतेत्यादिश्रुतिं चोदाहरन्त्यमी ॥ १६ ॥

पुत्रार्थमिति । 'प्रजापतिः प्रजा असृजत' इत्यादिवाक्यं तत्र प्रमाणमाहुरित्याह—**प्रजापतिरिति** ॥ १६ ॥

भागवतमतमाह—

विष्णोर्नाभेः समुद्भूतो वेधाः कमलजस्ततः ।
विष्णुरेवेश इत्याहुर्लोके भागवता जनाः ॥ १७ ॥

विष्णोरिति ॥ १७ ॥

शैवानां मतमाह—

शिवस्य पादावन्वेष्टुं शार्ङ्ग्यशक्तस्ततः शिवः ।
ईशो न विष्णुरित्याहुः शैवा आगममानिनः ॥ १८ ॥

शिवस्येति ॥ १८ ॥

गाणपत्यमतमाह—

पुरत्रयं सादयितुं[1] विघ्नेशं सोऽप्यपूजयत् ।
विनायकं प्राहुरीशं गाणपत्यमते रताः ॥ १९ ॥

पुरत्रयमिति ॥ १९ ॥

टिप्प०—1 जेतुमित्यर्थः ।

उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति—

एवमन्ये स्वस्वपक्षाभिमानेनान्यथान्यथा ।
मन्त्रार्थवादकल्पादीनाश्रित्य प्रतिपेदिरे ॥ १२० ॥

एवमिति । अन्ये भैरवमैरालाद्युपासकाः । अन्यथान्यथावर्णने कारणमाह—स्वस्वेति । तत्र तत्र प्रमाणानि सन्तीति दर्शयति—मन्त्रेति ॥ १२० ॥

एवं कति मतानीत्याशङ्क्य, असंख्यानीत्याह—

अन्तर्यामिणमारभ्य स्थावरान्तेशवादिनः ।
सन्त्यश्वत्थार्कवंशादेः कुलदैवतदर्शनात् ॥ २१ ॥

अन्तर्यामिणमिति । स्थावरेशवादो न क्वापि दृष्टचर इत्याशङ्क्याह—अश्वत्थार्केति ॥ २१ ॥

नन्वेवं मतभेदे कस्योपादेयत्वं, कस्य वा हेयत्वमित्याकाङ्क्षायामाह—

तत्त्वनिश्चयकामेन न्यायागमविचारिणाम् ।
एकैव प्रतिपत्तिः स्यात्साप्यत्र स्फुटमुच्यते ॥ २२ ॥

तत्त्वनिश्चयेति । तत्त्वनिश्चयकामेन तत्त्वनिश्चयेच्छया न्यायागमयोर्विचारणशीलानां पुरुषाणां प्रतिपत्तिरेकैव स्यात् । सा कीदृशीत्यत आह—साप्यत्रेति ॥ २२ ॥

तामेव प्रतिपत्तिं दर्शयितुं तदनुकूलां श्रुतिं पठति—

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ २३ ॥

टिप्प०–1 मारणोच्चाटनवशीकरणादिसिद्धिहेतुः स्वेष्टभैरवादिदेवताया मन्त्रः, भैरवादिदेवतास्तुतिरन्यदेवतानिन्दा वा अर्थवादः, मन्त्रतन्त्रप्रतिपादकग्रन्थः कल्पः, एतानाश्रित्येत्यर्थः । 2 श्वेताश्वतरोपनिषत् (अ० ४।१०) ।

मायां त्विति । मायामेव प्रकृतिं जगदुपादानकारणं विद्यात् जानीयात् । मायिनं तु मायोपाधिकमन्तर्यामिणमेव महेश्वरं मायाधिष्ठातारं निमित्तकारणं जानीयात् । अस्य मायिनो महेश्वरस्याऽवयवभूतैरंशरूपैश्वरात्मकैर्जीवैः कृत्स्नमिदं जगद्व्याप्तमित्यस्याः श्रुतेरर्थः ॥ २३ ॥

एतच्छ्रुत्यनुसारेणेश्वरविषयो निर्णयो युक्त इत्याह—

इति श्रुत्यनुसारेण न्याय्यो निर्णय ईश्वरे ।
तथा सत्यविरोधः स्यात्स्थावरान्तेशवादिनाम् ॥ २४ ॥

इतीति । कुतो युक्त इत्याशङ्क्य, सर्वत्राविरुद्धत्वादित्याह—**तथेति** । सर्वस्यापीश्वरत्वाभ्युपगमान्न केनापि विरोध इति भावः ॥ २४ ॥

ननु जगत्प्रकृतिभूताया मायायाः किं रूपमित्यत आह—

माया चेयं तमोरूपा तापनीये तदीरणात् ।
अनुभूतिं तत्र मानं प्रतिजज्ञे श्रुतिः स्वयम् ॥ २५ ॥

माया चेयमिति । कुत इत्यत आह—**तापनीय इति** । माया च तमोरूपेति तापनीयोपनिषदि[1] तमोरूपत्वस्याभिधानादित्यर्थः । मायायास्तमोरूपत्वे किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायां 'अनुभूतेः' (नृ० उ० ता० ९) इति श्रुतेरेवात्रानुभवः प्रमाणमिति प्रतिजानीत इत्याह—**अनुभूतिमिति** ॥ २५ ॥

तत्र मायायास्तमोरूपत्वे कोऽसावनुभव इत्याकाङ्क्षायां तदेतज्जडं मोहात्मकमिति श्रुतिरेवात्रानुभवं स्पष्टयतीत्याह—

जडं मोहात्मकं तच्चेत्यनुभावयति श्रुतिः ।
आबालगोपं स्पष्टत्वादानन्त्यं तस्य साऽब्रवीत् ॥ २६ ॥

टिप्प०–1 नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषदीत्याशयः ।

जडमिति । 'अनन्तम्' (तै० ब्रह्म० १) इति श्रुत्या सर्वानुभवसिद्धत्वमुच्यत इत्याह—**आबालेति** । जडं मोहं च प्रकृतेः कार्यमिति आबालगोपालादीनां सर्वेषामनुभव इत्यर्थः ॥ २६ ॥

'जड'शब्दस्यार्थमाह—

अचिदात्मघटादीनां यत्स्वरूपं जडं हि तत् ।
यत्र कुण्ठीभवेद्बुद्धिः स मोह इति लौकिकाः ॥ २७ ॥

अचिदात्मेति । 'मोह'शब्दार्थमाह—**यत्रेति** ॥ २७ ॥

उक्तप्रकारेण सर्वानुभवसिद्धत्वलक्षणमानन्त्यं सिद्धमित्याह—

इत्थं लौकिकदृष्ट्यैतत्सर्वैरप्यनुभूयते ।
युक्तिदृष्ट्या त्वनिर्वाच्यं नासदासीदिति श्रुतेः ॥ २८ ॥

इत्थमिति । एतत् जाड्यमोहलक्षणतमोरूपत्वम् । नन्वेवं मायायाः सर्वानुभवसिद्धत्वे घटादिवत् ज्ञानेनानिवर्त्यत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—**युक्तीति** । 'तु'शब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । अनिर्वाच्यं सत्त्वेनासत्त्वेन वा निर्वक्तुमशक्यम् । तत्र किं प्रमाणमित्यत आह—**नासदिति** ॥२८॥

अस्याः श्रुतेरभिप्रायमाह—

नासदासीद्विभातत्वान्नो सदासीच्च बाधनात् ।
विद्यादृष्ट्या श्रुतं तुच्छं तस्य नित्यनिवृत्तितः ॥ २९ ॥

नासदासीदिति । बाधनात् 'नेह नानास्ति किंचन' (बृ० ४।४।१९) इति श्रुत्या निषेधादित्यर्थः । सदसद्रूपत्वं तु विरुद्धत्वादयुक्तम्' इति श्रुत्योपेक्षितम् । एवं युक्तिदृष्ट्याऽनिर्वचनीयत्वं प्रदर्श्य 'तुच्छमिदं रूपमस्य' (नृ० उ० ता० ९) इति श्रुतिर्विद्वदनुभवेन तस्यास्तुच्छत्वं दर्शयतीत्याह—**विद्येति** । तुच्छत्वे हेतुमाह—**तस्येति** ॥ २९ ॥

उपपादितमर्थमुपसंहरति—

तुच्छाऽनिर्वचनीया च वास्तवी चेत्यसौ त्रिधा ।
ज्ञेया माया त्रिभिर्बोधैः श्रौतयौक्तिकलौकिकैः ॥१३०॥

तुच्छेति । श्रौतबोधेन तुच्छा कालत्रयेऽप्यसती, यौक्तिकबोधेनाऽनिर्वचनीया, लौकिकबोधेन वास्तवी चेत्येवं त्रिधा माया ज्ञेयेत्यर्थः ॥ १३० ॥

'अस्य सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयति' (नृ० उ० ता० ९) इति श्रुतेरर्थं अस्याः कृत्यमाह—

अस्य सत्त्वमसत्त्वं च जगतो दर्शयत्यसौ ।
प्रसारणाच्च संकोचाद्यथा चित्रपटस्तथा ॥ ३१ ॥

अस्येति । एकस्या एव मायाया जगत्सत्त्वासत्त्वप्रदर्शकत्वे दृष्टान्तमाह—**प्रसारणादिति** ॥ ३१ ॥

'स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेन' (नृ० उ० ता० ९) इति श्रुत्या मायायाः स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्ये दर्शिते, तत्रोभयत्रोपपत्तिमाह—

अस्वतन्त्रा हि माया स्यादप्रतीतेर्विना चितिम् ।
स्वतन्त्राऽपि तथैव स्यादसङ्गस्यान्यथाकृतेः ॥ ३२ ॥

अस्वतन्त्रेति । स्वभासकचैतन्यं विहाय न प्रकाशते इति अस्वतन्त्रा, असङ्गस्यात्मनोऽन्यथाकरणात् स्वतन्त्राऽपीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अन्यथाकरणमेव स्पष्टयति—

कूटस्थासङ्गमात्मानं जगत्त्वेन करोति सा ।
चिदाभासस्वरूपेण जीवेशावपि निर्ममे ॥ ३३ ॥

कूटस्थासङ्गमिति । 'जीवेशावाभासेन करोति' (नृ० उ० ८) इति श्रुत्युक्तं जीवेश्वरविभागं च करोतीत्याह—**चिदाभासेति** ॥ ३३ ॥

नन्वात्मनोऽन्यथाकरणे कूटस्थत्वहानिः स्यादित्याशङ्क्याह—

कूटस्थमनुपद्रुत्य करोति जगदादिकम् ।
दुर्घटैकविधायिन्यां मायायां का चमत्कृतिः ॥ ३४ ॥

कूटस्थमिति । ननु कूटस्थत्वाविघातेन जगदादिस्वरूपत्वापादनं दुर्घटमित्याशङ्क्य, मायायां दुर्घटैकविधायित्वान्नेदमाश्चर्यकारणमित्याह— दुर्घटेति । अन्यथा मायात्वमेव भज्येतेति भावः ॥ ३४ ॥

मायाया दुर्घटकारित्वस्वभावत्वे दृष्टान्तमाह—

द्रवत्वमुदके वह्नावौष्ण्यं काठिन्यमश्मनि ।
मायाया दुर्घटत्वं च स्वतः सिध्यति नान्यतः ॥ ३५ ॥

द्रवत्वमिति । उदकादीनां द्रवत्वादि यथा स्वाभाविकं तद्वन्मायाया दुर्घटकारित्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु मायाया दुर्घटकारित्वमाश्चर्यकारणं न भवतीत्युक्तमनुपपन्नं, लोके मायायाश्चमत्कारहेतुत्वदर्शनादित्याशङ्क्य, मायायाः प्रयोक्तृत्वसाक्षात्कारपर्यन्तमेवास्या आश्चर्यकारणत्वं नोपरिष्टादित्याह—

न वेत्ति लोको यावत्तां साक्षात्तावच्चमत्कृतिम् ।
धत्ते मनसि पश्चात्तु मायैषेत्युपशाम्यति ॥ ३६ ॥

न वेत्तीति ॥ ३६ ॥

किंच, जगत्सत्यत्ववादिनो नैयायिकादीन्प्रत्येवंविधानि चोद्यानि कर्तव्यानि, न मायावादिनं प्रतीत्याह—

प्रसरन्ति हि चोद्यानि जगद्वस्तुत्ववादिषु ।
न चोदनीयं मायायां तस्याश्चोद्यैकरूपतः ॥ ३७ ॥

प्रसरन्तीति ॥ ३७ ॥

टिप्प०–1 निवर्तेतेत्याशय । 2 यथेन्द्रजालिकं प्रति 'अयमिन्द्रजालकर्ता' इति ज्ञानपर्यन्तमेव यथाऽऽश्चर्यहेतुत्वं तथा साक्षात्कारपर्यन्तमेव मायेत्यर्थः ।

मायावादिनं प्रति चोद्यकरणेऽतिप्रसङ्गमाह—

चोद्येऽपि यदि चोद्यं स्यात्त्वच्चोद्ये चोद्यते मया ।
परिहार्यं ततश्चोद्यं न पुनः प्रतिचोद्यताम् ॥ ३८ ॥

चोद्येऽपीति । तर्हि किं कर्तव्यमित्यत आह—**परिहार्यमिति** ३८

उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—

विस्मयैकशरीराया मायायाश्चोद्यरूपतः ।
अन्वेष्यः परिहारोऽस्या बुद्धिमद्भिः प्रयत्नतः ॥ ३९ ॥

विस्मयेति ॥ ३९ ॥

मायात्वनिश्चये तत्परिहारान्वेषणमुचितम्, स एव नेदानीं सिद्ध इति शङ्कते—

मायात्वमेव निश्चेयमिति चेत्तर्हि निश्चिनु ।
लोकप्रसिद्धमायाया लक्षणं यत्तदीक्ष्यताम् ॥ १४० ॥

मायात्वमिति । मायालक्षणसद्भावान्मायात्वं निश्चीयतामित्यभिप्रायेणाह—**तर्हीति** । किं लक्षणमित्यत आह—**लोकेति** ॥ १४० ॥

तस्या अपि किं लक्षणमित्यत आह—

न निरूपयितुं शक्या विस्पष्टं भासते च या ।
सा मायेतीन्द्रजालादौ लोकाः संप्रतिपेदिरे ॥ ४१ ॥

न निरूपयितुमिति ॥ ४१ ॥

दृष्टान्ते सिद्धं लक्षणं दार्ष्टान्तिके योजयति—

स्पष्टं भाति जगच्चेदमशक्यं तन्निरूपणम् ।
मायामयं जगत्तस्मादीक्षस्वापक्षपाततः ॥ ४२ ॥

स्पष्टमिति ॥ ४२ ॥

टिप्प०–1 मायानिवृत्त्युपायस्यान्वेषणम् । 2 इन्द्रजालस्येत्यर्थः । 3 लोका यथेन्द्रजालादौ संदिग्धा भवन्ति, तथैव माया निरूपयितुमशक्या इत्याशयः ।

जगतोऽशक्यनिरूपणत्वं कथमित्याशङ्क्य, तद्दर्शयति—

निरूपयितुमारब्धे निखिलैरपि पण्डितैः ।
अज्ञानं पुरतस्तेषां भाति कक्षासु[1] कासुचित् ॥ ४३ ॥

निरूपयितुमिति ॥ ४३ ॥

अशक्यनिरूपणत्वमेवोदाहरणेन स्पष्टयति—

देहेन्द्रियादयो भावा वीर्येणोत्पादिताः कथम् ।
कथं वा तत्र चैतन्यमित्युक्ते ते किमुत्तरम् ॥ ४४ ॥

देहेन्द्रियादय इति ॥ ४४ ॥

स्वभाववादी शङ्कते—

वीर्यस्यैष स्वभावश्चेत्कथं तद्विदितं त्वया ।
अन्वयव्यतिरेकौ यौ भग्नौ तौ वन्ध्यवीर्यतः ॥ ४५ ॥

वीर्यस्येति । सिद्धान्ती पृच्छति—कथं तदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जानामीत्याशङ्क्य, व्याप्त्यभावान्नैवमित्याह—अन्वयेति । वन्ध्यवीर्यतः वन्ध्यायां च तत्र वीर्यस्य व्यर्थत्वात् व्याप्तिर्न घटते, यत्र यत्र वीर्यं तत्र तत्र देहादिकमिति नान्वयोऽपि ॥ ४५ ॥

एवं पुनः पुनः पृष्टे सति 'किमपि न जानामि' इत्येवोत्तरं देयमिति फलितमाह—

न जानामि किमप्येतदित्यन्ते शरणं तव ।
अत एव महान्तोऽस्य प्रवदन्तीन्द्रजालताम् ॥ ४६ ॥

न जानामीति ॥ ४६ ॥

टिप्प०–1 कक्षासु=भूमिकासु ।

अचिन्त्यरचनेति । अचिन्त्यरचनाशक्तिमत् यद्बीजं कारणं सैव मायेत्यर्थः । नन्वेवंविधं कारणं क्व दृष्टमित्यत आह—मायेति ॥५१॥

कथं तस्य जगद्बीजत्वमित्यत आह—

जाग्रत्स्वप्नजगत्तत्र लीनं बीज इव द्रुमः ।
तस्मादशेषजगतो वासनास्तत्र संस्थिताः ॥ ५२ ॥

जाग्रदिति । ततः किमित्यत आह—तस्मादिति । यतो जगत्कारणं माया अतोऽशेषजगद्वासनास्तत्र मायायां तिष्ठन्तीत्यर्थः ५२

ततोऽपि किं तत्राह—

या बुद्धिवासनास्तासु चैतन्यं प्रतिबिम्बति ।
मेघाकाशवदस्पष्टचिदाभासोऽनुमीयताम् ॥ ५३ ॥

या बुद्धीति । ननु तासु प्रतिबिम्बोऽस्ति चेत्कुतो नानुभूयत इत्याशङ्क्याऽस्पष्टत्वादित्याह—मेघेति । तर्हि कुतस्तत्सिद्धिरित्यत आह—अनुमीयतामिति ॥ ५३ ॥

ननु मेघांशोदकस्यास्पष्टाकाशप्रतिबिम्बवत्त्वेऽपि तज्जातीयस्य घटोदकस्य स्पष्टाकाशप्रतिबिम्बवतः सद्भावान्मेघाकाशानुमानं घटते, इह तथाविधदृष्टान्ताभावात्कथमनुमानोदय इत्याशङ्क्याऽत्रापि तथाविधदृष्टान्तसंपादनायाह—

साभासमेव तद्बीजं धीरूपेण प्ररोहति ।
अतो बुद्धौ चिदाभासो विस्पष्टं प्रतिभासते ॥ ५४ ॥

साभासमिति । चिदाभासविशिष्टं तदेवाज्ञानं बुद्धिरूपेण परिणममानं विस्पष्टचिदाभासवद्भवतीति भावः । एवं चेदनुमानमत्र सूचितं

टिप्प०–1 सुषुप्तावनुभूयमाने जाग्रत्स्वप्नरूपजगतः बीजे । 2 बुद्धिवासनासु । 3 जलत्वेन मेघांशोदकसमानजातीयस्य । 4 वासनागतचिदाभासे ।

भवति—विमता बुद्धिवासनाश्चित्प्रतिबिम्बवत्यो भवितुमर्हन्ति; बुद्ध्यवस्थाविशेषत्वात्, बुद्धिवृत्तिवदिति ॥ ५४ ॥

एवं जीवेश्वरयोर्मायिकत्वं श्रुत्युक्तमुपपादितमुपसंहरति—

मायाभासेन जीवेशौ करोतीति श्रुतौ श्रुतम् ।
मेघाकाशजलाकाशाविव तौ सुव्यवस्थितौ ॥ ५५ ॥

मायाभासेनेति । ननु जीवेशयोर्मायिकत्वे समाने कथमवान्तरभेदसिद्धिरित्याशङ्क्यास्पष्टस्पष्टोपाधिमत्त्वेन मेघाकाशजलाकाशयोरिव तत्सिद्धिरित्याह—**मेघाकाशेति** ॥ ५५ ॥

ईशस्य मेघाकाशसाम्यं स्फुटीकरोति—

मेघवद्वर्तते माया मेघस्थिततुषारवत् ।
धीवासनाश्चिदाभासस्तुषारस्थखवत्स्थितः ॥ ५६ ॥

मेघवदिति ॥ ५६ ॥

मायाप्रतिबिम्बस्येश्वरत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य, श्रुतिरेवेत्याह—

मायाधीनश्चिदाभासः श्रुतौ मायी महेश्वरः ।
अन्तर्यामी च सर्वज्ञो जगद्योनिः स एव हि ॥ ५७ ॥

मायाधीन इति । न केवलमीश्वरत्वमस्य श्रुतं, अपि त्वन्तर्यामित्वादिकमपि धर्मजातं श्रुतमस्तीत्याह—**अन्तर्यामीति** ॥ ५७ ॥

ननु धीवासनाप्रतिबिम्बस्येश्वरत्वादिकं कथं श्रुतिसिद्धमित्याशङ्क्य, तदुपपादिकां (नृ० उ० ता० १।१) श्रुतिं दर्शयति—

सौषुप्तमानन्दमयं प्रक्रम्यैवं श्रुतिर्जगौ ।
एष सर्वेश्वर इति सोऽयं वेदोक्त ईश्वरः ॥ ५८ ॥

सौषुप्तमिति । 'सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एव' (नृ० पू० ता० ४।१) इत्यादिका श्रुतिः धीवासनाप्रतिबिम्बरूपस्यानन्दमयस्येश्वरत्वादिकं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

टिप्प०–1 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपालः' (बृ० ४।४।२२) इति श्रुतिः ।

नन्वानन्दमयस्य सर्वज्ञत्वादिकमनुभवविरुद्धमित्याशङ्क्याह—

सर्वज्ञत्वादिके तस्य नैव विप्रतिपद्यताम् ।
श्रौतार्थस्यावितर्क्यत्वान्मायायां सर्वसंभवात् ॥ ५९ ॥

सर्वज्ञत्वादिक इति । कुत इत्यत आह—**श्रौतेति** । इतोऽपि न विप्रतिपत्तिः कार्येत्याह—**मायायामिति** ॥ ५९ ॥

नन्वनुकूलयुक्त्यभावे श्रुतिरपि ग्रावप्लववाक्यवदर्थवादः स्यादित्याशङ्क्य, श्रुतिप्रामाण्यसिद्धये सर्वेश्वरत्वादिकमुपपादयति—

अयं यत्सृजते विश्वं तदन्यथयितुं पुमान् ।
न कोऽपि शक्तस्तेनायं सर्वेश्वर इतीरितः ॥ १६० ॥

अयमिति । अयमानन्दमयो यज्जाग्रदादि विश्वं सृजति, तन्न केनाप्यन्यथाकर्तुं शक्यते, अतोऽयं 'सर्वेश्वर' इत्यर्थः ॥ १६० ॥

इदानीं सर्वज्ञत्वमुपपादयति—

अशेषप्राणिबुद्धीनां वासनास्तत्र संस्थिताः ।
ताभिः क्रोडीकृतं सर्वं तेन सर्वज्ञ ईरितः ॥ ६१ ॥

अशेषेति । तत्र सौषुप्तेऽज्ञाने कारणभूते कार्यभूतानां सर्वप्राणिबुद्धीनां वासना निवसन्ति, ताभिश्च वासनाभिः सर्वं जगत् क्रोडीकृतं विषयीकृतं, तेन सर्वबुद्धिवासनावदज्ञानोपाधिकत्वेन 'सर्वज्ञ' उच्यत इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

टिप्प०–1 आनन्दमयस्येत्यर्थः । 2 'ग्रावा न प्लवन्ते' इति वाक्यवदित्यर्थः । अर्थवादो नाम निन्दास्तुतिबोधकवचनम् । स च द्विधा–भूतार्थवादाभूतार्थवाद-भेदात् । स्तुतिवचनं भूतार्थवादः, यथा—वज्री इन्द्रः । 'पाषाणरूपा नौः' इतीदं वाक्यं यथार्थायथार्थबोधकत्वादभूतार्थवाद इति भावः ।

ननु यदि सर्वज्ञत्वमस्ति तर्हि तत् कुतो नानुभूयत इत्याशङ्क्य, तदुपाधीनां वासनानां परोक्षत्वान्नानुभव इत्याह—

वासनानां परोक्षत्वात्सर्वज्ञत्वं नहीक्ष्यते ।
सर्वबुद्धिषु तद्दृष्ट्वा वासनास्वनुमीयताम् ॥ ६२ ॥

वासनानामिति । कथं तर्हि तदवगम इत्याशङ्क्याह—**सर्वबुद्धिष्विति** । सर्वबुद्धिनिष्ठ सर्वज्ञत्वं स्वकारणभूतवासनागतसर्वज्ञत्वपुरःसरं भवितुमर्हति; कार्यनिष्ठधर्मविशेषत्वात्पटगतरूपादिवदित्यर्थः ॥ ६२ ॥

सर्वज्ञत्वमुपपाद्य 'एषोऽन्तर्यामी' (छा० ३।६, बृ० उ० १।१) इति श्रुत्युक्तमन्तर्यामित्वमुपपादयति—

विज्ञानमयमुख्येषु कोशेष्वन्यत्र चैव हि ।
अन्तस्तिष्ठन्यमयति तेनान्तर्यामितां व्रजेत् ॥ ६३ ॥

विज्ञानेति । अन्यत्र पृथिव्यादौ तिष्ठन् यमयति यतस्तेनेत्यन्वयः ६३

अस्मिन्नर्थेऽन्तर्यामिब्राह्मणं कृत्स्नं प्रमाणमिति दर्शयितुं तदेकदेशभूतं 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' (छा० ३।७।२२) इत्यादिवाक्यमर्थतोऽनुक्रामति—

बुद्धौ तिष्ठन्नान्तरोऽस्या धियानीक्ष्यश्च धीवपुः ।
धियमन्तर्यमयतीत्येवं वेदेन घोषितम् ॥ ६४ ॥

बुद्धाविति ॥ ६४ ॥

इदानीमन्तर्यामिब्राह्मणस्य प्रतिपर्यायव्याख्याने ग्रन्थबाहुल्यभयाद्व्याख्यानस्य सर्वपर्यायसंचारित्वसिद्धये 'यः सर्वेषु भूतेषु' इति पर्यायं व्याचक्षाणो 'यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्' (बृ० ३।७।२२) इत्यस्यार्थं दृष्टान्तेनाह—

तन्तुः पटे स्थितो यद्वदुपादानतया तथा ।
सर्वोपादानरूपत्वात्सर्वत्रायमवस्थितः ॥ ६५ ॥

तन्तुरिति ॥ ६५ ॥

टिप्प०—1 बुद्धिकारणभूतेत्यूह्यम् । 2 बुद्धिकार्यनिष्ठेति शेषः ।

ननूपादानतया सर्वत्रायमवस्थितश्चेत् किमिति सर्वत्र नोपलभ्येतेत्याशङ्क्य, सर्वान्तरत्वादित्याह—

पटादप्यान्तरस्तन्तुस्तन्तोरप्यंशुरान्तरः ।
आन्तरत्वस्य विश्रान्तिर्यत्रासावनुमीयताम् ॥ ६६ ॥

पटादपीति । अत्रेदमनुमानम्—आन्तरत्वतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं तारतम्यत्वात्, अणुत्वतारतम्यवदिति ॥ ६६ ॥

नन्वान्तरत्वेऽप्यंश्वादिवदन्तर्यामिणो दर्शनं किं न स्यादित्याशङ्क्य, तेषामिव बाह्यत्वाभावान्न दृश्यत इत्याभिप्रायेणाह—

द्वित्र्यान्तरत्वकक्षाणां दर्शनेऽप्ययमान्तरः ।
न वीक्ष्यते ततो युक्तिश्रुतिभ्यामेव निर्णयः ॥ ६७ ॥

द्वित्र्यान्तरत्वेति । कुतस्तर्हि तन्निर्णय इत्यत आह—**तत इति ।** अचेतनस्य चेतनाधिष्ठानमन्तरेण प्रवृत्त्यनुपपत्तिर्युक्तिः । श्रुतिस्तूदाहृतैव ॥ ६७ ॥

'यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरम्' (बृ० ३।७।१६) इत्यस्यार्थमाह—

पटरूपेण संस्थानात्पटस्तन्तोर्वपुर्यथा ।
सर्वरूपेण संस्थानात्सर्वमस्य वपुस्तथा ॥ ६८ ॥

पटरूपेणेति[1] । पटरूपेणावस्थितस्य तन्तोः पटः शरीरं यथा, एवं सर्वरूपेणावस्थितस्य सर्वशरीरमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

'यः सर्वाणि भूतान्यान्तरो यमयति' (बृ० ३।७।१५) इति वाक्यस्य तात्पर्यं सदृष्टान्तमाह श्लोकद्वयेन—

तन्तोः संकोचविस्तारचलनादौ पटो यथा ।
अवश्यमेव भवति न स्वातन्त्र्यं पटे मनाक् ॥ ६९ ॥

तन्तोरिति ॥ ६९ ॥

टिप्प०–1 'यः सर्वत्र तिष्ठन्' (बृ० ३।७) इति श्रुतिप्रतिपादितं सर्वशरीरत्वमाह—पटरूपेणेति ।

तथाऽन्तर्याम्ययं यत्र यया वासनया यथा ।
विक्रियेत तथाऽवश्यं भवत्येव न संशयः ॥ १७० ॥

तथेति । तन्तुसंकोचादिना पटसंकोचादिर्यथा भवति, एवं पृथिव्यादिषूपादानत्वेन स्थितोऽन्तर्यामी यथा यया वासनया यथा घटादिकार्यरूपेण विक्रियेत तथा तत्कार्यजातमवश्यं भवतीति भावः ॥१७०॥

एवमन्तर्यामिप्रतिपादिकां श्रुतिमुपन्यस्य, [1]स्मृतिमप्युपन्यस्यति—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ७१ ॥

ईश्वर इति ॥ ७१ ॥

'सर्वभूतानाम्' इति पदस्यार्थमाह—

सर्वभूतानि विज्ञानमयास्ते हृदये स्थिताः ।
तदुपादानभूतेशस्तत्र विक्रियते खलु ॥ ७२ ॥

सर्वभूतानीति । ते च हृदयपुण्डरीके स्थिताः । ननु तेषां कुतो हृद्यवस्थानमित्याशङ्क्य, हृद्यन्तर्यामिणो विज्ञानमयाकारेण परिणामादित्याह—**तदुपादानेति** ॥ ७२ ॥

'यन्त्रारूढानि' इत्यत्र 'यन्त्रारोह'शब्दयोरर्थमाह—

देहादिपञ्जरं यन्त्रं तदारोहोऽभिमानिता ।
विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवृत्तिर्भ्रमणं भवेत् ॥ ७३ ॥

देहादीति । 'भ्रामयन्' इति पदे प्र[2]कृत्यर्थमाह—**विहितेति ७३**

इदानीं णिच्प्रत्ययमायापदयोरर्थमाह—

विज्ञानमयरूपेण तत्प्रवृत्तिस्वरूपतः ।
स्वशक्त्येशो विक्रियते मायया भ्रामणं हि तत् ॥ ७४ ॥

विज्ञानमयेति ॥ ७४ ॥

टिप्प०–1 भगवद्गीता अ० १८।३६ । 2 धात्वर्थमित्यर्थः । 'भ्रमु अनवस्थाने' इति धातु०, एवं च प्रवृत्तावनवस्थानत्वमस्त्येवेति भावः ।

श्रौतस्य 'यमयति' इति पदस्याप्ययमेवार्थ इत्याह—

अन्तर्यमयतीत्युक्त्याऽयमेवार्थः श्रुतौ श्रुतः ।
पृथिव्यादिषु सर्वत्र न्यायोऽयं योज्यतां धियां ॥ ७५ ॥

अन्तर्यमयतीति । उक्तव्याख्यानं पर्यायान्तरेष्वतिदिशति—पृथिव्यादिष्विति ॥ ७५ ॥

प्रवृत्तिजातस्य सर्वेश्वराधीनत्वे वचनान्तरमुदाहरति—

जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-
र्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ।
केनापि देवेन हृदि स्थितेन
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥ ७६ ॥

जानामि धर्ममिति ॥ ७६ ॥

ननु प्रवृत्तेरीश्वराधीनत्वे पुरुषप्रयत्नो व्यर्थः स्यादित्याशङ्क्य, पुरुषप्रयत्नस्यापीश्वररूपत्वान्मैवमिति परिहरति—

नार्थः पुरुषकारेणेत्येवं मा शङ्क्यतां यतः ।
ईशः पुरुषकारस्य रूपेणापि विवर्तते ॥ ७७ ॥

नार्थ इति । अर्थः प्रयोजनम् । पुरुषकारः पुरुषप्रयत्नः ॥ ७७ ॥

ननु पुरुषप्रयत्नस्यापीश्वररूपत्वे यमयति भ्रामयतीति प्रतिपादितमन्तर्यामिप्रेरणं वृथा स्यादित्याशङ्क्य, तद्बोधेन स्वात्मासङ्गत्वज्ञानलक्षणफलस्य सत्त्वान्मैवमिति परिहरति—

ईदृग्बोधेनेश्वरस्य प्रवृत्तिर्मैव वार्यताम् ।
तथापीशस्य बोधेन स्वात्मासङ्गत्वधीजनिः ॥ ७८ ॥

ईदृगिति । ईदृग्बोधेनेशस्य पुरुषकारादिरूपेणाप्यवस्थानज्ञानेन प्रवृत्तिः अन्तर्यामिरूपेण प्रेरणा ॥ ७८ ॥

आत्मनोऽसङ्गत्वज्ञानेनापि किं प्रयोजनमित्यत आह—

तावता मुक्तिरित्याहुः श्रुतयः स्मृतयस्तथा ।
श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे इत्यपीश्वरभाषितम् ॥ ७९ ॥

तावतेति । श्रुतिस्मृत्युदितस्यानतिलङ्घनीयत्वे स्मृतिं दर्शयति—**श्रुतिस्मृती इति** ॥ ७९ ॥

श्रुत्यापीश्वरस्य भीतिहेतुत्वमुक्तमित्याह—

आज्ञाया भीतिहेतुत्वं भीषाऽस्मादिति हि श्रुतम् ।
सर्वेश्वरत्वमेतत्स्यादन्तर्यामित्वतः पृथक् ॥ १८० ॥

आज्ञाया इति । ईश्वरस्य भीतिहेतुत्वं किमर्थमुक्तमित्याशङ्क्य, सर्वेश्वरत्वस्यान्तर्यामित्वतः पार्थक्यसिद्धय इति मत्वाह—**सर्वेश्वरत्वमिति** ॥ १८० ॥

बहिरन्तश्चेश्वर एव नियामक इत्यत्र (बृ० ३।८।९) श्रुतिद्वयमाह—

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन इति श्रुतिः ।
अन्तः प्रविष्टः शास्ताऽयं जनानामिति च श्रुतिः ॥८१॥

एतस्येति ॥ ८१ ॥

क्रमप्राप्तस्यैष योनिरित्यर्थमाह—

जगद्योनिर्भवेदेष प्रभवाप्ययकृत्त्वतः ।
आविर्भावतिरोभावावुत्पत्तिप्रलयौ मतौ ॥ ८२ ॥

जगद्योनिरिति । प्रतिज्ञातार्थे 'प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्' (नृ० पू० ता० ३।१) इति वाक्यं हेतुत्वेन योजयति—**प्रभवेति** । प्रभवाप्ययावुत्पत्तिप्रलयौ तत्कर्तृत्वाज्जगद्योनिरित्यर्थः । 'उत्पत्तिप्रलय'-शब्दयोर्विवक्षितमर्थमाह—**आविर्भावेति** । उत्पत्तिप्रलयावाविर्भावतिरोभावौ मताविति योजना ॥ ८२ ॥

टिप्प०—1 आत्मन असङ्गत्वज्ञानेनेत्यर्थः ।

आविर्भावकारित्वं सदृष्टान्तमुपपादयति—

आविर्भावयति स्वस्मिन्विलीनं सकलं जगत् ।
प्राणिकर्मवशादेष पटो यद्वत्प्रसारितः ॥ ८३ ॥

आविर्भावयतीति । यथा संकुचितश्चित्रपटः स्वस्य प्रसारणेन स्वनिष्ठानि चित्राण्याविर्भावयति एवमीशोऽपीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

तस्यैव प्रलयकारणत्वं दर्शयति—

पुनस्तिरोभावयति स्वात्मन्येवाखिलं जगत् ।
प्राणिकर्मक्षयवशात्संकोचितपटो यथा ॥ ८४ ॥

पुनरिति । स एव पटः संकुचिनः चित्राणि यथा तिरोभावयति तद्वदित्यर्थः ॥ ८४ ॥

आविर्भावतिरोभावयोर्दृष्टान्तान्तराणि दर्शयति—

रात्रिघस्रौ सुप्तिबोधावुन्मीलननिमीलने ।
तूष्णींभावमनोराज्ये इव सृष्टिलयाविमौ ॥ ८५ ॥

रात्रिघस्राविति । घस्रोऽहः ॥ ८५ ॥

नन्वीश्वरस्य जगद्योनित्वं किं आरम्भकत्वेन, किं वा तदाकारपरिणामित्वेन ? नाद्यः; अद्वितीयस्यारम्भकत्वायोगात् । न द्वितीयः; निरवयवस्य परिणामासंभवादित्याशङ्क्य, विवर्तवादाश्रयणान्नायं दोष इति परिहरति—

आविर्भावतिरोभावशक्तिमत्त्वेन हेतुना ।
आरम्भपरिणामादिचोद्यानां नात्र संभवः ॥ ८६ ॥

आविर्भावेति ॥ ८६ ॥

नन्वेक एवेश्वरः कथं चेतनाचेतनजगदुपादानं भविष्यतीत्याशङ्क्य, उपाधिप्राधान्येनाचेतनोपादानं चित्प्राधान्येन चेतनोपादानं च भविष्यतीत्याह—

अचेतनानां हेतुः स्याज्जाड्यांशेनेश्वरस्तथा ।
चिदाभासांशतस्त्वेष जीवानां कारणं भवेत् ॥ ८७ ॥

अचेतनानामिति ॥ ८७ ॥

ननु मायाविन ईश्वरस्य जगत्कारणत्वप्रतिपादनमनुपपन्नं; **सुरेश्वराचार्यैः** परमात्मन एव तदभिधानादिति शङ्कते द्वाभ्याम्—

तमःप्रधानः क्षेत्राणां चित्प्रधानश्चिदात्मनाम् ।
परः कारणतामेति भावनाज्ञानकर्मभिः ॥ ८८ ॥
इति वार्तिककारेण जडचेतनहेतुता ।
परमात्मन एवोक्ता नेश्वरस्येति चेच्छृणु ॥ ८९ ॥

तमःप्रधान इति । तमःप्रधानः तमोगुणप्रधानमायोपाधिकः क्षेत्राणां शरीरादीनां भावनाज्ञानकर्मभिः भावना संस्कारः, ज्ञानं देवताध्यानादि, कर्म पुण्यापुण्यलक्षणं तैर्निमित्तभूतैरित्यर्थः ॥८८–८९॥

'त्वं'पदार्थ इव 'तत्'पदार्थेऽप्यधिष्ठानारोपयोरन्योन्याध्यासस्य विवक्षितत्वान्नैवमिति परिहरति—

अन्योन्याध्यासमत्रापि जीवकूटस्थयोरिव ।
ईश्वरब्रह्मणोः सिद्धं कृत्वा ब्रूते सुरेश्वरः ॥ १९० ॥

अन्योन्याध्यासमिति ॥ १९० ॥

ननु **सुरेश्वराचार्यै**रीश्वरब्रह्मणोरन्योन्याध्यासः सिद्धवत्कृत्य व्यवहृत इति कुतोऽवगम्यत इत्याशङ्क्य, श्रुत्यर्थपर्यालोचनवशादिति दर्शयितुं (तै० २।१।१) श्रुतिमर्थतः पठति—

सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्म तस्मात्समुत्थिताः ।
खंवाय्वग्निजलोर्व्योषध्यन्नदेहा इति श्रुतिः ॥ ९१ ॥

टिप्प०—1 परमात्मन एव जगत्कारणत्वं वर्तत इति कथनमसंगतमित्याशयः ।

सत्यमिति ॥ ९१ ॥

भवत्वेषा श्रुतिः, अनया कथमन्योन्याध्यासावगतिरित्यत आह—

आपातदृष्टितस्तत्र ब्रह्मणो भाति हेतुता ।
हेतोश्च सत्यता तस्मादन्योन्याध्यास इष्यते ॥ ९२ ॥

आपातेति । तत्र तस्यां श्रुतौ सत्यादिलक्षणस्य निर्गुणब्रह्मणो जगत्कारणत्वं जगत्कारणस्य मायाधीनचिदाभासस्य च सत्यत्वमापाततः प्रतीयमानमन्योन्याध्यासमन्तरेण न घटत इति भावः ॥ ९२ ॥

एवमन्योन्याध्याससिद्धमीश्वरब्रह्मणोरेकत्वं पूर्वत्रोदाहृतं घट्टितपट-दृष्टान्तस्मारणेन द्रढयति—

अन्योन्याध्यासरूपोऽसावन्नलिप्तपटो यथा ।
घट्टितेनैकतामेति तद्वद्भ्रान्त्यैकतां गतः ॥ ९३ ॥

अन्योन्येति ॥ ९३ ॥

भ्रान्त्यैकत्वापत्तौ दृष्टान्तमभिधाय आपातदर्शिनां भेदाप्रतीतौ पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तान्तरं दर्शयति—

मेघाकाशमहाकाशौ विविच्येते न पामरैः ।
तद्वद्ब्रह्मेशयोरैक्यं पश्यन्त्यापातदर्शिनः ॥ ९४ ॥

मेघाकाशेति । तद्वत् ब्रह्मेशयोरैक्यं पश्यन्ति, न भेदमित्यर्थः ९४

कुतस्तर्हि ब्रह्मेशयोर्भेदावगतिरित्यत आह—

उपक्रमादिभिर्लिङ्गैस्तात्पर्यस्य विचारणात् ।
असङ्गं ब्रह्म मायावी सृजत्येष महेश्वरः ॥ ९५ ॥

उपक्रमेति । 'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादो-पपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥' इत्युक्तैः षड्भिर्लिङ्गैः श्रुतितात्पर्याव-धारणे सति ब्रह्मासङ्गं मायावी स्रष्टेत्यवगम्यत इति शेषः ॥ ९५ ॥

श्रुतावुपक्रमोपसंहारैकरूपप्रदर्शनेनोक्तं ब्रह्मणोऽसङ्गत्वं स्पष्टयति—

सत्यं ज्ञानमनन्तं चेत्युपक्रम्योपसंहृतम् ।
यतो वाचो निवर्तन्त इत्यसङ्गत्वनिर्णयः ॥ ९६ ॥

सत्यमिति । अतोऽसङ्गत्वनिर्णयो भवतीति शेषः ॥ ९६ ॥

मायाविन ईश्वरस्य स्रष्टृत्वप्रतिपादिकां श्रुतिमर्थतो दर्शयति—

मायी सृजति विश्वं संनिरुद्धस्तत्र मायया ।
अन्य इत्यपरा ब्रूते श्रुतिस्तेनेश्वरः सृजेत् ॥ ९७ ॥

मायीति । 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः' (श्वे० ४।१०) इति श्रुतिरीश्वरस्य स्रष्टृत्वं जीवस्य तत्र जगति बद्धत्वं च दर्शयतीति भावः ॥ ९७ ॥

एवमानन्दमयस्येश्वरस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपाद्य, तस्माज्जगदुत्पत्तिप्रकारमाह—

आनन्दमय ईशोऽयं बहु स्यामित्यवैक्षत ।
हिरण्यगर्भरूपोऽभूत्सुप्तिः स्वप्नो यथा भवेत् ॥ ९८ ॥

आनन्दमय इति । ईक्षित्वा च हिरण्यगर्भरूपोऽभूदित्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—**सुप्तिरिति** ॥ ९८ ॥

'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१) इत्यादौ क्रमेण सृष्टिश्रवणात् 'इदं सर्वमसृजत' (तै० २।६) इति युगपच्छ्रवणाच्च कस्योपादेयत्वं, कस्य वा हेयत्वमित्याशङ्कायां श्रुतियुक्त्युपेतत्वादुभयं ग्राह्यमित्याह—

क्रमेण युगपद्वैषा सृष्टिर्ज्ञेया यथाश्रुति ।
द्विविधश्रुतिसद्भावाद्द्विविधस्वप्नदर्शनात् ॥ ९९ ॥

क्रमेणेति । एषा जगत्सृष्टिर्द्विविधश्रुतिसद्भावात् क्रमेण युगपद्वा यथाश्रुति ज्ञेयेति योजना । तैत्रोपपत्तिः–**द्विविधस्वप्नदर्शनादिति** । लोके क्रमयुक्तस्य चाक्रमयुक्तस्य च स्वप्नपदार्थजातस्य दर्शनादिति भावः ॥ ९९ ॥

हिरण्यगर्भस्य स्वरूपं निरूपयति—

सूत्रात्मा सूक्ष्मदेहाख्यः सर्वजीवघनात्मकः ।
सर्वाहंमानधारित्वात्क्रियाज्ञानादिशक्तिमान् ॥ २०० ॥

सूत्रात्मेति । सूत्रात्मा पटे सूत्रमिव जगत्यनुस्यूत आत्मा स्वरूपं यस्य स सूक्ष्मदेह इत्याख्या यस्य स तथाविधः सर्वजीवघनात्मकः सर्वेषां जीवानां लिङ्गशरीरोपाधिकानां घनात्मकः समष्टिस्वरूपः । तत्र हेतुः—**सर्वाहंमानेति** । सर्वेषु व्यष्टिलिङ्गशरीरेषु अहंमानवत्त्वादिति भावः । इच्छाज्ञानक्रियाशक्तिमांश्च ॥ २०० ॥

हिरण्यगर्भावस्थायां जगत्प्रतीतौ दृष्टान्तमाह—

प्रत्यूषे वा प्रदोषे वा मग्नो मन्दे तमस्ययम् ।
लोको भाति यथा तद्वदस्पष्टं जगदीक्ष्यते ॥ १ ॥

प्रत्यूष इति । प्रत्यूष उषःकालः ॥ १ ॥

एवं लोकप्रसिद्धदृष्टान्तमभिधाय, 'यथा धौतः' (प्र० ६।२) इति पूर्वोक्तश्लोकेऽभिहितं लाञ्छितं पटं दृष्टान्तयति—

सर्वतो लाञ्छितो मष्या यथा स्याद्घट्टितः पटः ।
सूक्ष्माकारैस्तथेशस्य वपुः सर्वत्र लाञ्छितम् ॥ २ ॥

सर्वत इति । यथा घट्टितः पटो मषीमयैराकारविशेषैर्लाञ्छितो भवति, तथा मायिन ईश्वरस्य वपुः अपञ्चीकृतभूतकार्यैर्लिङ्गशरीरैर्लाञ्छितमित्यर्थः ॥ २ ॥

टिप्प०–1 तत्र=जगत्सर्जने । 2 हिरण्यगर्भावस्थायामित्यर्थः ।

बुद्ध्यारोहाय वैभवात् दृष्टान्तान्तरमाह—

सस्यं वा शाकजातं वा सर्वतोऽङ्कुरितं यथा ।
कोमलं तद्वदेवैष पेलवो जगदङ्कुरः ॥ ३ ॥

सस्यं वेति ॥ ३ ॥

एवं सूत्रात्मस्वरूपं विशदीकृत्य, तस्यैवावस्थाभेदं पञ्चीकृतभूतकार्योपाधिकं विराजं दृष्टान्तत्रयेण विशदयति—

आतपाभातलोको वा पटो वा वर्णपूरितः ।
सस्यं वा फलितं यद्वत्तथा स्पष्टवपुर्विराट् ॥ ४ ॥

आतपेति । सूर्योदयानन्तरमातपेन प्रकाशितो लोक आतपाभातलोकः ॥ ४ ॥

तत्सद्भावे प्रमाणमाह—

विश्वरूपाध्याय एष उक्तः सूक्तेऽपि पौरुषे ।
धात्रादिस्तम्बपर्यन्तानेतस्यावयवान्विदुः ॥ ५ ॥

विश्वरूपेति । विश्वरूपाध्यायादौ कीदृग्रूपमुदितमित्याकाङ्क्षायां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तजगद्रूपमुदितमित्याह—**धात्रादीति** ॥ ५ ॥

एतावता प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्याऽन्तर्यामिप्रभृतिकुद्दालकादिपर्यन्तं वस्तुजातं प्रत्येकमीश्वरत्वेन पूज्यतामित्याह—

ईशसूत्रविराड्वेधोविष्णुरुद्रेन्द्रवह्नयः ।
विघ्नभैरवमैरालमारिकायक्षराक्षसाः ॥ ६ ॥
विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा गवाश्वमृगपक्षिणः ।
अश्वत्थवटचूताद्या यवव्रीहितृणादयः ॥ ७ ॥

टिप्प०–1 हिरण्यगर्भः । 2 मृदुल इत्यर्थः । 'पेलवं मृदुलं तनु' इत्यमरः । 3 विराड्रूपभावे इत्यर्थः । 4 विराट् । 5 स्तम्बो नाम सूक्ष्मतमः कीटविशेषः । 6 देवी ।

जलपाषाणमृत्काष्ठवास्याकुद्दालकादयः ।
ईश्वराः सर्व एवैते पूजिताः फलदायिनः ॥ ८ ॥

ईशेत्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ ६–८ ॥

'ते यथा यथोपासते तदेव भवति' इति श्रुतिः तत्तत्पूजातस्तत्फल-सद्भावे प्रमाणमित्याह—

यथा यथोपासते तं फलमीयुस्तथा तथा ।
फलोत्कर्षापकर्षौ तु पूज्यपूजानुसारतः ॥ ९ ॥

यथा यथेति । ननु सर्वेषामीश्वरत्वे फलवैषम्यं कुत इत्याशङ्क्य, पूज्यानामधिष्ठानानां पूजनानामर्चादीनां च सात्त्विकादिभेदेन वैषम्यमित्याह—**फलोत्कर्षेति** ॥ ९ ॥

सांसारिकफलसिद्धिरेवं भवतु, मुक्तिः कस्योपासनाद्भवतीत्याशङ्क्य, ज्ञानव्यतिरेकेण केनापि न भवतीत्याह—

मुक्तिस्तु ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानादेव न चान्यथा ।
स्वप्रबोधं विना नैव स्वस्वप्नो हीयते यथा ॥ २१० ॥

मुक्तिरिति । तत्र दृष्टान्तमाह—**स्वप्रबोधमिति** । स्वजागरण-मन्तरेण स्वनिद्राकल्पितस्वप्नो यथा न निवर्तते तथा ब्रह्मतत्त्वज्ञानमन्त-रेण तदज्ञानकल्पितः स्वसंसारो न निवर्तत इति भावः ॥ २१० ॥

ननु द्वैतनिवृत्तिलक्षणाया मुक्तेः स्वप्नदृष्टान्तेन तत्त्वबोधसाध्यत्वा-भिधानमनुपपन्नम्; निवर्त्यस्य द्वैतस्य स्वप्नतुल्यत्वाभावादित्याशङ्क्यान्य-थाग्रहणरूपत्वेन स्वप्नतुल्यत्वमस्त्येव; 'त्रयमप्येतत्[3]सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रम्' (नृ० उ० 1) इति श्रुत्याऽभिहितत्वान्मैवमित्याह—

टिप्प०—1 वास्या=तक्ष्णः करणं काष्ठछिदायाः प्रसिद्धम्, 'वाकस' इति दाक्षिणात्याः। 2 अत एवोक्तं वार्तिककारैः—'भावनाजं फलं यत्स्यात् यच्च स्यात् कर्मणः फलम् । न तत् स्थास्त्रिवति विज्ञेयं पण्यस्त्री संगतं यथा ॥' इति । 3 जाग्रदित्यर्थः ।

अद्वितीयब्रह्मतत्त्वे स्वप्नोऽयमखिलं जगत् ।
ईशजीवादिरूपेण चेतनाचेतनात्मकम् ॥ ११ ॥

अद्वितीयेति । ईशजीवादिरूपेण वर्तमानं चेतनाचेतनात्मकं यदखिलं जगदस्त्ययमद्वितीयब्रह्मतत्त्वे स्वप्न इति योजना ॥ ११ ॥

नन्वीशजीवयोर्ब्रह्माभिन्नयोः कथं जगदन्तःपातित्वमित्याशङ्क्य, तयोर्मायाकल्पितत्वेन जगदन्तःपातित्वमित्याह—

आनन्दमयविज्ञानमयावीश्वरजीवकौ ।
मायया कल्पितावेतौ ताभ्यां सर्वं प्रकल्पितम् ॥ १२ ॥

आनन्दमयेति ॥ १२ ॥

'ताभ्यां सर्वं प्रकल्पितम्' इत्युक्तं, तत्र केन कियत् कल्पितमित्याकाङ्क्षायामाह—

ईक्षणादिप्रवेशान्ता सृष्टिरीशेन कल्पिता ।
जाग्रदादिविमोक्षान्तः संसारो जीवकल्पितः ॥ १३ ॥

ईक्षणादीति । 'स ईक्षत लोकान्नु सृजा' (ऐ० ४।१।२) इत्यादिकया 'एतया[1] द्वारा प्रापद्यत' (ऐ० ४।३।१२) इत्यन्तया श्रुत्या प्रतिपादिता सृष्टिरीश्वरकर्तृका । 'तस्य त्रयं[2] आवसथाः' (ऐ० ४।३।१२) इत्यादिकया 'स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत्' (ऐ० ४।३।१३) इत्यन्तया श्रुत्या प्रतिपादितः संसारो जीवकर्तृक इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु ब्रह्मण एव पारमार्थिकत्वे वादिनां जीवेश्वरतत्त्वविषया विप्रतिपत्तिः कुत इत्याशङ्क्य, श्रुतिसिद्धतत्त्वज्ञानशून्यत्वादित्याह—

अद्वितीयं ब्रह्मतत्त्वमसङ्गं तन्न जानते ।
जीवेशयोर्मायिकयोर्वृथैव कलहं ययुः ॥ १४ ॥

टिप्प०—1 मूर्धस्थच्छिद्रद्वारेण शरीरे जीवरूपेण प्राविशदित्यर्थः। 2 जाग्रदादयः।

अद्वितीयमिति ॥ १४ ॥

जीवेश्वरविषयाया वादिविप्रतिपत्तेः अज्ञानमूलत्वे तथाविधतत्त्वेन ते बोधनीया इत्याशङ्क्य, वृथाश्रमत्वान्नेत्याह—

ज्ञात्वा सदा तत्त्वनिष्ठाननुमोदामहे वयम् ।
अनुशोचाम एवान्यान्न भ्रान्तैर्विवदामहे ॥ १५ ॥

ज्ञात्वेति ॥ १५ ॥

ईश्वरे जीवे च भ्रान्त्या विप्रतिपन्नान् वादिनो विभज्य दर्शयति—

तृणार्चकादियोगान्ता ईश्वरे भ्रान्तिमाश्रिताः ।
लोकायतादिसांख्यान्ता जीवे विभ्रान्तिमाश्रिताः ॥१६॥

तृणेति ॥ १६ ॥

कुतो भ्रान्तत्वं तेषामित्यत आह—

अद्वितीयब्रह्मतत्त्वं न जानन्ति यदा तदा ।
भ्रान्ता एवाखिलास्तेषां क्व मुक्तिः क्वेह वा सुखम् ॥ १७

अद्वितीयेति । ततः किं तत्राह—तेषामिति । परिगृहीतपक्षप्रतिपादनाभिनिवेशेन चित्तविश्रान्त्यभावान्नैहिकमपि सुखं तेषामित्याह—क्वेह वेति ॥ १७ ॥

ननु तेषां ब्रह्मविद्याभावेऽपि इतरविद्याप्रयुक्त उत्तमाधमभावो दृश्यते, उत्तमत्वप्रयुक्तं सुखं केषांचित्स्यादित्याशङ्क्य, तस्य मुमुक्षुभिरनादरणीयत्व दृष्टान्तेनाह—

उत्तमाधमभावश्चेत्तेषां स्यादस्तु तेन किम् ।
स्वप्नस्थराज्यभिक्षाभ्यां न बुद्धः स्पृश्यते खलु ॥ १८ ॥

उत्तमाधमेति ॥ १८ ॥

टिप्प०—1 अन्यात्=विषयिपुरुषात् । 2 अर्चका=शिला ।

जीवेश्वरवादयोर्मुक्तिहेतुत्वाभावान्न मुमुक्षुभिस्तत्र मतिर्निवेशनीयेत्युपसंहरति—

तस्मान्मुमुक्षुभिर्नैव मतिर्जीवेशवादयोः ।
कार्या किंतु ब्रह्मतत्त्वं विचार्य बुध्यतां च तत् ॥ १९ ॥

तस्मादिति । तर्हि किं कर्तव्यमित्याशङ्क्य, श्रुतिविचारेण ब्रह्मबोध एव कर्तव्य इत्याह—**किंत्विति** ॥ १९ ॥

ननु ब्रह्मतत्त्वनिश्चयाय तयोः स्वरूपं हेयत्वेन[1] ज्ञातव्यमित्याशङ्क्य, तथात्वे जीवेशवादयोरेव बुद्धिर्न परिसमापनीयेत्याह—

पूर्वपक्षतया तौ चेत्तत्त्वनिश्चयहेतुताम् ।
प्राप्नुतोऽस्तु निमज्जस्व तयोर्नैतावताऽवशः ॥ २२० ॥

पूर्वपक्षतयेति । एतावता पूर्वपक्षतया तत्त्वनिर्णयहेतुत्वसंभवेन तयोर्जीवेशवादयोरेवावशो विवेकज्ञानशून्यो न निमज्जस्वेति योजना ॥ २० ॥

ननु सांख्ययोगशास्त्रोक्तयोर्जीवेशयोः शुद्धचिद्रूपत्वेन भवद्भिरप्युपादेयत्वान्न तयोः पूर्वपक्षत्वमिति शङ्कते—

असङ्गचिद्विभुर्जीवः सांख्योक्तस्तादृगीश्वरः ।
योगोक्तस्तत्त्वमोरर्थौ शुद्धौ ताविति चेच्छृणु ॥ २१ ॥

असङ्गचिदिति । सांख्ययोगशास्त्रोक्तयोर्जीवेशयोः शुद्धचिद्रूपत्वेऽपि तयोर्वास्तवभेदस्य तैरङ्गीकारान्नायमस्मत्सिद्धान्त इत्याह—**शृण्विति** २१

न तत्त्वमोरुभावर्थावस्मत्सिद्धान्ततां गतौ ।
अद्वैतबोधनायैव सा कक्षा[2] काचिदिष्यते ॥ २२ ॥

टिप्प०—1 हेयत्वेन ज्ञातव्यत्वे । 2 कक्षा=अवस्था ।

न तत्त्वमोरिति । तत्त्वंपदयोरुभावर्थावस्मत्सिद्धान्तत्वं न गताविति योजना । ननु 'कूटस्थ-ब्रह्म'शब्दाभ्यां शुद्धौ तत्त्वंपदार्थौ भवद्भिरपि भिन्नौ निरूपिताविद्याशङ्क्याह—**अद्वैतबोधनायैवेति** । लोकप्रसिद्ध-भेदनिरासद्वारा तदैक्यप्रतिपादनायैव तौ[2] भेदेनानूदितौ, नतु तयोर्भेदः प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ २२ ॥

तर्हि पदार्थशोधनं किमर्थमित्यत आह—

अनादिमायया भ्रान्ता जीवेशौ सुविलक्षणौ ।
मन्यन्ते तद्व्युदासाय केवलं शोधनं तयोः ॥ २३ ॥

अनादीति । अत्र 'माया'शब्देन स्वाश्रयव्यामोहिका अविद्या लक्ष्यते । तया विपरीतज्ञानं प्राप्ताः कर्तृत्वादिमत्त्वं जीवस्य, सर्वज्ञत्वा-दिगुणयोगित्वं चेश्वरस्य पारमार्थिकं मन्यन्ते, [3]अतस्तन्निवृत्त्यर्थमेव शोधनं क्रियत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

पदार्थशोधनप्रकारमेव दिदर्शयिषुस्तदुपायत्वेन पूर्वोक्तदृष्टान्तं स्मारयति—

अत एवात्र दृष्टान्तो योग्यः प्राक् सम्यगीरितः ।
घटाकाशमहाकाशजलाकाशाभ्रखात्मकः ॥ २४ ॥

अत एवेति । यतः [4]पदार्थशोधनं कर्तव्यमत एवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

पदार्थशोधनप्रकारमाह—

जलाभ्रोपाध्यधीने ते जलाकाशाभ्रखे तयोः ।
आधारौ तु घटाकाशमहाकाशौ सुनिर्मलौ ॥ २५ ॥

टिप्प०—1 कूटस्थब्रह्मैक्यप्रतिपादनायेत्यर्थः । 2 ब्रह्मकूटस्थौ । 3 जीववृत्तिकर्तृत्वेश्वरनिष्ठसर्वज्ञत्वादिगुणयोगित्वनिवृत्त्यर्थमेवेत्यर्थः । 4 अत्रायं विवेकः—घटाकाशस्थानीयः कूटस्थः, महाकाशस्थानीयं ब्रह्म, जलाकाशस्थानीयो जीवः, मेघाकाशस्थानीय ईश्वर इति ।

जलाभ्रेति । ये जलाकाशाभ्रखे ते जलाभ्रोपाध्यधीनत्वादपारमार्थिके, तयोराधारभूतौ घटाकाशमहाकाशौ सुनिर्मलौ । जलाद्युपाधिनिरपेक्षाकाशमात्ररूपावित्यर्थः ॥ २५ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

एवमानन्दविज्ञानमयौ मायाधियोर्वशौ ।
तदधिष्ठानकूटस्थब्रह्मणी तु सुनिर्मले ॥ २६ ॥

एवमिति[1] ॥ २६ ॥

ननु पदार्थद्वयशोधनकक्षोपयोगित्वेनापि सांख्ययोगमतद्वयमङ्गीकार्यमिति चेदल्पमिदमुच्यते, इतरेषामपि[2] शास्त्राणां तत्तत्कक्षोपयोगित्वेनास्माभिरभ्युपेयत्वादित्याह—

एतत्कक्षोपयोगेन सांख्ययोगौ मतौ यदि ।
देहोऽन्नमयकक्षत्वादात्मत्वेनाभ्युपेयताम् ॥ २७ ॥

एतदिति ॥ २७ ॥

कुतस्तर्हि सांख्ययोगयोर्वेदान्तविरोधित्वमित्याशङ्क्य, जीवभेद-जगत्सत्यत्वेश्वरतां[3]टस्थ्यलक्षणेंऽशे इत्याह—

आत्मभेदो जगत् सत्यमीशोऽन्य इति चेत्त्रयम् ।
त्यज्यते तैस्तदा सांख्ययोगवेदान्तसंमतिः ॥ २८ ॥

आत्मभेद[4] इति ॥ २८ ॥

टिप्प०–1 अत्रायं विवेक.—जीवेश्वरावविद्याविद्योपाधिवशगौ, अविद्यावशगो जीव., विद्यावशग ईश्वर., जीवाधिष्ठानं कूटस्थः, ईशाधिष्ठानं ब्रह्म, ते तु निर्मले इति । अत्र 'अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत्' (छा० ६ । १२ । १-३) इत्यादि श्रुतिः संवादित्वेनोक्ता । 2 चार्वाकादीनाम् । 3 अत्र ताटस्थ्यं नाम जीवजगद्भ्यामीश्वरस्य भिन्नता । 4 अत्रायं विवेकः—आत्मभेदः साङ्ख्ययोगयोः संमतः, जगत्सत्यत्वमपि द्वयोः, परं ईश्वरो जीवजगद्भ्यां भिन्नः केवल इति योगस्य मतम् ।

ननु जीवस्यासङ्गत्वज्ञानादेव मुक्तिसिद्धेः किमद्वैतबोधेनेत्याशङ्क्य, अद्वैतज्ञानमन्तरेणासङ्गत्वादिकं न संभाव्यत इत्यभिसंधिं हृदि निधायोत्तरमाह—

जीवोऽसङ्गत्वमात्रेण कृतार्थ इति चेत्तदा ।
स्रक्चन्दनादिनित्यत्वमात्रेणापि कृतार्थता ॥ २९ ॥

जीव इति ॥ २९ ॥

अभिसंधिमाविष्करोति—

यथा स्रगादिनित्यत्वं दुःसंपाद्यं तथात्मनः ।
असङ्गत्वं न संभाव्यं जीवतोर्जगदीशयोः ॥ ३० ॥

यथेति । जीवितोर्विशेष्यविशेषणाकारेण भासमानयोः ॥ ३० ॥

[1]असंभवमेव स्पष्टयति—

अवश्यं प्रकृतिः सङ्गं पुरेवापादयेत्तथा ।
नियच्छत्येतमीशोऽपि कोऽस्य मोक्षस्तथा सति ॥ ३१ ॥

अवश्यमिति । फलितमाह—**कोऽस्येति** ॥ ३१ ॥

सङ्गनियमनयोरविवेककार्यत्वात् विवेकज्ञानेन चाविवेकनिवृत्तौ कुतः पुन सङ्गादुत्पत्तिरिति शङ्कते—

अविवेककृतः सङ्गो[2] नियम[3]श्चेति चेत्तदा ।
बलादापतितो मायावादः सांख्यस्य दुर्मतेः ॥ ३२ ॥

अविवेकेति । एवं सति [4]अपसिद्धान्तापात इति परिहरति—**बलादिति** । अयं भावः—अविवेको नाम किं विवेकाभावः, किं वा तदन्यः, उत तद्विरोधः ? नाद्यः; अभावमात्रस्य [5]भावकार्यजनकत्वा-

टिप्प०—1 जीवेश्वरसत्त्वे आत्मन असङ्गताया असंभवमित्यर्थः । 2 सङ्गः=अभ्यासः । 3 नियमः=प्रेरणा । 4 सांख्यस्येत्यूह्यम् । 5 सङ्गनियम रूपेति शेषः ।

योगात् । न द्वितीयः; विवेकादन्यस्य घटादेः सङ्गहेतुत्वादर्शनात् । तृतीये[1] तु तस्य भावरूपाज्ञानत्वमेवेति मायावादप्रसङ्ग[2] इति ॥ ३२ ॥

अद्वैताभ्युपगमे बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेरात्मभेदोऽङ्गीकर्तव्य इति चोदयति—

बन्धमोक्षव्यवस्थार्थमात्मनानात्वमिष्यताम् ।
इति चेन्न यतो माया व्यवस्थापयितुं क्षमा ॥ ३३ ॥

बन्धमोक्षेति । एकस्याप्यात्मनो मायया बन्धमोक्षव्यवस्थोपपत्तेर्नैवमिति परिहरति—**न यत इति** ॥ ३३ ॥

मायापि कथं व्यवस्थापयेदित्याशङ्क्य, तस्या दुर्घटकारित्वस्वाभाव्यादित्याह—

दुर्घटं घटयामीति विरुद्धं किं न पश्यसि ।
वास्तवौ बन्धमोक्षौ तु श्रुतिर्न सहतेतराम् ॥ ३४ ॥

दुर्घटमिति । बन्धस्याविद्यकत्वेऽपि मोक्षो वास्तवोऽभ्युपेतव्य इत्याशङ्क्य, श्रुतिविरोधान्नैवमित्याह—**वास्तवाविति** । न सहतेतराम्, अतितरां नैव सहत इत्यर्थः । बन्धमिव मोक्षमपि वास्तवं न सहत इति भावः ॥ ३४ ॥

मोक्षादेर्वास्तवत्वप्रतिषेधिकां श्रुतिं पठति—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ३५ ॥

न निरोध इति । निरोधो नाशः, उत्पत्तिर्देहसंबन्धः, बद्धः सुखदुःखादिधर्मवान्, साधकः श्रवणाद्यनुष्ठाता, मुमुक्षुः साधनचतुष्टयसंपन्नः, मुक्तः निवृत्ताविद्यः, इत्येतत्सर्वं वस्तुनो नास्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

टिप्प०–1 अविवेकविरोधित्वे त्वविवेकस्येत्यर्थः । 2 सांख्यमते इति शेषः ।

एवं जीवेश्वरादिभेदस्य मायामयत्वमुपपादितमुपसंहरति—

मायाख्यायाः कामधेनोर्वत्सौ जीवेश्वरावुभौ ।
यथेच्छं पिबतां द्वैतं तत्त्वं त्वद्वैतमेव हि ॥ ३६ ॥

मायाख्याया इति ॥ ३६ ॥

ननु जीवेश्वरयोर्मायिकत्वेन तद्भेदस्य मिथ्यात्वेऽपि कूटस्थब्रह्मणोः पारमार्थिकत्वेन तद्भेदोऽपि पारमार्थिकः स्यात् इत्याशङ्क्य, भेदप्रयोजकस्य स्वरूपवैलक्षण्यस्याभावान्नैवमिति परिहरति—

कूटस्थब्रह्मणोर्भेदो नाममात्रादृते नहि ।
घटाकाशमहाकाशौ वियुज्येते नहि क्वचित् ॥ ३७ ॥

कूटस्थेति । नाममात्राद्भेदप्रतीतावपि वस्तुतो भेदाभावे दृष्टान्तं पूर्वोक्तं स्मारयति—**घटाकाशेति** ॥ ३७ ॥

एवं भेदस्य मिथ्यात्वसमर्थनेन किं फलमित्याह—

यद्द्वैतं श्रुतं सृष्टेः प्राक् तदेवाद्य चोपरि ।
मुक्तावपि वृथा माया भ्रामयत्यखिलाञ्जनान् ॥ ३८ ॥

यद्द्वैतमिति । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छा० ६।२।१) इति श्रुतौ यदद्वितीयं ब्रह्म प्रतिपादितं, तदेव कालत्रयेऽप्यबाध्यत्वेन वास्तवं, न भेद इति भावः । कुतस्तर्हि सर्वैर्भेदाभिनिवेशः क्रियत इत्यत आह—**वृथा मायेति** । तत्त्वज्ञानरहितत्वादभिनिवेशं कुर्वन्तीति भावः ॥ ३८ ॥

ननु प्रपञ्चस्य मायामयत्वं तत्त्वस्याद्वितीयत्वं च ये वर्णयन्ति तेऽपि संसारवन्तो दृश्यन्ते, अतस्तत्त्वज्ञानेन किं प्रयोजनमिति शङ्कते—

ये वदन्तीत्थमेतेऽपि भ्राम्यन्तेऽविद्ययाऽत्र किम् ।
न यथापूर्वमेतेषामत्र भ्रान्तेरदर्शनात् ॥ ३९ ॥

टिप्प०—1 प्रलयकालेऽपीत्यर्थः । 2 दृश्यमिथ्यात्वेऽद्वैतात्मत्वे च ।

ये वदन्तीति । कर्मवशात्केषांचिद्व्यवहारे सत्यपि पूर्ववदभिनिवेशाभावान्नैवमिति परिहरति—**न यथेति** ॥ ३९ ॥

ज्ञानिनां भ्रान्त्यभावं दर्शयितुं अज्ञानिनां निश्चयं तावदाह—

ऐहिकामुष्मिकः सर्वः संसारो वास्तवस्ततः ।
न भाति नास्ति चाद्वैतमित्यज्ञानिविनिश्चयः ॥ २४० ॥

ऐहिकेति । इह लोके भव ऐहिकः पुत्रकलत्रादिपोषणरूपः, अमुष्मिन्परलोके भव आमुष्मिकः स्वर्गसुखाद्यनुभवरूपः ॥ २४० ॥

तत्त्वविनिश्चयस्य ततो वैलक्षण्यं दर्शयति—

ज्ञानिनो विपरीतोऽस्मान्निश्चयः सम्यगीक्ष्यते ।
स्वस्वनिश्चयतो बद्धो मुक्तोऽहं चेति मन्यते ॥ ४१ ॥

ज्ञानिनामिति । अद्वैतं पारमार्थिकं भाति च संसारस्त्वपारमार्थिक इति निश्चय इत्यर्थः । ततः किमित्याशङ्क्य, स्वस्वनिश्चयानुसारेण फलं भवतीत्याह—**स्वस्वेति** ॥ ४१ ॥

अद्वैतं भातीत्युक्तिः शास्त्रत एव, नानुभवतः; अतो न तन्निश्चय इति शङ्कते—

नाद्वैतमपरोक्षं चेन्न चिद्रूपेण भासनात् ।
अशेषेण न भातं चेद्द्वैतं किं भासतेऽखिलम् ॥ ४२ ॥

नाद्वैतमिति । अनुभवागोचरत्वमसिद्धमिति परिहरति—**न चिद्रूपेणेति** । 'घटः स्फुरति, पटः स्फुरति' इति घटादिष्वनुस्यूतस्फुरणरूपेण भानादित्यर्थः । ननु चिद्रूपत्वस्य भानेऽपि तत्कात्स्न्र्येन न प्रतीयत इति शङ्कते—**अशेषेणेति** । साकल्येन भानाभावो द्वैतेऽपि समान इत्याह—**द्वैतं किमिति** ॥ ४२ ॥

टिप्प॰—1 सिद्धान्तिसमर्थनमेतत् ।

एवं दोषसाम्यमभिधाय परिहारसाम्यमाह—

दिङ्मात्रेण विभानं तु द्वयोरपि समं खलु ।
द्वैतसिद्धिवदद्वैतसिद्धिस्ते तावता न किम् ॥ ४३ ॥

दिङ्मात्रेणेति । दिङ्मात्रेणैकदेशेन, द्वयोर्द्वैताद्वैतयोरित्यर्थः । एतावता कथं परिहारसाम्यमित्याशङ्क्याह—**द्वैतसिद्धिवदिति** । ते तव पक्षे तावता एकदेशप्रतीतिसद्भावेन द्वैतसिद्धिवत् द्वैतनिश्चय इव अद्वैतसिद्धिरद्वैतनिश्चयोऽपि किं न भवति ? किंतु भवत्येवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

पूर्ववादी प्रकारान्तरेणाद्वैतासिद्धिं शङ्कते—

द्वैतेन हीनमद्वैतं द्वैतज्ञाने कथं त्विदम् ।
चिद्भानं त्वविरोध्यस्य द्वैतस्यातोऽसमे उभे ॥ ४४ ॥

द्वैतेनेति । अद्वैतं द्वैतरहितं तयोः[1] परस्परविरोधात्तथा सति द्वैतप्रतीतावद्वैतं न संभवतीत्यर्थः । ननु तर्हि द्वैतस्याप्यद्वैतविरोधित्वादद्वैते प्रतिभासमाने द्वैतस्यासिद्धिरिति चोद्यं समानमित्याशङ्क्याह पूर्ववादी—**चिद्भानं त्विति** । भवन्मते चिद्रूपप्रतीतेरेवाद्वैतप्रतीतित्वात्तस्याश्च द्वैतविरोधित्वाभावान्नोभयोः साम्यमिति भावः ॥ ४४ ॥

प्रतीयमानस्यापि द्वैतस्य वास्तवत्वाभावान्न वास्तवाद्वैतविघातित्वमिति परिहरति सिद्धान्ती—

एवं तर्हि शृणु द्वैतमसन्मायामयत्वतः ।
तेन[2] वास्तवमद्वैतं परिशेषा[3]द्विभासते ॥ ४५ ॥

टिप्प०—1 तयो =द्वैताद्वैतयो । 2 तेन=द्वैतस्य मायामयत्वेन । 3 प्रासद्वैतप्रतिषेधेऽन्यत्रातिव्याप्तिराहित्यात् शिष्यमाणेऽद्वैते संप्रत्ययः निश्चयः परिशेषः । यथा दशपुरुषसमूहे एकेन पृष्टम्—'एतेषु कः राजा ?' इति । तदा केनचित्पुंसा 'नायं राजा, नाप्ययम्' इति नवानां प्रतिपुरुषनिषेधे कृते परिशेषात् 'दशमो राजा' सिद्धस्तस्मात् ।

एवमिति । प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे संप्रत्ययः परिशेषः ॥ ४५ ॥

परिशेषप्रकारमेव दर्शयति—

अचिन्त्यरचनारूपं मायैव सकलं जगत् ।
इति निश्चित्य वस्तुत्वमद्वैते परिशेष्यताम् ॥ ४६ ॥

अचिन्त्येति । न चिन्त्या अचिन्त्या, अचिन्त्या रचना रूपं यस्य तत्तथाविधं सकलं जगत् मायैव मिथ्यैवेत्यनेन प्रकारेणानिर्वचनीयत्वान्मिथ्यात्वं द्वैतस्य निश्चित्य वास्तवमद्वैतं परिशेष्यतामित्यर्थः ॥ ४६ ॥

नन्वेवमद्वैतनिश्चये कृतेऽपि पुनःपुनर्द्वैतसत्यत्वं पूर्ववासनया भातीत्याशङ्क्य, तन्निवृत्तये पुनः पुनर्मिथ्यात्वं विचारयेदित्याह—

पुनर्द्वैतस्य वस्तुत्वं भाति चेत्त्वं तथा पुनः ।
परिशीलय को वात्र प्रयासस्तेन ते वद ॥ ४७ ॥

पुनर्द्वैतस्येति । 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्' (ब्र० सू० ४।१।१) इति चतुर्थाध्याये आत्मनः श्रवणाद्यावर्तनस्य विहितत्वादभ्यासेनेति भावः ॥ ४७ ॥

कियन्तं कालमित्थं विचारणीयमित्याशङ्क्य, 'तत्रापरोक्षविद्याप्तौ विचारोऽयं समाप्यते' (प्र० ६।१९) इति विचारकालावधेरुक्तत्वान्नाद्वैतविचारेऽयं खेदो युक्तः, किंतु द्वैतप्रतिभास एव युक्त इत्याह—

कियन्तं कालमिति चेत्खेदोऽयं द्वैत इष्यताम् ।
अद्वैते तु न युक्तोऽयं सर्वानर्थनिवारणात् ॥ ४८ ॥

कियन्तमिति ॥ ४८ ॥

नन्वेवमद्वैतात्मतत्त्वापरोक्षज्ञानवत्यपि मयि क्षुत्पिपासानर्थस्य परिदृश्यमानत्वादनर्थनिवारकत्वमात्मज्ञानस्यासिद्धमिति शङ्कते—

क्षुत्पिपासादयो दृष्टा यथापूर्वं मयीति चेत् ।
मच्छब्दवाच्येऽहंकारे दृश्यन्तां नेति को वदेत् ॥ ४९ ॥

क्षुत्पिपासादय इति । किं मच्छब्दवाच्येऽहंकारे दृश्यन्ते, उत मच्छब्दोपलक्षिते चिदात्मनि ? इति विकल्प्य, आद्यमङ्गीकरोति—**मच्छब्दवाच्य इति ।** न द्वितीयः; तस्यासङ्गत्वादविषयत्वाच्चेति बहिरेव द्रष्टव्यम् ॥ ४९ ॥

वस्तुतस्तत्प्रतीत्यभावेऽपि भ्रान्त्या तत्प्रसक्तिः स्यादिति शङ्कते—

चिद्रूपेऽपि प्रसज्येरंस्तादात्म्याध्यासतो यदि ।
माऽध्यासं कुरु किंतु त्वं विवेकं कुरु सर्वदा ॥ २५० ॥

चिद्रूपेऽपीति । एवं तर्ह्यनर्थहेतोरध्यासस्य निवृत्तये सदा विवेकः क्रियतामित्याह—**माऽध्यासमिति** ॥ २५० ॥

अनादिवासनावशात्पुनरध्यासागमने तन्निवृत्तये विवेक एवावर्तनीयः, नोपायान्तरमित्याह—

झटित्यध्यास आयाति दृढवासनयेति चेत् ।
आवर्तयेद्विवेकं च दृढं वासयितुं सदा ॥ ५१ ॥

झटितीति ॥ ५१ ॥

ननु विचारेण द्वैतस्य मायामयत्वं युक्त्यैव सिध्यति, नानुभवत इत्याशङ्क्य, अचिन्त्यरचनात्वलक्षणमिथ्यात्वानुभवस्य स्वसाक्षिकत्वान्मैवमिति परिहरति—

विवेके द्वैतमिथ्यात्वं युक्त्यैवेति न भण्यताम्
अचिन्त्यरचनात्वस्यानुभूतिर्हि स्वसाक्षिकी ॥ ५२ ॥

टिप्प०–1 क्षुत्पिपासाप्रवृत्तिरिति भावः । 2 सर्वसाक्षिकत्वादित्यर्थः ।

विवेक इति ॥ ५२ ॥

नन्वचिन्त्यरचनात्वं मिथ्यात्वपदार्थलक्षणमुक्तं चिदात्मन्यतिव्याप्त-मिति शङ्कते—

चिदप्यचिन्त्यरचना यदि तर्ह्यस्तु नो वयम् ।
चितिं सुचिन्त्यरचनां ब्रूमो नित्यत्वकारणात् ॥ ५३ ॥

चिदपीति । प्रागभावयुक्तत्वे सति अचिन्त्यरचनात्वं मिथ्यात्व-लक्षणमिति विवक्षुरचिन्त्यरचनात्वमात्मनोऽङ्गीकरोति—**तर्ह्यस्त्विति** । एवमङ्गीकारेऽपसिद्धान्त इत्याशङ्क्य, परिहरति—**नो वयमिति** । तत्र हेतुमाह—**नित्यत्वेति** । वयं चितिं सुचिन्त्यरचनां नो ब्रूम इति योजना ॥ ५३ ॥

चितेर्नित्यत्वं कुत इत्याशङ्क्य, प्रागभावानुभवाभावादित्याह—

प्रागभावो नानुभूतश्चितेर्नित्या ततश्चितिः ।
द्वैतस्य प्रागभावस्तु चैतन्येनानुभूयते ॥ ५४ ॥

प्रागभाव इति । यतश्चितेः प्रागभावो नानुभूतस्ततो नित्येति योजना । इदमत्राकूतम् । चितेः प्रागभावोऽस्तीति वदन् प्रष्टव्यः— चित्प्रागभावः किं चिताऽनुभूयते, उतान्येन ? नान्येन; तदन्यस्य जड-त्वेनानुभवितृत्वानुपपत्तेः । चिताऽनुभूयत इत्यपि पक्षे,—किं चिदन्तरेण, उत स्वेनैव ? नाद्यः; अद्वैतवादे चिदन्तरस्यैवाभावात्, तत्स्वीकारेऽपि चित्प्रतियोगिकस्य अभावस्य चिद्ग्रहणमन्तरेण ग्रहीतुमशक्यत्वात्, तस्या अपि गृह्यमाणत्वे घटादिवदचित्त्वापत्तेः । नापि द्वितीयः; स्वाभावस्य[1] स्वेन ग्रहीतुमशक्यत्वादिति । ननु द्वैतस्य प्रमात्रादिभेदरूपत्वात्[2] तदभावस्य च तेनैवानुभवितुमशक्यत्वात् तदनुभवित्रन्तराभावाच्च

टिप्प०—1 द्वैताभावस्येत्यर्थः । 2 प्रमातृ-प्रमाण-प्रमेयरूपत्वादिति भावः ।

चैतन्यवदेव द्वैतस्यापि नित्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्य, अनुभवित्रन्तराभावोऽसिद्ध इति परिहरति—द्वैतस्येति । जाग्रदादिद्वैताभावस्य सुषुप्तौ साक्षिणानुभूयमानत्वात् 'तमसः साक्षी सर्वस्य साक्षी' (नृ० उ० २) इति श्रुतेश्चेति भावः ॥ ५४ ॥

एवं च प्रागभावयुतत्वे सति अचिन्त्यरचनात्वस्य मिथ्यात्वलक्षणस्य सद्भावात् द्वैतमिथ्यात्वं सिद्धमित्याह—

प्रागभावयुतं द्वैतं रच्यते हि घटादिवत् ।
तथापि रचनाऽचिन्त्या मिथ्या तेनेन्द्रजालवत् ॥ ५५ ॥

प्रागभावेति । प्रागभावयुतमिति हेतुगर्भितं विशेषणम् । द्वैतं प्रागभावयुतत्वात् घटादिवद्रच्यते हि तथापि रच्यमानत्वेऽपि तस्य द्वैतस्य रचनाऽचिन्त्या । तेन रच्यमानत्वे सति अचिन्त्यरचनात्वेन ऐन्द्रजालिकप्रासादवन्मिथ्येत्यर्थः ॥ ५५ ॥

चितिस्तावत्स्वप्रकाशत्वेन नित्याऽपरोक्षा च भासते, चिद्व्यतिरिक्तस्य च मिथ्यात्वं तयैव चितानुभूयत इति दर्शितं, एवं च सति अद्वैतस्यापरोक्षत्वं नास्तीति वदतो व्याघातश्च स्यादित्याह—

चित्प्रत्यक्षा ततोऽन्यस्य मिथ्यात्वं चानुभूयते ।
नाद्वैतमपरोक्षं चेत्येतन्न व्याहतं कथम् ॥ ५६ ॥

चित्प्रत्यक्षेति । चिद्रूपेण भासनादित्यभिहितयुक्तिसमुच्चयार्थश्चशब्दः । अद्वैतमपरोक्षं नेत्येतत्कथं न व्याहतं? किं तु व्याहतमेव चेति योजना ॥ ५६ ॥

एवं वेदान्तार्थं जानतामपि पुरुषाणां केषांचिदत्र विश्वासः कुतो न जायत इति पृच्छति—

इत्थं ज्ञात्वाऽप्यसंतुष्टाः केचित्कुत इतीर्यताम् ।
चार्वाकादेः प्रबुद्धस्याप्यात्मा देहः कुतो वद ॥ ५७ ॥

इत्थमिति । सम्यग्विचारशून्यत्वादिति विवक्षुः प्रतिबन्दीं गृह्णाति—**चार्वाकादेरिति** । 'आदि'शब्देन पामरा गृह्यन्ते । प्रबुद्धस्य ऊहापोहकुशलस्य ॥ ५७ ॥

प्रतिबन्दीमोचनं शङ्कते—

सम्यग्विचारो नास्त्यस्य धीदोषादिति चेत्तथा ।
असंतुष्टास्तु शास्त्रार्थं न त्वैक्षन्त विशेषतः ॥ ५८ ॥

सम्यगिति । साम्येन समाधत्ते—**तथेति** । धीदोषादित्यनुषज्यते । 'तु'शब्द एवशब्दार्थः ॥ ५८ ॥

इत्थं तत्त्वं विचार्य,[1] तज्जन्यतत्त्वज्ञानफलं विचारयितुं तत्प्रतिपादिकां श्रुतिं (मुण्ड० २।२) पठति—

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
इति श्रौतं फलं दृष्टं नेति चेद्दृष्टमेव तत् ॥ ५९ ॥

यदेति । 'अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' (बृ० ४।४।७) इति अस्य मन्त्रस्योत्तरार्धम् । अस्य मुमुक्षोर्हृदि श्रिता ये कामास्तादात्म्याध्यासमूला इच्छादयः सन्ति, ते सर्वे यदा यस्मिन्काले प्रमुच्यन्ते तत्त्वज्ञानेनाध्यासनिवृत्तौ निवर्तन्ते, अथ तदानीमेव मर्त्यः पूर्वदेहतादात्म्याध्यासेन मरणशीलः पुरुषः अमृतः अध्यासाभावेन तद्रहितो भवति । तत्र हेतुमाह—अत्र ब्रह्म समश्नुते इति । अत्रास्मिन्नेव देहे ब्रह्म सत्यादिलक्षणं समश्नुते सम्यगाप्नोतीत्यस्याः श्रुतेरर्थः । ननु श्रुत्या प्रतिपादितं फलं कामनिवृत्त्यादिलक्षणं नानुभवसिद्धं, किंतु शाब्दमेवेति शङ्कते—**इति श्रौतमिति** । समनन्तरश्रुतिवाक्यतात्पर्यालोचनया तस्य दृष्टत्वं सिध्यतीत्यभिप्रायेण परिहरति—**दृष्टमेव तदिति** ॥ ५९ ॥

टिप्प०–1 ब्रह्मस्वरूपं विचार्य विचारजन्यतत्त्वज्ञानफलं विचारयितुमित्यर्थः ।
2 सा चेयम्–'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' मुण्डकोपनिषत् (२।२।८) ।

तस्य दृष्टत्वस्पष्टीकरणाय तद्वाक्यशेषमुदाहृत्य तस्यार्थमाह—

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयग्रन्थयस्त्विति ।
कामा ग्रन्थिस्वरूपेण व्याख्याता वाक्यशेषतः ॥२६०॥

यदा सर्वे इति । अनेन वाक्यशेषेण कामप्रमोक्षस्य ग्रन्थिभेदत्वेन व्याख्यातत्वात् ग्रन्थिभेदस्य अहंकारचिदात्मनोस्तादात्म्याध्यासनिवृत्तिलक्षणस्यानुभवसिद्धत्वान्नाप्रत्यक्षतेति भावः । 'वाक्यशेषतः' इत्यनेन वाक्येनेत्यर्थः ॥ २६० ॥

ननु लोके 'काम'शब्देनेच्छामेद एवोच्यते । अतः कथं तस्य ग्रन्थित्वेन व्याख्यानमित्याशङ्क्य, अध्यासमूलस्यैव इच्छाविशेषस्य 'काम'शब्दवाच्यत्वं, नेच्छामात्रस्येत्याह—

अहंकारचिदात्मानावेकीकृत्याविवेकतः ।
इदं मे स्यादिदं मे स्यादितीच्छाः कामशब्दिताः ॥६१॥

अहंकारेति ॥ ६१ ॥

नन्वध्यासमूलस्यैव कामस्य त्याज्यत्वे सति इतरोऽभ्युपेतव्यः स्यादित्याशङ्क्य, बाधकत्वाभावादभ्युपेयत एवेत्याह—

अप्रवेश्य चिदात्मानं पृथक्पश्यन्नहंकृतिम् ।
इच्छंस्तु कोटिवस्तूनि न बाधो ग्रन्थिभेदतः ॥ ६२ ॥

अप्रवेश्येति । अहंकारे चिदात्मानमप्रवेश्य, तादात्म्याध्यासेनानन्तर्भाव्येत्यर्थः ॥ ६२ ॥

नन्वध्यासाभावे कामानामनुदय एव स्यादित्याशङ्क्य, आरब्धकर्मवशात्तेषामुत्पत्तिः संभविष्यतीत्याह—

ग्रन्थिभेदेऽपि संभाव्या इच्छाः प्रारब्धदोषतः ।
बुद्ध्वापि पापबाहुल्यादसंतोषो यथा तव ॥ ६३ ॥

टिप्प०—1 कामनिवृत्तिरूपज्ञानफलस्येत्यर्थः ।

ग्रन्थिभेदेऽपीति । अत्र दृष्टान्तमाह—**बुद्ध्वापीति** ॥ ६३ ॥

अध्यासाभावेऽहंकारगतेच्छादेरबाधकत्वं दृष्टान्तद्वयप्रदर्शनेन विशदयति—

अहंकारगतेच्छाद्यैर्देहव्याध्यादिभिस्तथा ।
वृक्षादिजन्मनाशैर्वा चिद्रूपात्मनि किं भवेत् ॥ ६४ ॥

अहंकारेति । यथा देहगतव्याध्यादिभिः अहंकारसाक्षिणो बाधो नास्ति; देहसंबन्धरहितत्वात्, यथा वृक्षादिगतजन्मादिभिः एवमध्यासनिवृत्तावहंकारगतेच्छादिभिरपीति भावः ॥ ६४ ॥

चिदात्मनोऽसङ्गत्वस्यैकरूपत्वात् पूर्वमपि कामादिबाधो नास्तीति शङ्कते—

ग्रन्थिभेदात्पुराप्येवमिति चेत्तन्न विस्मर ।
अयमेव ग्रन्थिभेदस्तव तेन कृती भवान् ॥ ६५ ॥

ग्रन्थिभेदादिति । एवंविधबोधस्यैव ग्रन्थिभेदत्वेन अस्माभिरभिधीयमानत्वादिदं चोद्यमस्मदनुकूलमित्याह—**तन्न विस्मरेति** ॥ ६५ ॥

एवंविधज्ञानाभाव एव ग्रन्थिरित्याह—

नैवं जानन्ति मूढाश्चेत्सोऽयं ग्रन्थिर्न चापरः ।
ग्रन्थितद्भेदमात्रेण वैषम्यं मूढबुद्धयोः ॥ ६६ ॥

नैवमिति । ननु ज्ञानिनोऽपीच्छाभ्युपगमे ज्ञान्यज्ञानिनोः कुतो वैलक्षण्यमित्याशङ्क्य, ग्रन्थिभेदाभेदातिरेकेण न कुतोऽपीत्याह—**ग्रन्थितद्भेदेति** ॥ ६६ ॥

टिप्प०–1 कामादिबाधरहितोऽस्तीत्येवमित्यर्थः ।

कारणान्तराभावमेव विशदयति—

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा देहेन्द्रियमनोधियाम् ।
न किंचिदपि वैषम्यमस्त्यज्ञानिविबुद्धयोः ॥ ६७ ॥

प्रवृत्ताविति ॥ ६७ ॥

उक्तार्थे दृष्टान्तमाह—

व्रात्यश्रोत्रिययोर्वेदपाठापाठकृता भिदा ।
नाहारादावस्ति भेदः सोऽयं न्यायोऽत्र योज्यताम् ॥६८॥

व्रात्येति ॥ ६८ ॥

ज्ञानिनो ग्रन्थिशून्यत्वे गीतावाक्यं (अ० १८।१०) प्रमाणयति—

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ।
उदासीनवदासीन इति ग्रन्थिभिदोच्यते ॥ ६९ ॥

न द्वेष्टीति । संप्रवृत्तानि प्राप्तानि दुःखानि न द्वेष्टि । निवृत्तानि सुखानि न काङ्क्षति, उदासीनवद्वर्तत इत्यर्थः । ग्रन्थिभिदा ग्रन्थिभेदः ॥ ६९ ॥

इदं वाक्यमौदासीन्यविधिपरं, नतु ग्रन्थिभेदे प्रमाणमिति शङ्कते—

औदासीन्यं विधेयं चेद्वच्छब्दव्यर्थता तदा ।
न शक्ता अस्य देहाद्या इति चेद्रोग एव सः ॥ २७० ॥

औदासिन्यमिति । विधिपरत्वे वच्छब्दो व्यर्थः स्यादिति परिहरति—वच्छब्देति । ज्ञानिदेहादेरकार्यक्षमत्वादप्रवृत्तिः, नतु ग्रन्थिभेदादित्याशङ्क्योपहसति—न शक्ता इति ॥ २७० ॥

भवतु, को दोषस्तत्राह—

तत्त्वबोधं क्षयं व्याधिं मन्यन्ते ये महाधियः ।
तेषां प्रज्ञाऽतिविशदा किं तेषां दुःशकं वद ॥ ७१ ॥

तत्त्वबोधमिति । दुःशकमसाध्यमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

नन्वस्थाने परिहासोऽयं, ज्ञानिनां प्रवृत्त्यभावस्य पुराणसिद्धत्वादिति शङ्कते—

भरतादेरप्रवृत्तिः पुराणोक्तेति चेत्तदा ।
जक्षन्क्रीडन्रतिं विन्दन्नित्यश्रौषीर्न किं श्रुतिम् ॥ ७२ ॥

भरतादेरिति । श्रुतिमजानानश्चोदयसीति परिहरति—जक्षन्निति । 'जक्षन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा वयस्यैर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्' (छा० ८।१२।३) इति श्रौतं वाक्यं नाश्रौषीरित्यर्थः । जक्षन् भक्षन् । 'जक्ष भक्ष हसनयोः' इति धातुः । क्रीडन् स्वेच्छया विहरन्, रममाणः स्त्र्यादिभिर्नोपजनं स्मरन्निदं शरीरमित्युपजनं जनानां समीपे वर्तमानमिदं स्वशरीरं न स्मरन्नानुसंदधान इत्यर्थः । श्लोके रतिं विन्दन्निति श्रौतस्य 'रममाण' इति पदस्य व्याख्यानम् ॥ ७२ ॥

ननु तर्हि पुराणस्य का गतिरित्याशङ्क्य, पुराणमप्यौदासीन्यबोधनपरं न प्रवृत्त्यभावपरमित्यभिप्रेत्याह—

नह्याहारादि संत्यज्य भरताद्याः स्थिताः क्वचित् ।
काष्ठपाषाणवत्किंतु सङ्गभीता उदासते ॥ ७३ ॥

नह्याहारादीति ॥ ७३ ॥

सङ्गोऽपि कुतस्त्यज्यत इत्यत आह—

सङ्गी हि बाध्यते लोके निःसङ्गः सुखमश्नुते ।
तेन सङ्गः परित्याज्यः सर्वदा सुखमिच्छता ॥ ७४ ॥

सङ्गी हीति ॥ ७४ ॥

ननु तर्हि मानससङ्गस्यैव त्याज्यत्वेऽन्तःसङ्गशून्यानां बहिर्व्यवहरतामज्ञत्वादिकं जनैः कथमुच्यत इत्याशङ्क्य, शास्त्रतात्पर्यज्ञानशून्यत्वादित्याह—

अज्ञात्वा शास्त्रहृदयं मूढो वक्त्यन्यथाऽन्यथा ।
मूर्खाणां निर्णयस्त्वास्तामस्मत्सिद्धान्त उच्यते ॥ ७५ ॥

अज्ञात्वेति । अतो मूढव्यवहारो नात्र विचारणीय इत्याह—मूर्खाणामिति । तर्हि किमनुसंधेयमित्याकाङ्क्षायां शास्त्रहृदयमित्याह—अस्मत्सिद्धान्त इति ॥ ७५ ॥

कोऽसावित्यत आह—

वैराग्यबोधोपरमाः सहायास्ते परस्परम् ।
प्रायेण सह वर्तन्ते वियुज्यन्ते क्वचित्क्वचित् ॥ ७६ ॥

वैराग्येति ॥ ७६ ॥

वैराग्यादीनामन्योन्यपरिहारेण अवस्थानदर्शनादभेदशङ्कायास्तद्धेत्वादीनां भेदाद्भेदोऽवगन्तव्य इत्याह—

हेतुस्वरूपकार्याणि भिन्नान्येषामसंकरः ।
यथावदवगन्तव्यः शास्त्रार्थं प्रविविच्यता ॥ ७७ ॥

हेतुस्वरूपेति ॥ ७७ ॥

तत्र वैराग्यस्य हेत्वादित्रयं दर्शयति—

दोषदृष्टिर्जिहासा च पुनर्भोगेष्वदीनता ।
असाधारणहेत्वाद्या वैराग्यस्य त्रयोऽप्यमी ॥ ७८ ॥

दोषदृष्टिरिति ॥ ७८ ॥

इदानीं तत्त्वबोधस्य कारणादीनि दर्शयति—

श्रवणादित्रयं तद्वत्तत्त्वमिथ्याविवेचनम् ।
पुनर्ग्रन्थेरनुदयो बोधस्यैते त्रयो मताः ॥ ७९ ॥

श्रवणादीति । 'आदि'शब्देन मनननिदिध्यासने गृह्येते । 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ० २।४।५) इत्यात्मदर्शनसाधनत्वेन श्रवणादिविधानाच्छ्रवणादेर्ज्ञानहेतुत्वं तत्त्वमिथ्याविवेचनं कूटस्थाहंकारादेश्च भेदज्ञानं ग्रन्थेरनुदयोऽन्योन्याध्यासानुत्पत्तिः ॥ ७९ ॥

उपरतेस्तानि दर्शयति—

यमादिर्धीनिरोधश्च व्यवहारस्य संक्षयः ।
स्युर्हेत्वाद्या उपरतेरित्यसंकर ईरितः ॥ २८० ॥

यमादिरिति । 'आदि'पदेन नियमादयो गृह्यन्ते । धीनिरोधश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणो योगः ॥ २८० ॥

किमेतेषां समं प्राधान्यमुत नेत्याशङ्क्याह—

तत्त्वबोधः प्रधानं स्यात्साक्षान्मोक्षप्रदत्वतः ।
बोधोपकारिणावेतौ वैराग्योपरमावुभौ ॥ ८१ ॥

तत्त्वबोध इति । 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे० ६।१५, ३।८) इति श्रुतेरित्यर्थः । इतरयोस्तूपकारित्वं 'ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्' (मु० १।२।१२), 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्' (बृ० ४।४।२३) इति श्रुतिभ्यामवगम्यते ॥८१॥

'प्रायेण सह वर्तन्ते वियुज्यन्ते क्वचित्क्वचित्' (प्र० ६।७६) इत्युक्तं, तत्र कारणमाह—

त्रयोऽप्यत्यन्तपक्वाश्चेन्महतस्तपसः फलम् ।
दुरितेन क्वचित्किंचित्कदाचित्प्रतिबध्यते ॥ ८२ ॥

त्रयोऽपीति । अनेकजन्मार्जितपुण्यपुञ्जपरिपाके त्रयाणां सहभावो भवति, अन्यथा तु प्रतिबन्धकपापानुसारेण पुरुषविशेषे कालविशेषेण कस्यचित्प्रतिबन्धो भवतीति भावः ॥ ८२ ॥

तत्रापि तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धे मोक्षो नास्तीत्याह—

वैराग्योपरती पूर्णे बोधस्तु प्रतिबध्यते ।
यस्य तस्य न मोक्षोऽस्ति पुण्यलोकस्तपोबलात् ॥ ८३ ॥

वैराग्येति । तर्हि वैराग्यादिसंपादनं निष्फलमित्याशङ्क्य, 'प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः । शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते' (गी० ६।४१) इति भगवद्वचनात्पुण्यलोकप्राप्तिर्भवतीत्याह— **पुण्यलोकस्तपोबलादिति** ॥ ८३ ॥

वैराग्योपरत्योस्तु प्रतिबन्धे जीवन्मुक्तिसुखं न सिध्यतीत्याह—

पूर्णे बोधे तदन्यौ द्वौ प्रतिबद्धौ यदा तदा ।
मोक्षो विनिश्चितः किंतु दृष्टदुःखं न नश्यति ॥ ८४ ॥

पूर्णे बोध इति ॥ ८४ ॥

इदानीं वैराग्यादीनामवधिं दर्शयति—

ब्रह्मलोकतृणीकारो वैराग्यस्यावधिर्मतः ।
देहात्मवत् परात्मत्वदार्ढ्ये बोधः समाप्यते ॥ ८५ ॥

ब्रह्मलोकेति ॥ ८५ ॥

सुप्तिवदिति । अवान्तरतारतम्यं स्वस्वबुद्ध्या निश्चेयमित्याह—

सुप्तिवद्विस्मृतिः सीमा भवेदुपरमस्य हि ।
दिशानया विनिश्चेयं तारतम्यमवान्तरम् ॥ ८६ ॥

दिशेति ॥ ८६ ॥

सप्तमं तृप्तिदीपप्रकरणम्

अखण्डानन्दरूपाय शिवाय गुरवे नमः ।
शिष्याज्ञानतमोध्वंसपद्मकेन्द्वग्निमूर्तये ॥ १ ॥
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ २ ॥
नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ।
क्रियते तृप्तिदीपस्य व्याख्यानं गुर्वनुग्रहात् ॥ ३ ॥

तृप्तिदीपाख्यं प्रकरणमारभमाणः श्रीभारतीतीर्थगुरुस्तस्य श्रुतिव्याख्यानरूपत्वात् तद्व्याख्येयां श्रुतिमादौ पठति—

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ १ ॥

आत्मानं चेदिति ॥ १ ॥

इदानीं चिकीर्षितविचारं तत्फलं च दर्शयति—

अस्याः श्रुतेरभिप्रायः सम्यगत्र विचार्यते ।
जीवन्मुक्तस्य या तृप्तिः सा तेन विशदायते ॥ २ ॥

अस्या इति । अत्र तृप्तिदीपाख्ये ग्रन्थेऽस्या 'आत्मानं चेत्' (बृ० ४।४।१२) इत्यादिकायाः श्रुतेरभिप्रायः तात्पर्यं सम्यक् विचार्यते । तेनाभिप्रायविचारेण जीवन्मुक्तस्य श्रुतिप्रसिद्धा या तृप्तिः सा विशदायते स्पष्टीभवति ॥ २ ॥

'पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना । आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम् ॥' (पराशरपु० अ० १८) इति व्याख्यानलक्षण-

टिप्प०–1 धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारः पुरुषार्थाः । 2 तृप्तिदीपस्येत्यर्थः ।

स्योक्तत्वात् 'पुरुष' इति पदस्यार्थमभिधातुं तदुपोद्घातत्वेन[1] सृष्टिं संक्षिप्य दर्शयति—

मायाभासेन जीवेशौ करोतीति श्रुतत्वतः ।
कल्पितावेव जीवेशौ ताभ्यां सर्वं प्रकल्पितम् ॥ ३ ॥

मायाभासेनेति । प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ संगृह्य तदर्थमर्थान्तरवर्णनमुपोद्घातः । अत्र 'माया'शब्देन चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका जगदुपादानभूता प्रकृतिरुच्यते । सा च सत्त्वगुणस्य शुद्ध्यविशुद्धिभ्यां द्विधा भिद्यमाना क्रमेण माया चाविद्या च भवति । तयोः मायाविद्ययोः प्रतिबिम्बितं ब्रह्मचैतन्यमेव ईश्वरो जीवश्चेत्युच्यते । तदिदं तत्त्वविवेकाख्ये ग्रन्थे श्रीमद्विद्यारण्यगुरुभिर्निरूपितं (प्र० १।१५-१७) 'चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता । तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा ॥ सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाविद्ये च ते मते । मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञ ईश्वरः ॥ अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा । सा कारणशरीरं स्यात्प्राज्ञस्तत्राभिमानवान् ॥' इति । इममेवार्थं मनसि निधाय 'जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' (नृ० उ० ता० ९) इति श्रुतिरपि प्रवृत्ता । अतो[2] जीवेश्वरयोर्मायाकल्पितत्वं अन्यत्[3] कृत्स्नं जगत्ताभ्यां[4] एव कल्पितम् ॥ ३ ॥

तत्र केन कियत्कल्पितमित्यत आह—

ईक्षणादिप्रवेशान्ता सृष्टिरीशेन कल्पिता ।
जाग्रदादिविमोक्षान्तः संसारो जीवकल्पितः ॥ ४ ॥

टिप्प०–1 पुरुषस्योपोद्घातत्वेन । 2 श्रुतिबोधितत्वात् । 3 जीवेश्वरभिन्नमित्यर्थः । 4 जीवेश्वराभ्याम् ।

ईक्षणादीति । 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' (छा० ६।२।३) श्रुत-मीक्षणादि यस्याः सा ईक्षणादिः । 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य' (छा० ६।३।२) इति श्रुतः प्रवेशोऽन्तो यस्याः सा प्रवेशान्ता । ईक्ष-णादिश्चासौ प्रवेशान्ता चेति पश्चात्कर्मधारयः । सेयं सृष्टिरीश्वरेण कल्पिता । जाग्रदादिः यस्य संसारस्य असौ जाग्रदादिः विमोक्षो मुक्तिरन्तो यस्य सः विमोक्षान्तः संसारो जीवेन कल्पितः । तदभिमा-नित्वात् जीवस्येत्यर्थः । ते जाग्रदादय इत्थं श्रूयन्ते (कैवल्योप० १४)— 'स एष मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वम् । स्त्रियन्नपा-नादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत्परितृप्तिमेति ॥ स्वप्नेऽपि जीवः सुख-दुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविश्वलोके । सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति ॥ पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात्स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः । पुरत्रये क्रीडति यश्च जीवस्ततस्तु जातं सकलं विचित्रम् ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चं यत्प्रकाशते । तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥' इति ॥ ४ ॥

एवं पुरुषशब्दार्थावबोधोपयोगिनीं सृष्टिमभिधायेदानीं 'पुरुष'-शब्दार्थमाह—

भ्रमाधिष्ठानभूतात्मा कूटस्थासङ्गचिद्वपुः ।
अन्योन्याध्यासतोऽसङ्गधीस्थजीवोऽत्र पूरुषः ॥ ५ ॥

भ्रमाधिष्ठानेति । यः कूटस्थासङ्गचिद्वपुरविकार्यसङ्गचित्स्वरूपः भ्रमाधिष्ठानभूतात्मा भ्रमस्य देहेन्द्रियाद्यध्यासस्य अधिष्ठानभूतो अधिष्ठानत्वेन वर्तमानः परमात्मास्ति सोऽसङ्ग एव अन्योन्याध्यासतः

टिप्प०–1 इच्छापूर्वकमालोचनमीक्षणम् । 2 'स्त्रियन्न' इत्यत्र पादपूरणार्थोऽयमियडादेशः । छान्दसत्वात् सर्वैरङ्गीकृतः । 'त्रियम्बकम्' इति कुमारसंभवे (३।४४) मल्लिनाथेन स्फुटीकृतमेतत् ।

अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्य सर्वव्यवहारभाग्भवतीत्याचार्यैर्निरूपितेन तादात्म्याध्यासेन असङ्गचीस्थजीवः स्वेन पारमार्थिकसंबन्धशून्यायां बुद्धौ वर्तमानो जीवः सन् अत्रास्यां श्रुतौ पुरुष इत्युच्यते 'स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः' (बृ० २।५।१८) इति श्रुत्या 'पुरुष'शब्दस्य व्युत्पादितत्वात्पुरुषस्यैव च पुरुष एव पूरुषः बुद्ध्यादिकल्पनाधिष्ठानं कूटस्थचैतन्यमेव बुद्धौ प्रतिबिम्बितत्वेन प्राप्तजीवभावं सत्पुरुषशब्देनोच्यत इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

नन्वत्र 'पुरुष'शब्देन केवलचिदाभासरूपो जीव एव उच्यतां, किमनेन कूटस्थचैतन्येन अधिष्ठानभूतेनेत्याशङ्क्य, तस्य मोक्षाद्यन्वयितृत्वसिद्धये तदपि स्वीकर्तव्यमित्याह—

साधिष्ठानो विमोक्षादौ जीवोऽधिक्रियते न तु ।
केवलो निरधिष्ठानविभ्रान्तेः क्वाप्यसिद्धितः ॥ ६ ॥

साधिष्ठान इति । साधिष्ठानोऽधिष्ठानेन कूटस्थचैतन्येन सहितो जीवः विमोक्षादौ मोक्षमार्गादिसाधनानुष्ठाने अधिक्रियते अधिकारी भवति न केवलचिदाभासः । कुत इत्यत आह—**निरधिष्ठानेति ।** अधिष्ठानरहितस्यारोप्यस्य लोकेऽदृष्टत्वादिति भावः ॥ ६ ॥

इदानीं साधिष्ठानस्यैव तस्य संसाराद्यन्वयितृत्वं श्लोकद्वयेन विभज्य दर्शयति—

अधिष्ठानांशसंयुक्तं भ्रमांशमवलम्बते ।
यदा तदाहं संसारीत्येवं जीवोऽभिमन्यते ॥ ७ ॥

अधिष्ठानांशेति । जीवो यदा अधिष्ठानांशसंयुक्तं कूटस्थसहितं भ्रमांशं चिदाभासोपेतं शरीरद्वयमवलम्बते स्वस्वरूपत्वेन स्वीकरोति तदाहं संसारीत्येवमभिमन्यते ॥ ७ ॥

टिप्प०–1 चिदाभासरूपजीवस्य । 2 कूटस्थचैतन्यमपि ।

भ्रमांशस्य तिरस्कारादधिष्ठानप्रधानता ।
यदा तदा चिदात्माहमसङ्गोऽस्मीति बुध्यते ॥ ८ ॥

यदा पुनर्भ्रमांशस्य देहद्वयसहितस्य चिदाभासस्य तिरस्कारान्मिथ्यात्वज्ञानेन अनादरणात् अधिष्ठानप्रधानता अधिष्ठानभूतस्यैव कूटस्थस्य स्वरूपत्वं जीवेन स्वीक्रियते, तदा अहं 'चिदात्माऽसङ्गश्चास्मी'ति बुध्यते जानाति ॥ ८ ॥

नन्वधिष्ठानचैतनस्य जीवस्वरूपत्वस्वीकारे चिदात्माहमसङ्गोऽस्मीति बुध्यते इति यदुक्तं तदनुपपन्नं स्यात्; असङ्गचिद्रूपस्य कूटस्थस्य अहंप्रत्ययविषयत्वाभावादिति शङ्कते—

नासङ्गेऽहंकृतिर्युक्ता कथमस्मीति चेच्छृणु ।
एको मुख्यो द्वावमुख्यावित्यर्थस्त्रिविधोऽहमः ॥ ९ ॥

नासङ्ग इति । असङ्गे चिदात्मनि विषये अहंप्रत्ययो न युज्यते यतः अतः कथमहमस्मीति जानीयात् ? न कथमपीत्यर्थः । मुख्यया वृत्त्या[1] अहंप्रत्ययविषयत्वाभावेऽपि लक्षणया तदस्तीति विवक्षुः 'अहं'-शब्दार्थं तावद्विभजते—**शृण्विति** । अहमोऽहंशब्दस्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

कीदृशो मुख्योऽर्थ इत्याकाङ्क्षायां तं दर्शयति—

अन्योन्याध्यासरूपेण कूटस्थाभासयोर्वपुः ।
एकीभूय भवेन्मुख्यस्तत्र मूढैः प्रयुज्यते ॥ १० ॥

अन्योन्येति । कूटस्थचिदाभासयोः स्वरूपमन्योन्याध्यासेनैक्यं प्राप्तं 'अहं'शब्दस्य वाच्यत्वेन मुख्योऽर्थो भवति । अस्य कुतो मुख्यत्वमित्यत आह—**तत्र मूढैरिति** । 'यतः' इत्यध्याहारः । तत्र तस्मिन्नविविक्तकूटस्थचिदाभासयोः स्वरूपे यतो विवेकज्ञानशून्यैः सर्वैरप्यहंशब्दः प्रयुज्यते, अतोऽस्य मुख्यत्वमित्यर्थः ॥ १० ॥

टिप्प०–1 शक्तिवृत्त्येति भावः ।

इदानीममुख्यौ द्वौ दर्शयति—

पृथगाभासकूटस्थावमुख्यौ तत्र तत्त्ववित् ।
पर्यायेण प्रयुङ्क्तेऽहंशब्दं लोके च वैदिके ॥ ११ ॥

पृथगिति । आभासकूटस्थौ प्रत्येकमहंशब्दार्थत्वेन यदा विवक्षितौ तदा अमुख्यार्थौ भवतः । अनयोरमुख्यत्वे कारणमाह—**तत्र तत्त्वविदिति** । अत्रापि 'यतः' इत्यध्याहारः । तत्त्वविद्यतस्तत्र तयोः कूटस्थचिदाभासयोरहंशब्दं लोके लौकिके वैदिके वैदिकव्यवहारे च पर्यायेण प्रयुङ्क्ते इति योजना । अयं भावः—चिदाभासकूटस्थयोरविविक्तरूपस्य सार्वजनीनव्यवहारविषयत्वात् मुख्यार्थत्वं, विविक्तरूपस्य तु कतिपयजनैः कदाचिदेव व्यवह्रियमाणत्वादमुख्यार्थत्वमिति ॥ ११ ॥

'पर्यायेण प्रयुङ्क्ते' इत्युक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति प्रतिपत्तिसौकर्याय श्लोकद्वयेन—

लौकिकव्यवहारेऽहं गच्छामीत्यादिके बुधः ।
विविच्यैव चिदाभासं कूटस्थात्तं विवक्षति ॥ १२ ॥

लौकिकेति । बुधो विद्वान् 'अहं गच्छामी'त्यादिलौकिकव्यवहारे कूटस्थाच्चिदाभासं विविच्य, तमेवाहंशब्देन विवक्षति वक्तुमिच्छति १२

असङ्गोऽहं चिदात्माऽहमिति शास्त्रीयदृष्टितः ।
अहंशब्दं प्रयुङ्क्तेऽयं कूटस्थे केवले बुधः ॥ १३ ॥

असङ्ग इति । अयमेव बुधः शास्त्रीयदृष्टितः वेदान्तश्रवणजनितज्ञानेन केवले चिदाभासाद्विविक्ते कूटस्थे 'असङ्गोऽहं चिदात्माहम्' इति लक्षणया 'अहं' शब्दं प्रयुङ्क्ते । अतो लक्षणया अहंशब्दार्थत्वेन अहंप्रत्ययविषयत्वसंभवात् 'असङ्गोऽहमस्मी'ति ज्ञानमुपपद्यत इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

टिप्प०—1 भिन्नत्वेन विवक्षितयोराभासकूटस्थयोः ।

ननु पृथगाभासकूटस्थौ 'अहं'शब्दस्य अमुख्यार्थावित्युक्तं, तयोर्मध्ये[1] कूटस्थः किमज्ञाननिवृत्तयेऽसङ्गोऽस्मीति जानाति, किं वा चिदाभासः ? न तावत्कूटस्थः; तस्यासङ्गचिद्रूपत्वेन ज्ञानित्वाज्ञानित्वयोरनुपपत्तेः, अतश्चिदाभासस्य ज्ञानित्वादिकं वक्तव्यम् । तथा च सति कूटस्थादन्यश्चिदाभासोऽहं कूटस्थोऽस्मीति न ज्ञातुमर्हतीति शङ्कते—

ज्ञानिताज्ञानिते त्वात्माभासस्यैव न चात्मनः ।
तथा च कथमाभासः कूटस्थोऽस्मीति बुध्यताम् ॥ १४ ॥

ज्ञानिताज्ञानिते इति ॥ १४ ॥

तस्य कूटस्थान्यत्वमेवासिद्धमिति परिहरति—

नायं दोषश्चिदाभासः कूटस्थैकस्वभाववान् ।
आभासत्वस्य मिथ्यात्वात्कूटस्थत्वावशेषणात् ॥ १५ ॥

नायमिति । तत्रोपपत्तिमाह—**आभासत्वस्येति** । यथा दर्पणे प्रतीयमानस्य मुखाभासस्य ग्रीवास्थं मुखमेव तत्त्वं तद्वदिति भावः ॥ १५ ॥

ननु चिदाभासस्य मिथ्यात्वे तदाश्रितं 'कूटस्थोऽस्मी'ति ज्ञानमपि मिथ्या स्यादिति शङ्कते—

कूटस्थोऽस्मीति बोधोऽपि मिथ्या चेन्नेति को वदेत् ।
नहि सत्यतयाभीष्टं रज्जुसर्पविसर्पणम् ॥ १६ ॥

कूटस्थ इति । कूटस्थस्वरूपातिरिक्तस्य कृत्स्नस्यापि मिथ्यात्वाभ्युपगमात् तन्मिथ्यात्वमस्माकमिष्टमेवेति परिहरति—**नेति**[2] **को वदेदिति** । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**नहीति** । रज्ज्वां कल्पितस्य सर्पस्य गत्यादिकमपि प्रतीयमानं वास्तवं नाङ्गीक्रियते यथा तद्वदिति[3] भावः ॥ १६ ॥

टिप्प०—1 कूटस्थचिदाभासयोर्मध्ये । 2 दोषाभावे । 3 रज्जुसर्पोऽपगत इति दृष्टव्यवहारोऽपि यथा न तथ्यस्तद्वदित्यर्थः ।

ज्ञानस्य मिथ्यात्वे तेन संसारनिवृत्तिर्न स्यादित्याशङ्क्य, निवर्त्यस्य संसारस्यापि तथात्वात्तन्निवृत्तिरुपपद्यते स्वप्नव्याघ्रदर्शनेन निद्रानिवृत्तिवदित्यभिप्रायेणाह—

तादृशेनापि बोधेन संसारो हि निवर्तते ।
यक्षानुरूपो हि बलिरित्याहुर्लौकिका जनाः ॥ १७ ॥

तादृशेनेति । तत्र 'यादृशो यक्षस्तादृशो बलिः' इति लौकिकगाथां संवादयति—**यक्षेति** ॥ १७ ॥

उपपादितमर्थमुपसंहरति—

तस्मादाभासपुरुषः स कूटस्थो विविच्य तम् ।
कूटस्थोऽस्मीति विज्ञातुमर्हतीत्यभ्यधाच्छ्रुतिः ॥ १८ ॥

तस्मादिति । यस्मात् कूटस्थ एव चिदाभासस्य निजं स्वरूपं तस्मात् 'पुरुष'शब्दवाच्यः कूटस्थेन सहितश्चिदाभासः तं कूटस्थं मिथ्याभूतात्स्वस्मात् विविच्य, लक्षणया 'कूटस्थोऽहमस्मी'त्यवगन्तुं शक्नोतीत्यभिप्रायेण श्रुतिरस्मीत्युक्तवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं 'पुरुषोऽस्मी'ति पदद्वयप्रयोगाभिप्रायमभिधाय, 'अयम्' इति पदप्रयोगाभिप्रायमाह—

असंदिग्धाविपर्यस्तबोधो देहात्मनीक्ष्यते ।
तद्वदत्रेति निर्णेतुमयमित्यभिधीयते ॥ १९ ॥

असंदिग्धेति । लौकिकानां प्रसिद्धे देहरूपे आत्मनि संशयविपर्ययरहितोऽयमस्मीति बोधो यद्वदुपलभ्यते, अत्र प्रत्यगात्मनि विषये तद्वत्तथाविधं ज्ञानं मुक्तिसिद्धये संपाद्यमिति निर्णेतुं 'अयम्' इत्यभिधीयते, श्रुत्येति शेषः ॥ १९ ॥

टिप्प०—1 मिथ्यात्वात् । 2 असत्येनापीत्यर्थः । 3 ससारस्य मिथ्याज्ञाननिवर्त्यत्वे । 4 संशयविपर्ययरहितम् ।

ईदृशस्यैव बोधस्य मोक्षसाधनत्वे च आचार्यवाक्यं संवादयति—

देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् ।
आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ॥ २० ॥

देहात्मेति । 'अहं मनुष्यः' इति देहात्मविषयो दृढप्रत्ययो यथा, एवं प्रत्यगात्मन्येव 'देह एव आत्मा' इत्येवं देहात्मत्वज्ञानापबाधनेन 'ब्रह्माहमस्मी'ति ज्ञानं यस्य जायते स विद्वान्नेच्छन्नपि मोक्षेच्छारहितोऽपि मुच्यते, संसारहेतोरज्ञानस्य ज्ञानेनापबाधितत्वादिति भावः ॥ २० ॥

'अयम्' इति पदप्रयोगस्याभिप्रायान्तरं शङ्कते—

अयमित्यपरोक्षत्वमुच्यते चेत्तदुच्यताम् ।
स्वयंप्रकाशचैतन्यमपरोक्षं सदा यतः ॥ २१ ॥

अयमिति । यथा 'अयं घटः' इत्यादिप्रयोगेष्विदमा निर्दिष्टस्य वस्तुन आपरोक्ष्यं दृष्टं, तथाऽयमस्मीत्यत्रापीति भावः । तदप्यस्माकमिष्टमेवेत्याह—**तदुच्यतामिति** । कुत इत्यत आह—**स्वयमिति** । साधनान्तरनिरपेक्षतयाऽवभासमानं चैतन्यं व्यवधायकाभावात् नित्यमपरोक्षमित्यस्माभिः अभ्युपेतत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥

नन्वात्मनः स्वप्रकाशचिद्रूपत्वेन नित्यापरोक्षत्वाभ्युपगमे 'अयम्' इति पदप्रयोगस्य अभिप्रायवर्णनाङ्गीकारबलादागतं आत्मनः परोक्षविषयत्वं अपरोक्षविषयत्वं पूर्वोक्तं ज्ञानाज्ञानाश्रयविषयत्वं वा अनुपपन्नं स्यादित्याशङ्क्य, दशमे इव सर्वमुपपत्स्यत इत्याह—

परोक्षमपरोक्षं च ज्ञानमज्ञानमित्यदः ।
नित्यापरोक्षरूपेऽपि द्वयं स्याद्दशमे यथा ॥ २२ ॥

परोक्षमिति । परोक्षमपरोक्षं चेत्येकं युगलं, ज्ञानमज्ञानमित्यपरं, इदं द्वयं नित्यापरोक्षरूपेऽप्यात्मनि दशमे इव स्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥

दृष्टान्तं व्युत्पादयति—

नवसंख्याहृतज्ञानो दशमो विभ्रमात्तदा ।
न वेत्ति दशमोऽस्मीति वीक्षमाणोऽपि तान्नव ॥ २३ ॥

नवसंख्येति । परिगणनीयपुरुषनिष्ठया नवसंख्यया अपहृतविवेकज्ञानो दशमस्तदा तान् परिगणनीयान्नवसंख्याकान्वीक्षमाणोऽपि सम्यक् पश्यन्नपि भ्रान्त्या गणनाकर्तारं स्वात्मानं 'दशमोऽहमस्मी'ति न वेत्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं दशमेऽज्ञानं प्रदर्श्य, तत्कार्यमावरणं दर्शयति—

न भाति नास्ति दशम इति स्वं दशमं तदा ।
मत्वा वक्ति तदज्ञानकृतमावरणं विदुः ॥ २४ ॥

न भातीति । तदा दशमः स्वं दशमं सन्तं 'दशमो न भाति नास्ती'ति मत्वा वक्ति । अस्य व्यवहारस्य यत्कारणं तदज्ञानकृतं अज्ञानकार्यमावरणं विदुः, बुधा इति शेषः ॥ २४ ॥

अज्ञानस्यैव कार्यविशेषविक्षेपं दर्शयति—

नद्यां ममार दशम इति शोचन्प्ररोदिति ।
अज्ञानकृतविक्षेपं रोदनादिं विदुर्बुधाः ॥ २५ ॥

नद्यामिति ॥ २५ ॥

दशमस्यासत्त्वांशनिवर्तकं परोक्षज्ञानमाह—

न मृतो दशमोऽस्तीति श्रुत्वाऽऽप्तवचनं तदा ।
परोक्षत्वेन दशमं वेत्ति स्वर्गादिलोकवत् ॥ २६ ॥

न मृत इति ॥ २६ ॥

तस्यैवाभानांशनिवर्तकमपरोक्षज्ञानं दर्शयति—

त्वमेव दशमोऽसीति गणयित्वा प्रदर्शितः ।
अपरोक्षतया ज्ञात्वा हृष्यत्येव न रोदिति ॥ २७ ॥

टिप्प०–1 दश मिमीतेऽसौ दशमः ।

त्वमेवेति । स्वेन परिगणितैर्नवभिः सह स्वात्मानं गणयित्वा 'त्वमेव दशमोऽसी'ति प्रदर्शितः 'अहं दशमोऽस्मी'ति अपरोक्षतया ज्ञात्वा हर्षं प्राप्नोति रोदनं त्यजति ॥ २७ ॥

एवं दृष्टान्तभूते दशमे प्रदर्शितमवस्थासप्तकमनूद्य, दार्ष्टान्तिके आत्मन्यपि तद्योजनीयमित्याह—

अज्ञानावृतिविक्षेपद्विविधज्ञानतृप्तयः ।
शोकापगम इत्येते योजनीयाश्चिदात्मनि ॥ २८ ॥

अज्ञानेति । अज्ञानं चावृतिश्च विक्षेपश्च द्विविधं ज्ञानं च तृप्तिश्चेति द्वन्द्वः समासः ॥ २८ ॥

तत्रात्मन्यज्ञानादिकं क्रमेण दर्शयति—

संसारासक्तचित्तः संश्चिदाभासः कदाचन ।
स्वयंप्रकाशकूटस्थं स्वतत्त्वं नैव वेत्त्ययम् ॥ २९ ॥

संसारासक्तेत्यादिना चतुर्भिः । अयं चिदाभासो विषयसंपादनादिध्यानासक्तचित्तः सन् कदाचन श्रुतिविचारात्पूर्वं कदापि स्वतत्त्वं स्वस्य निजं रूपं स्वप्रकाशचिद्रूपं कूटस्थं प्रत्यगात्मानं नैव वेत्ति न जानाति यत्तदज्ञानम् ॥ २९ ॥

न भाति नास्ति कूटस्थ इति वक्ति प्रसङ्गतः ।
कर्ता भोक्ताऽहमस्मीति विक्षेपं प्रतिपद्यते ॥ ३० ॥

न भातीति । चिदात्मविषये प्रसङ्गे जाते 'कूटस्थो नास्ति न भाती'ति मत्वा ब्रूते इदमज्ञानकार्यमावरणं कूटस्थासत्त्वाभानाभिधानवत्कर्तृत्वादिकमात्मन्यारोपयति । अस्यारोपस्य हेतुर्देहद्वययुतश्चिदाभासो विक्षेपः ॥ ३० ॥

टिप्प०–1 तत्=अवस्थासप्तकमित्यर्थः । 2 अध्यस्ता अवस्थाभेदाः ।

अस्ति कूटस्थ इत्यादौ परोक्षं वेत्ति वार्तया ।
पश्चात् कूटस्थ एवास्मीत्येवं वेत्ति विचारतः ॥ ३१ ॥

अस्ति कूटस्थ इति । परेण बोधितः 'कूटस्थोऽस्ती'ति जानाति इदं परोक्षज्ञानम् । श्रवणादिपरिपाकवशात् 'कूटस्थोऽहमेवास्मी'ति जानाति इदमपरोक्षज्ञानम् ॥ ३१ ॥

कर्ता भोक्तेत्येवमादि शोकजातं प्रमुञ्चति ।
कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव तुष्यति ॥ ३२ ॥

कर्तेति । कूटस्थासङ्गात्मज्ञानानन्तरं कर्तृत्वादिशोकजातं त्यजतीति यदयं शोकापगमः । कृत्यं कर्तव्यजातं कृतं निष्पादितं, प्रापणीयं फलजातं प्राप्तं लब्धमिति तुष्यति, इयं तृप्तिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

दार्ष्टान्तिकेऽप्युक्तमवस्थासप्तकमनुवदति—

अज्ञानमावृतिस्तद्वद्विक्षेपश्च परोक्षधीः ।
अपरोक्षमतिः शोकमोक्षस्तृप्तिर्निरङ्कुशा ॥ ३३ ॥

अज्ञानमिति ॥ ३३ ॥

ननूक्तावस्थासप्तकस्य आत्मधर्मत्वाङ्गीकारे तस्य कूटस्थत्वं व्याहन्येतेत्याशङ्क्य, एताः सप्तावस्थाः चिदाभासस्यैव, न कूटस्थस्येत्याह—

सप्तावस्था इमाः सन्ति चिदाभासस्य तास्विमौ ।
बन्धमोक्षौ स्थितौ तत्र तिस्रो बन्धकृतः स्मृताः ॥ ३४ ॥

सप्तावस्था इति । 'सर्वं वाक्यं सावधारणम्' इति न्यायेन चिदाभासस्यैवेत्यवगम्यते, न कूटस्थस्य; सप्तावस्थानामासामत्रोपन्यासो वृथेत्याशङ्क्य, न वृथात्वं बन्धमोक्षकारित्वद्योतनफलत्वादुपन्यासस्येत्यभिप्रायेणाह—तास्विमाविति । किमासां सप्तानामप्यविशेषेण बन्धमोक्षकारित्वं? नेत्याह—तत्रेति । अज्ञानावरणविक्षेपरूपास्तिस्र इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

आसां बन्धकारित्वदर्शनाय तिसृणामपि स्वरूपं प्रत्येकं कार्यप्रदर्शनेन स्पष्टीचिकीर्षुः अज्ञानस्य स्वरूपं तावद्दर्शयति—

न जानामीत्युदासीनव्यवहारस्य कारणम् ।
विचारप्रागभावेन युक्तमज्ञानमीरितम् ॥ ३५ ॥

न जानामीति । आत्मतत्त्वविचारप्रागभावसहितं उदासीनव्यवहारस्य कारणं ‘न जानामि’ इत्यनुभूयमानं अज्ञानमीरितमित्यर्थः ॥३५॥

आवृतिस्वरूपं तत्कार्यं च दर्शयति—

अमार्गेण[1] विचार्याथ नास्ति नो भाति चेत्यसौ ।
विपरीतव्यवहृतिरावृतेः कार्यमिष्यते ॥ ३६ ॥

अमार्गेणेति । शास्त्रोक्तं प्रकारमतिलङ्घ्य, केवलं तर्केण विचार्य, अनन्तरं ‘कूटस्थो नास्ति न भाती’त्येवंरूपो विपरीतव्यवहार आवरणकार्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

विक्षेपस्य स्वरूपं तत्कार्यं च दर्शयति—

देहद्वयचिदाभासरूपो विक्षेप ईरितः ।
कर्तृत्वाद्यखिलः[2] शोकः संसाराख्योऽस्य बन्धकः॥ ३७॥

देहद्वयेति । स्थूलसूक्ष्माख्यशरीरद्वयसहितश्चिदाभास एव विक्षेपः बन्धको बन्धहेतुः संसाराख्यः कर्तृत्वाद्यखिलः शोकः अस्य चिदाभासस्य कार्यमिति शेषः । कर्तृत्वादीत्यत्र ‘आदि’शब्देन प्रमातृत्वादयो गृह्यन्ते॥३७

ननु ‘सप्तावस्थाः चिदाभासस्य’इत्युक्तमनुपपन्नम्; अज्ञानावरणयोर्विक्षेपोत्पत्तेः पुरा स्थितत्वात् चिदाभासस्य च विक्षेपान्तःपातित्वात्तदवस्थात्वानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह—

अज्ञानमावृतिश्चैते विक्षेपात्प्राक्प्रसिद्ध्यतः ।
यद्यप्यथाप्यवस्थे ते विक्षेपस्यैव नात्मनः ॥ ३८ ॥

टिप्प०-1 ‘तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि (बृ० ३।९।२६) ‘नावेदविन्मनुते’ (तै० ब्रा० ३।१२।९।७) इति मार्गेण । 2 भोक्तृत्वमन्तृत्वादयोपि ।

अज्ञानमिति । अनयोरज्ञानावरणयोर्विक्षेपात्पुरा स्थितत्वेऽपि नात्मावस्थात्वं तस्यासङ्गत्वेन अवस्थावत्त्वानुपपत्तेः । अतः परिशेषाच्चिदाभासावस्थात्वमेव तयोर्वक्तव्यमिति भावः ॥ ३८ ॥

ननु अवस्थावतो विक्षेपस्य तदानीमभावात्तदवस्थात्वाभिधानमनुपपन्नमित्याशङ्क्य, विक्षेपाभावेऽपि तत्संस्कारस्य तदानीं सत्त्वाद्विक्षेपावस्थात्वाभिधानं न विरुध्यत इत्याह—

विक्षेपोत्पत्तितः पूर्वमपि विक्षेपसंस्कृतिः ।
अस्त्येव तदवस्थात्वमविरुद्धं ततस्तयोः ॥ ३९ ॥

विक्षेपेति । ततः कारणात्तयोस्तदवस्थात्ववर्णनमविरुद्धमिति योजना ॥ ३९ ॥

नन्वप्रसिद्धसंस्काराभ्युपगमद्वारा विक्षेपावस्थात्ववर्णनात् वरमधिष्ठानतया प्रसिद्धब्रह्मावस्थात्ववर्णनमित्याशङ्क्य, अतिप्रसङ्गान्मैवमिति परिहरति—

ब्रह्मण्यारोपितत्वेन ब्रह्मावस्थे इमे इति ।
न शङ्कनीयं सर्वासां ब्रह्मण्येवाधिरोपणात् ॥ ४० ॥

ब्रह्मणीति ॥ ४० ॥

ननु ब्रह्मण्यारोपितत्वाविशेषेऽपि विक्षेपोत्पत्त्युत्तरकालभाविनीनां संसारित्वाद्यवस्थानां जीवाश्रितत्वेनानुभूयमानत्वान्न ब्रह्मावस्थात्वमिति शङ्कते—

संसार्यहं विबुद्धोऽहं निःशोकस्तुष्ट इत्यपि ।
जीवगा उत्तरावस्था भान्ति न ब्रह्मगा यदि ॥ ४१ ॥

टिप्प०—1 अज्ञानावरणयोः । 2 विक्षेपपूर्वकाले । 3 सर्वावस्थानां ब्रह्मण्यारोपितत्वेऽपीत्यर्थः ।

संसारीति । संसारी कर्तृत्वादिधर्मवान् विबुद्धः तत्त्वसाक्षात्कारवान् निःशोकः शोकरहितः । तुष्टो वक्ष्यमाणकृतकृत्यत्वादिजनितसंतोषवान् 'अहमस्मी'त्युत्तरावस्था जीवगा जीवाश्रिता भान्ति, न ब्रह्माश्रिता इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

एवं तर्ह्यज्ञानावरणयोरपि जीवाश्रितत्वेन अनुभूयमानत्वाज्जीवावस्थात्वमेवेति परिहरति—

तर्ह्यज्ञोऽहं ब्रह्मसत्त्वभाने मद्दृष्टितो न हि ।
इति पूर्वे अवस्थे च भासेते जीवगे खलु ॥ ४२ ॥

तर्ह्यज्ञोऽहमिति । मद्दृष्टितो ममानुभवेनेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु [1]तर्ह्यज्ञानाश्रयत्वं ब्रह्मणः पूर्वाचार्यैः कथमुक्तमित्याशङ्क्य, तद्विवक्षां दर्शयति—

अज्ञानस्याश्रयो ब्रह्मेत्यधिष्ठानतया जगुः ।
जीवावस्थात्वमज्ञानाभिमानित्वादवादिषम् ॥ ४३ ॥

अज्ञानस्येति । ब्रह्मणोऽज्ञानाधिष्ठानत्वविवक्षया [3]तदाश्रयत्वमुक्तमित्यर्थः । भवद्भिस्तर्हि किं विवक्षया जीवावस्थात्वमुक्तमित्याशङ्क्य, स्वविवक्षां दर्शयति—**जीवावस्थात्वमिति** ॥ ४३ ॥

एवं बन्धहेतुभूतमवस्थात्रयं प्रदर्श्य, अवशिष्टास्ववस्थासु मध्ये पूर्वोक्ताज्ञानावरणनिवृत्तिद्वारा मुक्तिहेतुमवस्थाद्वयं दर्शयति—

ज्ञानद्वयेन नष्टेऽस्मिन्नज्ञाने तत्कृतावृतिः ।
न भाति नास्ति चेत्येषा द्विविधापि विनश्यति ॥ ४४ ॥

टिप्प०—1 अवस्थाना जीवाश्रितत्वे सति । 2 संक्षेपशारीरकादयः प्रोचुः । 3 अज्ञानाश्रयत्वमित्यर्थः । 4 अवस्थासप्तकस्य जीवाश्रितत्वे इत्यर्थः । 5 'अहमज्ञोऽस्मि' इति जीवस्याज्ञानाभिमानो भवति, अतोऽज्ञानस्य जीवावस्थात्वमिति भावः । 6 अज्ञानावरणविक्षेपरूपम् । 7 परोक्षापरोक्षरूपम् ।

ज्ञानद्वयेनेति । परोक्षत्वापरोक्षत्वलक्षणेन ज्ञानद्वयेन आवरणकारणे अज्ञाने नष्टे सति तत्कृतावृतिः तेनाज्ञानेनोत्पादितं 'न भाति नास्ति' इति व्यवहारकारणं द्विविधमप्यावरणं कारणाभावान्नश्यतीति ॥ ४४ ॥

कस्यांशस्य केन निवृत्तिरित्यपेक्षायां उभयं विभज्य दर्शयति—

परोक्षज्ञानतो नश्येदसत्त्वावृतिहेतुता ।
अपरोक्षज्ञाननाश्या ह्यभानावृतिहेतुता ॥ ॥ ४५ ॥

परोक्षज्ञानत इति । 'कूटस्थोऽस्ति' इत्येवंरूपात्परोक्षज्ञानात् अज्ञानस्यासत्त्वावरणकारणत्वं निवर्तते । 'कूटस्थोऽस्मि' इत्यपरोक्षज्ञानेन तु 'कूटस्थो न भाति' इत्येवंरूपावरणकारणत्वं निवर्तते ॥ ४५ ॥

इदानीं ज्ञानस्य फलरूपावस्थाद्वये प्रथमावस्थामाह—

अभानावरणे नष्टे जीवत्वारोपसंक्षयात् ॥
कर्तृत्वाद्यखिलः शोकः संसाराख्यो निवर्तते ॥ ४६ ॥

अभानावरण इति । अभानावरणे निवृत्ते भ्रान्त्या प्रतीयमानस्य जीवत्वस्यापि निवृत्तत्वात्तन्निमित्तकः[1] कर्तृत्वादि[2]लक्षणः संसाराख्यः शोकः सर्वोऽपि निवर्तत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवं शोकापगमरूपामवस्थां प्रदर्श्य निरङ्कुशतृप्तिलक्षणां द्वितीयां दर्शयति—

निवृत्ते सर्वसंसारे नित्यमुक्तत्वभासनात् ।
निरङ्कुशा भवेत्तृप्तिः पुनः शोकासमुद्भवात् ॥ ४७ ॥

निवृत्ते सर्वसंसार इति ॥ ४७ ॥

टिप्प०–1 जीवत्वनिमित्तकः । 2 'आदि'ना भोक्तृत्व-मन्तृत्वादीनां ग्रहणम् ।

ननु 'आत्मानं चेद्विजानीयात्' (बृ० ४।४।१२) इति मन्त्रव्याख्याने प्रवृत्तत्वात्तद्विहाय मध्येऽज्ञानाद्यवस्थासप्तकनिरूपणं प्रकृतासङ्गतमित्याशङ्क्य, 'आत्मानं चेद्विजानीयात्' (बृ० ४।४।१२) इत्यस्याः श्रुतेस्तात्पर्यनिरूपणशेषत्वेन अभिहितत्वान्न प्रकृतासङ्गतमित्यभिप्रेत्य, श्रुतितात्पर्यमाह—

अपरोक्षज्ञानशोकनिवृत्त्याख्ये उभे इमे ।
अवस्थे जीवगे ब्रूत आत्मानं चेदिति श्रुतिः ॥ ४८ ॥

अपरोक्षज्ञानेति । चिदाभासनिष्ठं यदवस्थासप्तकमस्ति तत्रापरोक्षज्ञानशोकनिवृत्तिलक्षणमवस्थाद्वयं प्रतिपादयितुमयं मन्त्रः प्रवृत्त इत्यभिप्रायः ॥ ४८ ॥

'अयमित्यपरोक्षत्वम्' इत्यत्र 'अयम्' इति पदेनात्मनोऽपरोक्षत्वमुच्यत इत्युक्तं, तथा सति अपरोक्षज्ञानविषयत्वमेव स्यान्न परोक्षज्ञानविषयत्वमित्याशङ्क्य, तदुपपादनाय अपरोक्षज्ञानं विभजते—

अयमित्यपरोक्षत्वमुक्तं तद्द्विविधं भवेत् ।
विषयस्वप्रकाशत्वाद्धियाप्येवं तदीक्षणात् ॥ ४९ ॥

अयमितीति । द्वैविध्ये कारणमाह—**विषयेति** । विषयस्य चिद्रूपस्यात्मनः स्वप्रकाशत्वात्स्वव्यवहारसाधनान्तरनिरपेक्षत्वात्, धिया बुद्ध्या एवं स्वप्रकाशत्वेन तदीक्षणात्तस्य विषयस्य आत्मनोऽवलोकनाच्चेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

भवतु द्वैविध्यं, एतावता परोक्षज्ञानविषयत्वे किमायातमित्याशङ्क्य, विषयस्वप्रकाशत्वं परोक्षज्ञानविषयत्वविरोधि न भवतीत्याह—

परोक्षज्ञानकालेऽपि विषयस्वप्रकाशता ।
समा ब्रह्म स्वप्रकाशमस्तीत्येवं विबोधनात् ॥ ५० ॥

टिप्प०—1 शोकापगमरूपा निरंकुशतृप्तिलक्षणा च । 2 अवस्थासप्तकमध्ये ।

परोक्षज्ञानेति । अपरोक्षज्ञानकाल इव परोक्षज्ञानकालेऽपि विषयस्य ब्रह्मणः स्वप्रकाशताऽस्त्येव । तत्रोपपत्तिमाह—**ब्रह्म स्वप्रकाशमिति** ॥ ५० ॥

प्रत्यगभिन्नब्रह्मगोचरस्य ज्ञानस्य कुतः परोक्षत्वमित्याशङ्क्य, प्रत्यगंशाग्रहणादित्याह—

अहं ब्रह्मेत्यनुल्लिख्य ब्रह्मास्तीत्येवमुल्लिखेत् ।
परोक्षज्ञानमेतन्न भ्रान्तं बाधानिरूपणात् ॥ ५१ ॥

अहं ब्रह्मेति । नन्विदं भ्रान्तमित्याशङ्क्य, अस्य भ्रान्तत्वं किं बाध्यत्वात्, उत व्यक्त्यनुल्लेखात्, अथ वा आपरोक्ष्येण ग्रहणयोग्यस्य पारोक्ष्येण ग्रहणात्, यद्वा अंशाग्रहणात्? इति चतुर्धा विकल्प्य, प्रथमं प्रत्याह—**एतदिति** ॥ ५१ ॥

हेतुं विवृणोति—

ब्रह्म नास्तीति मानं चेत्स्याद्बाध्येत तदा ध्रुवम् ।
न चैवं प्रबलं मानं पश्यामोऽतो न बाध्यते ॥ ५२ ॥

ब्रह्म नास्तीति ॥ ५२ ॥

द्वितीयमतिप्रसङ्गेन दूषयति—

व्यक्त्यनुल्लेखमात्रेण भ्रमत्वे स्वर्गधीरपि ।
भ्रान्तिः स्याद्व्यक्त्यनुल्लेखात्सामान्योल्लेखदर्शनात् ॥ ५३ ॥

व्यक्तीति । 'अयं स्वर्गः' इत्येवमाकारेण ग्रहणाभावात् किंतु 'स्वर्गोऽस्ति' इत्येवं सामान्याकारेण प्रतीतेः स्वर्गबुद्धेरपि भ्रमत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तृतीयं निराकरोति—

अपरोक्षत्वयोग्यस्य न परोक्षमतिर्भ्रमः ।
परोक्षमित्यनुल्लेखादर्थात्पारोक्ष्यसंभवात् ॥ ५४ ॥

अपरोक्षत्वेति । अपरोक्षत्वेन ग्रहणयोग्यस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयस्य परोक्षज्ञानस्य भ्रमत्वं न संभवति । कुत इत्यत आह—**परोक्षमिति** । ब्रह्म परोक्षमित्येवमाकारेण ग्रहणाभावात् कुतस्तर्हि तस्य परोक्षत्वमित्याशङ्क्याह—**अर्थादिति** । 'इदं ब्रह्म'इत्येवं व्यक्त्युल्लेखाभावसामर्थ्यात्परोक्षत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ५४ ॥

चरममाशङ्कते—

अंशागृहीतेर्भ्रान्तिश्चेद्धटज्ञानं भ्रमो भवेत् ।
निरंशस्यापि सांशत्वं व्यावर्त्यांशविभेदतः ॥ ५५ ॥

अंशेति । ब्रह्मांशग्रहणेऽपि प्रत्यगंशाग्रहणाद्भ्रमत्वमित्यर्थः । एवं तर्हि घटादिज्ञानस्यापि भ्रमत्वप्रसङ्ग इति परिहरति—**घटज्ञानमिति** । आन्तरावयवानामग्रहणादिति भावः । ननु घटस्य सावयवत्वादंशग्रहणेऽपि अंशाग्रहणं संभवति, ब्रह्मणस्तु निरंशत्वात्कथमंशाग्रहणसंभव इत्याशङ्क्य, व्यावर्त्यांशोपाधिनिमित्तकं सांशत्वं तस्य भविष्यतीत्याह—**निरंशस्येति** ॥ ५५ ॥

कौ तौ व्यावर्त्यौ अंशौ ? इत्याकाङ्क्षायामाह—

असत्त्वांशो निवर्तेत परोक्षज्ञानतस्तथा ।
अभानांशनिवृत्तिः स्यादपरोक्षधिया कृता ॥ ५६ ॥

असत्त्वांश इति ॥ ५६ ॥

अपरोक्षत्वेन ग्रहणयोग्यविषयं परोक्षज्ञानं भ्रमो न भवतीत्येतद्दृष्टान्तप्रदर्शनेनापि द्रढयति—

दशमोऽस्तीति विभ्रान्तं परोक्षज्ञानमीक्ष्यते ।
ब्रह्मास्तीत्यपि तद्वत्स्यादज्ञानावरणं समम् ॥ ५७ ॥

दशम इति । 'दशमोऽस्ति'इत्याप्तवाक्यजन्यं परोक्षज्ञानमभ्रान्तं यथा 'ब्रह्मास्ती'ति वाक्यजन्यज्ञानमपि तद्वदभ्रान्तं स्यात् । अज्ञानकृतस्य असत्त्वावरणांशस्य समत्वादिति भावः ॥ ५७ ॥

ननु वाक्यात्परोक्षज्ञानमुत्पद्यते चेत् अपरोक्षज्ञानं कुतो जायत इत्याशङ्क्य, विचारसहिताद्वाक्यादेवेत्याह—

आत्मा ब्रह्मेति वाक्यार्थे निःशेषेण विचारिते ।
व्यक्तिरुल्लिख्यते यद्वद्दशमस्त्वमसीत्यतः ॥ ५८ ॥

आत्मेति । 'अयमात्मा ब्रह्म' (बृ० २।५।१९) इति महावाक्यार्थे सम्यग्विचार्यमाणे पूर्वमस्तीति परोक्षतयाऽवगतस्य ब्रह्मणः प्रत्यगभिन्नत्वं साक्षात्क्रियते । तत्र दृष्टान्तः—**यद्वदिति ।** 'दशमस्त्वमसि' इत्यतो वाक्यात्स्वात्मनि दशमत्वं यथा साक्षात्क्रियते तद्वदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

विचारसहकृतेन वाक्येन अपरोक्षज्ञानोत्पत्तिप्रकारं सदृष्टान्तमाह—

दशमः क इति प्रश्ने त्वमेवेति निराकृते ।
गणयित्वा स्वेन सह स्वमेव दशमं स्मरेत् ॥ ५९ ॥

दशम इति । 'त्वयाऽस्तीति निरूपितो दशमः कः ?' इति प्रश्ने कृते, तस्य 'त्वमेव' इति परिहारेऽभिहिते स्वात्मना सह इतरान्नव गणयित्वा 'अहं दशमोऽस्मि' इति स्वमेव दशमं स्मरेदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

अस्य 'दशमोऽस्मि' इति ज्ञानस्य विचारसहितवाक्यजनितत्वात् न विपर्ययादिरूपतेत्याह—

दशमोऽस्मीति वाक्योत्था न धीरस्य विहन्यते ।
आदिमध्यावसानेषु न नवत्वस्य संशयः ॥ ६० ॥

दशम इति । अस्य दशमस्य ‘त्वमेव दशमोऽसि’ इति वाक्यात्परिगणनादिलक्षणविचारसहितादुत्पन्नः ‘अहं दशमोऽस्मि’ इति बुद्धिर्न विहन्यते न केनापि ज्ञानेन बाध्यते । परिगणनक्रियायां च नवानामादिमध्यावसानेषु परिगणनेऽपि ‘अहं दशमो न वा ?’ इति संशयश्च न भवेत्, अतः सा दृढापरोक्षरूपेत्यर्थः ॥ ६० ॥

एतत्सर्वं दार्ष्टान्तिके योजयति—

सदेवेत्यादिवाक्येन ब्रह्मसत्त्वं परोक्षतः ।
गृहीत्वा तत्त्वमस्यादिवाक्याद्व्यक्तिं समुल्लिखेत् ॥ ६१ ॥

सदेवेत्यादीति । ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ (छा० ६।२।१) इत्यादिवाक्येन ब्रह्मसद्भावं प्रथमं निश्चित्य, तस्य जीवरूपेण प्रवेशादियुक्तिपर्यालोचनया प्रत्यग्रूपत्वं संभाव्य, ‘तत्त्वमसि’ (छा० ६।८।२) इत्यादिवाक्येन अद्वितीयब्रह्मरूपमात्मानं ‘अहं ब्रह्मास्मी’ति साक्षात्कुर्यात् ॥ ६१ ॥

आदिमध्यावसानेषु स्वस्य ब्रह्मत्वधीरियम् ।
नैव व्यभिचरेत्तस्मादापरोक्ष्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ६२ ॥

आदिमध्येति । अत इयमात्मनो ब्रह्मत्वबुद्धिः पञ्चानां कोशानामादिमध्यावसानेष्वात्मनो व्यवहारेऽपि नैवान्यथा भवति, अतोऽस्या बुद्धेरपरोक्षज्ञानत्वं सुस्थितमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

नन्वेवं प्रथमतः केवलं वाक्यात्परोक्षज्ञानमुत्पद्यते, पश्चात् विचारसहितादपरोक्षज्ञानमित्येतत्कुतोऽवगम्यत इत्याशङ्क्य, **तैत्तिरीयकादिश्रुत्यर्थ**पर्यालोचनयेत्याह—

जन्मादिकारणत्वाख्यलक्षणेन भृगुः पुरा ।
पारोक्ष्येण गृहीत्वाथ विचाराद्व्यक्तिमैक्षत ॥ ६३ ॥

जन्मादीति । भृगुनामकः कश्चिदृषिः पुरा 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति' (तै० ३।१) इति वाक्यश्रुतेन जगज्जन्मादिकारणत्वाख्यलक्षणेन जगत्कारणं ब्रह्म परोक्षतयाऽवगत्य, अन्नमयादिपञ्चकोशविचाराद्व्यक्तिं प्रत्यगात्मरूपं ब्रह्म दृष्टवानित्यर्थः ॥ ६३ ॥

नन्वस्मिन्प्रकरणे 'त्वं ब्रह्मासी'त्येवमाद्युपदेशवाक्याभावात्कथं भृगोरात्मसाक्षात्कार इत्याशङ्क्य, आत्मसाक्षात्कारहेतुविचारयोग्यस्थलप्रदर्शनादित्याह—

यद्यपि त्वमसीत्यत्र वाक्यं नोचे भृगोः पिता ।
तथाप्यन्नं प्राणमिति विचार्य स्थलमुक्तवान् ॥ ६४ ॥

यद्यपीति ॥ ६४ ॥

नन्वन्नमयादिकोशेषु विचारितेषु प्रतीचः साक्षात्कारो भवतु, ब्रह्मणस्तु कथमित्याशङ्क्य, प्रतीच एव ब्रह्मत्वात्पञ्चकोशविचारेण आनन्दात्मव्यक्तिं साक्षात्कृत्य 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' (तै० ३।६) इत्येवं ब्रह्मलक्षणमपि प्रतीच्येव योजितवानित्याह—

अन्नप्राणादिकोशेषु सुविचार्य पुनः पुनः ।
आनन्दव्यक्तिमीक्षित्वा ब्रह्मलक्ष्माप्ययूयुजत् ॥ ६५ ॥

अन्नप्राणादीति ॥ ६५ ॥

ननु ब्रह्मलक्षणस्य आनन्दात्मरूपेण प्रतीचि योजनं न घटेत, ब्रह्मणस्तटस्थत्वेन प्रतीचो भिन्नत्वादित्याशङ्क्य, न भेदः सत्यादिलक्षणस्य ब्रह्मणः प्रत्यग्रूपेण अवस्थानश्रवणादित्याह—

सत्यं ज्ञानमनन्तं चेत्येवं ब्रह्मस्वलक्षणम् ।
उक्त्वा गुहाहितत्वेन कोशेष्वेतत्प्रदर्शितम् ॥ ६६ ॥

सत्यमिति । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१।१) इत्येवं ब्रह्मस्वलक्षणं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमभिधाय, 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' (तै० २।१) इत्यनेन वाक्येन पञ्चकोशगुहान्तःस्थितत्वेन तस्यैव प्रत्यग्रूपत्वमभिहितमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

एवं **तैत्तिरीय**श्रुतिपर्यालोचनया भृगोः परोक्षज्ञानपूर्वकविचारजन्यत्वं साक्षात्कारस्य दर्शयित्वा, **छान्दोग्य**श्रुतिपर्यालोचनेनापि तद्दर्शयति—

पारोक्ष्येण विबुध्येन्द्रो य आत्मेत्यादिलक्षणात् ।
अपरोक्षीकर्तुमिच्छंश्चतुर्वारं गुरुं ययौ ॥ ६७ ॥

पारोक्ष्येणेति । इन्द्रः 'य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः' (छा० ८।७।१) इत्यादिवाक्यप्रतिपादितेन लक्षणेनात्मानं परोक्षतयाऽवगत्य विचाराच्छरीरत्रयनिराकरणेन तत्साक्षात्करणाय गुरुं ब्रह्माणं चतुर्वारमुपसन्न इति छान्दोग्योपनिषदि अष्टमाध्याये श्रूयते ॥ ६७ ॥

इदानीम**ैतरेय**श्रुतावपि तद्दर्शयति—

आत्मा वा इदमित्यादौ परोक्षं ब्रह्म लक्षितम् ।
अध्यारोपापवादाभ्यां प्रज्ञानं ब्रह्म दर्शितम् ॥ ६८ ॥

आत्मा वा इति । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्[1]किंचन मिषत्' (ऐ० १।१।१) इत्यनेन वाक्येन ब्रह्मणो लक्षणमभिधाय, 'स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति' (ऐ० ४।१।२) इत्युपक्रम्य 'तस्य त्रय[2] आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथः' (ऐ० ४।३।१२)

टिप्प०–1 अन्यत्किंचिदपि क्रियावन्न बभूवेति भावः । 2 तस्य जीवरूपपरमात्मनः दक्षिणचक्षुः, मनः, हृदयाकाशमित्येतत्त्रयं आवसथाः=स्थानानि, एतत्स्थानत्रयं स्वप्नरूपाऽविद्याजन्यत्वान्मिथ्येति भाव.

इत्यनेन परमात्मनि जगदध्यारोपणप्रकारमभिधाय 'स जातो भूतान्यभिव्यैक्षत किमिहान्यं वावदिषत्' (ऐ० ४।३।१२) इति तस्यारोपितस्य अपवादमभिधाय, 'स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यदिदमदर्शमिति' (ऐ० ४।३।१२) इति प्रत्यगात्मनो ब्रह्मस्वरूपत्वमभिहितम् । पुनश्च 'पुरुषे ह वा' (ऐ० ५।४।१) इत्यादिना ज्ञानसाधनवैराग्यजननाय गर्भवासादिदुःखं प्रदर्श्य, 'कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे' (ऐ० ६।५।१) इत्यादिना विचारेण 'तत्त्वं'पदार्थपरिशोधनपुरःसरं 'प्रज्ञानं ब्रह्म' (ऐ० ६।५।३) इति प्रज्ञानरूपस्यात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शितमित्यर्थः ॥६८॥

उक्तन्यायमितरासु श्रुतिष्वप्यतिदिशति—

अवान्तरेण वाक्येन परोक्षा ब्रह्मधीर्भवेत् ।
सर्वत्रैव महावाक्यविचारादपरोक्षधीः ॥ ६९ ॥

अवान्तरेणेति[1] । सर्वत्र सर्वासु श्रुतिष्वित्यर्थः ॥ ६९ ॥

ननु महावाक्यविचारस्य अपरोक्षज्ञानजनकत्वं स्वकपोलकल्पितमित्याशङ्क्य, वाक्यवृत्तौ आचार्यैस्तथा प्रतिपादितत्वान्मैवमित्याह—

ब्रह्मापरोक्ष्यसिद्ध्यर्थं महावाक्यमितीरितम् ।
वाक्यवृत्तावतो ब्रह्मापरोक्ष्ये विमतिर्नहि ॥ ७० ॥

ब्रह्मापरोक्ष्ये इति । अतो वाक्याद् ब्रह्मापरोक्षज्ञाने विप्रतिपत्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥

वाक्यवृत्तौ उपपादनप्रकारं दर्शयति[2]—

आलम्बनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः ।
अन्तःकरणसंभिन्नबोधः स त्वंपदाभिधः ॥ ७१ ॥

टिप्प०–1 स्वरूपबोधकं वाक्यमवान्तरम्, यथा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिकम् । 2 तत्रत्येनैव श्लोकाष्टकेनेत्यूह्यम् ।

आलम्बनतयेति । योऽन्तःकरणसंभिन्नबोधः अन्तःकरणोपाधिकश्चिदात्मा अस्मत्प्रत्ययशब्दयोः अहमिति ज्ञानस्य अहमिति शब्दस्य चालम्बनतया विषयत्वेन भाति, स तथाविधो बोधः, त्वंपदाभिधः 'त्वम्' इति पदमभिधा वाचकं यस्य स त्वंपदाभिधः, त्वंपदवाच्य इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

एवं 'त्वं'पदवाच्यार्थमभिधाय, 'तत्'पदवाच्यार्थमाह—

मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षणः ।
पारोक्ष्यशबलः सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधः ॥ ७२ ॥

मायोपाधिरिति । पारोक्ष्यशबलः परोक्षत्वधर्मविशिष्ट इत्यर्थः । एवं तटस्थलक्षणमभिधाय, स्वरूपलक्षणमाह—**सत्याद्यात्मक इति** । सत्यमादिर्येषां ज्ञानादीनां ते सत्यादयः आत्मा स्वरूपं यस्य स तथाविधः, 'तत्' पदाभिधः 'तत्' पदमभिधा वाचकं यस्य सः तत्पदाभिधः, तत्पदवाच्य इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

एवं पदार्थावभिधाय, वाक्यार्थबोधनाय लक्षणावृत्तिराश्रयणीयेत्याह—

प्रत्यक्परोक्षतैकस्य सद्वितीयत्वपूर्णता ।
विरुध्येते यतस्तस्माल्लक्षणा संप्रवर्तते ॥ ७३ ॥

प्रत्यक्परोक्षतेति । प्रत्यक्परोक्षत्वे सद्वितीयत्वेन सहिता पूर्णतेति मध्यमपदलोपी समासः । सद्वितीयत्वपूर्णत्वे चैकस्य वस्तुनो यतो विरुध्येते, अतो लक्षणावृत्तिराश्रयणीयेत्यर्थः ॥ ७३ ॥

सा च कीदृशी इत्यत आह—

तत्त्वमस्यादिवाक्येषु लक्षणा भागलक्षणा ।
सोऽयमित्यादिवाक्यस्थपदयोरिव नापरा ॥ ७४ ॥

तत्त्वमस्यादीति । भागलक्षणा, भागत्यागलक्षणेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—**सोऽयमिति** । 'सोऽयं देवदत्त' इति वाक्यस्थयोः 'सोऽयम्' इति पदयोर्यथा जहदजहल्लक्षणावृत्तिराश्रिता नापरा, न जहल्लक्षणा, नाप्यजहल्लक्षणा तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

ननु 'गामानय'इत्यादिवाक्येषु लक्षणावृत्त्या विनापि वाक्यार्थबोधो दृश्यते, तद्वदत्रापि किं न स्यादित्याशङ्क्याह—

संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र संमतः ।
अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मतः ॥ ७५ ॥

संसर्ग इति । लोके 'गामानय' इत्यादौ पदैः स्मारितानां आकाङ्क्षादिमतां गवादिपदार्थानामन्वयो वाक्यार्थत्वेनाङ्गीकृतः, यथा 'नीलं महत्सुगन्ध्युत्पलम्' इत्यादौ नीलत्वादिविशिष्टस्योत्पलस्य वाक्यार्थत्वं स्वीकृतम्, नैवमत्र महावाक्येषु संसर्गविशिष्टयोरन्यतरस्य वाक्यार्थत्वमभ्युपगम्यते, किंतु अखण्डैकरसत्वेन स्वगतादिभेदशून्यवस्तुमात्ररूपेण वाक्यार्थो विद्वद्भिरभ्युपेयते, अतो लक्षणा आश्रयणीयेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

अखण्डैकरसं वाक्यार्थं दर्शयति—

प्रत्यग्बोधो य आभाति सोऽद्वयानन्दलक्षणः ।
अद्वयानन्दरूपश्च प्रत्यग्बोधैकलक्षणः ॥ ७६ ॥

प्रत्यग्बोध इति । यः प्रत्यग्बोधः सर्वान्तरश्चिदात्मा आभाति बुद्ध्यादिसाक्षित्वेन स्फुरति सोऽद्वयानन्दलक्षणः अद्वितीय आनन्दरूपः परमात्मेत्यर्थः । अद्वयानन्दरूपश्च तथाविधः परमात्मा प्रत्यग्बोधैकलक्षणश्चिदेकरसः प्रत्यगात्मैवेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

टिप्प०–1 यस्य येन विना स्वार्थान्वयाननुभावकत्वं, तस्य तदपर्यवसानमाकाङ्क्षा । 2 'तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य.' (ब्र० सू० २।१।१४) 'तत्तु समन्वयात्' (ब्र० सू० १।१।४) इति पारमर्षसूत्रादौ । 3 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयः' (बृ० १।४।८) 'एष ह्येवानन्दयाति' (तै० २।७) इत्यादिभाष्ये विवृतः ।

एवमखण्डार्थबोधेन किं स्यादित्यत आह—

इत्थमन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिर्यदा भवेत् ।
अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्तेत तदैव हि ॥ ७७ ॥

इत्थमिति ॥ ७७ ॥

तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं किं ततः शृणु ।
पूर्णानन्दैकरूपेण प्रत्यग्बोधोऽवतिष्ठते ॥ ७८ ॥

तदर्थस्येति । त्वमर्थस्य प्रत्यगात्मनोऽब्रह्मत्वं भ्रान्तिसिद्धऽब्रह्मरूपता तदर्थस्य ब्रह्मणश्च पारोक्ष्यं परोक्षज्ञानैकविषयत्वं च निवर्तते । ततोऽपि किमिति पृच्छति—**यद्येवमिति** । उत्तरमाह—**शृण्विति** ७८

ननु 'समयबलेन सम्यक्परोक्षानुभवसाधनमागमः' इत्यागमलक्षणम्, अतो वाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं कथमुच्यत इत्याशङ्क्य, सिद्धान्तपरिज्ञानशून्योऽयमिति मनसि निधायोपहसति—

एवं सति महावाक्यात्परोक्षज्ञानमीर्यते ।
यैस्तेषां शास्त्रसिद्धान्तविज्ञानं शोभतेतराम् ॥ ७९ ॥

एवं सतीति । एवं वदन्तः सिद्धान्तरहस्यं ते न जानन्तीत्यर्थः ७९

ननु सिद्धान्तस्तावत्तिष्ठतु, वाक्यस्य परोक्षज्ञानजनकत्वं त्वनुमानसिद्धमिति शङ्कते—

आस्तां शास्त्रस्य सिद्धान्तो युक्त्या वाक्यात् परोक्षधीः ।
स्वर्गादिवाक्यवन्नैवं दशमे व्यभिचारतः ॥ ८० ॥

आस्तामिति । 'विमतं वाक्यं परोक्षज्ञानजनकं भवितुमर्हति; वाक्यत्वात्, स्वर्गादिप्रतिपादकवाक्यवत्' इत्यनुमानेन परोक्षज्ञानजनकत्वं सिद्धमित्यर्थः । अनैकान्तिकोऽयं हेतुरिति परिहरति—**नैवमिति** । 'दशमस्त्वमसि' इति वाक्ये वाक्यत्वे सति अपरोक्षज्ञानजनकत्वस्योपलम्भादिति भावः ॥ ८० ॥

किंच 'त्वं'पदार्थस्य जीवस्य अपरोक्षत्वाभावप्रसङ्गादपि न महावाक्यं परोक्षज्ञानजनकमित्यङ्गीकार्यमित्याह—

स्वतोऽपरोक्षजीवस्य ब्रह्मत्वमभिवाञ्छतः ।
नश्येत्सिद्धापरोक्षत्वमिति युक्तिर्महत्यहो ॥ ८१ ॥

स्वत इति ॥ ८१ ॥

इष्टापत्तिरित्याशङ्क्याह—

वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि नष्टमितीदृशम् ।
लौकिकं वचनं सार्थं संपन्नं त्वत्प्रसादतः ॥ ८२ ॥

वृद्धिमिति ॥ ८२ ॥

ननु सोपाधिकत्वाज्जीवस्यापरोक्षत्वं युक्तं, ब्रह्मणस्तु निरुपाधिकत्वात्तन्न युज्यते इति शङ्कते—

अन्तःकरणसंभिन्नबोधो जीवोऽपरोक्षताम् ।
अर्हत्युपाधिसद्भावान्न तु ब्रह्मानुपाधितः ॥ ८३ ॥

अन्तःकरणेति ॥ ८३ ॥

ब्रह्मणो निरुपाधिकत्वमसिद्धमिति परिहरति—

नैवं ब्रह्मत्वबोधस्य सोपाधिविषयत्वतः ।
यावद्विदेहकैवल्यमुपाधेरनिवारणात् ॥ ८४ ॥

नैवं ब्रह्मेति । जीवस्य ब्रह्मरूपताज्ञानं यदस्ति तस्य सोपाधिकवस्तुविषयत्वात्तद्विषयस्य ब्रह्मणोऽपि सोपाधिकत्वं ज्ञानस्य सोपाधिकविषयत्वं च ज्ञेयस्य सोपाधिकत्वमन्तरेण न घटते इति भावः । तदेव कुत इत्यत आह—**यावदिति** ॥ ८४ ॥

ननु तर्हि जीवब्रह्मणोर्विलक्षणमुपाधिद्वयं वक्तव्यमित्याशङ्क्याह—

अन्तःकरणसाहित्यराहित्याभ्यां विशिष्यते ।
उपाधिर्जीवभावस्य ब्रह्मतायाश्च नान्यथा ॥ ८५ ॥

अन्तःकरणेति । जीवभावब्रह्मभावयोरन्तःकरणसाहित्यराहित्ये एवोपाधी इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

नन्वन्तःकरणसंबन्धस्य भावरूपत्वादुपाधित्वमस्तु, नाभावरूपस्य तद्राहित्यस्य[1] तदुचितमित्याशङ्क्य, 'यावत्कार्यमवस्थायिभेदहेतोरुपाधिता' इत्युक्तोपाधिलक्षणस्य साहित्यराहित्ययोरुभयोरपि सत्त्वादुचितमेवोपाधित्वमित्यभिप्रायेण परिहरति—

यथा विधिरुपाधिः स्यात्प्रतिषेधस्तथा न किम् ।
सुवर्णलोहभेदेन शृङ्खलात्वं न भिद्यते ॥ ८६ ॥

यथेति । विधिर्भावरूपोऽन्तःकरणसंबन्धो यथा उपाधिः स्यात्तथा प्रतिषेधोऽभावरूपोऽन्त.करणवियोगो न किं उपाधिर्न स्यात्किम्? स्यादेवेत्यर्थः । तथापि भावाभावरूपत्वलक्षणमवान्तरवैलक्षण्यं दृश्यत एवेत्याशङ्क्य, तस्य[2] अकिंचित्करत्वेनानादरणीयत्वमित्यभिप्रेत्य, दृष्टान्तमाह—सुवर्णेति[3] । पुरुषप्रचारनिरोधकत्वांशेऽनुपयुक्तं सुवर्णत्वलोहत्वादिवैलक्षण्यं यद्वदनादरणीयं तद्वदित्यर्थः ॥ ८६ ॥

विधेरिव निषेधस्यापि ब्रह्मबोधोपायत्वेन ब्रह्मोपाधित्वं द्रढयितुं विधिनिषेधयोरुभयोरपि ब्रह्मबोधोपायत्वमाचार्यैर्निरूपितमिति दर्शयति—

अतद्व्यावृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिमुखेन च ।
वेदान्तानां प्रवृत्तिः स्याद्द्विधेत्याचार्यभाषितम् ॥ ८७ ॥

टिप्प०—1 अन्तःकरणराहित्यस्य । 2 वैलक्षण्यस्य । 3 यथा सुवर्णनिर्मितशृंखलाया बन्धकत्व तथैव लोहमय्या बन्धकत्वमिति न तत्र भेदस्तद्वत् ।

अतदिति। 'तत्'शब्देन ब्रह्माभिधीयते, 'अतत्'शब्देन तदतिरिक्तमज्ञानादि 'नेति नेती'त्यादिव्यावृत्तिर्निरसनम्, न तत् अतत्, तस्य प्रपञ्चस्य व्यावृत्तिर्निरसन तदेव रूपं उपायस्तेन साक्षात् विधिमुखेन च विधिर्विधानं साक्षाद्वाचकशब्दप्रयोगः 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' (तै० २।१।१) इत्येवमादिरूपः, तेन च विधिमुखेन, तद्द्वारेणापीत्यर्थः। वेदान्तानामुपनिषदां प्रवृत्तिः प्रवर्तनं प्रतिपादनं ब्रह्मणीति शेषः ॥ ८७ ॥

ननु वेदान्तानामतद्व्यावृत्त्या ब्रह्मबोधकत्वाङ्गीकारे 'अहं'शब्दार्थस्य कूटस्थस्यापि त्यागप्रसङ्गात् 'अहं ब्रह्मास्मि' इति सामानाधिकरण्येन ज्ञानं नोदेतुमर्हतीति शङ्कते—

अहमर्थपरित्यागादहं ब्रह्मेति धीः कुतः।
नैवमंशस्य हि त्यागो भागलक्षणयोदितः ॥ ८८ ॥

अहमर्थेति। 'अहं'शब्दार्थस्य सर्वस्यात्यक्तत्वान्मैवमिति परिहरति—**नैवमिति।** हि यस्मात्कारणात् भागलक्षणया जहदजहल्लक्षणया[1] अंशस्य 'अहं'शब्दार्थैकदेशस्य जडांशस्य ईरितः, न कूटस्थस्य। अतः 'अहं ब्रह्मास्मि' इति ज्ञानमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

अंशत्यागेन बोधनप्रकारमभिनीय दर्शयति—

अन्तःकरणसंत्यागादवशिष्टे चिदात्मनि।
अहं ब्रह्मेति वाक्येन ब्रह्मत्वं साक्षिणीक्ष्यते ॥ ८९ ॥

अन्तःकरणेति ॥ ८९ ॥

टिप्प०–1 यत्र वाच्यैकदेशत्यागेनैकदेशान्वयस्तत्र जहदजहती लक्षणा। यथा 'सोऽयं देवदत्तः' 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' (छा० ६।८।७) इति। तथा हि 'सोऽयं देवदत्त' इत्यादौ तत्तांशस्येदानीमसंभवात् हानम्, इदन्तांशस्य संभवात् अहानम्—इति जहदजहल्लक्षणा।

ननु केवलस्य प्रत्यगात्मनः स्वप्रकाशत्वाद्बुद्धिवृत्तिविषयत्वं न घटते इत्याशङ्क्याह—

स्वप्रकाशोऽपि साक्ष्येव धीवृत्त्या व्याप्यतेऽन्यवत् ।
फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितम् ॥ ९० ॥

स्वप्रकाश इति । अन्यवत् घटादिवदित्यर्थः । 'स्वप्रकाशोऽहम्' इत्येवं बुद्धिवृत्तिसंभवादिति भावः । तर्हि अपसिद्धान्तापात[1] इत्याशङ्क्य, पूर्वाचार्यैरपि वृत्तिव्याप्यत्वस्याङ्गीकृतत्वान्नायमपसिद्धान्त इति परिहरति—**फलव्याप्यत्वमिति** । फलं वृत्तिप्रतिबिम्बितचिदाभासः तद्व्याप्यत्वमेव अस्य प्रत्यगात्मनो निराकृतं स्वस्यैव स्फुरणरूपत्वादिति भावः ॥ ९० ॥

आत्मनि फलव्याप्त्यभावं दर्शयितुं अनात्मनो[2] वृत्त्या फलेन च व्याप्यत्वं दर्शयति—

बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावपि व्याप्नुतो घटम् ।
तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासेन घटः स्फुरेत् ॥ ९१ ॥

बुद्धितदिति । उभयव्याप्तेः प्रयोजनमाह—**तत्रेति** । तत्र तयोर्बुद्धिचिदाभासयोर्मध्ये धिया बुद्धिवृत्त्या प्रमाणभूतया अज्ञानं नश्यति; ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधात् । आभासेन चिदाभासेन घटः स्फुरेत्; जडत्वेन स्वतःस्फुरणायोगादिति भावः ॥ ९१ ॥

इदानीमात्मनि ततो[3] वैलक्षण्यं दर्शयति—

ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ।
स्वयंस्फुरणरूपत्वान्नाभास उपयुज्यते ॥ ९२ ॥

टिप्प०—1 सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः । 2 घटपटादिजडपदार्थजातस्येत्यर्थः । 3 घटपटाद्यनात्मजडपदार्थवृन्दात् ।

ब्रह्मणीति । प्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्वस्य अज्ञानेनावृतत्वात्तस्य अज्ञानस्य निवृत्तये वाक्यजन्यया 'अहं ब्रह्मास्मी'त्येवमाकारया धीवृत्त्या व्याप्तिरपेक्ष्यते; स्वस्यैव स्फुरणरूपत्वात्, तत्स्फुरणाय चिदाभासो नापेक्ष्यते, अतो युज्यमानोऽपि चिदाभासो नोपयुज्यत इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तप्रदर्शनेन विशदयति—

चक्षुर्दीपावपेक्ष्येते घटादेर्दर्शने यथा ।
न दीपदर्शने किंतु चक्षुरेकमपेक्ष्यते ॥ ९३ ॥

चक्षुरिति । अन्धकारावृतघटादिदर्शने चक्षुर्दीपौ उभावपि अपेक्ष्येते, दीपप्रदर्शने तु तथा न, किंतु एकं चक्षुरेवापेक्ष्यते यथा, तथा ब्रह्मण्यज्ञाननाशायेति पूर्वेण संबन्धः ॥ ९३ ॥

ननु बुद्धितद्वृत्तीनां चिदाभासवैशिष्ट्यस्वाभाव्यात् घटादिष्विव ब्रह्मण्यपि फलव्याप्तिर्बलाद्भवेदित्याशङ्क्याह—

स्थितोऽप्यसौ चिदाभासो ब्रह्मण्येकीभवेत् परम् ।
न तु ब्रह्मण्यतिशयं फलं कुर्याद्घटादिवत् ॥ ९४ ॥

स्थितोऽपीति । यद्यपि घटाद्याकारवृत्तिवद्ब्रह्मगोचरवृत्तावपि चिदाभासोऽस्ति, तथापि नासौ ब्रह्मणो भेदेन भासते, किंतु प्रचण्डातपमध्यवर्तिप्रदीपप्रभावात्तेनैकीभूत इव भवति, अतः स्फुरणलक्षणातिशयजनको न ब्रह्मणीत्यर्थः ॥ ९४ ॥

ननु ब्रह्मणि फलव्याप्तिर्नास्ति, वृत्तिव्याप्तिस्तु विद्यत इत्युक्तं; तत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य, आगमः प्रमाणमित्याह—

अप्रमेयमनादिं चेत्यत्र श्रुत्येदमीरितम् ।
मनसैवेदमाप्तव्यमिति धीव्याप्यता श्रुता ॥ ९५ ॥

अप्रमेयमिति । 'निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टान्तवर्जितम् । अप्रमेयमनादिं च यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः' (अमृ० बि० ९) इत्यत्रास्मिन्मन्त्रे श्रुत्याऽमृतबिन्दूपनिषदा 'अप्रमेय'शब्देन इदं फलव्याप्तिराहित्यमुक्तम्, 'मनसैवेदमाप्तव्य नेह नानास्ति किंचन' (बृ० ४।४।१९) इति कठवल्ल्यां धीव्याप्यता श्रुता, वृत्तिव्याप्यत्वं श्रुतमित्यर्थः ॥ ९५ ॥

'आत्मानं चेद्विजानीयात्' (बृ० ४।४।१२) इति मन्त्रेणापरोक्षज्ञानं शोकनिवृत्त्याख्यं जीवगतमवस्थाद्वयं, अभिधीयते इत्युक्तं 'अपरोक्षज्ञानशोकनिवृत्त्याख्ये उभे इमे । अवस्थे जीवगे ब्रूते आत्मानं चेदिति श्रुतिः' (प्र० ७।४८) इत्यनेन श्लोकेन, तत्र कियतांशेन अपरोक्षज्ञानमुच्यते ? इत्याकाङ्क्षायामाह—

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति वाक्यतः ।
ब्रह्मात्मव्यक्तिमुल्लिख्य यो बोधः सोऽभिधीयते ॥ ९६ ॥

आत्मानमिति । ब्रह्मात्मव्यक्तिं सत्यादिलक्षणब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मस्वरूपमुल्लिख्य विषयीकृत्य यो बोधो जायते 'ब्रह्माहमस्मी'ति सोऽभिधीयते अनेन वाक्येनेत्यर्थः ॥ ९६ ॥

ननु तर्हि पूर्वोक्तरीत्या सकृद्वाक्यविचारादेव अपरोक्षज्ञानसिद्धेः 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्' (ब्र० सू० ४।१।१) इत्यादौ विहितं श्रवणाद्यावर्तनमनुष्ठेय स्यादित्याशङ्क्य, ज्ञानदार्ढ्याय तदावर्तनानुष्ठानस्य आचार्यैरभिहितत्वादनुष्ठेयमेवेत्याह—

अस्तु बोधोऽपरोक्षोऽत्र महावाक्यात्तथाप्यसौ ।
न दृढः श्रवणादीनामाचार्यैः पुनरीरणात् ॥ ९७ ॥

अस्तु बोध इति । अत्र ब्रह्मात्मविषये महावाक्यात् सकृच्छ्रुताद्विचारसहितादपरोक्षबोधोऽस्तु । भवत्वेवं, तथापि नासौ दृढः; अतः

श्रवणाद्यावर्तनीयं श्रीमच्छंकराचार्यैः पुनर्वाक्यार्थज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमपि श्रवणाद्यावर्तनाभिधानादित्यर्थः । ज्ञानदार्ढ्याय इत्येतदर्थाल्लभ्यते ९७

आचार्यैः केन वाक्येन अभिहितमित्याशङ्क्य, तद्वाक्यं पठति—

अहंब्रह्मेति वाक्यार्थबोधो यावद्दृढीभवेत् ।
शमादिसहितस्तावदभ्यसेच्छ्रवणादिकम् ॥ ९८ ॥

अहंब्रह्मेति ॥ ९८ ॥

ननु वाक्यप्रमाणजनितज्ञानस्य अदार्ढ्यं कुत इत्याशङ्क्याह—

बाढं सन्ति ह्यदार्ढ्यस्य हेतवः श्रुत्यनेकता ।
असंभाव्यत्वमर्थस्य विपरीता च भावना ॥ ९९ ॥

बाढमिति । हि यस्मात् कारणाच्छ्रुत्यनेकता श्रुतीनां नानात्वमेको हेतुः अर्थस्याप्यखण्डैकरसस्य अद्वितीयब्रह्मरूपस्य अलौकिकत्वेन असंभावितत्वमपरः विपरीतभावना च पुनः कर्तृत्वाभिमानरूपस्तृतीय इत्येवंविधा अदार्ढ्यस्य हेतवो बाढं सन्ति सर्वथा विद्यन्ते, अतोऽपरोक्षानुभवदार्ढ्याय श्रवणादिकमावर्तनीयमिति भावः ॥ ९९ ॥

एवं त्रिविधान् अदार्ढ्यहेतूनुपन्यस्य श्रुतिनानात्वप्रयुक्तादार्ढ्यनिवृत्तये श्रवणावृत्तिः कार्येत्याह—

शाखाभेदात्कामभेदाच्छ्रुतं कर्मान्यथाऽन्यथा ।
एवमत्रापि मा शङ्कीत्यतः श्रवणमाचरेत् ॥ १०० ॥

शाखेति । यथा शाखाभेदात्कर्मभेदः श्रूयते 'यद्वैव हौत्रं क्रियते यजुषाध्वर्यवं साम्नोद्गीथं' इति । यथा वा कामभेदात्

टिप्प०—1 यथा शाखादिभेदात् कर्मभेदो वर्तते, एवं सविद्भेदो न वर्तते; ज्ञानस्यैकत्वादिति भावः ।

'कारीर्या वृष्टिकामो यजेत शतकृष्णलमायुष्कामः' इत्यादिकर्मभेदः श्रुतः, एवमुपनिषत्स्वपि प्रतिपाद्यतत्त्वस्य भेदशङ्कायां तन्निवारणाय श्रवणं पुनः पुनः कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १०० ॥

किं तच्छ्रवणमित्याकाङ्क्षायां तल्लक्षणमाह—

वेदान्तानामशेषाणामादिमध्यावसानतः ।
ब्रह्मात्मन्येव तात्पर्यमिति धीः श्रवणं भवेत् ॥ १ ॥

वेदान्तानामिति । सर्वासामप्युपनिषदामुपक्रमोपसंहारादिपर्यालोचनायां ब्रह्मरूपे प्रत्यगात्मन्येव तात्पर्यमिदं पारम्पर्येण पर्यवसानमित्येवंरूपो निश्चयः श्रवणमित्यर्थः ॥ १ ॥

एवंविधं श्रवणं कुत्र निरूपितमित्यत आह—

समन्वयाध्याय एतत् सूक्तं धीस्वास्थ्यकारिभिः ।
तर्कैः संभावनार्थस्य द्वितीयाध्याय ईरिता ॥ २ ॥

समन्वयाध्याय इति । एतच्छ्रवणं समन्वयाध्याये सुष्टूक्तं व्यासादिभिरिति शेषः । अर्थासंभावनानिवृत्तिहेतुर्मननं तु द्वितीयाध्याये निरूपितमित्याह—**धीस्वास्थ्येति ।** प्रमेयगतानुपपत्तिपरिहारद्वारा बुद्धिस्वास्थ्यकारिभिस्तर्कैः युक्तिशब्दाभिधेयैरर्थस्य संभावनासंभावितत्वानुसंधानं मननं द्वितीयाध्याये निरूपितमित्यर्थः ॥ २ ॥

इदानीं विपरीतभावनां तन्निवृत्त्युपायं च दर्शयति—

बहुजन्मदृढाभ्यासाद्देहादिष्वात्मधीः क्षणात् ।
पुनःपुनरुदेत्येवं जगत्सत्यत्वधीरपि ॥ ३ ॥

बहुजन्मेति ॥ ३ ॥

विपरीता भावनेयमैकाग्र्यात्सा निवर्तते ।
तत्त्वोपदेशात्प्रागेव भवत्येतदुपासनात् ॥ ४ ॥

विपरीतेति । विपरीतभावनानिवर्तकं यदैकाग्र्यं तत्कुतो जायत इत्याशङ्क्याह—**तत्त्वेति** । एतदैकाग्र्यं ब्रह्मोपदेशात्प्रागेव सगुणब्रह्मोपासनाद्भवति भवेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

नन्वेतत्कुतोऽवगतमित्याशङ्क्य, उपासनाविचारस्य वेदान्तशास्त्रे कृतत्वादित्याह—

उपास्तयोऽत एवात्र ब्रह्मशास्त्रेऽपि चिन्तिताः ।
प्रागनभ्याशिनः पश्चाद्ब्रह्माभ्यासेन तद्भवेत् ॥ ५ ॥

उपास्तय इति । अकृतोपास्तिकस्य कुतस्तज्जन्मेत्यत आह—**प्रागिति** ॥ ५ ॥

ब्रह्माभ्यासश्च कीदृश इत्याकाङ्क्षायामाह—

तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।
एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ ६ ॥

तच्चिन्तनमिति ॥ ६ ॥

एतदेकपरत्वं विशदयितुं (बृ० ४।४।२०) श्रुतिमाह—

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ ७ ॥

तमेवेति । धीरो ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नः ब्राह्मणो ब्रह्म भवितुमिच्छुर्मुमुक्षुः तमेव प्रत्यग्रूपं परमात्मानमेव विज्ञाय संशयाद्यभावो यथा भवति तथा ज्ञात्वा, प्रज्ञां ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानसंततिरूपमैकाग्र्यं कुर्वीत संपादयेत् । अनात्मगोचरान्बहून् शब्दान्नानुध्यायान्नानुस्मरेत् । ध्यानेनाभिधानमप्युपलक्ष्यते, नाभिदध्याच्च; अन्यथा शब्दध्यानेन वाग्विग्लापनानुपपत्तेः । कुत इत्यत आह—**वाच इति** । हि

टिप्प०–1 ऐकाग्र्यं हि सगुणोपासनतो भवति इत्येतदित्यर्थः ।

यस्मात्तदभिधानं । अनेन स्मरणमप्युपलक्ष्यते । ‘वाच’ इति मनसोऽप्युपलक्षणम् । विग्लापनं विग्लापयतीति विग्लापनं श्रमहेतुः । अयमभिप्रायः—इतरशब्दानुसंधाने मनसः श्रमो भवति, तदभिधाने तु वाच इति ॥ ७ ॥

एवमैकाग्र्यप्रतिपादिकां श्रुतिमभिधाय (गी० ९।२२) स्मृतिमप्याह—

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ ८ ॥

अनन्या इति । ये जनाः अनन्या ‘अहं-ब्रह्मास्मी’तिज्ञानेन मदभिन्नाः सन्तस्तथैव मां चिन्तयन्तः पर्युपासते, परितः सर्वेष्वपि कालेषु उपासते, मद्रूपा एव वर्तन्ते, तेषां नित्याभियुक्तानां सदा मच्चित्तानां तेषां अहं तदात्मत्वेन अनुसंधीयमानोऽहं योगक्षेमं—अलब्ध-प्रापण-लब्धपरिरक्षणरूपौ—योगक्षेमौ वहामि, संपादयामीत्यर्थः ॥ ८ ॥

उदाहृतयोः श्रुति स्मृत्योस्तात्पर्यमाह—

इति श्रुतिस्मृती नित्यमात्मन्येकाग्रतां धियः ।
विधत्तो विपरीताया भावनायाः क्षयाय हि ॥ ९ ॥

इतीति । एते श्रुतिस्मृती विपरीतभावनानिवृत्तये आत्मनि सदा चित्तैकाग्र्यं प्रतिपादयत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु देहाद्यात्मत्वबुद्धेः जगत्सत्यत्वबुद्धेश्च कुतो विपरीतभावनात्वमि-त्याशङ्क्य, तल्लक्षणयोगादिति दर्शयितुं तस्या लक्षणमाह—

यद्यथा वर्तते तस्य तत्त्वं हित्वाऽन्यथात्वधीः ।
विपरीता भावना स्यात्पित्रादावरिधीर्यथा ॥ ११० ॥

यद्यथेति । यद्वस्तु शुक्त्यादि यथा येन शुक्त्यादिरूपेण वर्तते तस्य तत्त्वं शुक्त्यादिरूपत्वं परित्यज्यान्यथात्वधीरन्यथात्वस्य रजता-

नियमेनानुष्ठातव्यं, उत लौकिकव्यवहारवन्नियममन्तरेणापि कर्तुं शक्यत इति ॥ १३ ॥

दृष्टफलकत्वान्नात्र नियमः कश्चिदस्तीत्याह—

अन्यथेति विजानीहि दृष्टार्थत्वेन भुक्तिवत् ।
बुभुक्षुर्जपवद्भुङ्क्ते न कश्चिन्नियतः क्वचित् ॥ १४ ॥

अन्यथेति । अन्यथा, नियमं विनेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—**दृष्टार्थत्वेनेति** । तत्र दृष्टान्तमाह—**भुक्तिवदिति** । दृष्टार्थेऽपि भोजने नियमाः श्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यन्त इत्याशङ्क्याह—**बुभुक्षुरिति** । क्षुदपनयनाय भोक्तुमिच्छन्पुरुषो जपं कुर्वाण इव न नियमेन भुङ्क्ते, अपि तु यथा क्षुद्बाधोपशान्तिः स्यात्तथा भोजनं करोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—

अश्नाति वा न वाऽश्नाति भुङ्क्ते वा स्वेच्छयाऽन्यथा[1] ।
येन केन प्रकारेण क्षुधामपनिनीषति ॥ १५ ॥

अश्नातीति । अश्नाति वाऽन्ने सति कदाचिद्भुङ्क्ते न वाऽश्नाति, तस्मिन्नसति क्षुद्बाधाविस्मारकद्यूतादिचेष्टयाऽनश्नन्नेव कालं नयति, अन्यथा वा तिष्ठन् गच्छन् शयानो वा स्वेच्छया भुङ्क्ते, एवं येन केन प्रकारेण तात्कालिकीं क्षुद्बाधामपनेतुमिच्छति । अत्रायमभिसंधिः[2]—क्षुद्बाधानिवृत्तिलक्षणदृष्टफलाय भोजनमेव कार्यं, नियमास्तु[3] परलोकहेतव इति ॥ १५ ॥

जपादौ भोजनाद्वैलक्षण्यं दर्शयति—

नियमेन जपं कुर्यादकृतौ प्रत्यवायतः ।
अन्यथाकरणेऽनर्थः स्वरवर्णविपर्ययात् ॥ १६ ॥

टिप्प०—1 नक्ताद्युक्तप्रकारेण । 2 अभिसन्धिः=गूढाभिप्रायः । 3 श्रुतिस्मृत्युक्तनियमास्तु परलोकहेतवः, न क्षुधाजन्यदुःखनिवृत्तिहेतव इत्याशयः ।

नियमेनेति । तत्र हेतुमाह—**अकृताविति** । भवत्वेवमकरणे प्रत्यवायश्च, अन्यथाकरणे तु स नास्तीत्याशङ्क्याह—**अन्यथेति** । 'मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्' (पा० शि० ५२) इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ १६ ॥

ननु क्षुधाया दृष्टबाधाहेतुत्वात्तन्निवृत्तयेऽनियमेनापि भोक्तव्यमेव, विपरीतभावनायास्तु तथात्वाभावात्तन्निवर्तकं ध्यानं अदृष्टफलाय नियमेनानुष्ठेयमित्याशङ्क्याह—

क्षुधेव दृष्टबाधाकृद्विपरीता च भावना ।
जेया केनाप्युपायेन नास्त्यत्रानुष्ठितेः क्रमः ॥ १७ ॥

क्षुधेवेति । विपरीतभावनाया दुःखहेतुत्वस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः ॥ १७ ॥

तर्हि स उपायः प्रदर्शनीय इत्याशङ्क्य, पूर्वमेव प्रदर्शित इत्याह—

उपायः पूर्वमेवोक्तस्तच्चिन्ताकथनादिकः ।
एतदेकपरत्वेऽपि निर्बन्धो ध्यानवन्न हि ॥ १८ ॥

उपाय इति । ननु जपवत्प्राङ्मुखत्वादिनियमो मा भूत्, ध्यानवदेतदेकपरत्वलक्षणैकाग्रतानिर्बन्धोऽस्तीत्याशङ्क्याह—**एतदिति** ॥ १८ ॥

ननु ध्यानस्य ध्येयचिन्तामात्रात्मकत्वात्तत्र को निर्बन्ध इत्याशङ्क्य, ध्याने निर्बन्धं दर्शयितुं ध्यानस्वरूपं तावदाह—

मूर्तिप्रत्ययसान्तत्यमन्यानन्तरितं धियः ।
ध्यानं तत्रातिनिर्बन्धो मनसश्चञ्चलात्मनः ॥ १९ ॥

टिप्प०—1 'संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु' इति स्मृतौ प्रत्यवायवचनात् । 2 उच्चारण-विपर्यासादिदुष्टः । 3 ब्रह्मचिन्तन-प्रतिपादनादिकः, 'आदि'—शब्देन तत्प्रबोधनं चोह्यम् । 4 अत्रेदं 'मूर्ति'पदं सगुणस्वरूपपरम् ।

मूर्तीति । धियो बुद्धेः संबन्धिनां देवतादिमूर्तिगोचराणां प्रत्ययानां यत्सान्तत्यमविच्छिन्नतया वर्तमानत्वं तदन्यानन्तरितमन्येन विजातीयप्रत्ययेनाव्यवहितं सत् ध्यानमित्युच्यते । एवं ध्यानस्वरूपं निरूप्य, तत्र निर्बन्धं दर्शयति—तत्रेति । सदा पर्यटनशीलस्य करितुरगादेरेकत्र स्तम्भादौ बन्धने यथोपरोधो भवति तद्वदिति भावः ॥१९॥

मनसश्चाञ्चल्यादौ गीतावाक्यं (६।३४) प्रमाणयति—

चञ्चलं हि मनः कृष्ण ! प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ १२० ॥

चञ्चलं हीति । प्रमाथि [1]प्रमथनशीलं पुरुषस्य व्याकुलत्वकारणं बलवत्समर्थमनिग्राह्यमित्यर्थः । दृढं सत्यसति वा विषये लग्नम्, तत उद्धर्तुमशक्यमित्यर्थः । अतस्तस्य मनसो निग्रहो वायोर्निग्रह इव सुदुष्करः ॥ १२० ॥

मनसो दुर्निग्रहत्वे वासिष्ठवाक्यमपि प्रमाणयति—

अप्यब्धिपानान्महतः सुमेरून्मूलनादपि ।
अपि वह्न्यशनात्साधो ! विषमश्चित्तनिग्रहः ॥ २१ ॥

अपीति ॥ २१ ॥

[2]प्रकृते ततो[3] वैषम्यं दर्शयति—

कथनादौ न निर्बन्धः शृङ्खलाबद्धदेहवत् ।
किंत्वनन्तेतिहासाद्यैर्विनोदो नाट्यवद्धियः ॥ २२ ॥

टिप्प०—1 कामेन विवेकप्रमथने समर्थम्, बलवदाग्रहादनिग्रहसमर्थं च ।
2 विपरीतभावनानिवर्तकनिदिध्यासे इत्यर्थः । 3 ततः ध्यानाद्वैलक्षण्यमित्यर्थः ।

कथनादाविति । शृङ्खलाबद्धदेहस्य यथा निर्बन्धः, न तथा कथनादावित्यर्थः । 'आदि'शब्देन तच्चिन्तनादिकं गृह्यते । न केवलं निर्बन्धाभावश्च, प्रत्युत धियो विनोद इत्याह—**किंत्विति** । इतिहासः पूर्वेषां कथा आद्या तेषां लौकिककथानुकूलयुक्तिदृष्टान्तप्रदर्शनादीना ते अनन्ता असंख्याताश्च ते इतिहासाद्याश्च इत्यनन्तेतिहासाद्यास्तैर्धियः बुद्धेः विनोदः क्रीडाविषयो भवति । तत्र दृष्टान्तः—**नाट्यवदिति** । नृत्यक्रियानिरीक्षणमिवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु कथादिभिरपि तदेकपरत्वविघातः स्यादित्याशङ्क्याह—

चिदेवात्मा जगन्मिथ्येत्यत्र पर्यवसाकृतः ।
निदिध्यासनविक्षेपो नेतिहासादिभिर्भवेत् ॥ २३ ॥

चिदेवेति । इतिहासादीनामात्मा चिन्मात्ररूपो न देहादिरूपः, जगच्च मिथ्येत्येतस्मिन्नर्थे पर्यवसानात् न तैरेतदेकपरत्वशब्दाभिधेयस्य निदिध्यासनस्य विक्षेप इत्यर्थः ॥ २३ ॥

नन्वितिहासानामङ्गीकारे कृष्यादेरपि प्रसक्तिः स्यादित्याशङ्क्याह—

कृषिवाणिज्यसेवादौ काव्यतर्कादिकेषु च ।
विक्षिप्यते प्रवृत्त्या धीस्तैस्तत्त्वस्मृत्यसंभवात् ॥ २४ ॥

कृषीति ॥ २४ ॥

ननु कृष्यादीनां तत्त्वानुसंधानविघातित्वेन त्याज्यत्वे भोजनादेरपि तथात्वात्तदपि त्याज्यमेवेत्याशङ्क्याह—

अनुसंदधतैवात्र भोजनादौ प्रवर्तितुम् ।
शक्यतेऽत्यन्तविक्षेपाभावादाशु पुनः स्मृतेः ॥ २५ ॥

टिप्प०—1 बृहद्वासिष्ठ-मोक्षधर्म-सूतसंहितादयः ।

अनुसंदधतैवेति । कुत इत्यत आह—अत्यन्तेति । विक्षेपाभावोऽपि कुत इत्यत आह—आशु पुनः स्मृतेरिति ॥ २५ ॥

ननु तदानीं विक्षेपाभावेऽपि तत्त्वविस्मृतिसद्भावात् पुरुषार्थहानिः स्यादित्याशङ्क्याह—

तत्त्वविस्मृतिमात्रान्नानर्थः किंतु विपर्ययात् ।
विपर्येतुं न कालोऽस्ति झटिति स्मरतः क्वचित् ॥ २६ ॥

तत्त्वविस्मृतीति । कुतस्तर्ह्यनर्थ इत्यत आह—किंतु विपर्ययादिति । विस्मरणे सति विपर्ययोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह—विपर्येतुमिति ॥ २६ ॥

ननु भोजनादिषु प्रवृत्तस्येव तर्काद्यभ्यासप्रवृत्तस्यापि तत्त्वस्मरणं किं न स्यादित्याशङ्क्याह—

तत्त्वस्मृतेरवसरो नास्त्यन्याभ्यासशालिनः ।
प्रत्युताभ्यासघातित्वाद्बलात्तत्त्वमुपेक्ष्यते ॥ २७ ॥

तत्त्वस्मृतेरिति । न केवलं तत्त्वानुसंधानावसराभाव एव, किंतु काव्यतर्काद्यभ्यासस्य तत्त्वाभ्यासविरोधित्वात्तदानीं स्मृतमपि तत्त्वं बलादुपेक्ष्यत इत्याह—प्रत्युतेति ॥ २७ ॥

तत्त्वानुसंधानविरोधिवाग्व्यवहारस्य त्याज्यत्वे प्रमाणत्वेन 'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः' (मु० २।२।५) इति श्रुतिवाक्यमर्थतः पठति—

तमेवैकं विजानीथ ह्यन्या वाचो विमुञ्चथ ।
इति श्रुतं तथाऽन्यत्र वाचो विग्लापनं त्विति ॥ २८ ॥

तमेवेति । 'नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्' (बृ० ४।४।२१, शाट्या० २३) इत्येतदपि वाक्यं श्रूयत इत्याह—तथेति ॥ २८ ॥

ननु तत्त्वानुसंधानातिरिक्तमाहारादि यथा न त्यज्यते, एवमितरशास्त्राद्यभ्यासोऽपि क्रियतामित्याग्रहं कुर्वाणं प्रत्याह—

आहारादि त्यजन्नैव जीवेच्छास्त्रान्तरं त्यजन् ।
किं न जीवसि येनैवं करोष्यत्र दुराग्रहम् ॥ २९ ॥

आहारादीति ॥ २९ ॥

ननु तर्हि जनकादीनां तत्त्वविदामपि कथं राज्यपरिपालनादौ प्रवृत्तिरिति शङ्कते—

जनकादेः कथं राज्यमिति चेद्दृढबोधतः ।
तथा तवापि चेत्तर्कं पठ यद्वा कृषिं कुरु ॥ १३० ॥

जनकादेरिति । दृढापरोक्षज्ञानित्वात्तेषां सा[1] न बाधिकेत्यभिप्रायेण परिहरति । तर्हि ममापि दृढबोधोऽस्तीति वदन्तं प्रत्याह—**तथेति ॥ १३० ॥**

ननु तत्त्वविदः संसारासारतां जानन्तः कुतस्तत्र प्रवर्तिष्यन्ते इत्याशङ्क्य, प्रारब्धस्यावश्यंभाविफलत्वाद्भोगेन तत्तत्क्षयाय[2] प्रवृत्तिरित्याह—

मिथ्यात्ववासनादार्ढ्ये प्रारब्धक्षयकाङ्क्षया ।
अक्लिश्यन्तः प्रवर्तन्ते स्वस्वकर्मानुसारतः ॥ ३१ ॥

मिथ्यात्वेति ॥ ३१ ॥

तर्ह्यनाचारेऽपि प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह—

अतिप्रसङ्गो मा शङ्क्यः स्वकर्मवशवर्तिनाम् ।
अस्तु वा केन शक्येत कर्म वारयितुं वद ॥ ३२ ॥

अतिप्रसङ्ग इति । प्रारब्धवशादेवातिप्रसङ्गोऽपि स्यादित्याशङ्क्याङ्गीकरोति—**अस्त्विति ॥ ३२ ॥**

टिप्प०–1 सा=राज्यपरिपालनप्रवृत्तिः । 2 प्रारब्धक्षयाय ।

ननु ज्ञान्यज्ञानिनोः प्रारब्धकर्मण्यवश्यभोक्तव्यतया समाने तयोः कुतो वैलक्षण्यसिद्धिरित्याशङ्क्याह—

ज्ञानिनोऽज्ञानिनश्चात्र समे प्रारब्धकर्मणी ।
न क्लेशो ज्ञानिनो धैर्यान्मूढः क्लिश्यत्यधैर्यतः ॥ ३३ ॥

ज्ञानिन इति ॥ ३३ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह—

मार्गे गन्त्रोर्द्वयोः श्रान्तौ स मायामप्यदूरताम् ।
जानन् धैर्याद्द्रुतं गच्छेदन्यस्तिष्ठति दीनधीः ॥ ३४ ॥

मार्गे इति ॥ ३४ ॥

इत्थमुपपादितं 'आत्मानं चेत्' (बृ० ४।४।१२) इति मन्त्रस्य पूर्वार्धार्थमनुवदन् फलप्रदर्शनपरमुत्तरार्धमवतारयति—

साक्षात्कृतात्मधीः सम्यगविपर्ययबाधितः ।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ ३५ ॥

साक्षादिति । सम्यक् साक्षात्कृतात्मधीः साक्षात्कृतः आत्मा यया सा साक्षात्कृतात्मा, तादृशी धीर्यस्य सः साक्षात्कृतात्मधी , अविपर्ययबाधितः विपर्ययेण देहाद्यात्मत्वबुद्ध्या बाधितो न भवतीत्यविपर्ययबाधितः । उभयं हेतुगर्भितं विशेषणम् ॥ ३५ ॥

अस्य मन्त्रार्धस्य तात्पर्यमाह—

जगन्मिथ्यात्वधीभावादाक्षिप्तौ काम्यकामुकौ ।
तयोरभावे संतापः शाम्येन्निःस्नेहदीपवत् ॥ ३६ ॥

जगन्मिथ्येति । काम्यं च कामुकश्च काम्यकामुकौ, तावाक्षिप्तौ

टिप्प०—1 समानश्रमे जाते सति ।

निरस्तौ । तन्निराकरणे कारणमाह—**जगन्मिथ्यात्वेति** । ततः किमित्यत आह—**तयोरिति** । तयोः काम्यकामुकयोरभावे संतापः कामनानिमित्तकः कारणाभावान्निःस्नेहदीपवच्छाम्येदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

काम्याभावात्कामनाभावः क्व दृष्ट इत्याशङ्क्याह—

गन्धर्वपत्तने किंचिन्नैन्द्रजालिकनिर्मितम् ।
जानन् कामयते किंतु जिहासति हसन्निदम् ॥ ३७ ॥

गन्धर्वेति । मायाविनिर्मिते पत्तने स्थितं वस्तु किंचिदपि 'इदमैन्द्रजालिकनिर्मितम्' इति जानन् न कामयते । न केवलं कामनाभावः, प्रत्युत 'इदमनृतम्' इति हसन् जिहासति परित्यक्तुमिच्छति ॥ ३७ ॥

दार्ष्टान्तिके योजयति—

आपातरमणीयेषु भोगेष्वेवं विचारवान् ।
नानुरज्यति किंत्वेतान्दोषदृष्ट्या जिहासति ॥ ३८ ॥

आपातेति । एवमापातरमणीयेषु प्रतीतिमात्ररम्येषु भोगेषु भुज्यन्त इति भोगा विषयाः स्रक्चन्दनवनितादयस्तेषु एवं विचारवान् आपातरमणीयत्वानुसधानवान् नानुरज्यति नासक्तिं करोति, किंतु दोषदर्शनेनैतान् परित्यक्तुमिच्छति ॥ ३८ ॥

के ते विषयदोषा इत्यत आह—

अर्थानामर्जने क्लेशस्तथैव परिपालने ।
नाशे दुःख व्यये दुःखं धिगर्थान्क्लेशकारिणः ॥ ३९ ॥

अर्थानामिति ॥ ३९ ॥

एवं विषयाणां दुःखहेतुत्वं प्रदर्श्याऽशोभनत्वं कचिद्दर्शयति—

मांसपाञ्चालिकायास्तु यन्त्रलोलेऽङ्गपञ्जरे ।
स्नाय्वस्थिग्रन्थिशालिन्याः स्त्रियाः किमिव शोभनं १४०

मांसेत्यादिश्लोकद्वयेन । स्नायवः शिराश्च अस्थीनि प्रसिद्धानि, ग्रन्थयो मांसनिचयरूपनितम्बस्तनादयः, एतैश्च सहिते मांसपाञ्चालिकायाः पुत्तलिकाया योषितो यन्त्रलोले यन्त्रवच्चञ्चलशीले अङ्गपञ्जरे अङ्गान्येव पञ्जरं नीडं तस्मिञ्शरीरे किं शोभनमिव ? न किमपीत्यर्थः ॥ १४० ॥

एवमादिषु शास्त्रेषु दोषाः सम्यक्प्रपञ्चिताः ।
विमृशन्ननिशं तानि कथं दुःखेषु मज्जति ॥ ४१ ॥

एवमादिष्विति । 'आदि'शब्देन 'त्वङ्मांसरक्तबाष्पाम्बु पृथक्कृत्वा विलोचने । समालोकय रम्यं चेत्किं मुधा परिमुह्यसि ॥' (याज्ञ० उप० ६) इत्येवमादयो गृह्यन्ते ॥ ४१ ॥

विषयदोषदर्शने सति भोगेच्छाऽभावे युक्तिसहितं दृष्टान्तमाह—

क्षुधया पीड्यमानोऽपि न विषं ह्यत्तुमिच्छति ।
मिष्टान्नध्वस्ततृड् जानन्नामूढस्तज्जिघत्सति ॥ ४२ ॥

क्षुधयेति । स्वयममूढः विवेकी मिष्टान्नभोजनेन ध्वस्ता विनष्टा तृट् तृष्णा आकाङ्क्षा यस्य स तथोक्तः 'इदं विषम्' इत्येवं जानन् तद्विषं न जिघत्सति, नात्तुमिच्छतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु प्रारब्धकर्मणः प्रबलत्वाज्ज्ञानिनोऽपीच्छा भवेदित्याशङ्क्य, सत्यामपीच्छायां प्रीतिपुरःसरं न भुङ्क्ते इत्याह—

प्रारब्धकर्मप्राबल्याद्भोगेष्विच्छा भवेद्यदि ।
क्लिश्यन्नेव तदाप्येष भुङ्क्ते विष्टिगृहीतवत् ॥ ४३ ॥

टिप्प०–1 विष्टिर्नाम वेतनम्, यथा विष्टिग्राही वैतनिको राजानुचरः पराधीनः सन् शुभाशुभं कर्म करोति, तथा दैवाधीनो ज्ञानी द्विविधकर्मणि प्रवर्तते इत्यर्थः ।

प्रारब्धेति ॥ ४३ ॥

कथमेतदवगम्येत इत्याशङ्क्य, लोकदर्शनादित्याह—

भुञ्जाना वा अपि बुधाः श्रद्धावन्तः कुटुम्बिनः ।
नाद्यापि कर्म नश्छिन्नमिति क्लिश्यन्ति संततम् ॥ ४४ ॥

भुञ्जाना इति ॥ ४४ ॥

ननु तत्त्वविदा संसारनिमित्तकस्तापोऽनुपपन्नः; ज्ञानवैयर्थ्यापातादित्याशङ्क्याह—

नायं क्लेशोऽत्र संसारतापः किंतु विरक्तता ।
भ्रान्तिज्ञाननिदानो हि तापः सांसारिकः स्मृतः ॥४५॥

नायमिति । अयं क्लेशः 'नाद्यापि कर्म नः छिन्नम्' इत्येवमनुतापात्मकः संसारतापो न भवति । किंत्वत्र संसारे विरक्तता आसक्तिरहितता । तापकत्वाभावे युक्तिमाह—**भ्रान्तीति** । हि यस्मात्कारणात् सांसारिकस्तापो भ्रान्तिज्ञाननिदानः भ्रान्तिज्ञानकरणकः स्मृतः पूर्वाचार्यैः, अयं तु विवेकज्ञानमूलत्वान्न तथाविध इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अयं क्लेशो विवेकमूलः अविवेकमूलो वेति कुतोऽवगम्यत इत्याशङ्क्य, कामनिवर्तकत्वाद्विवेकमूल इत्याह—

विवेकेन परिक्लिश्यन्नल्पभोगेन तृप्यति ।
अन्यथाऽनन्तभोगेऽपि नैव तृप्यति कर्हिचित् ॥ ४६ ॥

विवेकेनेति ॥ ४६ ॥

विवेकिन इवाविवेकिनोऽपि भोगेनैव तृप्तिः स्यादतो विवेकोऽप्रयोजक इत्याशङ्क्य, भोगस्य तृप्तिहेतुत्वाभावप्रतिपादिकां श्रुतिं (नार० परि० ३।३७) पठति—

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ ४७ ॥

न जातु काम इति ॥ ४७ ॥

विवेकमूलस्य भोगस्य तृप्तिहेतुत्वमनुभवसिद्धमित्याह—

परिज्ञायोपभुक्तो हि भोगो भवति तुष्टये ।
विज्ञाय सेवितश्चोरो मैत्रीमेति न चोरताम् ॥ ४८ ॥

परिज्ञायेति । 'अयं भोग एतावान्, एवं प्रयाससाध्य' इत्येवमनुभवपूर्वश्चेदलंबुद्धिहेतुर्हि दृश्यत इत्यर्थः । ननु तृष्णाहेतोः भोगस्य विवेकसाहचर्यमात्रेण कथं तुष्टिकरत्वमित्याशङ्क्य, सहचारिविशेषवशाद्विपरीतकार्यकारित्वं लौकिके दृष्टमित्याह—**विज्ञायेति** । 'अयं चोरः' इति ज्ञात्वा तेन सह वर्तमानस्य पुरुषस्य न चोरो भवति, किंतु मित्रतामेतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

ननु कामनास्वरसत्वान्मनसः कथं स्वल्पभोगेन तृप्तिः स्यादित्याशङ्क्य, निदिध्यासनेन गृहीतस्य अतथात्वाद्भवत्येव तृप्तिरित्याह—

मनसो निगृहीतस्य लीलाभोगोऽल्पकोऽपि यः ।
तमेवालब्धविस्तारं क्लिष्टत्वाद्बहु मन्यते ॥ ४९ ॥

मनस इति । निगृहीतस्य योगाभ्यासेन वशीकृतस्य मनसोऽल्पकोऽपि लीलाभोगः लीलानुभवो योऽस्ति अलब्धविस्तारमप्राप्तबाहुल्यं तमेव भोगं क्लिष्टत्वाद्दोषयुक्तत्वाद्बहु मन्यते, अधिकत्वेन जानातीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

निगृहीतस्यापि मनसः स्वल्पेनापि भोगेन तृप्तिर्भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—

बद्धमुक्तो महीपालो ग्राममात्रेण तुष्यति ।
परैर्न बद्धो नाक्रान्तो न राष्ट्रं बहु मन्यते ॥ १५० ॥

बद्धमुक्त इति ॥ १५० ॥

ननु 'प्रारब्धकर्मप्राबल्याद्भोगेष्विच्छा भवेद्यदि' (प्र० ७।१४३) इत्यत्र 'कर्मवशादिच्छा भवेत्' इत्युक्तं तदनुपपन्नम्, इच्छाविघातिनि विवेकज्ञाने सति तदुत्पत्त्यसंभवादिति शङ्कते—

विवेके जाग्रति सति दोषदर्शनलक्षणे ।
कथमारब्धकर्मापि भोगेच्छां जनयिष्यति ॥ ५१ ॥

विवेके इति ॥ ५१ ॥

दोषदर्शने सत्यपि इच्छाजन्म संभविष्यति; प्रारब्धस्य नानाप्रकारकत्वादिति परिहरति—

नैष दोषो यतोऽनेकविधं प्रारब्धमीक्ष्यते ।
इच्छाऽनिच्छा परेच्छा च प्रारब्धं त्रिविधं स्मृतम् ॥ ५२

नैषेति । नानाप्रकारत्वमेव दर्शयति—**इच्छेति** । इच्छाजनकं अनिच्छया भोगप्रदं परेच्छया भोगप्रदं चेति त्रिविधमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

इच्छाप्रारब्धं दर्शयति—

अपथ्यसेविनश्चोरा राजदाररता अपि ।
जानन्त एव स्वानर्थमिच्छन्त्यारब्धकर्मतः ॥ ५३ ॥

अपथ्येति ॥ ५३ ॥

अपथ्यसेवादीच्छायाः प्रारब्धफलत्वं कुतोऽवगम्यत इत्याशङ्क्य, अपरिहार्यत्वादित्यभिप्रेत्याह—

न चात्रैतद्वारयितुमीश्वरेणापि शक्यते ।
यत ईश्वर एवाह गीतायामर्जुनं प्रति ॥ ५४ ॥

न चेति । अत्रास्मिन् लोके अपथ्यादीच्छन्ति इत्येतत् कुत इत्यत आह—**यत इति** ॥ ५४ ॥

गीतावाक्यं (अ० ३।३३) पठति—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ५५ ॥

सदृशमिति । विवेकज्ञानवानपि पुरुषः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः सदृशमनुरूपं चेष्टते । प्रकृतिर्नाम पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारो वर्तमानजन्मादावभिव्यक्तः ज्ञानवानपि, किं पुनर्मूर्खः ? तस्मात्प्रकृतिं यान्ति भूतानि, निग्रहः प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्निरोधो मयाऽन्येन वा कृतः किं करिष्यति ? न किमपीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तीव्रप्रारब्धस्यापरिहार्यत्वे वचनान्तरसंमतिमाह—

अवश्यंभाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि ।
तदा दुःखैर्न लिप्येरन्नल-राम-युधिष्ठिराः ॥ ५६ ॥

अवश्यमिति । अवश्यंभाविनां भावाना दुःखादीनामित्यर्थः ॥ ५६ ॥

प्रारब्धस्यापरिहार्यत्वे तत्परिहारासमर्थस्येश्वरस्य अनीश्वरत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—

न चेश्वरत्वमीशस्य हीयते तावता यतः ।
अवश्यंभाविताऽप्येषामीश्वरेणैव निर्मिता ॥ ५७ ॥

न चेश्वरत्वमिति । कुत इत्यत आह—यत अवश्यमिति । यतः कारणादेषा दुःखादीनामवश्यंभाविताऽपि ईश्वरेणैव निर्मिता, अतो नानीश्वरत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

एवं सप्रपञ्चमिच्छाप्रारब्धमभिधाय, अनिच्छाप्रारब्धं वक्तुमारभते—

प्रश्नोत्तराभ्यामेवैतद्गम्यतेऽर्जुनकृष्णयोः ।
अनिच्छापूर्वकं चास्ति प्रारब्धमिति तच्छृणु ॥ ५८ ॥

प्रश्नोत्तराभ्यामिति । अनिच्छापूर्वकं च प्रारब्धमस्तीत्येतदर्जुनकृष्णयोः प्रश्नोत्तराभ्यामेव गम्यते ज्ञायत इति योजना । तदभिधानाय शिष्यमभिमुखीकरोति—**तच्छृण्विति** ॥ ५८ ॥

तत्रार्जुनस्य प्रश्नं (गी० ३।३६) तावद्दर्शयति—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय ! बलादिव नियोजितः ॥ ५९ ॥

अथ केनेति । हे वार्ष्णेय वृष्णिसंबन्धिन् ! अय पुरुषः केन प्रयुक्तः प्रेरितः अनिच्छन्निच्छामकुर्वन्नपि राज्ञा बलान्नियोजित इव पापं चरति आचरतीति ॥ ५९ ॥

श्रीकृष्णस्योत्तरमाह (गी० ३।३७)—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ १६० ॥

कामं इति । एष पुरुषप्रवर्तको रजोगुणात्समुद्भव उत्पत्तिर्यस्य सः रजोगुणसमुद्भवः कामः, एष प्रसिद्धोऽयं कामः कदाचित्क्रोधरूपेणापि परिणमते ततः क्रोधः । स पुनः कीदृशः ? महाशनः महदशनं विषयजातं यस्य स महाशनः । महापाप्मा महतः पापस्य हेतुत्वादुपचारान्महापाप्मत्वमस्य । अत इह संसारे एनं कामक्रोधरूपिणं वैरिणं विद्धि । अयमभिप्रायः—प्रारब्धवशादुद्रिक्तरजोगुणकार्ययोः कामक्रोधयोरन्यतरस्यैव पुरुषप्रवर्तकत्वं, न प्रवृत्तिरिच्छाया इति ॥ १६० ॥

टिप्प०—1 परमार्थतस्तु—ब्रह्मविदा ब्रह्मानन्दामृतं वर्षतीति वृष्णि. सम्यग्बोधस्तेनावगम्यत इति वार्ष्णेय. परमात्मा, तस्य सबुद्धिः हे वार्ष्णेय इति । 2 'अकामस्य क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कर्हिचित् । यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम्' इति न्यायेन सर्वकर्माचरणहेतुरूपमनर्थबीजं कामादिद्वन्द्वमेवेति प्रतिपादयति ।

- नन्वत्र कामक्रोधयोरेव पुरुषप्रवर्तकत्वमुपलभ्यते, नानिच्छाप्रारब्धस्येत्याशङ्क्य, तस्यैव प्रवर्तकत्वप्रतिपादकं तद्वाक्यं (गी० १८।६०) पठति—

स्वभावजेन कौन्तेय ! निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥६१॥

स्वभावजेनेति । हे कौन्तेय ! स्वेनैवानुष्ठितेन अत एव स्वकीयेन प्रारब्धेन कर्मणा निबद्धः सन् यत्कर्तुं नेच्छसि तदपि मोहादविवेकतः अवशः परवशः करिष्यसीति । अतोऽनिच्छाप्रारब्धमस्तीत्यभ्युपगन्तव्यमिति भावः ॥ ६१ ॥

इदानीं परेच्छाप्रारब्धमस्तीत्याह—

नानिच्छन्तो न चेच्छन्तः परदाक्षिण्यसंयुताः ।
सुखदुःखे भजन्त्येतत्परेच्छापूर्वकर्म हि ॥ ६२ ॥

नानिच्छन्त इति । अनिच्छन्तोऽपि न भजन्ति, इच्छन्तोऽपि न भजन्ति, किंतु परदाक्षिण्यसंयुताः सन्तः तत्प्रीत्यर्थमेव सुखदुःखे अनुभवन्ति । अत एतत्सुखादिभोगहेतुभूतं परेच्छापूर्वकं प्रारब्धं प्रसिद्धमित्यर्थः । अत एव दोषदर्शने सत्यपि प्रारब्धस्य अपरिहार्यत्वात्तस्येच्छाजनकत्वं न निवारयितुं शक्नोतीति भावः ॥ ६२ ॥

ननु तत्त्वविदोऽपीच्छाङ्गीकारे 'किमिच्छन्' (शाट्या० २२) इति श्रुतिविरोध इति शङ्कते—

कथं तर्हि किमिच्छन्नित्येवमिच्छा निषिध्यते ।
नेच्छानिषेधः किंत्विच्छाबाधो भर्जितबीजवत् ॥ ६३ ॥

कथं तर्हीति । 'किमिच्छन्' इत्यनेन वाक्येन कथमिच्छाभावो वर्णित इत्यर्थः । नानेन इच्छाभावोऽभिधीयते, किंतु सत्या अपि तस्याः

समर्थप्रवृत्तिजनकत्वं नास्तीति बोध्यत इति परिहरति—**नेच्छानिषेध इति**। स्वरूपेण सत्या अपि तस्याः सामर्थ्यराहित्ये दृष्टान्तमाह—**भर्जितेति** ॥ ६३ ॥

संक्षेपेणोक्तमर्थं प्रपञ्चयति—

भर्जितानि तु बीजानि सन्त्यकार्यकराणि च।
विद्वदिच्छा तथेष्टव्याऽसत्त्वबोधान्न कार्यकृत् ॥ ६४ ॥

भर्जितानीति। यथा भर्जितानि बीजानि स्वयं स्वरूपेण विद्यमानान्यपि नाङ्कुरादिकार्यकराणि भवन्ति, तथा विद्वदिच्छा स्वयं विद्यमानाऽपीष्यमाणपदार्थस्यासत्त्वज्ञानेन बाधितत्वान्न व्यसनादिकार्यक्षमेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

ननु तर्हि विदुष इच्छैव नाङ्गीकर्तव्या; फलाभावादित्याशङ्क्य, फलाभावोऽसिद्धो भोगलक्षणफलसद्भावादिति सदृष्टान्तमाह—

दग्धबीजमरोहेऽपि भक्षणायोपयुज्यते।
विद्वदिच्छाप्यल्पभोगं कुर्यान्न व्यसनं बहु ॥ ६५ ॥

दग्धबीजमिति। दग्धं भर्जितमिति यावत्। व्यसनं विपदादिरूपं बहुविधम्। 'व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे' इत्यभिधानात् ॥ ६५ ॥

टिप्प०–1 यथा भर्जितानि व्रीह्यादिबीजानि समुत्पादकान्यप्यङ्कुराद्युत्पादकानि नैव भवन्ति, तथा ब्रह्मविदां सौभर्यादीनामिच्छाप्यसत्त्वबोधात् द्वैतमिथ्यात्वोपलक्षिता द्वैताद्वैत-ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारात् कार्यकृत्पुण्याद्युत्पादनद्वारा प्रारब्धपरिसमाप्त्युत्तरं द्वैतानुभाविका नैव भवतीत्येष्टव्येत्याशयः। 2 जरत्कार्वादिवत् यत्किंचिदुपभोगमेव, न तु भरतादिवत् जन्मान्तरापादकतादात्म्याध्यासाधानम्।

ननु कर्मैव भोगद्वारा व्यसनमपि जनयेदित्याशङ्क्याह—

भोगेन चरितार्थत्वात्प्रारब्धं कर्म हीयते ।
भोक्तव्यसत्यताभ्रान्त्या व्यसनं तत्र जायते ॥ ६६ ॥

भोगेनेति । प्रारब्धकर्मणो भोगमात्रहेतुत्वान्न व्यसनजनकत्वमित्यर्थः । कुतस्तर्हि व्यसनजन्मेत्यत आह—**भोक्तव्येति** । तत्र तस्मिन्विषये ॥ ६६ ॥

व्यसनहेतुं भ्रमं दर्शयति—

मा विनश्यत्वयं भोगो वर्धतामुत्तरोत्तरम् ।
मा विघ्नाः प्रतिबध्नन्तु धन्योऽस्म्यस्मादिति भ्रमः ॥६७॥

मा विनश्यत्विति । अयं भोगो मा विनश्यतु, एष उत्तरोत्तरं वर्धतां, विघ्नाश्चैनं मा प्रतिबध्नन्तु अस्य प्रतिबन्धं मा कुर्वन्तु, अस्मादेव भोगात् अहं धन्यः कृतार्थोऽस्मीत्येवंरूपो भ्रमो भवति, ततश्च व्यसनमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

प्रसङ्गादस्य परिहारोपायमाह—

यद्भावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा ।
इति चिन्ताविषघ्नोऽयं बोधो भ्रमनिवर्तकः ॥ ६८ ॥

यद्भावीति । 'यद्भवितुमयोग्यं तन्न भवेदेव, भवितुं योग्यं चेत्तदन्यथा न भवेदेव' इत्येवंरूपः चिन्ताविषघ्नः 'इदं मे श्रेयः कदा भविष्यति, इदमनिष्टं कदा निवर्तिष्यते ?' इत्येवमादिचिन्तैव विषमिव स्वसंसृष्टपुरुषस्य नाशहेतुत्वाद्विषं इदं चिन्ताविषं हन्तीति चिन्ताविषघ्नः, एवंभूतो यो बोधः सोऽयं भ्रमनिवर्तकः; पूर्वोक्तभ्रमस्य निवर्तक इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

ननु विद्वदविदुषोरुभयोरपि भोगित्वाविशेषे एकस्य व्यसनम्, अपरस्य तु तन्नेत्येतत्कुत इत्याशङ्क्य, विपरीतज्ञानसत्त्वासत्त्वाभ्यां तत्सिद्धिरित्याह—

समेऽपि भोगे व्यसनं भ्रान्तो गच्छेन्न बुद्धवान् ।
अशक्यार्थस्य संकल्पाद्भ्रान्तस्य व्यसनं बहु ॥ ६९ ॥

समेऽपीति । बुद्धवाञ्ज्ञानवान्, ज्ञानीत्यर्थः । भ्रान्तेः कथं व्यसनहेतुत्वमित्यत आह—**अशक्यार्थस्येति** ॥ ६९ ॥

विवेकिनस्तदभावं दर्शयति—

मायामयत्वं भोगस्य बुद्ध्वाऽऽस्थामुपसंहरन् ।
भुञ्जानोऽपि न संकल्पं कुरुते व्यसनं कुतः ॥ १७० ॥

मायामयत्वमिति ॥ १७० ॥

ननु मायामयत्वबोधे सत्यपि भोगस्य तदानींतनसुखहेतुत्वात्कुत आस्थोपसंहार इत्याशङ्क्य, बहुविधदोषदर्शनादित्याह—

[1]स्वप्नेन्द्रजालसदृशमचिन्त्यरचनात्मकम् ।
[2]दृष्टनष्टं जगत्पश्यन्कथं तत्रानुरज्यति ॥ ७१ ॥

स्वप्नेन्द्रेति ॥ ७१ ॥

टिप्प०—1 अद्वैते दृष्टिसृष्टिवादः सृष्टिदृष्टिवादश्चेत्यधिकारिभेदेन सर्वसंमतं मतद्वयम् । तत्र द्विविधा सत्ता—आद्ये दृश्यसत्ता प्रतिभासिकी, दृक्सत्ता पारमार्थिकी । अन्त्ये प्रातिभासिक-शुक्तिरजतादिसत्तापेक्षया व्यावहारिक्यन्यैव । आकाशादेः सत्तासादृश्ये मिथ्यात्वादिसाम्येऽपि इति पारमार्थिकब्रह्मसत्तया सह सत्तात्रैविध्यस्याङ्गीकारः । ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वाबाध्यत्वाभ्यामेव प्रातिभासिकव्यावहारिकसत्तयोर्भेदः । 2 अचिन्त्येति च व्युत्क्रमेण, क्षणप्रभावत् दृष्टं सदेव नष्टं, क्षणभङ्गुरमित्यर्थः ।

ननूक्तस्वप्नेन्द्रजालसादृश्यादिज्ञाने सत्यासक्तिभावो न भवेत्, तदेव कुतो जायत इत्याशङ्क्य, तज्जन्मोपायमाह—

स्वस्वप्नमापरोक्ष्येण दृष्ट्वा पश्यन्स्वजागरम् ।
चिन्तयेदप्रमत्तः सन्नुभावनुदिनं मुहुः ॥ ७२ ॥
चिरं तयोः सर्वसाम्यमनुसंधाय जागरे ।
सत्यत्वबुद्धिं संत्यज्य नानुरज्यति पूर्ववत् ॥ ७३ ॥

स्वस्वप्नमिति श्लोकद्वयेन । स्वकीयस्वप्नमपरोक्षतया[1] दृष्ट्वा स्वकीयं च जागरमनुभवन् स्वप्नजागरावुभावपि अप्रमत्तः सन्मुहुश्चिन्तयेत् स्वप्नतुल्योऽयं जागर इति ॥ एवं तयोः स्वप्नजागरयोः सर्वसाम्यं तात्कालिकभोगहेतुत्वपरिणतिविरसत्वविनाशित्वादिलक्षणं चिरमनुसंधाय, जागरेऽपि सत्यत्वबुद्धिं परित्यज्य, जाग्रद्वस्तुष्वपि पूर्ववत् जगत्सत्यत्वज्ञानदशायामिव नानुरज्यति, अनुरक्तो न भवतीत्यर्थः ॥ ७२–७३ ॥

ननु प्रपञ्चगोचरस्य मिथ्यात्वज्ञानस्य विषयसत्यत्वोपजीविनो भोगस्य च परस्परविरोधान्मिथ्यात्वज्ञाने सति कथं भोगसिद्धिरित्याशङ्क्य, भोगस्य विषयसत्यत्वापेक्षाभावान्न विरोध इति परिहरति—

इन्द्रजालमिदं द्वैतमचिन्त्यरचनात्वतः ।
इत्यविस्मरतो हानिः का वा प्रारब्धभोगतः ॥ ७४ ॥

इन्द्रजालमिति । इदं द्वैतं भोग्यजातं अचिन्त्यरचनात्वादिन्द्रजालवन्मिथ्येति युक्त्याऽनुसंधाय अविस्मरतो विदुषः प्रारब्धभोगतः प्रारब्धकर्मफलयोः सुखदुःखयोरनुभवेन मिथ्यात्वानुसंधानस्य का वा हानिः, 'वा'शब्दान्मिथ्यात्वानुसंधानेन वा भोगस्य का हानिः ? विभिन्नविषयत्वादिति भावः ॥ ७४ ॥

टिप्प०—1 साक्षिप्रत्यक्षेणेत्यर्थः ।

विभिन्नविषयत्वमेव दर्शयति—

निर्बन्धस्तत्त्वविद्याया इन्द्रजालत्वसंस्मृतौ ।
प्रारब्धस्याग्रहो भोगे जीवस्य सुखदुःखयोः ॥ ७५ ॥

निर्बन्ध इति । तत्त्वविद्याया जगत्तत्त्वगोचरस्य ज्ञानस्य इन्द्रजालवज्जगतो मिथ्यात्वानुसंधाने निर्बन्धः, नतु भोगापलापे । प्रारब्धकर्मणश्च जीवस्य सुखदुःखयोः प्रदाने आग्रहः, नतु भोगसत्यत्वापादाने इति भावः ॥ ७५ ॥

एवं विभिन्नविषयत्वं प्रदर्श्य, प्रयोगमाह—

विद्यारब्धे विरुध्येते न भिन्नविषयत्वतः ।
जानद्भिरप्यैन्द्रजालविनोदो दृश्यते खलु ॥ ७६ ॥

विद्येति । विद्याप्रारब्धकर्मणी परस्परं न विरुध्येते; विभिन्नविषयत्वात्, संप्रतिपन्नरूपरसज्ञानवदित्यर्थः । भोग्यमिथ्यात्वाज्ञानं भोगबाधकं न भवतीत्येतत् क्व दृष्टमित्याशङ्क्याह—**जानद्भिरिति ।** ऐन्द्रजालविनोद इन्द्रजालसंबन्धिचमत्कारविशेषः जानद्भिरपीन्द्रजालं जानद्भिरप्यवलोक्यत इति प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

किंच, विद्याप्रारब्धकर्मणोर्विरोधोऽस्तीति वदन् प्रष्टव्यः—**किं** प्रारब्धकर्म विद्याविरोधीत्युच्यते, उत विद्या प्रारब्धकर्मविरोधिनी ? इति । नाद्य इत्याह—

जगत्सत्यत्वमापाद्य प्रारब्धं भोजयेद्यदि ।
तदा विरोधि विद्याया भोगमात्रान्न सत्यता ॥ ७७ ॥

टिप्प०—1 समानविषययोः तेजस्तिमिरयोरेव विरोधः सर्वत्र दृष्टचरः, तथा नात्रेति हेतोर्विभिन्नविषयत्वं दर्शयतीति भावः । 2 द्वैतविषयत्व इत्यत्रोह्यम् ।

जगदिति । प्रारब्धं कर्म जगतो भोग्यजातस्य सत्यत्वमबाध्यत्वमापाद्य संपाद्य, यदि भोजयेज्जीवस्य सुखदुःखे दद्यात्तदा विद्याविषयस्य मिथ्यात्वस्य अपहाराद्विद्याया विरोधि स्यात्, नच तथा करोति, किंतु भोगमेव प्रयच्छति, अतो न विद्याविरोधि प्रारब्धमिति भावः । भोगबलादेव भोग्यस्य सत्यत्वमपि स्यादित्याशङ्क्याह—**भोगमात्रादिति** । विमतं जगत् सत्यं, भोग्यत्वादित्यत्र दृष्टान्ताभाव इति भावः ॥ ७७ ॥

ननु मिथ्यापदार्थैर्भोगो भवतीत्यत्रापि दृष्टान्तो नास्तीत्यशङ्क्याह—

अनूनो जायते भोगः कल्पितैः स्वप्नवस्तुभिः ।
जाग्रद्वस्तुभिरप्येवमसत्यैर्भोग इष्यताम् ॥ ७८ ॥

अनून इति ॥ ७८ ॥

नापि द्वितीय इत्याह—

यदि विद्याऽपह्नुवीत जगत्प्रारब्धघातिनी ।
तदा स्यान्न तु मायात्वबोधेन तदपह्नवः ॥ ७९ ॥

यदि विद्येति । विद्या यदि जगद्भोग्यजातमपह्नुवीत नेदं रजतमिति निषेधकज्ञानवत्प्रतीयमानस्य भोग्यस्य स्वरूपं विलापयेत् तदा प्रारब्धकर्मभोगस्य सुखदुःखानुभवस्य साधनापहारेण प्रारब्धकर्मविघातिनी स्यात्; नच तत्करोति, किंतु मिथ्यात्वमेव बोधयति, अतो न प्रारब्धकर्मविरोधिनीति भावः । ननु मिथ्यात्वबोधनादेव स्वरूपमपि विलापयेदित्याशङ्क्याह—**न तु मायेति** । इन्द्रजालादौ स्वरूपविलापनमन्तरेणापि मिथ्यात्वज्ञानदर्शनादिति भावः ॥ ७९ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—

अनपह्नुत्य लोकास्तदिन्द्रजालमिदं त्विति ।
जानन्त्येवानपह्नुत्य भोगं मायात्वधीस्तथा ॥ १८० ॥

अनपह्नुत्येति । लोका जनास्तदिन्द्रजालस्वरूपमनपह्नुत्यानिरस्य 'इदमिन्द्रजालम्' इति जानन्त्येव यथा, तथा भोगं भोग्यमनपह्नुत्या-विलाप्य मायात्वधीः । जगन्मिथ्यात्वज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ १८० ॥

'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' (बृ० ४।५।१५) इत्या-दिश्रुतिः द्रष्टृदर्शनदृश्याभावं बोधयति, अतो विद्योत्पद्यमाना जगद्विलाप-येदेव; एवं सति विदुषो भोगश्च कथं स्यादिति श्रुत्यवष्टम्भेन शङ्कते श्लोकद्वयेन—

यत्र त्वस्य जगत्स्वात्मा पश्येत्कस्तत्र केन कम् ।
किं जिघ्रेत्किं वदेद्वेति श्रुतौ तु बहु घोषितम् ॥ ८१ ॥

यत्र त्वित्यादिना । यत्र यस्यां विद्यावस्थायां कृत्स्नं जगदस्य विदुषः स्वात्मैवाभूत् 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृ० २।४।६, नृ० उ० ५।१) इति ज्ञानेन स्वरूपमेव भवति, तत्र तस्यां दशायां को द्रष्टा, केन साधनेन चक्षुषा किं दृश्यं रूपजातं पश्येत्, एवं घ्राणलक्षणेन किं कुसुमादिकं जिघ्रेत्, किं वाक्यं केन वागिन्द्रियेण वा वदेत् । एवमितरेन्द्रियव्यापाराभावद्योतनाय 'वा'शब्दः । इत्येवंप्रकारेण श्रुतौ बहुवारमभिहितमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

ततः किमित्यत आह—

तेन द्वैतमपह्नुत्य विद्योदेति न चान्यथा ।
तथा च विदुषो भोगः कथं स्यादिति चेच्छृणु ॥ ८२ ॥

तेन द्वैतमिति । 'स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि' (ब्र० सू० ४।४।१६) इत्यस्मिन्सूत्रे । यत्र त्वस्येत्युदाहृतायाः श्रुतेः सुप्तिमोक्षयोरन्यतरापेक्षयोरन्यतरविषयत्वेन व्याख्यातत्वान्न विद्यया जगदपह्नव इति परिहरति—**शृण्विति** ॥ ८२ ॥

सुषुप्तिविषया मुक्तिविषया वा श्रुतिस्त्विति ।
उक्तं स्वाप्ययसंपत्त्योरिति सूत्रे ह्यतिस्फुटम् ॥ ८३ ॥

स्वाप्ययः सुषुप्तिः, संपत्तिर्मुक्तिरित्यर्थः ॥ ८३ ॥

अस्याः श्रुतेः सुषुप्त्यादिविषयत्वानङ्गीकारे बाधकमाह—

अन्यथा याज्ञवल्क्यादेराचार्यत्वं न संभवेत् ।
द्वैतदृष्टावविद्वत्ता द्वैतादृष्टौ न वाग्वदेत् ॥ ८४ ॥

अन्यथेति । तत्रोपपत्तिमाह—**द्वैतेति** । याज्ञवल्क्यादिर्यदि द्वैतं पश्येत्तर्हि तदाऽद्वैतज्ञानाभावान्नाचार्यो भवेत् । अथ द्वैतं न पश्यति तर्हि बोध्यशिष्याद्यनुपलम्भादाचार्यवाक् शिष्यं प्रति बोधनाय न प्रवर्तेत, अतो विद्यासंप्रदायोच्छेदप्रसङ्ग इति भावः ॥ ८४ ॥

ननु याज्ञवल्क्यादीनामाचार्यत्वदशायां विद्यमानस्य ज्ञानस्य विद्यात्वमस्त्येव, तथापि तस्य नापरोक्षविद्यात्वं द्वैतप्रतीतिसद्भावात्; निर्विकल्पकसमाधौ तु द्वैतदर्शनाभावात्सैवापरोक्षविद्येति शङ्कते—

निर्विकल्पसमाधौ तु द्वैतादर्शनहेतुतः ।
सैवापरोक्षविद्येति चेत्सुषुप्तिस्तथा न किम् ॥ ८५ ॥

निर्विकल्पेति । द्वैताप्रतीतेरप्यतिप्रसङ्गापादकत्वान्नैवमिति परिहरति—**सुषुप्तिस्तथा न किमिति** ॥ ८५ ॥

अतिप्रसङ्गपरिहारं शङ्कते—

आत्मतत्त्वं न जानाति सुप्तौ यदि तदा त्वया ।
आत्मधीरेव विद्येति वाच्यं न द्वैतविस्मृतिः ॥ ८६ ॥

आत्मतत्त्वमिति । सुप्तौ द्वैतदर्शनाभावेऽपि आत्मगोचरज्ञानाभावान्न विद्यात्वं तस्या इत्यर्थः । तर्हि प्राप्तं विवेकज्ञानस्यैव विद्यात्वं, न द्वैतदर्शनाभावस्येत्याह—**तदेति** ॥ ८६ ॥

ननु द्वैतादर्शनात्मज्ञानयोर्मिलितयोरेव विद्यात्वं, नैकैकस्येति शङ्कते—

उभयं मिलितं विद्या यदि तर्हि घटादयः ।
अर्धविद्याभाजिनः स्युः सकलद्वैतविस्मृतेः ॥ ८७ ॥

उभयमिति । द्वैतविस्मृतेरपि विद्यांशत्वाङ्गीकारे जडस्याप्यर्धविद्यात्वप्रसङ्ग इति परिहरति—**तर्हि घटादय इति** । अत्रोपपत्तिमाह—**सकलेति** ॥ ८७ ॥

अस्मिन्नेव पक्षे समाधिमतां पुरुषाणां अर्धविद्यावत्त्वमपि न स्यादिति सोपहासमाह—

मशकध्वनिमुख्यानां विक्षेपाणां बहुत्वतः ।
तव विद्या तथा न स्याद्धटादीनां यथा दृढा ॥ ८८ ॥

मशकध्वनीति । घटादीनां यथा द्वैतविस्मरणं दृढं तथा तव समाधौ द्वैतविस्मरणं न संभवति; मशकध्वन्यादीनामनेकेषां विक्षेपाणां सद्भावादित्यर्थः ॥ ८८ ॥

ननु आत्मज्ञानस्यैव विद्यात्वं, न द्वैतविस्मृतेरिति शङ्कते—

आत्मधीरेव विद्येति यदि तर्हि सुखी भव ।
दुष्टचित्तं निरुन्ध्याचेन्निरुन्द्धि त्वं यथासुखम् ॥ ८९ ॥

आत्मधीरेवेति । तदस्माकमिष्टमित्यभिप्रायेण आशीर्वादयति—**तर्हि सुखी भवेति** । नन्वात्मधीरेव विद्या, सा न दुष्टचित्ते संभवति, अतश्चित्तदोषपरिहाराय चित्तवृत्तिनिरोधः कार्य इति शङ्कामनुभाषते—**दुष्टचित्तमिति** । तदङ्गीकरोति—**निरुन्द्धि त्वमिति** ॥ ८९ ॥

टिप्प०–1 'त्रिरुन्नतं स्थाप्य सम शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निवेश्य । ब्राह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि' (श्वे० २।८) इत्यत्रोक्तचक्षुःपीडनाख्यमशकध्वनिप्रतिबहुविधविघ्नमस्तत्वाद्योगाभासस्येत्याशयः ।

तदिष्टमेष्टव्यमायामयत्वस्य समीक्षणात् ।
इच्छन्नप्यज्ञवन्नेच्छेत्किमिच्छन्निति हि श्रुतम् ॥ १९० ॥

तदिष्टमिति । अस्माकमपीति शेषः । कुत इत्यत आह— **एष्टव्येति** । चित्तदोषापगमे सति अद्वितीयात्मज्ञानाय ईष्यमाणं[1] जगन्मायामयत्वं सम्यगीक्ष्यते यतः, अत इष्टमित्यर्थः । एवं 'किमिच्छन्' (शाव्या० २२) इति मन्त्रांशेनाभिप्रेतमर्थमुपपादितमुपसंहरति— **इच्छन्निति** । इच्छन्नपि अयं अज्ञवन्नेच्छेत्, अतः किमिच्छन्निति श्रुतमिति योजना ॥ १९० ॥

एवमभिप्रायवर्णने कारणमाह—

रागो लिङ्गमबोधस्य सन्तु रागादयो बुधे ।
इति शास्त्रद्वयं सार्थमेवं सत्यविरोधतः ॥ ९१ ॥

रागो लिङ्गमिति । 'रागो लिङ्गमबोधस्य चित्तव्यायामभूमिषु । कुतः शाद्वलता तस्य यस्याग्निः कोटरे तरोः[2] ॥' इति तत्त्वविदो रागनिषेधपरं शास्त्रम्[3], 'शास्त्रार्थस्य समाप्तत्वान्मुक्तिः स्यात्तावता मितेः । रागादयः सन्तु कामं न तद्भावोऽपराध्यते ॥' इति तस्यैव रागाङ्गीकारपरं च शास्त्रम् । एवं च सति तत्त्वविदो दृढरागाभावे सति शास्त्रद्वयं सार्थमर्थवद्भवति । अविरोधतः रागनिषेधपरस्य शास्त्रस्य दृढरागविषयत्वात्तदभ्युपगमपरस्य शास्त्रस्य रागाभासविषयत्वादिति भावः ९१

टिप्प०—1 एष्टव्यमभिलषणीयं यद्वैते मायामयत्वं तस्येत्यर्थः । 2 यस्य तरोः वृक्षस्य कोटरेऽग्निर्भवति, तस्य शाखापल्लवादिषु कुतो नाम हरिद्वर्णत्वमिति वार्तिकार्थः । 3 शास्ति जीवं प्रति हितमुपदिशतीति शास्त्रं वेदः ।

एवं 'किमिच्छन्' इत्यंशस्याभिप्रायमुपवर्ण्य, 'कस्य कामाय' इत्यंशस्याभिप्रायमाह—

जगन्मिथ्यात्ववत्स्वात्मासङ्गत्वस्य समीक्षणात् ।
कस्य कामायेति वचो भोक्त्रभावविवक्षया ॥ ९२ ॥

जगदिति । यथा जगन्मिथ्यात्वबोधेन वास्तवकाम्याभावविवक्षया 'किमिच्छन्' इत्युक्तम्, एवमात्मनोऽसङ्गत्वबोधेन वास्तवभोक्तृत्वाभावविवक्षया 'कस्य कामाय' (बृ० ४।४।१२) इति श्रुत्याभिहितमित्यर्थः ॥ ९२ ॥

नन्वात्मनो भोक्तृत्वप्रतिषेधस्तत्प्रसक्तिपूर्वको वक्तव्यः, सा तु न विद्यते असङ्गत्वादात्मन इत्याशङ्क्य, तस्याः स्वानुभवसिद्धत्वान्मैवमित्यभिप्रेत्य, तदनुवादिकां श्रुतिमर्थतोऽनुक्रामति—

पतिजायादिकं सर्वं तत्तद्भोगाय नेच्छति ।
किंत्वात्मभोगार्थमिति श्रुतावुद्घोषितं बहु ॥ ९३ ॥

पतिजायेति । 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति' (बृ० ४।५।६) इत्यारभ्य 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' (बृ० ४।५।६) इत्यन्तेन वाक्यसंदर्भेण पतिजायादिकस्य प्रपञ्चस्यात्मनो भोगसाधनत्वं प्रतिपाद्यते, तत आत्मनो भोक्तृत्वप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ ९३ ॥

एवमात्मनो भोक्तृत्वं प्रदर्श्य, तदपवादाय भोक्तारं विकल्पयति—

किं कूटस्थश्चिदाभासोऽथ वा किं वोभयात्मकः ।
भोक्ता तत्र न कूटस्थोऽसङ्गत्वाद्भोक्तृतां व्रजेत् ॥ ९४ ॥

किं कूटस्थ इति । किं कूटस्थस्य भोक्तृत्वं, उत चिदाभासस्य किं वोभयात्मकस्य ? इति विकल्पार्थः । तत्र प्रथमं प्रत्याह— **भोक्ता तत्रेति** ॥ ९४ ॥

टिप्प०—1 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुतेः ।

असङ्गत्वमस्तु, भोक्तृत्वमप्यस्तु, को दोष इत्याशङ्क्याह—

सुखदुःखाभिमानाख्यो विकारो भोग उच्यते ।
कूटस्थश्च विकारी चेत्येतन्न व्याहतं कथम् ॥ ९५ ॥

सुखेति । सुखित्वदुःखित्वाभिमानलक्षणो विकारो भोगः, सोऽसङ्गस्य कूटस्थस्य न युज्यते । कूटस्थत्वविकारित्वयोरेकत्र समावेशायोगादित्यर्थः ॥ ९५ ॥

ननु तर्हि विकारिणश्चिदाभासस्य भोक्तृत्वं स्यादित्याशङ्क्य, विकारित्वेऽपि निरधिष्ठानस्य तस्यैवासिद्धेर्नैवमिति परिहरति—

विकारिबुद्ध्यधीनत्वादाभासे विकृतावपि ।
निरधिष्ठानविभ्रान्तिः केवला न हि तिष्ठति ॥ ९६ ॥

विकारीति । चिदाभासस्य विकारिबुद्ध्युपाध्यधीनत्वात् स्वस्मिन् विकारे संभवत्यपि तस्य आरोपितस्य आरोपितस्वरूपत्वेन अधिष्ठानभूतं कूटस्थं विहाय स्वातन्त्र्येणावस्थानासंभवात्केवलचिदाभासस्यापि भोक्तृत्वं न संभवतीति भावः ॥ ९६ ॥

तस्मात्तृतीयः पक्षः परिशिष्यत इत्याह—

उभयात्मक एवातो लोके भोक्ता निगद्यते ।
तादृगात्मानमारभ्य कूटस्थः शेषितः श्रुतौ ॥ ९७ ॥

उभयात्मक इति । यत एकैकस्य भोक्तृत्वं न संभवति अत उभयात्मकः साधिष्ठानचिदाभास एव लोके व्यवहारदशायां भोक्तेत्यभिधीयते, परमार्थतस्तूभयात्मकत्वमेव न घटत इति भावः । ननु 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' (बृ० ४।३।१५) इत्यादौ असङ्गत्वस्येव 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' (बृ० ४।३।७) इत्यादौ बुद्धिसाक्षित्वस्यापि श्रवणादुभयात्मकं भोक्तृस्वरूपमपि पारमार्थिकमेव स्यात्, न लोकव्यवहा-

रमात्रसिद्धमित्याशङ्क्य, श्रुतेस्तत्र तात्पर्याभावान्नैवमित्याह—तादृगिति। तादृगात्मानं बुद्ध्युपाधिकं भोक्तारमात्मानमारभ्य अनूद्य कूटस्थः बुद्ध्यादिकल्पनाधिष्ठानभूतश्चिदात्मा शेषितः बुद्ध्याद्यनात्मनिरसनेन परिशेषितः श्रुतौ बृहदारण्यकादावित्यर्थः ॥ ९७ ॥

तत्र बृहदारण्यकवाक्यार्थं तावत्संक्षिप्य दर्शयति—

आत्मा कतम इत्युक्ते याज्ञवल्क्यो विबोधयन् ।
विज्ञानमयमारभ्यासङ्गं तं पर्यशेषयत् ॥ ९८ ॥

आत्मेति। जनकेन 'कतम आत्मा' (बृ० ४।३।७) इत्येवमात्मनि पृष्टे सति याज्ञवल्क्यस्तं विबोधयन् 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' (बृ० ४।३।७) इत्यादिना विज्ञानमयमुपक्रम्य 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' (बृ० ४।३।१५) इत्यसङ्गं कूटस्थं परिशेषितवानित्यर्थः ॥ ९८ ॥

एवं **बृहदारण्यके** असङ्गात्मपरिशेषप्रकारं प्रदर्श्य, **ऐतरेयादि**श्रुत्यन्तरेष्वपि तद्दर्शयति—

कोऽयमात्मेत्येवमादौ सर्वत्रात्मविचारतः ।
उभयात्मकमारभ्य कूटस्थः शेष्यते श्रुतौ ॥ ९९ ॥

कोऽयमात्मेति। 'वयमुपास्महे कतरः स आत्मा' (ऐ० ४।३।१) इत्येवमादौ आत्मविचारेणान्तःकरणोपाधिकमात्मानमारभ्य प्रज्ञानमात्रात्मकः कूटस्थः परिशेषितः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । एवमुक्तश्रुतिपर्यालोचनायामुभयात्मकस्य भोक्तुर्मिथ्यात्वं, पारमार्थिकस्यासङ्गस्य कूटस्थस्य अभोक्तृत्वं च सिद्धम् ॥ ९९ ॥

ननूक्तरीत्या भोक्तुर्मिथ्यात्वे प्राणिनां तस्मिन्सत्यत्वबुद्धिः कुतो जायते इत्याशङ्क्याह—

कूटस्थसत्यतां स्वस्मिन्नध्यस्यात्माऽविवेकतः ।
तात्त्विकीं भोक्तृतां मत्वा न कदाचिज्जिहासति ॥ २०० ॥

कूटस्थेति । आत्मा लोकप्रसिद्धो भोक्ताऽविवेकतः स्वस्य कूटस्थाद्विवेकज्ञानाभावेन कूटस्थनिष्ठं सत्यत्वं आत्मन्यध्यस्य तद्द्वारा स्वनिष्ठस्य भोक्तृत्वस्यापि सत्यता मत्वा योगं कदाचिदपि न हातुमिच्छति ॥२००॥

ननु तर्हि 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' (बृ० २।४।५) इत्यात्मशेषत्वं भोग्यस्य कथं प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्य, न कूटस्थात्मशेषत्वं प्रतिपाद्यते, किंतु लोकप्रसिद्धोभयात्मकभोक्तृशेषत्वमेव श्रुत्याऽनूद्यत इत्याह—

भोक्ता स्वस्यैव भोगाय पतिजायादिमिच्छति ।
एष लौकिकवृत्तान्तः श्रुत्या सम्यगनूदितः ॥ १ ॥

भोक्तेति । लोके यो भोक्ता सः स्वस्यैव भोगाय पतिजायादिभोगोपकरणमिच्छतीत्ययं लौकिकवृत्तान्तः श्रुत्या सम्यगनूदितः नार्थान्तरं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

अनुवादः किमर्थमित्याशङ्क्य, भोक्तर्येव प्रेम्णो विधानायेत्याह—

भोग्यानां भोक्तृशेषत्वान्मा भोग्येष्वनुरज्यताम् ।
भोक्तर्येव प्रधानेऽतोऽनुरागं तं विधित्सति ॥ २ ॥

भोग्यानामिति । भोग्यानां पतिजायादीनां भोक्तुः स्वस्य भोगोपकरणत्वाद्भोग्येष्वनुरागो न कर्तव्यः, किंतु प्रधानभूते भोक्तर्येवानुरागः कर्तव्य इति विधानायेत्यर्थः ॥ २ ॥

भोग्येषु प्रेमत्यागपुरःसरं आत्मप्रेमकर्तव्यतायां दृष्टान्तत्वेनेश्वरे प्रेमप्रार्थनापुरःसरं पुराणवचनमुदाहरति—

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्माऽप सर्पतु ॥ ३ ॥

या प्रीतिरिति । अविवेकिनामात्मज्ञानशून्यानां विषयेष्वनपायिनी दृढा या प्रीतिरस्ति, हे माप लक्ष्मीपते ! सा प्रीतिस्त्वामनुस्मरतस्त्वां सदा चिन्तयतो मे हृदयान्मनसः सर्पतु अपगच्छतु, मम मनो विषयेष्वासक्तिं परित्यज्य त्वय्येव सदा तिष्ठत्वित्यर्थः । यद्वा,—अविवेकिनां विषयेषु दृढा या यादृशी प्रीतिरस्ति सा तादृशी विषयेषु विद्यमाना प्रीतिः त्वामनुस्मरतो मे हृदयान्मा अपसर्पतु मा अपगच्छतु, सदा तिष्ठत्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

भवत्वेवं पुराणे, श्रुतौ किमायातमित्यत आह—

इति न्यायेन सर्वस्माद्भोग्यजाताद्विरक्तधीः ।
उपसंहृत्य तां प्रीतिं भोक्तर्येनं बुभुत्सते ॥ ४ ॥

इति न्यायेनेति । इत्यनेन पुराणोक्तन्यायेन सर्वस्माद्भोग्यजातात्पतिजायादिलक्षणात् विरक्तधीः विरक्ता धीर्यस्यासौ विरक्तधीः पुरुषः तां भोग्यगोचरां प्रीतिं भोक्तर्यात्मन्युपसंहृत्य एनमात्मानं बुभुत्सते बोद्धुमिच्छति ॥ ४ ॥

एवमात्मन्येव प्रेमोपसंहारे फलितं सदृष्टान्तमाह—

स्रक्चन्दनवधूवस्त्रसुवर्णादिषु पामरः ।
अप्रमत्तो यथा तद्वन्न प्रमाद्यति भोक्तरि ॥ ५ ॥

स्रक्चन्दनेति । पामरः पृथग्जनः स्रगादिविषये यथाऽप्रमत्तः सावधानो भवति, एवं मुमुक्षुरप्यात्मविषये न प्रमाद्यत्यनवधानं न करोति, किंतु तच्चिन्तयैव तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अनवधानाभावमेव बहुभिर्दृष्टान्तैः स्पष्टयति—

काव्यनाटकतर्कादिमभ्यस्यति निरन्तरम् ।
विजिगीषुर्यथा तद्वन्मुमुक्षुः स्वं विचारयेत् ॥ ६ ॥

टिप्प०–1 'आत्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१) इति श्रुतिप्रसिद्धम् ।

काव्येति । यथा विजिगीषुः प्रतिवादिजयकाम इह लोके प्रधानः पुरुषो निरन्तरं काव्यादीनभ्यस्यति, एवं मुमुक्षुरपि सदा स्वात्मानं विचारयेत् ॥ ६ ॥

जपयागोपासनादि कुरुते श्रद्धया यथा ।
स्वर्गादिवाञ्छया तद्वच्छ्रद्दध्यात्स्वे मुमुक्षया ॥ ७ ॥

जपेति । यथा वैदिकश्च स्वर्गाद्यर्थी तत्तत्साधनानि जपादीनि श्रद्धापुरःसरमनुतिष्ठति तथा मुमुक्षुरपि मोक्षेच्छया स्वे[1] श्रौते आत्मनि विश्वासं कुर्यात् ॥ ७ ॥

चित्तैकाग्र्यं यथा योगी महायासेन साधयेत् ।
अणिमादिप्रेप्सयैवं विविच्यात्स्वं मुमुक्षया ॥ ८ ॥

चित्तैकाग्र्यमिति । योगी योगाभ्यासवानणिमाद्यैश्वर्यलाभेच्छया महायासेन चित्तैकाग्र्यं यथा संपादयेत्तद्वदयमप्यात्मानं सदा विविच्यात्, देहादिभ्यो विविच्य जानीयादित्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्वेवमेतेषां सदाऽभ्यासेन किं फलमित्यत आह—

कौशलानि विवर्धन्ते तेषामभ्यासपाटवात् ।
यथा तद्वद्विवेकोऽस्याप्यभ्यासाद्विशदायते ॥ ९ ॥

कौशलानीति । यथा तेषां काव्याद्यभ्यासवतां अभ्यासपाटवेन तस्मिन् तस्मिन्विषये कौशलानि विवर्धन्ते, एवमस्यापि मुमुक्षोरभ्यासाद्विवेको देहादिभ्य आत्मनो भेदज्ञानं विशदायते स्पष्टं भवति ॥ ९ ॥

विवेकवैशद्यस्य फलमाह—

विविंचता भोक्तृतत्त्वं जाग्रदादिष्वसङ्गता ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां साक्षिण्यध्यवसीयते ॥ २१० ॥

टिप्प०—1 स्वे=अद्वैतात्मनि विषये ।

विविंचतेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भोक्तृतत्त्वं भोक्तुः पारमार्थिकस्वरूपं विविंचता भोग्येभ्यो जडजातेभ्यो भेदेन जानता पुरुषेण जाग्रदादिषु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्ववस्थासु साक्षिण्यसङ्गताऽध्यवसीयते, निश्चीयत इत्यर्थः ॥ २१० ॥

अन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति—

यत्र यद्दृश्यते द्रष्ट्रा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।
तत्रैव तन्नेतरत्रेत्यनुभूतिर्हि संमता ॥ ११ ॥

यत्रेति । जाग्रदादिषु मध्ये यत्र यस्मिन्स्थाने जाग्रति स्वप्ने सुषुप्तौ वा यत् स्थूलं सूक्ष्ममानन्दश्चेति त्रिविधं भोग्यं द्रष्ट्रा साक्षिणा दृश्यते अनुभूयते तत् दृश्यं तत्रैव तस्यामेवावस्थायां तिष्ठति, इतरत्र न इतरस्यामवस्थायां नास्ति; द्रष्टा तु सर्वत्रानुगततया वर्तत इत्यनुभवः सर्वसंमतः, हि प्रसिद्धमेतदित्यर्थः ॥ ११ ॥

न केवलमनुभवः, आगमोऽपीत्यभिप्रायेण 'स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः' (बृ० ४।३।१५) 'स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति' (बृ० ३।४।१५) इत्यादिवाक्यद्वयमर्थतः पठति—

स यत्तत्रेक्षते किंचित्तेनानन्वागतो भवेत् ।
दृष्ट्वैव पुण्यं पापं चेत्येवं श्रुतिषु डिण्डिमः ॥ १२ ॥

स यदिति । स आत्मा तत्र तस्यामवस्थायां[1] यत्किंचिद्भोग्यमीक्षते पश्यति तेन दृश्येनानन्वागतो भवेदनुसृत्य[2] गतो न भवेत्, किंतु स्वयमेवावस्थान्तरं गच्छतीत्यर्थः । पुण्यं पुण्यफलं सुखम्, पापं तत्फलं दुःखं च दृष्ट्वैव, अनादायैवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

टिप्प०–1 स्वप्नावस्थायामित्यर्थः । 2 संबद्धो नैव भवतीति भावः ।

भोक्तृतत्त्वविवेचनपराणि श्रुत्यन्तराणि दर्शयति—

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चं यत्प्रकाशते ।
तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥ १३ ॥

जाग्रदिति । यत्सत्यज्ञानानन्दलक्षणं ब्रह्म साक्षिरूपेणावस्थितं तज्जाग्रदादिप्रपञ्चं प्रकाशते प्रकाशयति तद्ब्रह्माहमस्मि न बुद्धिचिदाभासाद्यहमस्मीति ज्ञात्वा श्रुत्यनुभवाभ्यां निश्चित्य, सर्वबन्धैः प्रमातृत्वकर्तृत्वादिभिः प्रमुच्यते प्रकर्षेण सर्वात्मना मुच्यते ॥ १३ ॥

एक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।
स्थानत्रयव्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १४ ॥

एक इति । जाग्रदादिष्ववस्थासु एक एवात्मा मन्तव्यः । एवं विवेकज्ञानेन स्थानत्रयव्यतीतस्य अवस्थात्रयाद्विविक्तस्यात्मनः पुनर्जन्म न विद्यते, एतच्छरीरपातानन्तरं शरीरान्तरप्राप्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।
तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥१५॥

त्रिष्विति । त्रिषु धामसु त्रिष्ववस्थानेषु यद्भोग्यं स्थूलप्रविविक्तानन्दस्वरूपं यश्च भोक्ता विश्वतैजसप्राज्ञरूपो यश्च भोगस्तदनुभवरूपश्चेति ये विद्यन्ते तेभ्यः स्थानादिभ्यो विलक्षणो यश्चिन्मात्ररूपः साक्षी सदाशिवः निरतिशयानन्दरूपत्वेन सर्वदा शोभमानः परमात्माऽस्ति सोऽहमस्मीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं विवेकेनात्मतत्त्वेऽसङ्गे निश्चिते सति भोक्तृत्वं कस्येत्यत आह—

एवं विवेचिते तत्त्वे विज्ञानमयशब्दितः ।
चिदाभासो विकारी यो भोक्तृत्वं तस्य शिष्यते ॥१६॥

एवमिति । यो 'विज्ञान'शब्देन अभिधीयमानश्चिदाभासस्तस्य विकारित्वाद्भोक्तृत्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु चिदाभासस्य भोक्तृत्वाङ्गीकारे 'कस्य कामाय' (बृ० ४।४-१२) इति वचो भोक्त्रभावविवक्षयेति पूर्वोक्तं व्याहन्येतेत्याशङ्क्य, तस्य वचनस्य पारमार्थिकभोक्त्रभावपरत्वमभिप्रेत्य भोक्तुश्चिदाभासस्य मिथ्यात्वं साधयति—

मायिकोऽयं चिदाभासः श्रुतेरनुभवादपि ।
इन्द्रजालं जगत्प्रोक्तं तदन्तःपात्ययं यतः ॥ १७ ॥

मायिक इति । अयं चिदाभासो मायिको मृषात्मकः श्रुतेः 'जीवेशावाभासेन करोति' (नृ० उ० ता० ९) इति श्रुतेः, अनुभवादपि द्रष्ट्रादित्रितयमध्यवर्तित्वेन अनुभूयमानत्वादपीत्यर्थः । तदेवोपपादयति—इन्द्रजालमिति । इन्द्रजालवन्मिथ्याभूते जगत्यन्तर्भूतत्वादस्यापि मिथ्यात्वं तद्वदनुभूयते, विद्वद्भिरिति शेषः । यस्माज्जगदन्तःपाती इत्यतो मृषेति योजना ॥ १७ ॥

अस्य जगत इव विनाशित्वानुभवादपि मृषात्वमित्याह—

विलयोऽप्यस्य सुप्त्यादौ साक्षिणा ह्यनुभूयते ।
एतादृशं स्वस्वभावं विविनक्ति पुनः पुनः ॥ १८ ॥

विलयोऽपीति । मूर्च्छादिरादिशब्दार्थः । भवतु मृषात्वं, ततः किमित्यत आह—एतादृशमिति । यदा कूटस्थाद्विवेचितश्चिदाभासो मायिको ज्ञातस्तदा स्वस्वभावं स्वतत्त्वमेतादृशं मृषात्मकं पुनः पुनः विविनक्ति कूटस्थाद्विविच्य जानाति ॥ १८ ॥

टिप्प०—1 एतत्तु 'इन्द्रजालमिव मायामयम्' (मैत्रा० ४।२) इत्यत्र स्पष्टम् ।

ततोऽपि किमित्यत आह—

विविच्य नाशं निश्चित्य पुनर्भोगं न वाञ्छति ।
मुमूर्षुः शायितो भूमौ विवाहं कोऽभिवाञ्छति ॥ १९ ॥

विविच्येति । स्वविनाशनिश्चये भोगेच्छाऽभावे दृष्टान्तमाह—मुमूर्षुरिति ॥ १९ ॥

किंच पूर्ववदहं भोक्तेति व्यवहर्तुमपि लज्जत इत्याह—

जिह्रेति व्यवहर्तुं च भोक्ताहऽमिति पूर्ववत् ।
छिन्ननास इव ह्रीतः क्लिश्यन्नारब्धमश्नुते ॥ २२० ॥

जिह्रेतीति । तर्हि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं प्रारब्धावसानपर्यन्तं कथं व्यवहरतीत्यत आह—छिन्नेति । ह्रीतो लज्जितः क्लिश्यन् 'नेदानीमपि कर्म क्षीयते' इति क्लेशमनुभवन् प्रारब्धमश्नुते, प्रारब्धकर्मफलं भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ २२० ॥

इदानीं ज्ञानानन्तरं साक्षिणो भोक्तृत्वाभावः कैमुतिकन्यायसिद्ध इत्याह—

यदा स्वस्यापि भोक्तृत्वं मन्तुं जिह्रेत्ययं तदा ।
साक्षिण्यारोपयेदेतदिति कैव कथा वृथा ॥ २१ ॥

यदेति । अयं चिदाभासः स्वस्यापि भोक्तृत्वं मन्तुं 'अहं भोक्ता' इति ज्ञातुं जिह्रेति विलज्जते यदा तदा, एतत्स्वगतं भोक्तृत्वं साक्षिण्यसङ्गे आरोपयेदिति वृथाऽर्थशून्या कथा कैव ? न कापीत्यर्थः ॥ २१ ॥

उक्तमर्थं श्रुत्यारूढं करोति—

इत्यभिप्रेत्य भोक्तारमाक्षिपत्यविशङ्कया ।
कस्य कामायेति ततः शरीरानुज्वरो न हि ॥ २२ ॥

टिप्प०–1 प्रारब्धात्स्वनितादिसुखोपभोगमपीत्यर्थः ।

इतीति । 'कस्य कामाय' (बृ० ४।४।१२) इति श्रुतिरित्यर्थः । कूटस्थस्य चिदाभासस्य वा पारमार्थिकभोक्तृत्वाभावमभिप्रेत्य अविशङ्कया शङ्काराहित्येन भोक्तारमाक्षिपति निराकरोति । भवत्वेवं भोक्त्राक्षेपः, ततः किमित्यत आह—**तत इति** । न हि ज्वरो ज्वरणं संतापः ॥ २२ ॥

तत्त्वविदः शरीरानुज्वराभावं दर्शयितुं शरीरभेदं तत्र तत्र ज्वर-सद्भावं च दर्शयति—

स्थूलं सूक्ष्मं कारणं च शरीरं त्रिविधं स्मृतम् ।
अवश्यं त्रिविधोऽस्त्येव तत्र तत्रोचितो ज्वरः ॥ २३ ॥

स्थूलमिति ॥ २३ ॥

तत्र स्थूलशरीरे ज्वरांस्तावदाह—

वातपित्तश्लेष्मजन्यव्याधयः कोटिशस्तनौ ।
दुर्गन्धित्वकुरूपत्वदाहभङ्गादयस्तथा ॥ २४ ॥

वातेति ॥ २४ ॥

सूक्ष्मशरीरे ज्वरान्दर्शयति—

कामक्रोधादयः शान्तिदान्त्याद्या लिङ्गदेहगाः ।
ज्वरा द्वयेऽपि बाधन्ते प्राप्त्याऽप्राप्त्या नरं क्रमात् ॥ २५ ॥

कामेति । कामशान्त्यादीनां च ज्वरत्वमुपपादयति—**द्वयेऽपीति** । द्वयेऽपि द्विविधा अपि क्रमेण प्राप्त्यप्राप्तिभ्यां नरं बाधन्ते, अतो ज्वर-साम्याज्ज्वरा इत्युच्यन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

कारणशरीरगतो ज्वरः छान्दोग्यश्रुतावुक्त इत्याह—

स्वं परं च न वेत्त्यात्मा विनष्ट इव कारणे ।
आगामिदुःखबीजं चेत्येतदिन्द्रेण दर्शितम् ॥ २६ ॥

टिप्प०—1 शीर्यते इति शरीरमिति व्युत्पत्त्या त्रैविध्येऽपि साम्यम् ।

स्वं परमिति । 'नाहं खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामि' (छा० ८।११।१-२) इति वाक्येन स्वपरज्ञानशून्यत्वमज्ञानेन नष्टप्रायत्वं परेद्युरागामिदुःखबीजं च इन्द्रेण शिष्येण गुरोः प्रजापतेः पुरतो निवेदितमित्यर्थः ॥ २६ ॥

एवं त्रिष्वपि देहेषु ज्वरानभिधाय, तेषामपरिहार्यत्वमाह—

एते ज्वराः शरीरेषु त्रिषु स्वाभाविका मताः ।
वियोगे तु ज्वरैस्तानि शरीराण्येव नासते ॥ २७ ॥

एत इति । त्रिष्वपि शरीरेषु प्रतीयमाना एते ज्वराः शरीरैः सहोत्पन्नत्वेन स्वाभाविकाः संमताः । स्वाभाविकत्वं व्यतिरेकमुखेन द्रढयति—**वियोगे त्विति** । यतः कारणादेभिर्ज्वरैस्तेषां शरीराणां वियोगे सति तानि शरीराणि नासते एव नैव भवन्ति, अतः स्वाभाविका इत्यर्थः ॥ २७ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह—

तन्तोर्वियुज्येत पटो वालेभ्यः कम्बलो यथा ।
मृदो घटस्तथा देहो ज्वरेभ्योऽपीति दृश्यताम् ॥ २८ ॥

तन्तोरिति ॥ २८ ॥

इदानीं कूटस्थे ज्वराभावं कैमुतिकन्यायेन दिदर्शयिषुश्चिदाभासे तावत् ज्वराभावं दर्शयति—

चिदाभासे स्वतः कोऽपि ज्वरो नास्ति यतश्चितः ।
प्रकाशैकस्वभावत्वमेव दृष्टं न चेतरत् ॥ २९ ॥

पाठा०—१ 'तन्तोर्वियुज्येन्न पटः' A.

टिप्प०—1 'वियुज्येत' इत्यपपाठ एव इति कौमुदीव्याख्याकारः ।

एतस्मिन्निति । अयं चिदाभासः अस्यां भ्रान्तिवेलायां शरीरनिष्ठं ज्वरं स्वात्मन्यारोपयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—**कुटुम्बिवदिति** ३२

दृष्टान्तं विशदयति—

पुत्रदारेषु तप्यत्सु तपामीति वृथा यथा ।
मन्यते पुरुषस्तद्वदाभासोऽप्यभिमन्यते ॥ ३३ ॥

पुत्रदारेष्विति ॥ ३३ ॥

एवमविवेकदशायां चिदाभासस्य भ्रान्त्या ज्वरं प्रदर्श्य, विवेकदशायां तदभावं दर्शयति—

विविच्य भ्रान्तिमुज्झित्वा स्वमप्यगणयन् सदा ।
चिन्तयन्साक्षिणं कस्माच्छरीरमनुसंज्वरेत् ॥ ३४ ॥

विविच्येति । चिदाभासः कूटस्थं स्वात्मानं शरीराणि च विविच्य भेदेन ज्ञात्वा तत्सर्वं वास्तवं स्वस्य रूपमिति मन्यत इत्युक्तां भ्रान्तिं परित्यज्य, स्वस्याभावरूपत्वज्ञानेन स्वस्मिन्नप्यादरमकुर्वन् स्वस्य निजं रूपं ज्वरादिरहितं साक्षिणं सदा चिन्तयन् कस्मात् शरीरमनुसंज्वरेत् ज्वरवच्छरीरमनुसृत्य स्वयं कस्मात्संज्वरेत् ? न संज्वरेदेवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

भ्रान्तिज्ञानतत्त्वज्ञानयोः ज्वरतदभावकारणत्वं दृष्टान्तप्रदर्शनेन स्पष्टयति—

अयथावस्तुसर्पादिज्ञानं हेतुः पलायने ।
रज्जुज्ञानेऽहिधीध्वस्तौ कृतमप्यनुशोचति ॥ ३५ ॥

अयथेति । रज्ज्वादौ कल्पितस्य सर्पादेः ज्ञानं पलायने कारणं भवति । 'आदि'शब्देन स्थाणौ कल्पितश्चोरो गृह्यते । रज्ज्वादिज्ञानेन सर्पादिबुद्धिनिवृत्तौ तदपि पलायनमनुशोचति, 'वृथा कृतं मया' इत्यनुतप्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

'साक्षिणं सदा चिन्तयन्'[1] (प्र० ७।२३४) इत्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—

मिथ्याभियोगदोषस्य प्रायश्चित्तप्रसिद्धये ।
क्षमापयन्निवात्मानं साक्षिणं शरणं गतः ॥ ३६ ॥

मिथ्येति । यथा लोके मिथ्याभियोगकर्ता तद्दोषस्य प्रायश्चित्तसिद्ध्यर्थं मिथ्याभियुक्तं पुनः पुनः क्षमापयति, एवमयं चिदाभासोऽपि साक्षिण्यसङ्गात्मनि भोक्तृत्वाद्यारोपलक्षणमिथ्याभियोगदोषप्रायश्चित्तार्थं साक्षिणमात्मानं क्षमापयन्निव शरणं गतः ॥ ३६ ॥

तत्रैव दृष्टान्तान्तरमाह—

आवृत्तपापनुत्त्यर्थं स्नानाद्यावर्त्यते यथा ।
आवर्तयन्निव ध्यानं सदा साक्षिपरायणः ॥ ३७ ॥

आवृत्तेति । यथा पापकारिणा पुरुषेणावृत्तपापापनुत्त्यर्थं अभ्यस्तपापापनोदाय विहितं स्नानादिकं प्रायश्चित्तमावर्त्यते पुनःपुनरनुष्ठीयते, तथाऽयमपि चिरं साक्षिणि संसारित्वाद्यारोपणदोषपरिहाराय ध्यानं परिवर्तयन्निव सदा साक्षिपरायणो भवति ॥ ३७ ॥

एवं साक्षिपरत्वं दृष्टान्तैरुपवर्ण्य, स्वगुणप्रख्याने लज्जालुत्वं सदृष्टान्तमाह—

उपस्थकुष्ठिनी वेश्या विलासेषु विलज्जते ।
जानतोऽग्रे[2] तथाभासः स्वप्रख्यातौ विलज्जते ॥ ३८ ॥

उपस्थकुष्ठिनीति ॥ ३८ ॥

टिप्प०—1 साक्षिणं मिथ्याभूतदेहत्रयविशिष्टस्वाध्यासपूर्वकमिथ्याकर्तृत्वभोक्तृत्वारोपदोषस्येति भावः । 2 इदं पदद्वयं पूर्वतनेन सम्बध्यते ।

इदानीं शरीरत्रयाद्विवेचितस्य चिदाभासस्य पुनस्तैः सह तादात्म्यभ्रमाभावे दृष्टान्तमाह—

गृहीतो ब्राह्मणो म्लेच्छैः प्रायश्चित्तं चरन्पुनः ।
म्लेच्छैः संकीर्यते नैव तथा भासः शरीरकैः ॥ ३९ ॥

गृहीत इति ॥ ३९ ॥

न केवलं स्वापराधनिवृत्तये साक्ष्यनुसरणं, किंतु महत्प्रयोजनसिद्ध्यर्थमपीति सिंहावलोकनन्यायेन सदृष्टान्तमाह—

यौवराज्ये स्थितो राजपुत्रः साम्राज्यवाञ्छया ।
राजानुकारी भवति तथा साक्ष्यनुकार्ययम् ॥ २४० ॥

यौवराज्य इति । राजानुकारी भवति, राजेव प्रजारञ्जनादिगुणवान् भवतीत्यर्थः ॥ २४० ॥

ननु युवराजस्य राजानुसरणे साम्राज्यफलं दृश्यते, नैवं साक्ष्यनुसरणे; अतस्तदनुसरणे कथं प्रवर्तेत इत्याशङ्क्याह—

यो ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवत्येव इति श्रुतिः ।
श्रुत्वा तदेकचित्तः सन् ब्रह्म वेत्ति न चेतरत् ॥ ४१ ॥

य इति । 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, नास्याऽब्रह्मवित्कुले भवति, तरति शोकं, तरति पाप्मानं, गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति' (मु० ३।२।९) इति श्रुतौ ब्रह्मभावादिरूपस्य फलस्य श्रूयमाणत्वात्तत्फलवाञ्छया साक्ष्यनुसरणे प्रवर्तनं युक्तमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

ननु ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मभावप्राप्तौ चिदाभासत्वमेव विनश्येत्, अतः स्वविनाशाय कथं प्रवर्तेत इत्याशङ्क्याह—

देवत्वकामा ह्यग्न्यादौ प्रविशन्ति यथा तथा ।
साक्षित्वेनावशेषाय स्वविनाशं स वाञ्छति ॥ ४२ ॥

देवत्वकामा इति । यथा लोके देवत्वप्राप्तिकामा मनुष्याः भृग्वग्निप्रयागगङ्गाप्रवेशादौ प्रवर्तन्ते, एवं साक्षिरूपेण अवस्थानलक्षणस्य अधिकफलस्य विद्यमानत्वाच्चिदाभासत्वापगमहेतौ ब्रह्मज्ञानेऽपि प्रवृत्तिर्घटत एवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु तत्त्वज्ञानेनाभासत्वमपगच्छति चेत्कथं तत्त्वविदां जीवत्वव्यवहार इत्याशङ्क्य, प्रारब्धकर्मक्षयपर्यन्तं तदुपपत्तिं सदृष्टान्तमाह—

यावत्स्वदेहदाहं स नरत्वं नैव मुञ्चति ।
यावदारब्धदेहं स्यान्नाभासत्वविमोचनम् ॥ ४३ ॥

यावदिति । यथाऽग्न्यादौ प्रविष्टः पुरुषः दाहादिना स्वदेहनाशपर्यन्तं नरत्वं नरव्यवहारयोग्यत्वं नैव मुञ्चति, एवं प्रारब्धकर्मक्षयपर्यन्तं चिदाभासत्वव्यवहारो न निवर्तत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

ननु भोक्तृत्वादिभ्रमोपादानस्याज्ञानस्य निवृत्तत्वात्कथं पुनर्भोगानुवृत्तिः, कथं वा मर्त्योऽहमिति विपरीतप्रतीतिरित्याशङ्क्य, दृष्टान्तप्रदर्शनेन एतत्संभावयति—

रज्जुज्ञानेऽपि कम्पादिः शनैरेवोपशाम्यति ।
पुनर्मन्दान्धकारे सा रज्जुः क्षिप्तोरगी भवेत् ॥ ४४ ॥

रज्जुज्ञान इति ॥ ४४ ॥

टिप्प०–1 अत्र कुमारिलभट्टाचार्यकृतस्तुषाग्निप्रवेशः शंकरविजये द्रष्टव्यः । 2 सिद्धान्ते ह्यज्ञानैक्यादावरकान्तराभावेन प्रध्वस्ताज्ञानाना ब्रह्मविदां पुनर्मन्दान्धकारे क्षिप्ता सती रज्जुर्यथोरगी भवेत्, एवं भोगकाले कदाचित्तु 'मर्त्योऽहम्' इति भासते इति दृष्टान्तवैषम्यमुक्तं, तत्सत्यमेव परं त्वस्त्यत्र किंचिद्रहस्यम्—'जीवन्मुक्तिस्तावदास्ते प्रतीतेर्द्वैतच्छाया तत्र चास्तिप्रतीतेः । द्वैतच्छायारक्षणायास्ति लेशस्तस्मिन्नर्थे स्वानुभूतिः प्रमाणम्' इत्यादि ।

दार्ष्टान्तिके योजयति—

एवमारब्धभोगोऽपि शनैः शाम्यति नो हठात् ।
भोगकाले कदाचित्तु मर्त्योऽहमिति भासते ॥ ४५ ॥

एवमिति ॥ ४५ ॥

ननु पुनर्मर्त्यत्वबुद्ध्युदये तेन तत्त्वज्ञानं बाध्येतेत्याशङ्क्याह—

नैतावताऽपराधेन तत्त्वज्ञानं विनश्यति ।
जीवन्मुक्तिव्रतं नेदं किंतु वस्तुस्थितिः खलु ॥ ४६ ॥

नैतावतेति । कदाचिदहं मर्त्य इत्येवंविधज्ञानोदयमात्रेण आगमप्रमाणजनिततत्त्वज्ञानं न बाध्यते । कुत इत्यत आह—**जीवन्मुक्तीति** । इदं मर्त्यत्वबुद्ध्युपाकरणलक्षणं जीवन्मुक्तिव्रतं नियमेनानुष्ठेयं न भवति, किंतु सम्यग्ज्ञानेन भ्रान्तिज्ञाननिवृत्तिरित्ययं वस्तुस्वभावः; अतः कदाचिन्मर्त्यत्वबुद्ध्युदयेऽपि पुनस्तत्त्वज्ञानान्तरेण तस्या एव बाध्यत्वमिति भावः ॥ ४६ ॥

भवतु रज्जुसर्पादिस्थले विपरीतज्ञाननिवृत्तावपि तत्कार्यकम्पाद्यनुवृत्तिः, प्रकृतदृष्टान्ते दशमे 'दशमस्त्वमसि' इति वाक्यविचारजन्यज्ञानेन भ्रमनिवृत्तौ तत्कार्यानुवृत्तिर्नोपलभ्यत इत्याशङ्क्याह—

दशमोऽपि शिरस्ताडं रुदन्बुद्ध्वा न रोदिति ।
शिरोव्रणस्तु मासेन शनैः शाम्यति नो तदा ॥ ४७ ॥

दशमोऽपीति । 'दशमोऽस्मी'ति ज्ञानोदये सति शिरस्ताडनपूर्वकं रोदनमात्रं निवर्तते, ताडनजन्यव्रणस्तु अनुवर्तत एवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

टिप्प०—1 शिरोव्रणस्तु शनैः शनैः शाम्यति, अनुतापबलात्सत्वरमेव नेति भावः । तथैव रज्ज्वामयं सर्प इति धीः रज्जुरिति ज्ञानेन कल्पितसर्पादीनां निवृत्तौ सत्यां तत्संस्कारवशात् सर्पजनितकंपादिः शनैः शनैर्निवर्तते इति भावः ।

ननु ज्ञानोत्तरकालेऽपि संसारानुवृत्तौ जीवन्मुक्तेः कुतः पुरुषार्थतेत्याशङ्क्य, मुक्तिलाभजन्यहर्षस्य तद्दुःखाच्छादकस्य सत्त्वात्पुरुषार्थतेति दृष्टान्तपूर्वकमाह—

दशमामृतिलाभेन जातो हर्षो व्रणव्यथाम् ।
तिरोधत्ते मुक्तिलाभस्तथा प्रारब्धदुःखिताम् ॥ ४८ ॥

दशमेति ॥ ४८ ॥

'जीवन्मुक्तिव्रतं नेदम्' (प्र० ७।२४६) इत्युक्तं, तत्र व्रतत्वाभावे किमायातमित्यत आह—

व्रताभावाद्यदाऽध्यासस्तदा भूयो विविच्यताम् ।
रससेवी दिने भुङ्क्ते भूयो भूयो यथा तथा ॥ ४९ ॥

व्रताभावादिति । पुनः पुनर्विचारकरणे दृष्टान्तमाह—**रससेवीति** । यथा रससेवी नरः एकस्मिन्नेव दिने क्षुद्बाधापरिहाराय पुनः पुनर्भुङ्क्ते तद्वदध्यासनिवृत्तये पुनः पुनर्विवेकः क्रियतामित्यर्थः ॥ ४९ ॥

ज्ञानेनानिवर्त्यस्य प्रारब्धकर्मफलस्य केन तर्हि निवृत्तिरित्याशङ्क्य, ताडनजन्यव्रणस्य औषधेनेव भोगेनैव निवृत्तिरित्याह—

शमयत्यौषधेनायं दशमः स्वं व्रणं यथा ।
भोगेन शमयित्वैतत्प्रारब्धं मुच्यते तथा ॥ २५० ॥

शमयतीति ॥ २५० ॥

अपरोक्षज्ञानशोकनिवृत्त्याख्ये उभे इमे अवस्थे जीवगे ब्रूते 'आत्मानं चेत्' (बृ० ४।४।१२) इति श्रुतिरित्यनेन श्लोकेन । 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्' (बृ० ४।४।१२) इत्यस्मिन्मन्त्रे परोक्षज्ञानशोकनिवृत्त्याख्ये जीवावस्थे द्वे अभिहिते इत्युक्तम्, इदानीं तदभिधानसूचितां जीवस्य सप्तमीं तृप्तिलक्षणामवस्थां वृत्तानुकीर्तनपूर्वकं वक्तुमारभते—

किमिच्छन्निति वाक्योक्तः शोकमोक्ष उदीरितः ।
आभासस्य ह्यवस्थैषा षष्ठी तृप्तिस्तु सप्तमी ॥ ५१ ॥

किमिच्छन्निति । 'किमिच्छन्' इत्युत्तरार्धेनाभिहितो यः शोकमोक्षः स एतावता ग्रन्थसंदर्भेणोदीरितोऽभिहितः । एषा 'अज्ञानमावृतिस्तद्वद्विक्षेपश्च परोक्षधीः । अपरोक्षमतिः शोकमोक्षस्तृप्तिर्निरङ्कुशा' (प्र० ७।३३) इत्यनेन श्लोकेनाभिहितासु सप्तसु जीवावस्थासु षष्ठीत्याह—**आभासस्येति** । सप्तमी व्याख्यायत इति शेषः ॥ ५१ ॥

अपरोक्षज्ञानजन्यायास्तृप्तेर्निरङ्कुशत्वं प्रतियोगिप्रदर्शनपुरःसरं प्रतिजानीते—

साङ्कुशा विषयैस्तृप्तिरियं तृप्तिर्निरङ्कुशा ।
कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव तृप्यति ॥ ५२ ॥

साङ्कुशेति । विषयलाभजन्यायास्तृप्तेर्विषयान्तरकामनया कुण्ठितत्वात्साङ्कुशत्वं, अस्यास्तु तदभावान्निरङ्कुशत्वम् । तदेव दर्शयति—**कृतमिति** ॥ ५२ ॥

कृतकृत्यत्वमेवोपपादयति—

ऐहिकामुष्मिकव्रातसिद्ध्यै मुक्तेश्च सिद्धये ।
बहु कृत्यं पुराऽस्याभूत्तत्सर्वमधुना कृतम् ॥ ५३ ॥

ऐहिकेति । अस्य विदुषस्तत्त्वज्ञानोदयात्पूर्वमिह लोके इष्टप्राप्तये अनिष्टनिवृत्तये च कृषिवाणिज्यादिकं स्वर्गादिसिद्धये यागोपासनादिकं, मोक्षसाधनज्ञानसिद्धये श्रवणादिकं चेति बहुविधं कर्तव्यमासीत् । इदानीं तु सांसारिकफलेच्छाभावाद्ब्रह्मानन्दसाक्षात्कारस्य सिद्धत्वाच्च तत्सर्वं कृषियागश्रवणादिकं कृतं कृतप्रायमभूत्, अतःपरमनुष्ठेयत्वाभावादित्यर्थः ॥ ५३ ॥

एवं कृतकृत्यत्वमुपपाद्य, तत्फलभूतां तृप्तिं दर्शयति—

तदेतत्कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुरःसरम् ।
अनुसंदधदेवायमेवं तृप्यति नित्यशः ॥ ५४ ॥

तदेतदिति । प्रतियोगिपुरःसरं प्रतियोग्यनुसंधानपूर्वकं यथा भवति तथा एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण सर्वदा तृप्यति ॥ ५४ ॥

तदेवानुसंधानं प्रपञ्चयति—

दुःखिनोऽज्ञाः संसरन्तु कामं पुत्राद्यपेक्षया ।
परमानन्दपूर्णोऽहं संसरामि किमिच्छया ॥ ५५ ॥

दुःखिनोऽज्ञा इत्यादिना । 'कृतकृत्यतया तृप्तः प्राप्तप्राप्यतया पुनः' (प्र० १४.५८) इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । तत्र तावदैहिकसुखार्थिभ्यो वैलक्षण्यं स्वस्य दर्शयति—**दुःखिन इति ॥ ५५ ॥**

स्वर्गाद्यर्थं कर्मानुष्ठातृभ्यो वैलक्षण्यमाह—

अनुतिष्ठन्तु कर्माणि परलोकयियासवः ।
सर्वलोकात्मकः कस्मादनुतिष्ठामि किं कथम् ॥ ५६ ॥

अनुतिष्ठन्त्विति ॥ ५६ ॥

ननु स्वार्थप्रवृत्त्यभावेऽपि परार्थप्रवृत्तिः किं न स्यादित्याशङ्क्याधिकाराभावात् साऽपि नास्तीत्याह—

व्याचक्षतां ते शास्त्राणि वेदानध्यापयन्तु वा ।
येऽत्राधिकारिणो मे तु नाधिकारोऽक्रियत्वतः ॥ ५७ ॥

व्याचक्षतामिति ॥ ५७ ॥

टिप्प०–1 यस्मादज्ञास्तत एव पुत्रतत्साधनीभूतभार्याभिलाषयेत्यर्थः ।

ननु स्वदेहभरणार्थं भिक्षाहरणादिकं परलोकार्थस्नानादिकं च भवता क्रियमाणमुपलभ्यते, अतोऽक्रियत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य, तदपि स्वदृष्ट्या नैवास्ति, किंत्वन्यैरेव कल्पितमित्याह—

निद्राभिक्षे स्नानशौचे नेच्छामि न करोति च ।
द्रष्टारश्चेत्कल्पयन्ति किं मे स्यादन्यकल्पनात् ॥ ५८ ॥

निद्रेति ॥ ५८ ॥

अन्यकल्पनयापि बाधोऽस्तीत्याशङ्क्य, तदभावे दृष्टान्तमाह—

गुञ्जापुञ्जादि दह्येत नान्यारोपितवह्निना ।
नान्यारोपितसंसारधर्मानेवमहं भजे ॥ ५९ ॥

गुञ्जापुञ्जेति ॥ ५९ ॥

ननु फलान्तरेच्छाभावे कर्मानुष्ठानं मा भूत्, तत्त्वसाक्षात्काराय श्रवणादिकं कर्तव्यमेवेत्याशङ्क्य, अज्ञानाद्यभाववच्छ्रवणादिकर्तृत्वमपि नास्तीत्याह—

शृण्वन्त्वज्ञाततत्त्वास्ते जानन्कस्माच्छृणोम्यहम् ।
मन्यन्तां संशयापन्ना न मन्येऽहमसंशयः ॥ २६० ॥

शृण्वन्त्विति । अज्ञाततत्त्वाः अज्ञातं ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणं तत्त्वं यैस्ते तथाभूताः श्रवणं कुर्वन्तु । तत्त्वमित्थमन्यथा वेति संशयवन्तो मननं कुर्वन्तु, मम तदुभयाभावान्नोभयत्र प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ २६० ॥

मा भूतां श्रवणमनने, विपर्ययनिरासार्थं निदिध्यासनं कर्तव्यमित्याशङ्क्य, देहादावात्मत्वबुद्धिलक्षणस्य विपर्ययस्याभावात्तदपि नानुष्ठेयमित्याह—

विपर्यस्तो निदिध्यासेत्किं ध्यानमविपर्ययात् ।
देहात्मत्वविपर्यासं न कदाचिद्भजाम्यहम् ॥ ६१ ॥

विपर्यस्त इति ॥ ६१ ॥

ननु विपर्ययाभावे 'अहं मनुष्य' इति व्यवहारः कथं घटत इत्याशङ्क्य, वासनावशाद्भवतीत्याह—

अहं मनुष्य इत्यादिव्यवहारो विनाप्यमुम् ।
विपर्यासं चिराभ्यस्तवासनातोऽवकल्पते ॥ ६२ ॥

अहमिति ॥ ६२ ॥

तर्ह्यस्य व्यवहारस्य निवृत्तिसिद्धये ध्यानं संपाद्यमित्याशङ्क्य, प्रारब्धक्षयमन्तरेणास्य निवृत्तिर्नास्तीत्याह—

प्रारब्धकर्मणि क्षीणे व्यवहारो निवर्तते ।
कर्माक्षये त्वसौ नैव शाम्येद्ध्यानसहस्रतः ॥ ६३ ॥

प्रारब्धेति ॥ ६३ ॥

ननु प्रारब्धनिमित्तकस्यापि व्यवहारस्य विरलत्वाय ध्यानं कर्तव्यमेवेत्याशङ्क्य, व्यवहारस्य अबाधकत्वदर्शनात्तन्निवृत्तये ध्यानमननुष्ठेयमित्याह—

विरलत्वं व्यवहृतेरिष्टं चेद्ध्यानमस्तु ते ।
आबाधिकां व्यवहृतिं पश्यन्ध्यायाम्यहं कुतः ॥ ६४ ॥

विरलत्वमिति ॥ ६४ ॥

ध्यानस्य अकर्तव्यत्वेऽपि विक्षेपपरिहाराय समाधिः कर्तव्य इत्याशङ्क्य, विक्षेपसमाधानयोर्मनोधर्मत्वान्न विक्षेपनिवारकेऽपि समाधौ ममाधिकार इत्याह—

विक्षेपो नास्ति यस्मान्मे न समाधिस्ततो मम ।
विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ॥ ६५ ॥

[1]विक्षेप इति ॥ ६५ ॥

ननु तथापि समाधिफलमनुभवः संपादनीय इत्याशङ्क्य, तस्य मत्स्वरूपत्वान्न संपाद्यत इत्याह—

नित्यानुभवरूपस्य को मे वाऽनुभवः पृथक् ।
कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव निश्चयः ॥ ६६ ॥

नित्येति । उपपादितं कृतकृत्यत्वं निगमयति—**कृतं कृत्यमिति** ॥ ६६ ॥

एवं सर्वत्र कर्तृत्वानभ्युपगमेऽनियतवृत्तित्वं प्रसज्येतेत्याशङ्क्य, प्रारब्धवशात्प्राप्तमनियतवृत्तित्वमङ्गीकरोति—

व्यवहारो लौकिको वा शास्त्रीयो वाऽन्यथापि वा ।
ममाकर्तुरलेपस्य यथारब्धं प्रवर्तताम् ॥ ६७ ॥

व्यवहार इति । लौकिको भिक्षाहारादिः, शास्त्रीयो जपसमाध्यादिः, अन्यथापि वा प्रतिषिद्धहिंसादिर्वा व्यवहारः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितस्य मम प्रारब्धं कर्मानतिक्रम्य प्रवर्ततामित्यर्थः ॥ ६७ ॥

एवं वस्तुतत्त्वमभिधाय प्रौढवादेनाह—

अथवा कृतकृत्योऽपि लोकानुग्रहकाम्यया ।
शास्त्रीयेणैव मार्गेण वर्तेऽहं का मम क्षतिः ॥ ६८ ॥

अथवेति । लोकानुग्रहकाम्यया प्राण्यनुग्रहेच्छयेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

टिप्प०—1 'आच्छाद्य विक्षिपति संस्फुरदात्मरूपं जीवेश्वरत्वजगदाकृतिभिर्मृषैव । अज्ञानमावरणविभ्रमशक्तियोगादात्मत्वमात्रविषयाश्रयताबलेन ॥' इति संक्षेपशारीरकोक्तेर्विक्षेपमूलभूतस्य मूलाज्ञानस्यैव नष्टत्वात्तदभावे तद्विरोधिनः समाधेरपि हस्यत्वान्न समेष्टव्य इत्याशयः । 2 तथा चोक्तं भगवता (गी० ३।२५) 'सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत । कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥' इति ।

शास्त्रीय एव मार्गे प्रवर्तनाङ्गीकारे तर्हि तदभिमानप्रयुक्तो विकारः स्यादित्याशङ्क्याह—

देवार्चनस्नानशौचभिक्षादौ वर्ततां वपुः ।
तारं जपतु वाक्तद्वत् पठत्वाम्नायमस्तकम् ॥ ६९ ॥
विष्णुं ध्यायतु धीर्यद्वा ब्रह्मानन्दे विलीयताम् ।
साक्ष्यहं किंचिदप्यत्र न कुर्वे नापि कारये ॥ २७० ॥

देवार्चनेत्यादिना श्लोकद्वयेन । तारं प्रणवम् । आम्नायमस्तकं वेदान्तशास्त्रम् ॥ ६९–२७० ॥

फलितमाह—

एवं च कलहः कुत्र संभवेत्कर्मिणो मम ।
विभिन्नविषयत्वेन पूर्वापरसमुद्रवत् ॥ ७१ ॥

एवं चेति ॥ ७१ ॥

विभिन्नविषयत्वमेव स्पष्टयति—

वपुर्वाग्धीषु निर्बन्धः कर्मिणो न तु साक्षिणि ।
ज्ञानिनः साक्ष्यलेपत्वे निर्बन्धो नेतरत्र हि ॥ ७२ ॥

वपुरिति ॥ ७२ ॥

अथापि यौ ज्ञानिकर्मिणौ कलहं कुर्वाते तौ विद्वद्भिः परिहसनीयावित्याह—

एवं चान्योन्यवृत्तान्तानभिज्ञौ बधिराविव ।
विवदेतां बुद्धिमन्तो हसन्त्येव विलोक्य तौ ॥ ७३ ॥

एवं चेति ॥ ७३ ॥

टिप्प०–1 तारमोङ्कारमित्यर्थः । 2 उपनिषत्समूहमित्यर्थः । उपलक्षणमिदं प्रस्थानत्रयान्तर्वर्ति–भगवद्गीताब्रह्मसूत्रयोरपीत्याशयः ।

कुतः परिहास्यत्वमित्याशङ्क्य, निर्विषयकलहकारित्वादित्याह—

यं कर्मी न विजानाति साक्षिणं तस्य तत्त्ववित् ।
ब्रह्मत्वं बुध्यतां तत्र कर्मिणः किं विहीयते ॥ ७४ ॥

यमिति । कर्मी यं साक्षिणं कर्मानुष्ठानोपयोगिदेहवाग्बुद्ध्यतिरिक्तं प्रत्यगात्मानं न विजानाति तत्त्वविदा तस्य ब्रह्मत्वे बुद्धे कर्मिणः कर्मानुष्ठाने किं हीयते ? ॥ ७४ ॥

देहवाग्बुद्धयस्त्यक्ता ज्ञानिनानृतबुद्धितः ।
कर्मी प्रवर्तयत्वाभिर्ज्ञानिनो हीयतेऽत्र किम् ॥ ७५ ॥

देहेति । ज्ञानिना मिथ्यात्वबुद्ध्या परित्यक्ताभिर्देहवाग्बुद्धिभिः कर्मानुष्ठाने ज्ञानिनो वा किं हीयते ? अतो निर्विषयकलहकारिणोः परिहसनीयत्वमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

कर्मानुष्ठानं प्रयोजनशून्यत्वान्न ज्ञानिनाभ्युपगम्यत इति शङ्कते—

प्रवृत्तिर्नोपयुक्ता चेन्निवृत्तिः क्वोपयुज्यते ।[1]
बोधहेतुर्निवृत्तिश्चेद्बुभुत्सायां तथेतरा ॥ ७६ ॥

प्रवृत्तिरिति । उपभोगाभावो निवृत्तावपि समान इति परिहरति—**निवृत्तिरिति** । निवृत्तेर्बोधहेतुत्वान्नोपयोगाभाव इति शङ्कते—**बोधहेतुर्निवृत्तिश्चेदिति** । तर्हि प्रवृत्तिरपि बुभुत्साहेतुत्वादुपयोगवतीत्याह—**बुभुत्सेति** ॥ ७६ ॥

ननु बुद्धस्य बुभुत्साभावात्प्रवृत्तेरनुपयोगित्वमिति पुनः शङ्कते—

बुद्धश्चेन्न बुभुत्सेत नाप्यसौ बुध्यते पुनः ।
अबाधादनुवर्तेत बोधो न त्वन्यसाधनात् ॥ ७७ ॥

पाठा०–१ 'निवृत्तिर्नोपयुक्ता चेत्प्रवृत्तिः क्वोपयुज्यते'.

बुद्धश्चेदिति । तर्हि बुद्धस्य पुनर्बोधाभावात्तद्धेतुनिवृत्तिरपि बुद्धं प्रत्यनुपयोगिनीत्याह—नापीति । सकृज्जातस्य बोधस्य स्थिरत्वाय निवृत्तिरपेक्ष्यत इत्याशङ्क्य, स्थिरत्वं बाधकाभावमपेक्षते; न साधनान्तरमित्याह—अबाधादिति । वाक्यप्रमाणजन्यज्ञानस्य बलवता प्रमाणेन बाधाभावादनुवृत्तिः स्यादेव, अतो[1] न साधनान्तरं तदर्थमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥ ७७ ॥

ननु प्रमाणान्तरेण अबाधेऽप्यविद्यया तत्कार्येण कर्तृत्वाभ्यासेन वा बाधः स्यादित्याशङ्क्याह—

नाविद्या नापि तत्कार्यं बोधं बाधितुमर्हति ।
पुरैव तत्त्वबोधेन बाधिते ते उभे यतः ॥ ७८ ॥

नाविद्येति । तत्र हेतुमाह—पुरैवेति ॥ ७८ ॥

नन्वविद्याया बाधितत्वेऽपि तत्कार्यस्य प्रतीयमानस्य बाधितत्वासंभवात्तेन बोधस्य बाधो भवेदित्याशङ्क्य, उपादाननिवृत्त्यैव तस्यापि बाधितत्वान्न तेनापि बाधः शङ्कितुं शक्यत इत्याह—

बाधितं दृश्यतामक्षैस्तेन बाधो न शक्यते ।
जीवन्नाखुर्न मार्जारं हन्ति हन्यात् कथं मृतः ॥ ७९ ॥

बाधितमिति । तत्र दृष्टान्तमाह—जीवन्निति । आखुर्मूषकः ॥ ७९ ॥

टिप्प०–1 यदि बुद्धस्तत्त्वबोधवान्वा पुरुषः न बुभुत्सेत बोद्धुमिच्छां नैव कुर्यात्, संजातबोधत्वात् इति चेद्वदसि तर्हि तत एव पुनर्नैव बुध्यते बोधनपि न संपादयतीति भावः ।

द्वैतदर्शनेन तत्त्वबोधस्य बाधाभावं कैमुतिकन्यायप्रदर्शनेन द्रढयितुं तदनुकूलं दृष्टान्तमाह—

अपि पाशुपतास्त्रेण विद्धश्चेन्न ममार यः ।
निष्फलेषुवितुन्नाङ्गो नङ्क्ष्यतीत्यत्र का प्रमा ॥ २८० ॥

अपीति । यः समर्थः पाशुपतास्त्रेण विद्धोऽपि न ममार चेत्किल स निष्फलेषुवितुन्नाङ्गः शल्यरहितेषुणा व्यथितदेहः सन् नङ्क्ष्यति नाशं प्राप्स्यतीत्यत्र का प्रमा ? प्रमाणं नास्तीत्यर्थः ॥ २८० ॥

दृष्टान्तसिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—

आदावविद्यया चित्रैः स्वकार्यैर्जृम्भमाणया ।
युद्ध्वा बोधोऽजयत्सोऽद्य सुदृढो बाध्यतां कथम् ॥ ८१ ॥

आदाविति । आदौ विद्याभ्याससमये चित्रैर्बहुविधैस्तत्कार्यैः प्रमातृत्व-भोक्तृत्व-कर्तृत्वादिभिः जृम्भमाणया विवर्धमानया अविद्यया बोधो युद्ध्वा युद्धं कृत्वा तामजयत् स एवाभ्यासपाटवेन सुदृढोऽद्येदानीमविद्यानिवृत्तौ सत्यं निर्मलेन तत्कार्येणाध्यासेन कथं बाध्यताम् ? न कथमपि बाध्येतेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

उपपादितमर्थं श्रोतृबुद्ध्यारोहाय रूपकेणाह—

तिष्ठन्त्वज्ञानतत्कार्यशवा बोधेन मारिताः ।
न भीतिर्बोधसम्राजः कीर्तिः प्रत्युत तस्य तैः ॥ ८२ ॥

तिष्ठन्त्विति ॥ ८२ ॥

भवत्वेवं, प्रकृते किमायातमित्यत आह—

य एवमतिशूरेण बोधेन न वियुज्यते ।
प्रवृत्त्या वा निवृत्त्या वा देहादिगतयास्य किम् ॥ ८३ ॥

य इति । यः पुमानेवमुक्तप्रकारेण अतिशूरेण अविद्यातत्कार्यघातकेन बोधेन ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेन न वियुज्यते न कदापि वियुक्तो भवति । अस्य पुंसो देहादिनिष्ठया प्रवृत्त्या निवृत्त्या वा किम्? न किमपीष्टमनिष्टं वेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

तर्हि ज्ञानिवदज्ञानिनोऽपि प्रवृत्तावाग्रहो न युक्त इत्याशङ्क्याह—

प्रवृत्तावाग्रहो न्याय्यो बोधहीनस्य सर्वथा ।
स्वर्गाय वाऽपवर्गाय यतितव्यं यतो नृभिः ॥ ८४ ॥

प्रवृत्ताविति । तत्रोपपत्तिमाह—स्वर्गायेति ॥ ८४ ॥

विदुष आग्रहो न युक्त इत्युक्तं, तर्हि कर्मिणां मध्ये वर्तमानेन तेन किं कर्तव्यमित्याह—

विद्वांश्चेत्तादृशां मध्ये तिष्ठेत्तदनुरोधतः ।
कायेन मनसा वाचा करोत्येवाखिलाः क्रियाः ॥ ८५ ॥

विद्वांश्चेदिति । विद्वांस्तादृशां कर्मिणां मध्ये तिष्ठेच्चेत्तदनुरोधतः तेषामनुसारेण शरीरादिभिः सर्वाः क्रियाः करोत्येव, न तान्कर्मिणो निवारयेदित्यर्थः ॥ ८५ ॥

अस्यैव तत्त्वबुभुत्सूनां मध्येऽवस्थितस्य कृत्यमाह—

एष मध्ये बुभुत्सूनां यदा तिष्ठेत्तदा पुनः ।
बोधायैषां क्रियाः सर्वा दूषयंस्त्यजतु स्वयम् ॥ ८६ ॥

एष इति । एष विद्वान्बुभुत्सूना मध्ये यदा तिष्ठेत्तदा एषां बुभुत्सूनां बोधाय तत्त्वज्ञानजननाय ताः क्रियाः दूषयन् स्वयमपि त्यजतु ॥ ८६ ॥

टिप्प०—1 'दूषयन्न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' (कैव० १।३) इत्यादिश्रुतेः, 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' (गी० १८।६६) इति स्मृत्या च प्रतिपादितम् ।

कुत एवं कर्तव्यमित्याह—

अविद्वदनुसारेण वृत्तिर्बुद्धस्य युज्यते ।
स्तनन्धयानुसारेण वर्तते तत्पिता यतः ॥ ८७ ॥

अविद्वदिति । अज्ञान्यनुसारेण ज्ञानिनो वर्तनमुचितम्; कृपालुत्वात्तेषामनुकम्पनीयत्वाच्चेति भावः । एवं क्व दृष्टमित्यत आह—स्तनन्धयेति । स्तनन्धयाः स्तनपानकर्तारः शिशव इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

पितुः स्तनन्धयानुसारित्वमेव दर्शयति—

अधिक्षिप्तस्ताडितो वा बालेन स्वपिता तदा ।
न क्लिश्नाति न कुप्येत बालं प्रत्युत लालयेत् ॥ ८८ ॥

अधिक्षिप्त इति ॥ ८८ ॥

दार्ष्टान्तिके योजयति—

निन्दितः स्तूयमानो वा विद्वानज्ञैर्न निन्दति ।
न स्तौति किंतु तेषां स्याद्यथा बोधस्तथाचरेत् ॥ ८९ ॥

निन्दित इति । विद्वान् अज्ञैर्निन्दितः स्तूयमानो वा स्वयं न निन्दति न स्तौति, किंत्वेषामज्ञानां यथा बोध उपजायते तथाऽऽचरेत् ॥ ८९ ॥

एवमाचरणे निमित्तमाह—

येनायं नटनेनात्र बुध्यते कार्यमेव तत् ।
अज्ञप्रबोधान्नैवान्यत् कार्यमस्त्यत्र तद्विदः ॥ २९० ॥

येनेति । अयमज्ञानी अत्रास्मिँल्लोके विदुषो येन यादृशेन नटनेनाचरणेन बुध्यते तत्त्वमवगच्छति तदाचरणं तेन कर्तव्यमेव । तर्हि

टिप्प०-1 अत्र मुमुक्षुभिरित्यूह्यम् ।

तद्वदेव कार्यान्तरमपि प्रसज्येतेत्यत आह—अत्रेति । यतस्तद्विदस्तत्त्वविदः अत्र लोकेऽज्ञप्रबोधादन्यत्कर्तव्यं नैवास्ति, अतस्तदनुसरणेन तत्त्वबोधनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २९० ॥

वृत्तवर्तिष्यमाणयोस्तात्पर्यमाह—

कृतकृत्यतया तृप्तः प्राप्तप्राप्यतया पुनः ।
तृप्यन्नेवं स्वमनसा मन्यतेऽसौ निरन्तरम् ॥ ९१ ॥

कृतकृत्येति । असौ विद्वान् पूर्वोक्तप्रकारेण कृतकृत्यतया कृतं कृत्यजातं येनासौ कृतकृत्यः, तस्य भावस्तत्ता, तया तृप्तः सन् वक्ष्यमाणप्रकारेण प्राप्तप्राप्यतया प्राप्तं प्राप्यं येन सः प्राप्तप्राप्यः, तस्य भावस्तत्ता, तया तृप्यन् तृप्तो भवन् स्वमनसा निरन्तरमेवं मन्यते ॥ ९१ ॥

किं मन्यते इत्यत आह—

धन्योऽहं धन्योऽहं नित्यं स्वात्मानमञ्जसा वेद्मि ।
धन्योऽहं धन्योऽहं ब्रह्मानन्दो विभाति मे स्पष्टम् ॥९२॥

धन्योऽहं धन्योऽहमित्यादिना । धन्यः कृतार्थः । आदरार्थे वीप्सा । नित्यमनवरतं स्वात्मानं स्वस्य निजं रूपं देशाद्यनवच्छिन्नं प्रत्यगात्मानमञ्जसा साक्षाद्यतो वेद्मि जानाम्यतो धन्यः । एवमात्मज्ञानलाभनिमित्तां तुष्टिमभिधाय, तत्फललाभनिमित्तां तां दर्शयति—**धन्य इति** । ब्रह्मानन्दः ब्रह्मभूतानन्दः मे स्पष्टं विभाति स्पष्टं यथा भवति तथा स्फुरतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

एवमिष्टप्राप्तौ तुष्टिमभिधायानिष्टनिवृत्त्यापि तुष्यतीत्याह—

धन्योऽहं धन्योऽहं दुःखं सांसारिकं न वीक्षेऽद्य ।
धन्योऽहं धन्योऽहं स्वस्याज्ञानं पलायितं क्वापि ॥ ९३ ॥

धन्योऽहमिति । अद्य इदानीं दुःखं दुःखस्वरूपं संसारं न वीक्षे न पश्यामि, अतः कृतार्थ इत्यर्थः । दुःखाप्रतीतौ कारणमाह—**धन्योऽहमिति ।** अनेककर्मवासनाजालमज्ञानं क्वापि पलायितं नष्टमित्यर्थः ॥ ९३ ॥

अज्ञाननिवृत्तिफलं कृतकृत्यत्वं प्राप्तप्राप्यत्वं च दर्शयति—

धन्योऽहं धन्योऽहं कर्तव्यं मे न विद्यते किंचित् ।
धन्योऽहं धन्योऽहं प्राप्तव्यं सर्वमद्य संपन्नम् ॥ ९४ ॥

धन्य इति ॥ ९४ ॥

इदानीं 'कृतकृत्यतया' (प्र० ७।२९१) इत्यादिना जातायास्तृप्तेर्निरतिशयत्वमाह—

धन्योऽहं धन्योऽहं तृप्तेर्मे कोपमा भवेल्लोके ।
धन्योऽहं धन्योऽहं धन्यो धन्यः पुनः पुनर्धन्यः ॥९५॥

धन्य इति । इतःपरं वक्तव्यादर्शनात्तुष्टिरेव परिस्फुरतीति दर्शयति—**धन्य इति ॥ ९५ ॥**

अस्य सर्वस्य कारणभूतपुण्यपुञ्जपरिपाकमनुस्मृत्य तुष्यतीत्याह—

अहो पुण्यमहो पुण्यं फलितं फलितं दृढम् ।
अस्य पुण्यस्य संपत्तेरहो वयमहो वयम् ॥ ९६ ॥

अहो पुण्यमिति । एवंविधपुण्यसंपादकमात्मानमनुस्मृत्य तुष्यति—**अस्येति ॥ ९६ ॥**

इदानीं सम्यग्ज्ञानसाधनं शास्त्रं तदुपदेष्टारमाचार्यमनुस्मृत्य तुष्यति—

अहो शास्त्रमहो शास्त्रमहो गुरुरहो गुरुः ।
अहो ज्ञानमहो ज्ञानमहो सुखमहो सुखम् ॥ ९७ ॥

अहो[1] शास्त्रमिति । पुनश्च शास्त्रजन्यं ज्ञानं तत्सुखं चानुस्मृत्य संतुष्यति—अहो ज्ञातमिति ॥ ९७ ॥

ग्रन्थाभ्यासफलमाह—

तृप्तिदीपमिमं नित्यं येऽनुसंदधते बुधाः ।
ब्रह्मानन्दे निमज्जन्तस्ते तृप्यन्ति निरन्तरम् ॥ २९८ ॥

इति श्रीविद्यारण्यकृतपञ्चदश्यां तृप्तिदीपाख्य प्रकरणं समाप्तम् ।

तृप्तिदीपमिति ॥ २९८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्य-
मुनिवर्यकिंकरेण रामकृष्णाख्यविदुषा विरचिता
तृप्तिदीपव्याख्या समाप्ता ॥

अष्टमं कूटस्थदीपप्रकरणम्

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ।
कुर्वे कूटस्थदीपस्य व्याख्यां तात्पर्यदीपिकाम् ॥ १ ॥

अत्र मुमुक्षोर्मोक्षसाधनस्य ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानस्य 'त्वं'पदार्थशोधनपूर्वकत्वात् 'त्वं'पदार्थशोधनपरं कूटस्थदीपाख्यं ग्रन्थमारभमाण आचार्योऽस्य ग्रन्थस्य वेदान्तप्रकरणत्वेन तदीयैरेव विषयादिभिस्तद्वत्तासिद्धिमभिप्रेत्य, 'त्वं'पदलक्ष्यवाच्यौ कूटस्थजीवौ सदृष्टान्तं भेदेन निर्दिशति—

स्वादित्यदीपिते कुड्ये दर्पणादित्यदीप्तिवत् ।
कूटस्थभासितो देहो धीस्थजीवेन भास्यते ॥ १ ॥

टिप्प०–1 तथा च स्मर्यते (गी० २।२९)—'आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित्' इति ।

खादित्येति । खादित्यदीपिते खे आदित्यः खादित्यः, प्रसिद्धः सूर्य इत्यर्थः । तेन च तत्संबन्ध्यालोको लक्ष्यते, तेन दीपिते प्रकाशिते कुड्ये दर्पणादित्यदीप्तिवद्दर्पणेषु निपत्य पर्यावृत्तैश्च कुड्यसंबद्धैरादित्यरश्मिभिस्तत्प्रकाशनमिव कूटस्थभासितः कूटस्थेनाविकारिचैतन्येन भासितः प्रकाशितो देहो धीस्थजीवेन बुद्धिस्थचिदाभासेन भास्यते प्रकाश्यते । अनेन सामान्यतो विशेषतश्च कुड्यावभासकादित्यप्रकाशद्वयमिव, देहावभासकचैतन्यद्वयमस्तीति प्रतिज्ञातं भवति ॥ १ ॥

ननु तत्र दर्पणादित्यदीप्तिव्यतिरेकेण खादित्यदीप्तिर्नोपलभ्यत इत्याशङ्क्य, ताभ्यस्तां विभज्य दर्शयति—

अनेकदर्पणादित्यदीप्तीनां बहुसंधिषु ।
इतरा व्यज्यते तासामभावेऽपि प्रकाशते ॥ २ ॥

अनेकेति । या अनेका बहुदर्पणजन्याः कुड्ये तत्र तत्र मण्डलाकारविशेषप्रभा दृश्यन्ते, तासां संधौ मध्ये इतरा सामान्यप्रकाशरूपा खादित्यप्रभा व्यज्यते अभिव्यक्तोपलभ्यते । तासां दर्पणजन्यप्रभाणामभावे दर्पणापगमादिनाऽसत्त्वे च स्वयं सर्वत्र प्रकाशते ॥ २ ॥

दृष्टान्तसिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—

चिदाभासविशिष्टानां तथाऽनेकधियामसौ ।
संधिं धियामभावं च भासयन्प्रविविच्यताम् ॥ ३ ॥

चिदाभासेति । तथा तेनैव प्रकारेण चिदाभासविशिष्टानां चित्प्रतिबिम्बयुक्तानां अनेकधियामनेकासां बुद्धिवृत्तीनां घटज्ञानादिशब्दवाच्याना संधिमन्तरालं जाग्रदादौ धियां तासामेव बुद्धिवृत्तीनामभावं च सुषुप्त्यादौ भासयन्प्रकाशयन् असौ कूटस्थः प्रविविच्यताम् । ताभ्यो भेदेन ज्ञायतामित्यर्थः ॥ ३ ॥

इदानीं देहान्तः कूटस्थचिदाभासयोः भेदप्रदर्शनाय देहाद्बहिरपि चिदाभासब्रह्मणी विभज्य दर्शयति—

घटैकाकारधीस्था चिद्घटमेवावभासयेत् ।
घटस्य ज्ञातता ब्रह्मचैतन्येनावभासते ॥ ४ ॥

घटेति । घटैकाकारधीस्था चिद् घटस्यैकस्याकार इवाकारो यस्याः सा घटैकाकारा, तथाविधायां बुद्धौ वर्तमानश्चिदाभासः घटमेवावभासयेत्; तस्य घटस्य ज्ञातताख्यो धर्मो घटो ज्ञात इति व्यवहारहेतुर्यः स घटकल्पनाधिष्ठानेन ब्रह्मचैतन्येन साधनभूतेनावभासते, प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु ज्ञाततावभासकचैतन्येनैव घटप्रतीतिसंभवाद्बुद्धिः किमर्थेत्याशङ्क्य, घटस्य ज्ञाततादिभेदसिद्ध्यर्थेत्याह—

अज्ञातत्वेन ज्ञातोऽयं घटो बुद्ध्युदयात्पुरा ।
ब्रह्मणैवोपरिष्टात्तु ज्ञातत्वेनेत्यसौ भिदा ॥ ५ ॥

अज्ञातत्वेनेति । बुद्ध्युदयात्पुरा अयं घटो ब्रह्मणैवाज्ञातत्वेन प्रकाशितो बुद्ध्युत्पत्तौ सत्यां ज्ञातत्वेन ब्रह्मणैव प्रकाशते इति इयानेव भेदः, नान्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

नन्वेकस्यैव घटस्य ज्ञातत्वाऽज्ञातत्वलक्षणं द्वैरूप्यं कथं संभवतीत्याशङ्क्य, तदवबोधनाय ज्ञातताऽज्ञाततानिमित्तयोर्ज्ञानाज्ञानयोः स्वरूपं तावद्दर्शयति—

चिदाभासान्तधीवृत्तिर्ज्ञानं लोहान्तकुन्तवत् ।
जाड्यमज्ञानमेताभ्यां व्याप्तः कुम्भो द्विधोच्यते ॥ ६ ॥

चिदाभासेति । चिदाभासान्तधीवृत्तिः चिदाभासश्चित्प्रतिबिम्बः सोऽन्ते पुरोभागे यस्याः सा धीवृत्तिर्ज्ञानमित्युच्यते 'बोधेद्धा बुद्धिः' इत्याचार्यैरभिधानात् । तत्र दृष्टान्तः—**लोहान्तकुन्तवदिति** । जाड्यं स्वतःस्फूर्तिरहितत्वमज्ञानमित्युच्यते । एताभ्यां पर्यायेण व्याप्तः सर्वतः संबद्धः कुम्भो द्विधोच्यते, ज्ञात इति अज्ञात इति चोच्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

नन्वज्ञातस्य कुम्भस्य अज्ञानव्याप्तत्वाद्भवतु ब्रह्मावभास्यत्वं, ज्ञानव्याप्तस्य तु ज्ञातस्य कुम्भस्य कुतो ब्रह्मचैतन्यावभास्यत्वमित्याशङ्क्य, अज्ञानस्य अज्ञातताजननमात्रेणेव ज्ञानस्यापि ज्ञातताजननमात्रेणोपक्षीणत्वादज्ञातकुम्भवज्ज्ञातस्यापि ब्रह्मावभास्यत्वं भवतीत्याह—

अज्ञातो ब्रह्मणा भास्यो ज्ञातः कुम्भस्तथा न किम् ।
ज्ञातत्वजननेनैव चिदाभासपरिक्षयः ॥ ७ ॥

अज्ञात इति । यथा अज्ञातकुम्भो ब्रह्मणा भास्यस्तथा ज्ञातकुम्भो न किं ब्रह्मावभास्यो भवति ? किंतु भवत्येवेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**ज्ञातत्वेति** ॥ ७ ॥

नन्वज्ञातताजननाय अज्ञानमिव ज्ञातताजननायापि बुद्धिरेवालम्, किमनेन चिदाभासेनेत्याशङ्क्य, चिदाभासरहिताया बुद्धेर्घटादिवदप्रकाशरूपत्वेन ज्ञातताजननं न संभवतीत्याह—

आभासहीनया बुद्ध्या ज्ञातत्वं नैव जन्यते ।
तादृग्बुद्धेर्विशेषः को मृदादेः स्याद्विकारिणः ॥ ८ ॥

आभासेति ॥ ८ ॥

चिदाभासरहितबुद्धिव्याप्तस्य घटस्य ज्ञातत्वाभावं दृष्टान्तप्रदर्शनेन स्पष्टयति—

ज्ञात इत्युच्यते कुम्भो मृदा लिप्तो न कुत्रचित् ।
धीमात्रव्याप्तकुम्भस्य ज्ञातत्वं नेष्यते तथा ॥ ९ ॥

ज्ञात इति । लोके कुत्रचिदपि घटो मृदा शुक्लकृष्णरूपया लिप्तो लेपनं प्राप्तो ज्ञात इति नोच्यते यथा तथा चिदाभासरहितबुद्धिव्याप्तस्यापि कुम्भस्य ज्ञातत्वं नाभ्युपगम्यत इति भावः ॥ ९ ॥

फलितमाह—

ज्ञातत्वं नाम कुम्भेऽताश्चिदाभासफलोदयः ।
न फलं ब्रह्मचैतन्यं मानात्प्रागपि सत्त्वतः ॥ १० ॥

ज्ञातत्वमिति । यतः केवलाया बुद्धेर्ज्ञातत्वजननासमर्थत्वमतः कुम्भे चिदाभासलक्षणस्य फलस्योत्पत्तिरेव ज्ञातत्वं नाम प्रसिद्धमित्यर्थः । नन्वथापि चिदाभासो न कल्पनीयः; ब्रह्मचैतन्यस्यैव फलस्य सद्भावादित्याशङ्क्याह—न फलमिति । ब्रह्मचैतन्यं फलं घटादिस्फुरणं न भवतीति कुत इत्यत आह—मानादिति । मानात्प्रागपि प्रमाणप्रवृत्तेः पूर्वमपि विद्यमानत्वात्; फलस्य तु तदुत्तरकालीनत्वनियमादिति भावः ॥ १० ॥

नन्विदं 'परागर्थप्रमेयेषु' इत्यादिसुरेश्वरवार्तिकविरुद्धमित्याशङ्क्य, तद्विवक्षानभिज्ञस्य इदं चोद्यमिति परिहरति—

परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता ।
संवित्सैवेह मेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः ॥ ११ ॥

परागर्थेति । अस्य चायमर्थः—परागर्था बाह्या घटादयः पदार्था-स्तेषु प्रमेयेषु प्रमाणविषयेषु सत्सु या प्रमाणफलत्वेनाभ्युपेता संविदस्ति, सैवेहास्मिन्वेदान्तशास्त्रे वेदान्तोक्तिप्रमाणतो वेदान्तवाक्यलक्षणप्रमाणेन मेयोऽर्थो ज्ञातव्योऽर्थः ॥ ११ ॥

इति वार्तिककारेण चित्साद‍ृश्यं विवक्षितम् ।
ब्रह्मचित्फलयोर्भेदः सहस्र्यां विश्रुतो यतः ॥ १२ ॥

इत्यनेन वार्तिकेन ब्रह्मचैतन्यसदृशश्चिदाभासः प्रमाणफलत्वेन विवक्षितो न ब्रह्मचैतन्यमिति भावः । वार्तिककाराणामीदृशी विवक्षेति कुतोऽवगम्यत इत्याशङ्क्य, तद्गुरुभिः श्रीमदाचार्यैरुपदेशसाहस्र्यां ब्रह्मचै-तन्यचिदाभासयोर्भेदस्य प्रतिपादितत्वादित्याह—**ब्रह्मचिदिति** । ब्रह्म-चिच्च फलं च ब्रह्मचित्फले, तयोरिति विग्रहः ॥ १२ ॥

एवं च सति प्रकृते किमायातमित्यत आह—

आभास उदितस्तस्माज्ज्ञातत्वं जनयेद्घटे ।
तत्पुनर्ब्रह्मणाभास्यमज्ञातत्ववदेव हि ॥ १३ ॥

आभास इति । यस्माद्ब्रह्मचित्फलयोर्भेदः प्रसिद्धः, तस्माद्घटे उदित उत्पन्न आभासश्चिदाभासस्तत्र घटे ज्ञातत्वं पुनरज्ञातत्ववद्ब्रह्मणै-वाभास्यं भवति । हि प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १३ ॥

एवं ब्रह्मचिदाभासयोर्भेदमुपपादितं विषयभेदप्रदर्शनेन स्पष्टयति—

धीवृत्त्याभासकुम्भानां समूहो भास्यते चिदा ।
कुम्भमात्रफलत्वात्स एक आभासतः स्फुरेत् ॥ १४ ॥

धीवृत्त्येति । चिदा ब्रह्मचैतन्येनेत्यर्थः । चिदाभासस्य कुम्भमात्र-निष्ठफलरूपत्वात्तेनाभासेन स घट एक एव स्फुरेत्, भासेते-त्यर्थः ॥ १४ ॥

कुम्भस्य चिदाभासब्रह्मोभयभास्यत्वे लिङ्गमाह—

चैतन्यं द्विगुणं कुम्भे ज्ञातत्वेन स्फुरत्यतः ।
अन्येऽनुव्यवसायाख्यमाहुरेतद्यथोदितम् ॥ १५ ॥

चैतन्यमिति । अतो घटस्य ब्रह्मचिदाभासोभयभास्यत्वात्कुम्भे ज्ञातत्वेन द्विगुणं चैतन्यं भाति । इदमेव घटज्ञाततावभासकं चैतन्यं तार्किकैर्नामान्तरेण व्यवह्रियत इत्याह—**अन्य इति** । यथोदितं यथोक्तमेतदेव ब्रह्मचैतन्यं अन्ये तार्किका अनुव्यवसायाख्यं ज्ञानान्तरं प्राहुरिति योजना ॥ १५ ॥

'अयं घट' इति व्यवहारभेदादपि चिदाभासब्रह्मणोर्भेदोऽवगन्तव्य इत्याह—

घटोऽयमित्यसावुक्तिराभासस्य प्रसादतः ।
विज्ञातो घट इत्युक्तिर्ब्रह्मानुग्रहतो भवेत् ॥ १६ ॥

घटोऽयमिति ॥ १६ ॥

देहाद्बहिश्चिदाभासब्रह्मणी विविच्येते यथा तथा देहान्तश्चिदाभास-कूटस्थौ विवेचनीयावित्याह—

आभासब्रह्मणी देहाद्बहिर्यद्वद्विवेचिते ।
तद्वदाभासकूटस्थौ विविच्येतां वपुष्यपि ॥ १७ ॥

आभासेति ॥ १७ ॥

टिप्प०—1 देहादिपञ्चकोशाध्यासेन तदविवेकस्यैव सर्वार्थप्रयोजकत्वेन तन्निरासार्थं तद्विवेचन एव दार्ष्टान्तिकस्यापेक्षणार्थत्वादित्याशयः ।

ननु देहाद्बहिश्चिदाभासव्याप्यघटाकारवृत्तिवदान्तरविषयगोचरवृत्त्यभावात्कथं तद्व्यापकश्चिदाभासोऽभ्युपगम्यत इत्याशङ्क्य, विषयगोचरवृत्त्यभावेऽप्यहमादिवृत्तिसद्भावात्तद्व्यापकश्चिदाभासोऽभ्युपगन्तुं शक्यत इति सदृष्टान्तमाह—

अहंवृत्तौ चिदाभासः कामक्रोधादिकासु च ।
संव्याप्य वर्तते तप्ते लोहे वह्निर्यथा तथा ॥ १८ ॥

अहमिति ॥ १८ ॥

अहमादिवृत्तीनामेव चिदाभासभास्यत्वं दृष्टान्तप्रपञ्चनेन स्पष्टयति—

स्वमात्रं भासयेत्तप्तं लोहं नान्यत्कदाचन ।
एवमाभाससहिता वृत्तयः स्वस्वभासिकाः ॥ १९ ॥

स्वमात्रमिति ॥ १९ ॥

एवं चिदाभासं व्युत्पाद्य, कूटस्थस्वरूपं व्युत्पादयितुं तदुपयोगिनं वृत्त्यभावावसरं दर्शयति—

क्रमाद्विच्छिद्य विच्छिद्य जायन्ते वृत्तयोऽखिलाः ।
सर्वा अपि विलीयन्ते सुप्तिमूर्च्छासमाधिषु ॥ २० ॥

क्रमादिति ॥ २० ॥

भवत्वेवं समाध्यादौ वृत्तिविलयः, अनेन कथं कूटस्थोऽवगम्यत इत्याशङ्क्य, वृत्त्यभावसाक्षित्वेनासाववगम्यते इत्याह—

संधयोऽखिलवृत्तीनामभावाश्चावभासिताः ।
निर्विकारेण येनासौ कूटस्थ इति चोच्यते ॥ २१ ॥

संधय इति । वृत्तिसंधयो वृत्त्यभावाश्च येन चैतन्येनावभास्यन्ते स कूटस्थोऽवगन्तव्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं च सति किं फलितमित्यत आह—

घटे द्विगुणचैतन्यं यथा बाह्ये तथाऽन्तरे ।
वृत्तिष्वपि ततस्तत्र वैशद्यं संधितोऽधिकम् ॥ २२ ॥

घट इति । बाह्ये घटे यथा घटमात्रावभासकश्चिदाभासो घटस्य ज्ञातताावभासकं ब्रह्मचैतन्य चेति चैतन्यद्वैगुण्यं तथान्तरेऽहंकारादि-वृत्तिष्वपि कूटस्थचैतन्यं वृत्त्यवभासकश्चिदाभासश्चेति द्विगुणचैतन्यमस्ति तत्रोपपत्तिमाह—**तत इति ।** यतो द्विगुणचैतन्यमस्ति ततः संधितः संधिभ्यस्तत्र वृत्तिषु वैशद्यमधिकं दृश्यत इति शेषः ॥ २२ ॥

नन्वत्रापि घटादिष्विव ज्ञातताऽज्ञातताभासकत्वेन कूटस्थः किं नेष्यत इत्याशङ्क्य, तत्र ज्ञातताद्यभावादेवेत्याह—

ज्ञातताज्ञातते न स्तो घटवद्वृत्तिषु क्वचित् ।
स्वस्य स्वेनागृहीतत्वात्ताभिश्चाज्ञाननाशनात् ॥ २३ ॥

ज्ञाततेति । तत्रोपपत्तिमाह—**स्वस्येति ।** ज्ञानाज्ञानव्याप्तिभ्यां ज्ञातताज्ञातते भवतः; वृत्तीना तु स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानव्याप्तिर्नास्ति, ताभिर्वृत्तिभिः स्वोत्पत्तिमात्रेण स्वगोचराज्ञानस्य निवर्तितत्वादज्ञानस्य व्याप्तिरपि नास्तीति भावः ॥ २३ ॥

ननु कूटस्थचिदाभासयोरुभयोरपि चित्त्वे समाने एकस्य कूटस्थत्व-मपरस्य अकूटस्थत्वमित्येतत्कुत इत्याशङ्क्य, चिदाभासनिष्ठयोर्जन्मनाश-योरनुभूयमानत्वादस्य अकूटस्थत्वमपरस्य विकारित्वे प्रमाणाभावा-दित्याह—

टिप्प०—1 अत्राय विवेक.—घटविषयकप्रमाणवृत्तिं प्रति ज्ञाततामापादयन् प्रष्टव्यः—किमसौ वृत्तिस्तयैव ज्ञायत इत्युच्यते साक्षिणा वा ? नान्त्य., 'विज्ञातो घटः' इत्युक्तिर्ब्रह्मानुभवतो भवेत्, इति प्रागेव सिद्धांतितत्वेनाधुना तदापादना-संभवादिति ।

द्विगुणीकृतचैतन्ये जन्मनाशानुभूतितः ।
[1]अकूटस्थं तदन्यत्तु कूटस्थमविकारतः ॥ २४ ॥

द्विगुणीति ॥ २४ ॥

चिदाभासव्यतिरिक्तकूटस्थाभ्युपगमः स्वकपोलकल्पित इत्याशङ्क्य, आचार्यैः कूटस्थस्योपपादितत्वान्नैवमित्याह—

अन्तःकरणतद्वृत्तिसाक्षीत्यादावनेकधा ।
कूटस्थ एव सर्वत्र पूर्वाचार्यैर्विनिश्चितः ॥ २५ ॥

अन्तःकरणेति । '[2]अन्तःकरणतद्वृत्तिसाक्षी चैतन्यविग्रहः । आनन्दरूपः सत्यः सन् किं नात्मानं प्रपद्यसे' इत्यादावित्यर्थः ॥ २५ ॥

कूटस्थातिरिक्तश्चिदाभासोऽपि तैर्वर्णित इत्याह—

[3]आत्माभासाश्रयाश्चैवं मुखाभासाश्रया यथा ।
गम्यन्ते शास्त्रयुक्तिभ्यामित्याभासश्च वर्णितः ॥ २६ ॥

आत्माभासेति । आत्मा चाभासश्चाश्रयश्च आत्माभासाश्रयाश्चेति द्वन्द्वः समासः । मुखाभासाश्रया इत्यत्रापि तथा । मुखं प्रसिद्धं; आभासो मुखप्रतिबिम्बः, आश्रयो दर्पणादिश्चेति त्रयं यथा प्रत्यक्षेणावगम्यते एवमात्मा कूटस्थ आभासः चिदाभासः, आश्रयोऽन्तःकरणादिरिति त्रयोऽपि शास्त्रयुक्तिभ्यामवगम्यन्ते इत्यर्थः । अत्र च 'आभास'-शब्देन कूटस्थातिरिक्तश्चिदाभासो वर्णित इति भावः । मनसः साक्षी बुद्धेः साक्षीति बुद्धिसाक्षिणः कूटस्थस्य प्रतिपादकं शास्त्रं 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव' (बृ०२।५।१९) इति चिदाभासप्रतिपादकं, विकारित्वाविकारित्वादिरूपा युक्तिः पूर्वमेवोक्तेति भावः ॥ २६ ॥

टिप्प०—1 विकारवदित्यर्थः । 2 इदं हि भाष्यकृद्वाक्यं बृहद्वाक्यवृत्तिस्थम् । 3 अयमुपदेशसाहस्रीस्थः श्लोकः (तत्त्व० १८।४३) तत्र तस्यान्तिमचरणश्च 'आभासास्तत्त्वमेव च' इति ।

तत्र चिदाभासमाक्षिपति—

बुद्ध्यवच्छिन्नकूटस्थो लोकान्तरगमागमौ ।
कर्तुं शक्तो घटाकाश इवाभासेन किं वद ॥ २७ ॥

बुद्धीति । स्वस्मिन्कल्प्यमानया बुद्ध्याऽवच्छिन्नकूटस्थ एव घटद्वारा घटाकाश[1] इव बुद्धिद्वारा लोकान्तरे गमनागमने कर्तुं शक्नोति, अतश्चिदाभासकल्पनायां गौरवमिति भावः ॥ २७ ॥

असङ्गस्य कूटस्थस्य बुद्ध्यवच्छेदमात्रेण जीवत्वं न घटते; अन्यथातिप्रसङ्गादिति परिहरति—

शृण्वसङ्गः परिच्छेदमात्राज्जीवो भवेन्नहि ।
अन्यथा घटकुड्याद्यैरवच्छिन्नस्य जीवता ॥ २८ ॥

शृण्वसङ्ग इति ॥ २८ ॥

बुद्धिकुड्ययोः स्वाच्छ्याऽस्वाच्छ्याभ्यां वैषम्यं शङ्कते—

न कुड्यसदृशी बुद्धिः स्वच्छत्वादिति चेत्तथा ।
अस्तु नाम परिच्छेदे किं स्वाच्छ्येन भवेत्तव ॥ २९ ॥

नेति । उक्तं स्वच्छत्वं परिच्छेदप्रयोजकं न भवतीत्याह—**तथास्त्विति** ॥ २९ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—

प्रस्थेन दारुजन्येन कांस्यजन्येन वा नहि ।
विक्रेतुस्तण्डुलादीनां परिमाणं विशिष्यते ॥ ३० ॥

प्रस्थेनेति । दारुकांस्यजन्ययोः प्रस्थयोः स्थिते स्वच्छत्वास्वच्छत्वे तण्डुलपरिमाणे न्यूनाधिकभावहेतू न भवत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

टिप्प०—1 तथा चाथर्वणिकाः समामनन्ति—'घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा । घटो नीयेत नाकाशस्तद्वज्जीवो नभोपमः ॥' इति ।

कांस्यप्रस्थे तण्डुलपरिमाणाधिक्याभावेऽपि प्रतिबिम्बलक्षणमाधिक्यमस्तीत्याशङ्क्य, तर्हि बुद्धावपि चिदाभासो भवतैवाङ्गीकृतः स्यादित्याह—

परिमाणाविशेषेऽपि प्रतिबिम्बो विशिष्यते ।
कांस्ये यदि तदा बुद्धावप्याभासो भवेद्बलात् ॥ ३१ ॥

परिमाणाविशेष इति ॥ ३१ ॥

प्रतिबिम्बाङ्गीकारे चिदाभासः कथमङ्गीकृतः स्यादित्याशङ्क्य, प्रतिबिम्बाभासशब्दाभ्यामभिधेयस्य अर्थस्य ऐक्यादित्याह—

ईषद्भासनमाभासः प्रतिबिम्बस्तथाविधः ।
बिम्बलक्षणहीनः सन्बिम्बवद्भासते स हि ॥ ३२ ॥

ईषदिति । प्रतिबिम्बस्याभासत्वं कथमित्याशङ्क्य, आभासलक्षणयोगादित्याह—**बिम्बलक्षणेति** । हि यस्मात्कारणात् प्रतिबिम्बो बिम्बलक्षणरहितो बिम्बवदवभासतेऽतो बिम्बाभास इति भावः ॥ ३२ ॥

आभासलक्षणयोगित्वमेव स्पष्टयति—

ससङ्गत्वविकाराभ्यां बिम्बलक्षणहीनता ।
स्फूर्तिरूपत्वमेतस्य बिम्बवद्भासनं विदुः ॥ ३३ ॥

ससङ्गत्वेति । एतस्य चिदाभासस्य ससङ्गत्वविकारित्वाभ्यां बिम्बभूतासङ्गाविकारिचैतन्यलक्षणहीनत्वं स्फुरणरूपत्वं बिम्बवदवभासनमित्यर्थः । हेतुलक्षणरहिता हेतुवदवभासमाना हेत्वाभासा इतिवदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इत्थं चिदाभासस्य अप्रयोजकतां निराकृत्य, इदानीं तस्य बुद्धेः पृथक् सत्त्वं साधयितुं पूर्वपक्षमाह—

नहि धीभावभावित्वादाभासोऽस्ति धियः पृथक् ।
इति चेदल्पमेवोक्तं धीरप्येवं स्वदेहतः ॥ ३४ ॥

नहीति । यथा मृदि सत्यामेव भवन् घटो न मृदो भिद्यते तद्वदिति भावः । नन्वेवं तर्हि देहातिरिक्ता धीरपि न सिध्येदिति प्रतिबन्द्या परिहरति—**अल्पमिति** ॥ ३४ ॥

प्रतिबन्दीमोचनं शङ्कते—

देहे मृतेऽपि बुद्धिश्चेच्छास्त्रादस्ति तथासति ।
बुद्धेरन्यश्चिदाभासः प्रवेशश्रुतिषु श्रुतः ॥ ३५ ॥

देहे मृत इति । देहव्यतिरिक्ताया बुद्धेः 'स विज्ञानो भवति' (बृ० ४।४।२) इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वान्नासत्त्वमिति भावः । ननु श्रुतिबलाद्देहातिरिक्ता बुद्धिरभ्युपगम्यते चेत्तर्हि प्रवेशश्रुतिबलाद्बुद्ध्यतिरिक्तश्चिदाभासोऽप्यभ्युपेय इत्याह—**तथासतीति** ॥ ३५ ॥

ननु बुद्ध्युपाधिकस्यैव प्रवेशो युज्यते, नेतरस्येति शङ्क्यते—

धीयुक्तस्य प्रवेशश्चेन्नैतरेये धियः पृथक् ।
आत्मा प्रवेशं संकल्प्य प्रविष्ट इति गीयते ॥ ३६ ॥

धीयुक्तस्येति । ऐतरेयश्रुतौ बुद्ध्यतिरिक्तस्यैव प्रवेशश्रवणान्नैवमिति परिहरति—**ऐतरेय इति** ॥ ३६ ॥

ता (ऐ० ३।११) श्रुतिमर्थतः पठति—

कथं न्विदं साक्षदेहं मद्दते स्यादितीरणात् ।
विदार्य मूर्धसीमानं प्रविष्टः संसरत्ययम् ॥ ३७ ॥

कथं न्विति । अयं परमात्मा साक्षदेहमक्षाणि च देहाश्चाक्षदेहाः, तैः सह वर्तत इति साक्षदेहम्, इदं जडजातं मद्दते चेतनं मां विहाय कथं नु स्यान्न कथमपि निर्वहेदिति विचार्य मूर्धसीमानं

टिप्प०–1 'स ईक्षत कथं न्विदं' इत्युपक्रम्य 'स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत (ऐ० ३।११) इत्यनेन प्रतिपादितम् ।

कपालत्रयमध्यदेशं विदार्य खसंनिधिमात्रेण भित्त्वा प्रविष्टः सन् संसरति, जाग्रदादिकमनुभवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

नन्वसङ्गस्यात्मनः प्रवेशोऽप्ययुक्त इति शङ्कते—

कथं प्रविष्टोऽसङ्गश्चेत्सृष्टिर्वाऽस्य कथं वद ।
मायिकत्वं तयोस्तुल्यं विनाशश्च समस्तयोः ॥ ३८ ॥

कथं प्रविष्ट इति । इदं चोद्यं सृष्टावपि समानमित्याह—**सृष्टिरिति** । सृष्टिकर्तुर्मायिकत्वान्न दोष इत्याशङ्क्य, अयं परिहारः प्रष्टर्यपि समान इत्याह—**मायिकत्वमिति** । अनयोर्मायिकत्वे हेतुः समान इत्याह—**विनाश इति** ॥ ३८ ॥

'प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति, न प्रेत्य संज्ञास्ति' (बृ० ४।५।१३) इति औपाधिकरूपस्य विनाशित्वप्रतिपादिका श्रुतिं दर्शयति—

समुत्थायैष भूतेभ्यस्तान्येवानुविनश्यति ।
विस्पष्टमिति मैत्रेय्यै याज्ञवल्क्य उवाच हि ॥ ३९ ॥

समुत्थायेति । एष प्रज्ञानघन आत्मा एतेभ्यो देहेन्द्रियादिरूपेभ्यः पञ्चभूतकार्येभ्यो निमित्तभूतेभ्य उपाधिभ्यः समुत्थाय' जीवत्वाभिमानं प्राप्य तान्येव देहादीनि विनश्यन्त्यनुविनश्यति, तेषु विनश्यत्सु तत्कृतं जीवत्वाभिमानं जहाति । एवंप्रकारेण सोपाधिकरूपस्य विनाशित्वं याज्ञवल्क्यो मैत्रेय्यै उवाच उक्तवानित्यर्थः ॥ ३९ ॥

'अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा' (बृ० ४।५।१४) इति श्रुत्या कूटस्थस्ततो विभिन्नः प्रदर्शित इत्याह—

अविनाश्ययमात्मेति कूटस्थः प्रविवेचितः ।
मात्रासंसर्ग इत्येवमसङ्गत्वस्य कीर्तनात् ॥ ४० ॥

अविनाशीति । 'मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति' इति श्रुत्याऽविनाशित्वे हेतुमसङ्गत्वं चोक्तवानित्याह—**मात्रेति** । मीयन्ते इति मात्रा देहादयस्ताभिरस्यात्मनोऽसंसर्गो भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

ननु 'जीवापेतं वाव किल इदं म्रियते न जीवो म्रियते' (छा० ६।११।३) इति श्रुत्या अस्य औपाधिकस्याप्यविनाशित्वं प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्य, तस्याः श्रुतेर्देहान्तरप्राप्तिविषयतया नात्यन्तिकनाशाभावपरत्वमित्याह—

जीवापेतं वाव किल शरीरं म्रियते न सः ।
इत्यत्र न विमोक्षोऽर्थः किंतु लोकान्तरे गतिः ॥ ४१ ॥

जीवापेतमिति । जीवापेतं जीवरहितं, जीवेन त्यक्तमिति यावत् । वाव एव । जीवो न म्रियत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

ननु जीवस्य विनाशित्वे 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यविनाशिब्रह्मतादात्म्यज्ञानं न घटत इति शङ्कते—

नाहं ब्रह्मेति बुध्येत स विनाशीति चेन्न तत् ।
सामानाधिकरण्यस्य बाधायामपि संभवात् ॥ ४२ ॥

नाहमिति । विनाशी स जीवः 'अहं ब्रह्म' इति ब्रह्मरूपेणात्मानं न बुध्येत न जानीयाद्विनाश्यविनाशिनोरेकत्वविरोधादिति चेन्मुख्यसामानाधिकरण्याभावेऽपि बाधायां सामानाधिकरण्यसंभवात् । जीवभावबाधेन ब्रह्मभावोऽवगन्तुं शक्यत इत्याह—**न तदिति** ॥ ४२ ॥

बाधासामानाधिकरण्येन वाक्यार्थप्रतिपत्तिप्रकारो वार्तिककारैः सदृष्टान्तोऽभिहित इतीममर्थं तद्वाक्योदाहरणपूर्वकं दर्शयति—

योऽयं स्थाणुः पुमानेष पुंधिया स्थाणुधीरिव ।
ब्रह्मास्मीति धियाऽशेषाप्यहंबुद्धिर्निवर्त्यते ॥ ४३ ॥

योऽयं स्थाणुरिति । 'स्थाणुरेष पुमान्' इत्यस्मिन्वाक्ये पुरुषत्व-बोधेन स्थाणुत्वबुद्धिर्निवर्त्यते यथा, एवमहं ब्रह्मास्मीति बोधेनाहंबुद्धिः कर्ताहमस्मीत्येवमादिरूपा सर्वापि निवर्त्यत इति ॥ ४३ ॥

नैष्कर्म्यसिद्धावप्येवमाचार्यैः स्पष्टमीरितम् ।
सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वमतोऽस्तु तत् ॥ ४४ ॥

नैष्कर्म्येति । एवमुक्तेन प्रकारेणाचार्यैर्वार्तिककारैर्नैष्कर्म्यसिद्धौ सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वं स्पष्टमीरितमिति फलितमाह—अतोऽस्तु तदिति । अतः कारणात् ब्रह्माहमस्मीति वाक्ये तत् सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वमस्त्वित्यर्थः ॥ ४४ ॥

नन्वेवमपि श्रुतिषु बाधायां सामानाधिकरण्यं न क्वापि दृष्टमित्याशङ्क्य 'सर्वं ह्येतद्ब्रह्म' (नृ० पू० ४।२) इत्यत्र बाधायां सामानाधिकरण्यं दृष्टमतोऽत्रापि तद्भविष्यतीत्याह—

सर्वं ब्रह्मेति जगता सामानाधिकरण्यवत् ।
अहं ब्रह्मेति जीवेन सामानाधिकृतिर्भवेत् ॥ ४५ ॥

सर्वं ब्रह्मेतीति ॥ ४५ ॥

ननु तर्हि विवरणाचार्यैर्बाधासामानाधिकरण्यं कुतो निराकृतमित्याशङ्क्य, तैरहंशब्देन कूटस्थस्य विवक्षितत्वादित्याह—

सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वं निराकृतम् ।
प्रयत्नतो विवरणे कूटस्थस्य विवक्षया ॥ ४६ ॥

सामानाधिकरण्यस्येति ॥ ४६ ॥

कूटस्थत्वविवक्षयेत्युक्तमर्थं विवृणोति—

शोधितस्त्वंपदार्थो यः कूटस्थो ब्रह्मरूपताम् ।
तस्य वक्तुं विवरणे तथोक्तमितरत्र च ॥ ४७ ॥

शोधित इति । शोधितो बुद्ध्यादिभ्यो विवेचितस्त्वंपदलक्ष्यो यः कूटस्थो वक्ष्यमाणलक्षणस्तस्य ब्रह्मरूपतां सत्यत्वादिलक्षणब्रह्मरूपतां वक्तुं विवरणादिषु बाधासामानाधिकरण्यनिराकरणपूर्वकं मुख्यसामानाधिकरण्यमुक्तमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

इदानीं कूटस्थस्य ब्रह्मणैक्यं संभावयितुं 'कूटस्थ'शब्देन विवक्षितमर्थमाह—

देहेन्द्रियादियुक्तस्य जीवाभासभ्रमस्य या ।
अधिष्ठानचितिः सैषा कूटस्थाऽत्र विवक्षिता ॥ ४८ ॥

देहेति । 'आदि'शब्देन मनआदयो गृह्यन्ते । एवं च देहेन्द्रियादियुक्तस्य शरीरद्वययुक्तस्य जीवाभासभ्रमस्य चिदाभासरूपभ्रमस्य याऽधिष्ठानचितिर्यदधिष्ठानचैतन्यमस्ति तदत्र वेदान्तेषु कूटस्थत्वेन विवक्षितमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

'ब्रह्म'शब्दस्य चार्थमाह—

जगद्भ्रमस्य सर्वस्य यदधिष्ठानमीरितम् ।
त्रय्यन्तेषु तदत्र स्याद्ब्रह्मशब्दविवक्षितम् ॥ ४९ ॥

जगदिति । कृत्स्नजगत्कल्पनाधिष्ठानं यच्चैतन्यं वेदान्तेषु निरूपितं, तदत्र 'ब्रह्म'शब्देन विवक्षितमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

ननु जीवभ्रमाधिष्ठानं चैतन्यं कूटस्थ इत्युक्तमनुपपन्नम्; जीवस्यारोपितत्वासिद्धेरित्याशङ्क्य, तस्यारोपितत्वं कैमुतिकन्यायेन साधयति—

एतस्मिन्नेव चैतन्ये जगदारोप्यते यदा ।
तदा तदेकदेशस्य जीवाभासस्य का कथा ॥ ५० ॥

एतस्मिन्निति । जगदेकदेशत्वं च 'अनेन जीवेनानुप्रविश्य' (छा० ६।३।२) इत्यादिश्रुतिसिद्धम् ॥ ५० ॥

ननु जगदधिष्ठानचैतन्यस्यैकत्वात् 'तत्त्वं'पदार्थयोर्भेदाभावे 'तत्त्वं'-पदार्थयोः पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य, तयोरौपाधिको भेदो वास्तवमैक्य-मित्याह—

जगत्तदेकदेशाख्यसमारोप्यस्य भेदतः ।
तत्त्वंपदार्थौ भिन्नौ स्तो वस्तुतस्त्वेकता चितेः ॥ ५१ ॥

जगदिति । जगत्तदेकदेश इति च आख्याः यस्य समारोप्यस्य तत्तथा । जातावेकवचनम् ॥ ५१ ॥

ननु चिदाभासस्य शुक्तिकारजतादिवदधिष्ठानारोप्योभयधर्मवत्त्वानु-पलम्भात्कथमारोपितत्वमित्याशङ्क्याह—

कर्तृत्वादीन्बुद्धिधर्मान्स्फूर्त्याख्यां चात्मरूपताम् ।
दधद्विभाति पुरत आभासोऽतो भ्रमो भवेत् ॥ ५२ ॥

कर्तृत्वादीनिति । बुद्ध्युपाधिद्वारा समारोप्यमाणान्कर्तृत्वभोक्तृत्व-प्रमातृत्वादीन् स्फुरणलक्षणमात्मरूपत्वं च दधत्पुरतो भाति स्पष्टं प्रतिभासते, अत आभासः कल्पित इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

अस्य भ्रमस्य किं कारणमित्याकाङ्क्षायां बुद्ध्यादिस्वरूपापरि-ज्ञानमेवेत्याह—

का बुद्धिः कोऽयमाभासः को वात्माऽत्र जगत्कथम् ।
इत्यनिर्णयतो मोहः सोऽयं संसार इष्यते ॥ ५३ ॥

का बुद्धिरिति । तस्य निवर्तनीयत्वाय अनर्थहेतुतामाह—**सोऽयमिति** ॥ ५३ ॥

अस्य किं निवर्तकमित्याकाङ्क्षायां बुद्ध्यादिस्वरूपविवेक एव निवर्तक इत्यभिप्रेत्य, तद्वानेव ज्ञानी तत एवार्थनिवृत्तिरित्याह—

बुद्ध्यादीनां स्वरूपं यो विविनक्ति स तत्त्ववित् ।
स एव मुक्त इत्येवं वेदान्तेषु विनिश्चयः ॥ ५४ ॥

आनन्दरूपः सर्वार्थसाधकत्वेन हेतुना ।
सर्वसंबन्धवत्त्वेन संपूर्णः शिवसंज्ञितः ॥ ५८ ॥

सर्वार्थावभासकत्वेन सर्वसंबन्धित्वात् 'संपूर्ण' इत्युच्यते । अत्र चेदमभिप्रेतम्—विमतः शिवः वृत्त्यादिभ्यो भिद्यते, वृत्त्यादि-साक्षित्वात्, यद्यद्वृत्त्यादिभ्यो न भिद्यते तत्तद्वृत्त्यादिसाक्षि न भवति, यथा वृत्त्यादि । विमतः सत्यो भवितुमर्हति, मिथ्याधिष्ठानत्वात्, असत्यरजताधिष्ठानशुक्तिवत्, विमतश्चिद्रूपः, जडमात्रावभासकत्वात्, यच्चिद्रूपं न भवति तत्सर्वं जडावभासकमपि न भवति, यथा घटादि, विमतः परमानन्दरूपः परप्रेमास्पदत्वात्, यत्परमानन्दरूपं न भवति तत्परप्रेमास्पदमपि न भवति, यथा घटादि, विमतः परिपूर्णः, सर्वसंबन्धित्वात्, गगनवत् । सर्वसंबन्धित्वं च सर्वार्थसाधकत्वेन, विमतः सर्वसंबन्धवान् सर्वावभासकत्वाद् यः सर्वसंबन्धवान् न भवति स सर्वावभासकोऽपि न भवति, यथा दीपादिरिति ॥ ५८ ॥

उदाहृतपुराणवाक्यस्य तात्पर्यमाह—

इति शैवपुराणेषु कूटस्थः प्रविवेचितः ।
जीवेशत्वादिरहितः केवलः स्वप्रभः शिवः ॥ ५९ ॥

इतीति । इत्येवंप्रकारेण सूतसंहितादिषु पुराणेषु जीवेश्वरत्वादि-कल्पनारहितः केवलोऽद्वितीयः स्वप्रभः स्वयंप्रकाशः चैतन्यरूपः शिवः कूटस्थो विवेचित इत्यन्वयः ॥ ५९ ॥

जीवेशत्वादिरहितत्वं कुत इत्याशङ्क्य, श्रुत्या तयोर्मायिकत्व-प्रदर्शनादित्याह—

मायाभासेन जीवेशौ करोतीति श्रुतत्वतः ।
मायिकावेव जीवेशौ स्वच्छौ तौ काचकुम्भवत् ॥ ६० ॥

मायेति । 'जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' (नृ० उ० ता०) इति श्रुतिर्मायाविद्याधीनयोश्चिदाभासयोर्मायिकत्वं प्रतिपादयतीति भावः । मायिकत्वे तयोर्देहादिभ्यो वैलक्षण्यं न स्यादित्याशङ्क्य, पार्थिवत्वाविशेषेऽपि काचकुम्भस्य घटादिभ्यो वैलक्षण्यमिवानयोरपि स्यादित्याह—**स्वच्छाविति** ॥ ६० ॥

ननु घटकाचकुम्भारम्भकयोर्मृद्विशेषयोर्भेदात्तद्वैलक्षण्यमुचितं जगज्जीवेश्वरभेदहेतोर्मायाया एकत्वात्तयोर्जगतो वैलक्षण्यमनुचितमित्याशङ्क्य, अन्नजन्ययोर्देहमनसोर्यथा वैलक्षण्यं तद्वदित्याह—

अन्नजन्यं[1] मनो देहात्स्वच्छं यद्वत्तथैव तौ ।
मायिकावपि सर्वस्मादन्यस्मात्स्वच्छतां गतौ ॥ ६१ ॥

अन्नेति ॥ ६१ ॥

भवतु काचादिवत् स्वच्छत्वं, चित्त्वं तु कुत इत्याशङ्क्यानुभवादित्याह—

चिद्रूपत्वं च संभाव्यं चित्त्वेनैव प्रकाशनात् ।
सर्वकल्पनशक्ताया मायाया दुष्करं नहि ॥ ६२ ॥

चिद्रूपेति । चिद्रूपत्वेन प्रकाशनमपि मायिकयोरनुपपन्नमित्याशङ्क्य, तस्या दुर्घटकारित्वादुपपन्नमित्याह—**सर्वेति** ॥ ६२ ॥

उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन द्रढयति—

अस्मन्निद्रापि जीवेशौ चेतनौ स्वप्नगौ सृजेत् ।
महामाया सृजत्येतावित्याश्चर्यं किमत्र ते ॥ ६३ ॥

अस्मदिति ॥ ६३ ॥

टिप्प०–1 तच्चोक्तं छान्दोग्योपनिषत्सु 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' (६।५।४) इत्यादिना ।

ईश्वरस्यापि मायिकत्वे तस्य जीववदसर्वज्ञत्वादिकं स्यादित्याशङ्क्य, सर्वज्ञत्वादिकमपि मायैव कल्पयिष्यतीत्याह—

सर्वज्ञत्वादिकं[1] चेशे कल्पयित्वा प्रदर्शयेत् ।
धर्मिणं कल्पयेद्याऽस्याः को भारो धर्मकल्पने ॥ ६४ ॥

सर्वज्ञत्वेति । तत्रोपपत्तिमाह—**धर्मिणमिति** ॥ ६४ ॥

ननु जीवेशयोरिव कूटस्थस्यापि मायिकत्वं प्रसज्येतेति शङ्कते—

कूटस्थेऽप्यतिशङ्का स्यादिति चेन्माऽतिशङ्क्यताम् ।
कूटस्थमायिकत्वे तु प्रमाणं नहि विद्यते ॥ ६५ ॥

कूटस्थ इति । प्रमाणाभावान्मैवमिति परिहरति—**माऽतिशङ्क्यतामिति** ॥ ६५ ॥

कूटस्थस्य वास्तवत्वेऽपि प्रमाणं नोपलभ्यत इत्याशङ्क्य, श्रुतयः सर्वा अपि प्रमाणमित्याह—

वस्तुत्वं घोषयन्त्यस्य वेदान्ताः सकला अपि ।
सपत्नरूपं वस्त्वन्यन्न सहन्तेऽत्र किंचन ॥ ६६ ॥

वस्तुत्वमिति । अत्र कूटस्थस्य पारमार्थिकत्वे प्रतिपक्षभूतमन्यद्वस्तु किंचन न सहन्त इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

ननु कूटस्थस्य जीवेशयोश्च वास्तवत्वावास्तवत्वसाधने श्रुतय एव पठ्यन्ते, न तर्कैः किंचिदपि साध्यते इत्याशङ्क्य, मुमुक्षूणां श्रुत्यर्थविशदीकरणाय प्रवृत्तत्वान्न तर्कोपन्यास इत्याह—

श्रुत्यर्थं विशदीकुर्मो न तर्काद्[1]वच्मि[2] किंचन ।
तेन तार्किकशङ्कानामत्र कोऽवसरो वद ॥ ६७ ॥

पाठा०—१ 'तर्काद्वस्तु' A.

टिप्प०—1 अत्र 'आदि'शब्देन सर्वशक्तिमत्त्वादिकमूह्यम् । 'च'शब्दो हि पूर्वसमुच्चायकः । 2 तर्कात् किंचन किमपि वस्तु वयं यतो नैव विशदीकुर्म इति इति संबन्धः । अत्र 'वच्मि' इत्यपपाठ एव—इति कौमुदीव्याख्याकृत् ।

श्रुत्यर्थमिति ॥ ६७ ॥

ततः किमित्यत आह—

तस्मात्कुतर्कं संत्यज्य मुमुक्षुः श्रुतिमाश्रयेत् ।
श्रुतौ तु माया जीवेशौ करोतीति प्रदर्शितम् ॥ ६८ ॥

तस्मादिति । मुमुक्षूणां श्रुत्यर्थः कीदृशोऽनुसंधेय इत्याह—श्रुताविति श्रुतिषु जीवेशयोर्मायिकत्वम् ॥ ६८ ॥

ईक्षणादिप्रवेशान्ता सृष्टिरीशकृता भवेत् ।
जाग्रदादिविमोक्षान्तः संसारो जीवकर्तृकः ॥ ६९ ॥

ईक्षणादिप्रवेशान्तायाः सृष्टेः ईश्वरकर्तृत्वम्, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिबन्धमोक्षलक्षणस्य संसारस्य जीवकर्तृत्वम् ॥ ६९ ॥

असङ्ग एव कूटस्थः सर्वदा नास्य कश्चन ।
भवत्यतिशयस्तेन मनस्येवं विचार्यताम् ॥ ७० ॥

कूटस्थस्यासङ्गत्वादिकं मृतिजन्मादिलक्षणस्य व्यवहारजातस्यासत्त्वं च प्रतिपादितम्, अतो मुमुक्षुरिममर्थं सर्वदा विचारयेदित्यभिप्रायः ॥ ७० ॥

कूटस्थस्य जन्माद्यतिशयाभावः कुतोऽवगम्यत इत्याशङ्क्य, श्रुतिवाक्यादित्यभिप्रेत्य (आत्मोप० ३१) तद्वाक्यं पठति—

न[2] निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ७१ ॥

न निरोध इति ॥ ७१ ॥

टिप्प०–1 'भवत्यतिशयः' इत्यन्तो ग्रन्थो हि 'श्रुतौ तूक्तम्' इत्यनेन संबध्यते । 2 आत्मोपनिषद्गतमिदं वचनम् ।

ननु तर्हि श्रुतिषु तत्र तत्र जीवेश्वरादिस्वरूपप्रतिपादनं किमर्थमित्याशङ्क्य, अवाङ्मनसगोचरस्यात्मनोऽवबोधनायेत्याह—

अवाङ्मनसगम्यं तं[1] श्रुतिर्बोधयितुं सदा ।
जीवमीशं जगद्वापि समाश्रित्य प्रबोधयेत् ॥ ७२ ॥

अवाङ्मनसेति ॥ ७२ ॥

ननु तत्त्वस्यैकरूपस्य श्रुतिबोध्यत्वे श्रुतिषु विगानं कुतो दृश्यत इत्याशङ्क्य, न तत्त्वे विगानमस्ति, अपि तु तद्बोधनप्रकारे; तदपि बोध्यपुरुषचित्तवैषम्यानुसारेण सुरेश्वराचार्यैरुक्तमित्याह—

यया यया भवेत्पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि[2] ।
सा सैव प्रक्रियेह स्यात्साध्वीत्याचार्यभाषितम् ॥ ७३ ॥

यया ययेति ॥ ७३ ॥

श्रुत्यर्थस्यैकरूपत्वे तत्प्रतिपादकानामेव कुतो विप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्य, श्रुतितात्पर्यबोधशून्यानामेव विप्रतिपत्तिर्नतु तद्विदामित्याह—

श्रुतितात्पर्यमखिलमबुद्ध्वा भ्राम्यते जडः ।
विवेकी त्व[3]खिलं बुद्ध्वा तिष्ठत्यानन्दवारिधौ ॥ ७४ ॥

श्रुतितात्पर्यमिति ॥ ७४ ॥

टिप्प०–1 उक्तस्वरूपं कूटस्थमित्यर्थः । 2 प्रतिद्वैतस्य प्रतिरोधेनैवाञ्चति यथावत् प्रकाशते इति प्रत्यक्स चासावात्मा च प्रत्यगात्मा, तस्मिन् । यथोक्तं— 'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति भण्यते ॥' इति । 3 अत्र 'तु'शब्दो वैलक्षण्यं द्योतयति । सर्वसाधनानां मूलभूतो हेतुर्विवेक इति 'विवेकि'पदं ज्ञापयति ।

तर्हि विवेकिनो निश्चयः कीदृश इत्याकाङ्क्षायामाह—

मायामेघो जगन्नीरं वर्षत्वेष यथा तथा ।
चिदाकाशस्य नो हानिर्न वा लाभ इति स्थितिः ॥ ७५ ॥

मायेति ॥ ७५ ॥

ग्रन्थाभ्यासफलमाह—

इमं कूटस्थदीपं योऽनुसंधत्ते निरन्तरम् ।
स्वयं कूटस्थरूपेण दीप्यतेऽसौ निरन्तरम् ॥ ७६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यभारतीतीर्थविद्यारण्य-
स्वामिविरचितपञ्चदश्या कूटस्थदीपः समाप्तः ॥

इममिति ॥ ७६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्य-
मुनिवर्यकिंकरेण रामकृष्णाख्येन विदुषा विरचिता
कूटस्थदीपतात्पर्यदीपिका समाप्ता ॥

नवमं ध्यानदीपप्रकरणम्

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ।
क्रियते ध्यानदीपस्य व्याख्या संक्षेपतो मया ॥ १ ॥

इह तावद्वेदान्तशास्त्रे नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयसंपन्नस्य सम्यक्श्रवणमनननिदिध्यासनानुष्ठानवतः 'तत्त्वं'पदार्थविवेचनपूर्वक-महावाक्यार्थापरोक्षज्ञानेन ब्रह्मभावलक्षणो मोक्षो भवतीति प्रतिपादितम्, तत्र श्रुतोपनिषत्कस्यापि बुद्धिमान्द्यादिना केनचित् प्रतिबन्धेन वाक्यार्थ-विषयापरोक्षप्रमित्यनुत्पत्तौ सत्यां तदुत्पादनद्वारा मोक्षफलकोपासनानि दिदर्शयिषुरादौ तावत्सदृष्टान्तं ब्रह्मतत्त्वोपासनयापि मोक्षो भवतीति प्रतिजानीते—

संवादिभ्रमवद्ब्रह्मतत्त्वोपास्त्यापि मुच्यते ।
उत्तरे तापनीयेऽतः श्रुतोपास्तिरनेकधा ॥ १ ॥

संवादीति । यथा संवादिभ्रमेण प्रवृत्तस्याभिप्रेतार्थलाभो भवति, एवं ब्रह्मतत्त्वोपासनयाऽप्यभिलषितब्रह्मभावलक्षणो मोक्षो भवतीत्यर्थः । तत्र किं प्रमाणमित्यत आह—**उत्तर इति** । यत उपासनयापि मोक्षोऽस्त्यतः तापनीयोपनिषद्यनेकप्रकारेण ब्रह्मतत्त्वोपासना श्रुता उक्तेत्यर्थः ॥ १ ॥

'संवादिभ्रमवत्' इत्युक्तं प्रपञ्चयितुं संवादिभ्रमप्रतिपादकवार्तिकं पठति—

मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याऽभिधावतोः ।
मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति ॥ २ ॥

मणिप्रदीपेति । मणिश्च प्रदीपश्च मणिप्रदीपौ, तयोः प्रभे मणिप्रदीपप्रभे, तयोरिति विग्रहः । मणिप्रभायां दीपप्रभायां च या मणिबुद्धिः सा मिथ्याज्ञानमेव अतस्मिंस्तद्बुद्धित्वाद्, अथापि मणिप्रभायां च या मणिबुद्धिः साऽर्थक्रियाकारिणी; मणिबुद्ध्याऽभिधावतः पुरुषस्य मणिलाभो भवति, इतरस्य तु नास्तीत्यर्थक्रियायां वैषम्यमस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

वार्तिकं व्याचष्टे—

दीपोऽपवरकस्यान्तर्वर्तते तत्प्रभा बहिः ।
दृश्यते द्वार्यथाऽन्यत्र तद्वद्दृष्टा मणेः प्रभा ॥ ३ ॥

दीपोऽपवरकस्यान्तरित्यादिना श्लोकत्रयेण । कस्मिंश्चिन्मन्दिरे अपवरकस्यान्तर्दीपस्तिष्ठति, तस्य प्रभा बहिर्द्वारप्रदेशे रत्नमिव वर्तुलोपलभ्यते, तथाऽन्यस्मिन्मन्दिरे अपवरकस्यान्तःस्थितस्य रत्नस्य प्रभा बहिर्द्वारप्रदेशे दीपप्रभेव रत्नसमानोपलभ्यते ॥ ३ ॥

दूरे प्रभाद्वयं दृष्ट्वा मणिबुद्ध्याऽभिधावतोः ।
प्रभायां मणिबुद्धिस्तु मिथ्याज्ञानं द्वयोरपि ॥ ४ ॥

दूर इति । तथाविधं प्रभाद्वयं दूरतो दृष्ट्वा 'अयं मणिरयं मणिः' इति बुद्ध्या द्वौ पुरुषावभिधावनं कुरुतः, तयोर्द्वयोरपि प्रभाविषये जायमानं मणिज्ञानं भ्रान्तमेव ॥ ४ ॥

न लभ्यते मणिर्दीपप्रभां प्रत्यभिधावता ।
प्रभायां धावताऽवश्यं लभ्येतैव मणिर्मणेः ॥ ५ ॥

अथापि दीपप्रभाया मणिबुद्धिं कृत्वा धावता पुरुषेण मणिर्नोपलभ्यते, मणेः प्रभायां मणिबुद्ध्या धावता मणिर्लभ्येतैव ॥ ५ ॥

भवत्वेवं वार्तिकार्थः, प्रकृते किमायातमित्यत आह—

दीपप्रभामणिभ्रान्तिर्विसंवादिभ्रमः स्मृतः ।
मणिप्रभामणिभ्रान्तिः संवादिभ्रम उच्यते ॥ ६ ॥

दीपप्रभेति । या दीपप्रभायां मणिभ्रान्तिरस्ति, सः विसंवादिभ्रम इति स्मृतो विद्वद्भिः; मणिलाभलक्षणार्थक्रियारहितत्वात् । या मणिप्रभायां मणिबुद्धिरस्ति, सा तु मणिलाभलक्षणार्थक्रियावत्त्वात्संवादिभ्रम इत्युच्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं प्रत्यक्षविषये संवादिभ्रमं दर्शयित्वाऽनुमानविषयेऽपि तं दर्शयति—

बाष्पं धूमतया बुद्ध्वा तत्राङ्गारानुमानतः ।
वह्निर्यदृच्छया लब्धः स संवादिभ्रमो मतः ॥ ७ ॥

बाष्पमिति । क्वचित्प्रदेशे स्थितं बाष्पं धूमत्वेन निश्चित्य तन्मूलप्रदेशे 'अयं प्रदेशः अग्निमान्; धूमवत्त्वात्', इत्यनुमाय प्रवृत्तेन

पुरुषेण दैवगत्या यद्यग्निस्तत्रोपलभ्येत तदा बाष्पविषयं धूमज्ञानं संवादिभ्रमो मतः ॥ ७ ॥

आगमविषयेऽपि तं दर्शयति—

गोदावर्युदकं गङ्गोदकं मत्वा विशुद्धये ।
संप्रोक्ष्य शुद्धिमाप्नोति स संवादिभ्रमो मतः ॥ ८ ॥

गोदावर्युदकमिति । गोदावर्युदकस्यापि विशुद्धिहेतुत्वमागमसिद्धम्, अतस्तत्प्रोक्षणादपि विशुद्धिरस्त्येव; अथापि गोदावर्युदके या गङ्गोदकबुद्धिः सा भ्रान्तिरेव ॥ ८ ॥

उदाहरणान्तरमाह—

ज्वरेणाप्तः संनिपातं भ्रान्त्या नारायणं स्मरन् ।
मृतः स्वर्गमवाप्नोति स संवादिभ्रमो मतः ॥ ९ ॥

ज्वरेणाप्त इति । ज्वरेण संनिपातं प्राप्तः पुरुषः 'इदं नारायणस्मरणं मम स्वर्गसाधनम्' इति ज्ञानमन्तरेणापि संनिपातप्रयुक्तभ्रमवशात् साधारणपुरुषतया चैद्यादिवन्नारायणं स्मरन् मृतः स्वर्गमवाप्नोत्येव, 'हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः', 'आक्रुश्य पुत्रमघवान् यदजामिलोऽपि नारायणेति म्रियमाण इयाय मुक्तिम्' इत्यादिपुराणवचनेभ्यः । अत्रापि नारायणनाम्नः पुत्रनामत्वज्ञानं भ्रान्तिरेव ॥ ९ ॥

एवं त्रिविधसंवादिभ्रमोदाहरणेन सिद्धमर्थमाह—

प्रत्यक्षस्यानुमानस्य तथा शास्त्रस्य गोचरे ।
उक्तन्यायेन संवादिभ्रमाः सन्ति हि कोटिशः ॥ १० ॥

प्रत्यक्षस्येति ॥ १० ॥

विपक्षे बाधकप्रदर्शनेनोक्तमर्थं द्रढयति—

अन्यथा मृत्तिकादारुशिलाः स्युर्देवताः कथम् ।
अग्नित्वादिधियोपास्याः कथं वा योषिदादयः ॥ ११ ॥

अन्यथेति । अन्यथा संवादिभ्रमाभावे मृदादयः फलसिद्धये देवतात्वेन पूज्या न भवेयुः, स्वतो देवतात्वाभावादित्यर्थः । बाधकान्तरमाह—**अग्नित्वादिति** । पञ्चाग्निविद्यायां 'योषा वाव गौतमाग्निः पुरुषो वाव गौतमाग्निः पृथिवी वाव गौतमाग्निः पर्जन्यो वाव गौतमाग्निरसौ वाव द्युलोको गौतमाग्निः' (छा० ५।८।१) इत्यादिवाक्यैर्योषित्पुरुषपृथिवीपर्जन्यद्युलोकानामग्नित्वेनोपासनं ब्रह्मलोकावाप्तिफलकं न भवेदित्यर्थः । 'आदि'पदेन 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' (तै० ३।१८।१), 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' (छा० ३।१९।१) इत्येवमादयो गृह्यन्ते ॥११॥

इदानीं बहुभिर्ग्रन्थैरुपपादितं संवादिभ्रमं बुद्धिसौकर्याय संक्षिप्य दर्शयति—

अयथावस्तुविज्ञानात् फल लभ्यत ईप्सितम् ।
काकतालीयतः सोऽयं संवादिभ्रम उच्यते ॥ १२ ॥

अयथावस्त्विति । विहितादविहिताद्वा यस्मादयथावस्तुविज्ञानाद्विपरीतज्ञानादीप्सितमभिलषितं फलं काकतालीयन्यायतो दैवगत्या लभ्यते, सोऽयं संवादिभ्रम इत्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु ब्रह्मोपासनस्यायथावस्तुविषयस्य कथं सम्यग्ज्ञानसाध्यं मुक्तिफलप्रदत्वमित्याशङ्क्य, संवादिभ्रमवदेवेत्याह—

स्वयंभ्रमोऽपि संवादी यथा सम्यक्फलप्रदः ।
ब्रह्मतत्त्वोपासनापि तथा मुक्तिफलप्रदा ॥ १३ ॥

स्वयंभ्रम इति ॥ १३ ॥

ननु ब्रह्मत्वं ज्ञात्वोपासनं क्रियतेऽज्ञात्वा वा? आद्ये उपासनावैयर्थ्यं; मोक्षसाधनस्य ज्ञानस्यैव विद्यमानत्वात्। द्वितीये विषयापरिज्ञानादुपासनमेव न घटत इत्याशङ्क्याह—

वेदान्तेभ्यो ब्रह्मतत्त्वमखण्डैकरसात्मकम्।
परोक्षमवगम्यैतदहमस्मीत्युपासते ॥ १४ ॥

वेदान्तेभ्य इति। अयमभिप्रायः—ब्रह्मात्मैकत्वापरोक्षज्ञानस्य मोक्षसाधनस्यानुत्पन्नत्वान्नोपासनावैयर्थ्यं शास्त्रात्परोक्षतयाऽवगतत्वात् ब्रह्मण उपासनाविषयत्वमिति ॥ १४ ॥

उपास्यब्रह्मतत्त्वगोचरस्य परोक्षज्ञानस्य किं रूपमित्याकाङ्क्षायामाह—

प्रत्यग्व्यक्तिमनुल्लिख्य शास्त्राद्विष्ण्वादिमूर्तिवत्।
अस्ति ब्रह्मेति सामान्यज्ञानमत्र परोक्षधीः ॥ १५ ॥

प्रत्यगिति। प्रत्यग्व्यक्तिं बुद्ध्यादिसाक्षिणमानन्दात्मानमनुल्लिख्याविषयीकृत्य शास्त्रात् सत्यज्ञानादिवाक्यजाताद् ब्रह्मास्तीत्येवं सामान्याकारेण जायमानं ज्ञानमत्रास्यामुपासनायां परोक्षधीः परोक्षज्ञानं विवक्षितमित्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः—**विष्ण्वादीति।** विष्ण्वादिमूर्तिप्रतिपादकशास्त्रजन्यज्ञानवदित्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु शास्त्रेण विष्ण्वादिमूर्तेश्चतुर्भुजत्वादिविशेषप्रतीतेस्तज्ज्ञानस्यापि कुतः परोक्षत्वमित्याशङ्क्याह—

चतुर्भुजाद्यवगतावपि मूर्तिमनुल्लिखन्।
अक्षैः परोक्षज्ञान्येव न तदा विष्णुमीक्षते ॥ १६ ॥

चतुर्भुजादीति । शास्त्रेण चतुर्भुजत्वादिविशेषप्रतीतावपि चक्षुरादिभिर्विष्ण्वादिमूर्तिमविषयीकुर्वन् पुरुषः परोक्षज्ञान्येव । तत्रोपपत्तिमाह—**न तदेति** । तदोपासनाकाले विष्णुमुपास्यं नेक्षते, नेन्द्रियैर्विषयीकरोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु विष्ण्वादिगोचरज्ञानस्य व्यक्त्युल्लेखित्वाभावाद् भ्रमत्वमित्याशङ्क्य, प्रमाणेन जनितत्वान्न भ्रमत्वमित्याह—

परोक्षत्वापराधेन भवेन्नातत्त्ववेदनम् ।
प्रमाणेनैव शास्त्रेण सत्त्वमूर्तेर्विभासनात् ॥ १७ ॥

परोक्षत्वेति । परोक्षज्ञानत्वं भ्रान्तिज्ञानत्वे कारणं न भवति, किंतु विषयासत्यत्वम्; इह तु प्रमाणभूतेन शास्त्रेणैव यथार्थभूताया विष्ण्वादिमूर्तेरवभासनान्न भ्रमत्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु सच्चिदानन्दव्यक्त्युल्लेखिनो ब्रह्मतत्त्वज्ञानस्य शास्त्रजन्यस्यापि कुतः परोक्षतेत्याशङ्क्य, अपरोक्षत्वप्रयोजकप्रत्यक्त्वोल्लेखाभावादित्याह—

सच्चिदानन्दरूपस्य शास्त्राद्भानेऽप्यनुल्लिखन् ।
प्रत्यञ्चं साक्षिणं तत्तु ब्रह्म साक्षान्न वीक्षते ॥ १८ ॥

सच्चिदानन्देति । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', (तै० २।१।१) 'नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनः', (हंसोप० ११) 'सद्धीदं सर्वं तत्सदिति' (नृ० ७।३) इत्यादिशास्त्रात्सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणो भानेऽपि प्रत्यञ्चं साक्षिणमनुल्लिखन् तस्य ब्रह्मणः प्रत्यगात्मरूपत्वमजानानस्तद्ब्रह्म साक्षान्न वीक्षते नैव पश्यति ॥ १८ ॥

कथं तर्हि तथाविधब्रह्मगोचरस्य ज्ञानस्य तत्त्वज्ञानत्वमित्याशङ्क्य, आगमप्रमाणजन्यत्वादित्याह—

शास्त्रोक्तेनैव मार्गेण सच्चिदानन्दनिश्चयात् ।
परोक्षमपि तज्ज्ञानं तत्त्वज्ञानं न तु भ्रमः ॥ १९ ॥

शास्त्रेति । तज्ज्ञानं परोक्षमपि शास्त्रोक्तेनैव प्रकारेण ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपनिश्चायकत्वात् सम्यग्ज्ञानमेव न भ्रम इत्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु सत्यज्ञानादिवाक्यैर्ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपत्वमिव तत्त्वमस्यादिवाक्यैः प्रत्यग्रूपत्वमपि तस्य बोध्यत एव, अतः शास्त्रजन्यस्यापि ज्ञानस्य प्रत्यग्व्यक्त्युल्लेखित्वादपरोक्षमेवेत्याशङ्क्याह—

ब्रह्म यद्यपि शास्त्रेषु प्रत्यक्त्वेनैव वर्णितम् ।
महावाक्यैस्तथाप्येतद्दुर्बोधमविचारिणः ॥ २० ॥

ब्रह्मेति । यद्यपि वेदान्तेषु महावाक्यैर्ब्रह्म प्रत्यगात्मत्वेनैवोपदिष्टं तथाप्येतत्प्रत्यग्रूपत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्या तत्त्वंपदार्थविवेकशून्यस्य दुर्बोधं बोद्धुमशक्यम्, अतः केवलाद्वाक्यान्नापरोक्षज्ञानमुत्पद्यत इत्यर्थः २०

ननु सम्यग्ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वात् प्रमाणस्य च तत्त्वमस्यादिवाक्यरूपस्य सद्भावाद्वस्तुनश्च ब्रह्मात्मैक्यलक्षणस्य विद्यमानत्वात् कुतो विचारमन्तरेण दुर्बोधत्वमित्याशङ्क्याह—

देहाद्यात्मत्वविभ्रान्तौ जाग्रत्यां न हठात्पुमान् ।
ब्रह्मात्मत्वेन विज्ञातुं क्षमते मन्दधीत्वतः ॥ २१ ॥

देहादीति । ब्रह्मात्मैकत्वापरोक्षज्ञानविरोधिनो देहेन्द्रियादिष्वात्मत्वभ्रमस्य विचारनिवर्त्यस्य सद्भावात्तन्निवृत्तये विचारोऽपेक्ष्यत इत्यर्थः २१

ननु तर्हि देहेन्द्रियादिगोचरस्य द्वैतभ्रमस्य सद्भावादद्वितीयब्रह्म-गोचरं परोक्षज्ञानमपि नोदीयादित्याशङ्क्य, परोक्षद्वैतभ्रमस्य परोक्षाद्वैतज्ञानाविरोधित्वाच्छ्रद्धावतः पुंसः शास्त्रात्परोक्षज्ञानमुत्पद्यत एवेत्याह—

ब्रह्ममात्रं सुविज्ञेयं श्रद्धालोः शास्त्रदर्शिनः ।
अपरोक्षद्वैतबुद्धिः परोक्षाद्वैतबुद्धयनुत् ॥ २२ ॥

ब्रह्ममात्रमिति । अपरोक्षद्वैतबुद्धिर्यतः परोक्षाद्वैतबुद्ध्यनुत्, अतो ब्रह्ममात्रं सुविज्ञेयमिति योजना ॥ २२ ॥

अपरोक्षभ्रमस्य परोक्षसम्यग्ज्ञानाविरोधित्वे दृष्टान्तमाह—

अपरोक्षशिलाबुद्धिर्न परोक्षेशतां नुदेत् ।
प्रतिमादिषु विष्णुत्वे को वा विप्रतिपद्यते ॥ २३ ॥

अपरोक्षेति । विरोधाभावमेवोदाहृत्य दर्शयति—**प्रतिमादिष्विति** ॥ २३ ॥

केचन विप्रतिपद्यमाना उपलभ्यन्ते इत्याशङ्क्याह—

अश्रद्धालोरविश्वासो नोदाहरणमर्हति ।
श्रद्धालोरेव सर्वत्र वैदिकेष्वधिकारतः ॥ २४ ॥

अश्रद्धालोरिति । कुत इत्यत आह—**श्रद्धालोरेवेति** । सर्वेषु वेदोक्तानुष्ठानेषु श्रद्धालोरेव श्रद्धावत एवाधिकारित्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

एतावता परोक्षज्ञाने किमायातमित्यत आह—

सकृदाप्तोपदेशेन परोक्षज्ञानमुद्भवेत् ।
विष्णुमूर्त्युपदेशो हि न मीमांसामपेक्षते ॥ २५ ॥

सकृदाप्तेति । उक्तमर्थं लोकानुभवेन द्रढयति—**विष्णुमूर्तीति** ॥ २५ ॥

ननु तर्हि शास्त्रेषु कुतो विचाराः क्रियन्त इत्याशङ्क्य, अनुष्ठेययोः कर्मोपासनयोः संदेहसंभवात्तन्निर्णयाय विचाराः क्रियन्त इत्याह—

कर्मोपास्ती विचार्येते अनुष्ठेयाविनिर्णयात् ।
बहुशाखाविप्रकीर्णं निर्णेतुं कः प्रभुर्नरः ॥ २६ ॥

कर्मोपास्तीति । संदेहसंभवमेवोपपादयति—**बहुशाखेति** । अनेकासु शाखासु तत्र तत्र चोदितं कर्म उपासनं वा एकत्र समाहृत्य निर्णेतुमस्मदादिर्नरः कः प्रभुः समर्थः ? न कोऽपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु तर्ह्यननुष्ठेयत्वमेव कर्मोपासनयोः प्राप्तमित्याशङ्क्याह—

निर्णीतोऽर्थः कल्पसूत्रैर्ग्रथितस्तावताऽस्ति कः ।
विचारमन्तरेणापि शक्तोऽनुष्ठातुमञ्जसा ॥ २७ ॥

निर्णीत इति । जैमिन्यादिभिः पूर्वाचार्यैर्निश्चितोऽर्थः अनुष्ठान-प्रकारः कल्पसूत्रैः संगृहीतोऽस्ति, तावता तैर्ग्रथितत्वेनैव तेषु विश्वास-वान्पुरुषः विचारं विनापि कर्म सम्यगनुष्ठातुं शक्नोत्येव ॥ २७ ॥

ननु तत्रोपासनाविचाराभावात्तदनुष्ठानं न संभवेदित्याशङ्क्याह—

उपास्तीनामनुष्ठानमार्षग्रन्थेषु वर्णितम् ।
विचाराक्षममर्त्याश्च तच्छ्रुत्वोपासते गुरोः ॥ २८ ॥

उपास्तीनामिति । आर्षग्रन्थेषु ब्रह्मवासिष्ठादिमन्त्रकल्पेषूपासना-प्रकारो वर्णितः । ततो विचारासमर्था मनुष्याः कल्पेषूक्तं तदुपासनं गुरुमुखादवगत्यानुतिष्ठन्तीति भावः ॥ २८ ॥

ननु तर्हि इदानींतनैरपि ग्रन्थकर्तृभिर्वेदवाक्यविचारः कुतः क्रियत इत्याशङ्क्य, स्वस्वबुद्धिपरितोषायैव क्रियते, नानुष्ठानसिद्धय इत्याह—

वेदवाक्यानि निर्णेतुमिच्छन्मीमांसतां जनः ।
आप्तोपदेशमात्रेण ह्यनुष्ठानं हि संभवेत् ॥ २९ ॥

वेदेति ॥ २९ ॥

ननु ब्रह्मोपासनवद्ब्रह्मसाक्षात्कारस्याप्युपदेशमात्रादेव सिद्धिः किं न स्यादित्याशङ्क्याह—

ब्रह्मसाक्षात्कृतिस्त्वेवं विचारेण विना नृणाम् ।
आप्तोपदेशमात्रेण न संभवति कुत्रचित् ॥ ३० ॥

ब्रह्मेति ॥ ३० ॥

आप्तोपदेशमात्रेणोपासनानुष्ठानोपयोगि परोक्षज्ञानमुत्पद्यते, अपरोक्षज्ञानं तु विचारमन्तरेण न जायत इत्युक्तं, तत्र कारणमाह—

परोक्षज्ञानमश्रद्धा प्रतिबध्नाति नेतरत् ।
अविचारोऽपरोक्षस्य ज्ञानस्य प्रतिबन्धकः ॥ ३१ ॥

परोक्षेति । यतोऽविश्वास एव परोक्षज्ञानं प्रतिबध्नाति, नाविचारः; अतस्तन्निवृत्तौ सकृदुपदेशादेव परोक्षज्ञानजन्मोपपद्यते अविचारप्रतिबन्धस्य, अपरोक्षज्ञानस्य तु विचारद्वारा तन्निवृत्तिमन्तरेणोत्पत्तिर्न संभवति, अतो विचारः कर्तव्य इति भावः ॥ ३१ ॥

ननु विचारे कृतेऽपि यदाऽपरोक्षज्ञानं न जायते तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

विचार्याप्यापरोक्ष्येण ब्रह्मात्मानं न वेत्ति चेत् ।
आपरोक्ष्यावसानत्वाद्भूयो भूयो विचारयेत् ॥ ३२ ॥

विचार्यापीति । तत्त्वंपदार्थौ सम्यग्विचार्यापि वाक्यार्थं ब्रह्मात्मैकत्वं अपरोक्षतया न जानातीति चेत्तदापि पुनःपुनर्विचार एव कर्तव्यः, अपरोक्षज्ञानहेतोरन्यस्याभावादिति भावः ॥ ३२ ॥

ननु भूयो भूयो विचारेणापि इह साक्षात्कारानुदये सति विचारो व्यर्थः स्यादित्याशङ्क्याह—

विचारयन्नामरणं नैवात्मानं लभेत चेत् ।
जन्मान्तरे लभेतैव प्रतिबन्धक्षये सति ॥ ३३ ॥

विचारयन्निति ॥ ३३ ॥

नन्विदं कुतोऽवगतमित्याशङ्क्य, ब्रह्मसूत्रकृता व्यासेन 'ऐहिकमप्य-प्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्' (ब्र० सू० ३।४।५१) इत्यस्मिन्सूत्रेऽभिधानादित्याह—

इह वाऽमुत्र वा विद्येत्येवं सूत्रकृतोदितम् ।
शृण्वन्तोऽप्यत्र बहवो यन्न विद्युरिति श्रुतिः ॥ ३४ ॥

इह वाऽमुत्रेति । सति प्रतिबन्धे इह जन्मनि ज्ञानानुत्पत्तौ श्रुतिं दर्शयति—शृण्वन्त इति ॥ ३४ ॥

इह जन्मनि श्रवणादिकर्तुः जन्मान्तरेऽपरोक्षज्ञानं भवतीत्यत्रापि 'गर्भे नु सन्नन्वेषाम वेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा' (ऐ० ४।५) इत्यादिकां श्रुतिमर्थतः पठति—

गर्भ एव शयानः सन् वामदेवोऽवबुद्धवान् ।
पूर्वाभ्यस्तविचारेण यद्वदध्ययनादिषु ॥ ३५ ॥

गर्भे इति । इह जन्मन्युत्पन्नस्य ज्ञानस्य कालान्तरोत्पत्तौ दृष्टान्तमाह—यद्वदिति ॥ ३५ ॥

दृष्टान्तं विवृणोति—

बहुवारमधीतेऽपि तदा नायाति चेत्पुनः ।
दिनान्तरेऽनधीत्यैव पूर्वाधीतं स्मरेत्पुमान् ॥ ३६ ॥

बहुवारमिति ॥ ३६ ॥

टिप्प०—1 पूर्वतनसूत्रेण श्वेतकेतुं प्रति छान्दोग्यषष्ठे ह्युद्दालककर्तृकनवारोपवशाद्विहितविचारावृत्त्या तावदद्वैतब्रह्मात्मैक्यापरोक्षज्ञानप्रस्तुतप्रतिबन्धे वर्तमानादिप्रतिबन्धाभावे सत्यैहिकमपीहास्मिन्शरीरे भवं तथा 'अपि'ना जन्मान्तरेऽव्यवहित एव भविष्यति इत्यस्याशयः । 2 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः' (कठ० २।७) इति श्रुतिः । 3 गर्भगत एव वामदेवः 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' इत्युवाचेति भावः ।

'आदि'शब्देन परिगृहीतानि दृष्टान्तान्तराण्याह—

कालेन परिपच्यन्ते कृषिगर्भादयो यथा।
तद्वदात्मविचारोऽपि शनैः कालेन पच्यते ॥ ३७ ॥

कालेनेति। दार्ष्टान्तिके योजयति—**तद्वदिति** ॥ ३७ ॥

बहुवारं विचारितेऽपि तत्त्वे प्रतिबन्धबलात्साक्षात्कारो न जायत इत्येतद्वार्तिककारैरपि निरूपितमित्याह—

पुनःपुनर्विचारेऽपि त्रिविधप्रतिबन्धतः।
न वेत्ति तत्त्वमित्येतद्वार्तिके सम्यगीरितम् ॥ ३८ ॥

पुनःपुनरिति ॥ ३८ ॥

तान्येव वार्तिकान्युदाहरति **कुतस्तज्ज्ञानमित्यादिना भरतस्य त्रिजन्मभि**रित्यन्तेन। तत्र तावत्पूर्वमनुत्पन्नस्य ज्ञानस्येदानीमुत्पत्तौ कारणं पृच्छति—

कुतस्तज्ज्ञानमिति चेत्तद्धि बन्धपरिक्षयात्।
असावपि च भूतो वा भावी वा वर्ततेऽथ वा ॥ ३९ ॥

कुत इति। उत्तरमाह—**तद्धि बन्धेति।** बन्धः प्रतिबन्धः, तस्य परिक्षयादित्यर्थः। सोऽपि प्रतिबन्धो भूतो भावी वर्तमानश्चेति त्रिविध इत्याह—**असाविति** ॥ ३९ ॥

भवत्वेवं त्रिविधप्रतिबन्धः, ततः किमित्यत आह—

अधीतवेदवेदार्थोऽप्यत एव न मुच्यते।
हिरण्यनिधिदृष्टान्तादिदमेव हि दर्शितम् ॥ ४० ॥

अधीतेति। अत एव, प्रतिबन्धसद्भावादेवेत्यर्थः। सति प्रतिबन्धे ज्ञानं नोदेतीत्येतत् 'तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि

संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्ब्रह्मलोकं गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः' (छा० ८।३।२) इत्यनया श्रुत्या प्रदर्शितमित्याह—**हिरण्येति** ॥ ४० ॥

नन्वतीतस्य प्रतिबन्धकत्वं न दृष्टमित्याशङ्क्याह—

अतीतेनापि महिषीस्नेहेन प्रतिबन्धतः ।
भिक्षुस्तत्त्वं न वेदेति गाथा लोके प्रगीयते ॥ ४१ ॥

अतीतेनेति । अयमर्थः—कश्चिद्यतिः पूर्वं गार्हस्थ्यदशायां कस्यांचिन्महिष्यां स्नेहं कृत्वा पश्चात्संन्यासानन्तरं श्रवणे प्रवृत्तोऽपि तेनैव स्नेहेन जनितात्प्रतिबन्धात्तत्त्वं गुरुणोपदिष्टमपि न ज्ञातवानित्येवं-विधा गाथा लोके प्रगीयते, न पुराणादिषु पठ्यत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तर्हि तथाविधस्य तस्य कथं ज्ञानोत्पत्तिरित्यत आह—

अनुसृत्य गुरुः स्नेहं महिष्यां तत्त्वमुक्तवान् ।
ततो यथावद्वेदैष प्रतिबन्धस्य संक्षयात् ॥ ४२ ॥

अनुसृत्येति । गुरुस्तस्य तत्त्वोपदेष्टा तदीयमहिषीस्नेहमनुसृत्य तस्यामेव महिष्यां तत्त्वं तन्महिष्युपाधिकं ब्रह्मोक्तवान् । ततः सोऽपि महिषीस्नेहलक्षणप्रतिबन्धकापगमेन गुरूपदिष्टं तत्त्वं यथावच्छास्त्रोक्त-प्रकारेणैव ज्ञातवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥

एवमतीतप्रतिबन्धं प्रदर्श्य, वर्तमानं दर्शयति—

प्रतिबन्धो वर्तमानो विषयासक्तिलक्षणः ।
प्रज्ञामान्द्यं कुतर्कश्च विपर्ययदुराग्रहः ॥ ४३ ॥

प्रतिबन्ध इति । वर्तमानः प्रतिबन्धश्चित्तस्य विषयासक्तिरूपः एकः, प्रज्ञामान्द्यं बुद्धेस्तैक्ष्ण्याभावः, कुतर्कश्च शुष्कतार्किकत्वेन श्रुत्यर्थ-

---

टिप्प०–1 प्रागुपभुक्तराजपत्न्यामित्यर्थः ।

स्यान्यथोहनं, विपर्ययदुराग्रहः विपर्यये आत्मनः कर्तृत्वादिधर्मयुक्तत्वज्ञानलक्षणे दुराग्रहो युक्तिरहितोऽभिनिवेशः, एतेषामन्यतमस्यापि सत्त्वे ज्ञानं नोदेतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

अस्यापि प्रतिबन्धस्य केन निवृत्तिरित्यत आह—

शमाद्यैः श्रवणाद्यैश्च तत्र तत्रोचितैः क्षयम् ।
नीतेऽस्मिन्प्रतिबन्धेऽतः स्वस्य ब्रह्मत्वमश्नुते ॥ ४४ ॥

शमाद्यैरिति । शमादयः 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा' (सुबालो० ९।१४) इति श्रुत्युक्ताः श्रवणादयः 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ० २।४।५) इति श्रुत्याभिहिताः, एतैः साधनैस्तत्र तत्र तस्य तस्य प्रतिबन्धस्य निवर्तने उचितैर्योग्यैस्तस्मिंस्तस्मिन्प्रतिबन्धे क्षयं नीते सति विनाशिते सति, अतः प्रतिबन्धापगमादेव स्वस्य प्रत्यगात्मनो ब्रह्मत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इदानीं भाविप्रतिबन्धं दर्शयति—

आगामिप्रतिबन्धश्च वामदेवे समीरितः ।
एकेन जन्मना क्षीणो भरतस्य त्रिजन्मभिः ॥ ४५ ॥

आगामीति । आगामिप्रतिबन्धो जन्मान्तरहेतुः प्रारब्धशेष इत्यर्थः । तस्य च भोगमन्तरेण निवृत्त्यभावात्तन्निवृत्तौ कालनियमो नास्तीत्याह—**एकेनेति** । स च एकेन जन्मना क्षीणो वामदेवस्येति शेषः । भरतस्य त्रिजन्मभिः, 'क्षीणः' इत्यनुषज्यते ॥ ४५ ॥

टिप्प०–1 विपर्ययः=साधनविपरीतभावना, दुराग्रह=फलविपरीतभावनेत्यर्थः ।

नन्वेकेन त्रिजन्मभिरिति नियतकालत्व भवतैवोच्यत इत्याशङ्क्याह—

योगभ्रष्टस्य गीतायामतीते बहुजन्मनि ।
प्रतिबन्धक्षयः प्रोक्तो न विचारोऽप्यनर्थकः ॥ ४६ ॥

योगेति । योगभ्रष्टः, तत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तं विचाररहित इत्यर्थः । तर्हि तत्त्वविचारो निष्फलः स्यादित्याशङ्क्याह—**न विचारोऽपीति** । प्रतिबन्धनिवृत्त्यनन्तरमेवापरोक्षज्ञानलक्षणफलसद्भावादिति भावः ॥४६॥

गीताया (६।४१–४४) प्रतिपादितमर्थं दर्शयति 'प्राप्य' इत्यादिना 'ततो याति परा गतिम्' (प्र० ९।५०) इत्यन्तेन—

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानात्मतत्त्वविचारतः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे साभिलाषोऽभिजायते ॥ ४७ ॥

प्राप्येति । योगभ्रष्ट आत्मतत्त्वविचारबलादेव पुण्यकारिणां लोकान्स्वर्गविशेषान् प्राप्य तत्र बहुकालं सुखमनुभूय तद्भोगावसाने साभिलाषश्चेदस्मिँल्लोके शुचीनां मातृतः पितृतः शुद्धानां श्रीमतां कुलेऽभिजायते ॥ ४७ ॥

पक्षान्तरमाह—

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
निःस्पृहो ब्रह्मतत्त्वस्य विचारात्तद्धि दुर्लभम् ॥ ४८ ॥

अथवेति । निःस्पृहः स्वयमतिविरक्तश्चेद्ब्रह्मतत्त्वविचारादेव धीमतामात्मतत्त्वनिश्चयविचारवतां योगिनां चित्तैकाग्र्यवतां कुले भवति, जायत इत्यर्थः । पूर्वस्मात्पक्षात्को विशेष इत्याह—**तद्धीति** । हि यस्मात्कारणात्तद्योगिकुले जन्म दुर्लभम्, अल्पपुण्येनालभ्यमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

तस्य दुर्लभत्वमुपपादयति—

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयस्तस्मादेतद्धि दुर्लभम् ॥ ४९ ॥

तत्रेति । हि यस्मात्कारणात् तत्र तस्मिञ्जन्मनि पौर्वदेहिकं पूर्वदेहभवं तं बुद्धिसंयोगं तत्त्वविचारगोचरबुद्धिसंबन्धं शीघ्रं लभते प्राप्नोति । न केवलं बुद्धिसंबन्धमात्रलाभः, किंतु ततः पूर्वस्मात्प्रयत्नाद्भूयो यतते, चाधिकं प्रयत्नं करोति, तस्मादेतज्जन्म दुर्लभमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

भूयोऽभ्यासे कारणमाह—

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ५० ॥

पूर्वेति । योगभ्रष्टस्तेन पूर्वाभ्यासेनैवावशोऽपि अस्वाधीनोऽपि ह्रियते आकृष्यते । एवमनेकेषु जन्मसु कृतेन प्रयत्नेन संसिद्धस्तत्त्वज्ञानसंपन्नस्ततस्तस्मात्तत्त्वज्ञानात्परां गतिं मुक्तिं याति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

आगामिप्रतिबन्धान्तरं दर्शयति—

ब्रह्मलोकाभिवाञ्छायां सम्यक्सत्यां निरुध्य ताम् ।
विचारयेद्य आत्मानं न तु साक्षात्करोत्ययम् ॥ ५१ ॥

ब्रह्मलोकेति । ब्रह्मलोकप्राप्तीच्छायां दृढायां सत्यां तां निरुध्य य आत्मानं विचारयेत्तस्य साक्षात्कारो नैव जायत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

ननु तर्हि तस्य कदापि मुक्तिर्न स्यादित्याशङ्क्याह—

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति शास्त्रतः ।
ब्रह्मलोके स कल्पान्ते ब्रह्मणा सह मुच्यते ॥ ५२ ॥

टिप्प०–1 उपलक्षणेन वैकुण्ठादेरपि सग्रहः ।

वेदान्तेति । 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥' (मु० ३।२।६), 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥' इत्यादिशास्त्रवशाद्ब्रह्मलोकप्राप्त्यनन्तरं तत्त्वं साक्षात्कृत्य ब्रह्मणा सह मुक्तिर्भविष्यतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

एवं तत्त्वविचारे क्रियमाणे प्रतिबन्धवशादत्र साक्षात्कारो न जायत इत्यभिधाय, तीव्रपापिनां तु सोऽपि विचारो दुर्लभ इत्याह—

केषांचित्स विचारोऽपि कर्मणा प्रतिबध्यते ।
श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य इति श्रुतेः ॥ ५३ ॥

केषांचिदिति । तत्र प्रमाणमाह—**श्रवणायेति** । यः परमात्मा बहुभिः पुरुषैः श्रवणायापि[1] श्रोतुमपि न लभ्यः, दुर्लभ इत्यर्थः ॥५३॥

एतावता सति प्रतिबन्धे तत्त्वसाक्षात्कारस्तत्साधनभूतो विचारश्च न संभवतीत्यभिधायेदानीं विचारासमर्थेन पुरुषार्थार्थिना किं कर्तव्यमित्यपेक्षायां 'विचाराक्षममर्त्यांश्च तच्छ्रुत्वोपासते गुरोः' (प्र० ९।२८) इति यत्प्राक् प्रतिज्ञातं तदुपपादयति—

अत्यन्तबुद्धिमान्द्याद्वा सामग्र्या वाप्यसंभवात् ।
यो विचारं न लभते ब्रह्मोपासीत सोऽनिशम् ॥ ५४ ॥

अत्यन्तेति । सामग्र्यसंभवो नाम तदुपदेष्टुर्गुरोरध्यात्मशास्त्रस्य देशकालादेर्वा असंभवस्तस्मादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

टिप्प०–1 उपलक्षणमिदं प्रतिबन्धस्यापि ।

ननु निर्गुणब्रह्मतत्त्वस्य गुणरहितत्वात्तदुपासनं न घटत इत्याशङ्क्योपासनस्य प्रत्ययावृत्तिरूपत्वात् सगुणब्रह्मणीव निर्गुणेऽपि तत्संभवतीत्याह—

निर्गुणब्रह्मतत्त्वस्य न ह्युपास्तेरसंभवः ।
सगुणब्रह्मणीवात्र प्रत्ययावृत्तिसंभवात् ॥ ५५ ॥

निर्गुणेति ॥ ५५ ॥

ननु निर्गुणस्य ब्रह्मणो वाङ्मनसगोचरत्वाभावान्नोपास्यत्वमित्याशङ्क्य, वेदनपक्षेऽप्ययं दोषः समान इत्याह—

अवाङ्मनसगम्यं तन्नोपास्यमिति चेत्तदा ।
अवाङ्मनसगम्यस्य वेदनं न च संभवेत् ॥ ५६ ॥

अवाङ्मनसेति ॥ ५६ ॥

ननु ब्रह्मावाङ्मनसगोचरमित्येवं ज्ञातुं शक्यमित्याशङ्क्य, एवमेवोपासितुमपि शक्यमित्याह—

वागाद्यगोचराकारमित्येवं यदि वेत्त्यसौ ।
वागाद्यगोचराकारमित्युपासीत नो कुतः ॥ ५७ ॥

वागादीति ॥ ५७ ॥

ब्रह्मण उपास्यत्वे सगुणत्वं प्रसज्येतेत्याशङ्क्य, वेद्यत्वेऽपि तत्सगुणत्वं स्यादित्याह—

सगुणत्वमुपास्यत्वाद्यदि वेद्यत्वतोऽपि तत् ।
वेद्यं चेल्लक्षणावृत्त्या लक्षितं समुपास्यताम् ॥ ५८ ॥

सगुणत्वमिति । तत् सगुणत्वमित्यर्थः । ननु लक्षणावृत्त्याश्रयणान्न वेद्यत्वे सगुणत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य, उपासनमपि तथैव क्रियतामित्याह—**वेद्यं चेदिति ॥ ५८ ॥**

ननु ब्रह्मण उपास्यत्वं श्रुत्या निषिध्यत इति शङ्कते—

ब्रह्म विद्धि तदेव त्वं न त्विदं यदुपासते ।

इति श्रुतेरुपास्यत्वं निषिद्धं ब्रह्मणो यदि ॥ ५९ ॥

ब्रह्म विद्धीति । 'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' (केनोप० १।६) इति श्रुतिरुपास्यस्य ब्रह्मत्वं निषेधयतीत्यर्थः । त्वं यदवाङ्मनसगम्यं तदेव ब्रह्म विद्धीदमिति । यत्तूपासते पुरुषास्तन्न विद्धीति योजना ॥ ५९ ॥

उपास्यत्ववद् वेद्यत्वस्यापि तन्निषेधः समान इत्याह—

विदितादन्यदेवेति श्रुतेर्वेद्यत्वमस्य न ।

यथा श्रुत्यैव[1] वेद्यं चेत्तथा श्रुत्याप्युपास्यताम् ॥ ६० ॥

विदितादिति । 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' (केनोप० १।४) इति ब्रह्मणो वेद्यत्वमपि निवारयतीत्यर्थः । विदितात् ज्ञातादित्यर्थः, अविदितादज्ञातादित्यर्थः । विदिताविदिताभ्यामन्यद् ब्रह्मेति श्रुतिः प्रतिपादयतीति चेत्तर्हि तथैव तज्जानीयादित्याशङ्क्योपासनेऽप्येतत्समानमित्याह—**यथेति**[2] ॥ ६० ॥

ननु वेद्यत्वं ब्रह्मणो वास्तवं न भवतीत्याशङ्क्योपास्यत्वमपि तथेत्याह—

अवास्तवी वेद्यता चेदुपास्यत्वं तथा न किम् ।

वृत्तिव्याप्तिर्वेद्यता चेदुपास्यत्वेऽपि तत्समम् ॥ ६१ ॥

अवास्तवीति । ननु वेदनपक्षे वृत्तेर्ब्रह्माकारत्वमस्ति, नोपासने इत्याशङ्क्य, शब्दबलात्तदाकारत्वमुभयत्र समानमित्याह—**वृत्तीति** ॥ ६१ ॥

टिप्प०—1 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या' 'प्रज्ञा कुर्वीत' इत्यादिश्रुतिवचनैः इति भावः । 2 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या' (कठ० ३।१२) इत्याद्यात्मकयेत्यर्थः ।

युक्तिशून्य उपालम्भस्तु त्वत्पक्षेऽपि समान इत्याह—

का ते भक्तिरुपास्तौ चेत्कस्ते द्वेषस्तदीरय ।
मानाभावो न वाच्योऽस्यां बहुश्रुतिषु दर्शनात् ॥ ६२ ॥

का त इति । ननु निर्गुणोपासने प्रमाणं नास्तीत्याशङ्क्यानेकासु श्रुतिषूपलभ्यमानत्वान्नैवमित्याह—**मानाभाव इति** ॥ ६२ ॥

बहुश्रुतिषु दर्शनादित्युक्तमर्थं विवृणोति—

उत्तरस्मिंस्तापनीये शैब्यप्रश्नेऽथ काठके ।
माण्डूक्यादौ च सर्वत्र निर्गुणोपास्तिरीरिता ॥ ६३ ॥

उत्तरस्मिन्निति । तापनीयोपनिषदि तावत् 'देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नणोरणीयांसमिममात्मानमोंकारं नो व्याचक्ष्व' (नृ० ता० उ० १।१) इत्यादिना बहुधा निर्गुणोपासनमभिधीयते । शैब्यप्रश्ने प्रश्नोपनिषदि पञ्चमे प्रश्ने—'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत' (प्र० ५।५) इति काठके **कठवल्ल्यां** 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इत्युपक्रम्य 'एतद्ध्येवाक्षर ब्रह्म' (कठ० २।१६), 'एतदालम्बनं श्रेष्ठं' (कठ० २।१७) इत्यादिना प्रणवोपासनमुच्यते, **माण्डूक्योपनिषदि** 'ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं' (माण्डूक्य० १) इत्यादिनाऽवस्थात्रयातीततुरीयोपासनमेवाभिधीयत इत्यर्थः । 'आदि'शब्देन **तैत्तिरीयमुण्डकादयो** गृह्यन्ते ॥ ६३ ॥

ननु निर्गुणोपासनं कथमनुष्ठेयमित्यत आह—

अनुष्ठानप्रकारोऽस्याः पञ्चीकरण ईरितः ।
ज्ञानसाधनमेतच्चेन्नेति केनात्र वारितम् ॥ ६४ ॥

अनुष्ठानेति । नन्वेतदुपासनं ज्ञानसाधनमेव, न मुक्तिसाधनमित्याशङ्क्य, ब्रह्मतत्त्वोपास्त्यापि मुच्यते इति वदतामस्माकमनुकूलमित्याह—**ज्ञानसाधनमिति** ॥ ६४ ॥

ननु सगुणोपासनमेव सर्वैरनुष्ठीयते, न निर्गुणोपासनमित्याशङ्क्य, तस्य प्रमाणसिद्धस्यापलापो न युक्त इत्याह—

नानुतिष्ठति कोऽप्येतदिति चेन्माऽनुतिष्ठतु ।
पुरुषस्यापराधेन किमुपास्तिः प्रदुष्यति ॥ ६५ ॥

नानुतिष्ठतीति ॥ ६५ ॥

प्रमाणसिद्धस्यानुष्ठानाभावेनापरित्याज्यत्वे दृष्टान्तमाह—

इतोऽप्यतिशयं मत्वा मन्त्रान्वश्यादिकारिणः ।
मूढा जपन्तु तेभ्योऽतिमूढाः कृषिमुपासताम् ॥ ६६ ॥

इतोऽपीति । अयमभिप्रायः—यथा सगुणोपासनेभ्यः कालान्तरभाविफलेभ्यो वश्यादिकारिमन्त्रेषु ऐहिकफलप्रदत्वमतिशयं बुद्ध्वा मूढानां तन्मन्त्रजपादौ प्रवृत्तावपि विवेकिभिः सगुणोपासनं न परित्यज्यते, यथा वा नियमानुष्ठानापेक्षेभ्यस्तेभ्योऽपि मन्त्रेभ्यः कृष्यादावतिशयं नियमनैरपेक्ष्यं मत्वा मूढतराणा तत्र प्रवृत्तावपि तन्मन्त्रानुष्ठानं न परित्यज्यते, तथा सांसारिकफलेप्सूनां निर्गुणोपासनानुष्ठानाभावेऽपि न मुमुक्षुभिर्निर्गुणोपासनं त्यज्यत इति ॥ ६६ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरति—

तिष्ठन्तु मूढाः प्रकृता निर्गुणोपास्तिरीर्यते ।
विद्यैक्यात्सर्वशाखास्थान्गुणानत्रोपसंहरेत् ॥ ६७ ॥

तिष्ठन्त्विति । 'सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्' (ब्र० सू० ३।३।१) इत्युक्तन्यायेन निर्गुणोपासनस्यैकत्वात् तासु तासु शाखासु श्रुतानुपास्यगुणानेकत्रोपसंहृत्योपासनं कर्तव्यमित्याह—**विद्येति ॥६७॥**

टिप्प०–1 मन्त्रान्=श्रीविद्यादिमन्त्रान् । स च पंचदशाक्षरात्मकः कूटत्रयात्मकश्च । शाक्तैस्तु पञ्चदशीति बीजान्तरनिक्षेपेण षोडशीति व्यवह्रियते । तदनादृत्यैयं पञ्चदशी जीवन्मुक्तिविवेकेन सह षोडशी च मुमुक्ष्वेकानुजिघृक्षयाऽकारीति रहस्यम् ।

ते च गुणा द्विप्रकाराः—विधेया निषेध्याश्चेति । तत्र 'आनन्दो ब्रह्म' (तै० ३।६), 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ० ३।९।३४), 'नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरद्वय आनन्दः परः प्रत्यगेकरसः' (नृ० उ० ९) इत्यादयो ये विधेयगुणास्तेषामुपसंहारः 'आनन्दादयः प्रधानस्य' (ब्र० सू० ३।३।११) इत्यस्मिन्नधिकरणेऽभिहित इत्याह—

आनन्दादेर्विधेयस्य गुणसङ्घस्य संहृतिः ।
आनन्दादय इत्यस्मिन्सूत्रे व्यासेन वर्णिता ॥ ६८ ॥

आनन्दादेरिति ॥ ६८ ॥

ये च 'अस्थूलमनण्वहृस्वं' (यो० शि० ३।१९) 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' (मुण्ड० १।६) इत्यादयो निषेध्यगुणास्तत्र तत्र श्रुतास्तेषामुपसंहारः 'अक्षरधिया त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम्' (ब्र० सू० ३।३।३३) इत्यस्मिन्नधिकरणेऽभिहित इत्याह—

अस्थूलादेर्निषेध्यस्य गुणसङ्घस्य संहृतिः ।
तथा व्यासेन सूत्रेऽस्मिन्नुक्ताऽक्षरधियां त्विति ॥ ६९ ॥

अस्थूलादेरिति ॥ ६९ ॥

ननु निर्गुणब्रह्मविद्यायां न गुणोपसंहार एव युज्यते, निर्गुणविद्यात्वविरोधादित्याशङ्क्य, सूत्रकारेणैवमभिहितस्योपसंहारस्यास्माभिरभिधीयमानत्वान्नास्मान् प्रतीदं चोद्यमुचितमित्याह—

निर्गुणब्रह्मतत्त्वस्य विद्यायां गुणसंहृतिः ।
न युज्येतेत्युपालम्भो व्यासं प्रत्येव मां न तु ॥ ७० ॥

निर्गुणेति ॥ ७० ॥

हिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टमूर्तीनामनभिधानादिदं निर्गुणोपासनमेवेति चेत्तर्हि न विरोध इत्याह—

हिरण्यश्मश्रुसूर्यादिमूर्तीनामनुदाहृतेः ।
अविरुद्धं निर्गुणत्वमिति चेत्तुष्यतां त्वया ॥ ७१ ॥

हिरण्येति । हिरण्यश्मश्रुसूर्यादिमूर्तीना हिरण्यमयानि श्मश्रूणि यस्यासौ हिरण्यश्मश्रुः, तथाविधः सूर्यो हिरण्यश्मश्रुसूर्यः, स आदिर्येषां ते हिरण्यश्मश्रुसूर्यादयः, तेषां मूर्तयो हिरण्यश्मश्रुसूर्यादिमूर्तयस्तासामिति विग्रहः ॥ ७१ ॥

ननु आनन्दादीनामस्थूलादीनां च गुणानामुपास्यतत्त्वेऽन्तःप्रवेशाभावात्तद्गुणविशिष्टत्वेन कथमुपास्यत्वमित्याशङ्क्य, तेषां तत्त्वान्तःप्रवेशाभावेऽपि तेषा लक्षकत्वसंभवात्तैर्लक्षितं ब्रह्मोपास्यमित्याह—

गुणानां लक्षकत्वेन न तत्त्वेऽन्तःप्रवेशनम् ।
इति चेदस्त्वेवमेव ब्रह्मतत्त्वमुपास्यताम् ॥ ७२ ॥

गुणानामिति ॥ ७२ ॥

तथोपासनप्रकारमेव दर्शयति—

आनन्दादिभिरस्थूलादिभिश्चात्माऽत्र लक्षितः ।
अखण्डैकरसः सोऽहमस्मीत्येवमुपासते ॥ ७३ ॥

आनन्दादिभिरिति । अत्रासु श्रुतिषु योऽखण्डैकरस आत्मा आनन्दादिभिरस्थूलादिभिश्च गुणैर्लक्षितः सोऽहमस्मीत्येवमुपासते, मुमुक्षव इति शेषः ॥ ७३ ॥

नन्वेवं सति विद्योपासनयोः कुतो भेद इत्याशङ्क्य, वस्तुतन्त्रकर्तृतन्त्रत्वाभ्यां भेद इत्याह—

बोधोपास्त्योर्विशेषः क इति चेदुच्यते शृणु ।
वस्तुतन्त्रो भवेद्बोधः कर्तृतन्त्रमुपासनम् ॥ ७४ ॥

बोधोपास्त्योरिति ॥ ७४ ॥

वैलक्षण्यान्तरसिद्धये बोधस्य हेत्वादिकं दर्शयति **विचाराज्जायत** इत्यादिना श्लोकद्वयेन—

विचाराज्जायते बोधोऽनिच्छा[1] यं न निवर्तयेत् ।
स्वोत्पत्तिमात्रात्संसारे दहत्यखिलसत्यताम् ॥ ७५ ॥

विचारादिति । विचाराद्वस्तुतत्त्वविचाराद्बोधो जायते, किंच विचाराज्जायमानं यं बोधमनिच्छाबोधो मा भूदित्येवंरूपा न निवर्तयेन्न निवारयेत् । उत्पद्यमानश्च बोधः स्वजन्ममात्रात्संसारेऽखिलस्य प्रपञ्चस्य सत्यतां दहति नाशयति ॥ ७५ ॥

तावता कृतकृत्यः सन्नित्यतृप्तिमुपागतः ।
जीवन्मुक्तिमनुप्राप्य प्रारब्धक्षयमीक्षते ॥ ७६ ॥

तावता तत्त्वज्ञानोत्पत्तिमात्रेण निरतिशयं सुखं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

उपासनायाश्च बोधाद्वैलक्षण्यान्तरसिद्धये तद्दर्शयति—

आप्तोपदेशं विश्वस्य श्रद्धालुरविचारयन् ।
चिन्तयेत्प्रत्ययैरन्यैरनन्तरितवृत्तिभिः ॥ ७७ ॥

आप्त[2] इति । आप्तस्य गुरोरुपदेशमुपास्यस्वरूपप्रतिपादकवाक्यजातं विश्वस्य विश्वासं कृत्वाऽविचारयन् उपास्यतत्त्वं प्रत्ययैरन्यैर्विजातीयघटादिविषयैरनन्तरितवृत्तिभिरव्यवहितवृत्तिभिश्चिन्तयेदिति ॥ ७७ ॥

कियन्तं कालं चिन्तयेदित्याशङ्क्याह—

यावच्चिन्त्यस्वरूपत्वाभिमानः स्वस्य जायते ।
तावद्विचिन्त्य पश्चाच्च तथैवामृति धारयेत् ॥ ७८ ॥

यावदिति ॥ ७८ ॥

टिप्प०—1 अनिच्छा=अनादरः । अनिच्छेऽपि विरहिणश्चन्द्रदिज्ञानदर्शनाद्बोधस्य प्रमाणविषयीकृतवस्तुपरतन्त्रत्वमेवेत्याशयः । 2 आप्तः=हितवक्ता ।

उपासकस्य तद्रूपस्वाभिमानमुदाहरणप्रदर्शनेन स्पष्टीकरोति—

ब्रह्मचारी भिक्षमाणो युतः संवर्गविद्यया ।
संवर्गरूपता चित्ते धारयित्वा ह्यभिक्षत ॥ ७९ ॥

ब्रह्मचारीति । कश्चित्संवर्गत्वगुणविशिष्टप्राणोपासकब्रह्मचारी भिक्षाहरणार्थमागत्याभिप्रतारिनाम्नो राज्ञः पुरतः 'महात्मनश्चतुरो देव एकः स जागार भुवनस्य गोपाः[1] । तं कापेय[2] नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारिन् बहुधा वसन्तम्' (छा० ४।३।६) इति मन्त्रेण स्वात्मनः संवर्गरूपत्वं चित्ते धृतं प्रकटीकृतवानिति छान्दोग्ये श्रूयत इत्यर्थः ७९

आमृतिधारणे निमित्तं दर्शयन्ननिच्छायं न निवर्तयेदित्युक्ताद्बोधधर्माद्वैलक्षण्यमाह—

पुरुषस्येच्छया कर्तुमकर्तुं कर्तुमन्यथा ।
शक्योपास्तिरतो नित्यं कुर्यात्प्रत्ययसंततिम् ॥ ८० ॥

पुरुषस्येति । उपास्तिः पुरुषस्योपासकस्येच्छया कर्तुमकर्तुमन्यथा प्रकारान्तरेण वा कर्तुं शक्या । अतः पुरुस्येच्छाधीनत्वादुपासनं सर्वदा कुर्यादित्यर्थः ॥ ८० ॥

एवं सदा चिन्तने किं भवतीत्यत आह—

वेदाध्यायी ह्यप्रमत्तोऽधीते स्वप्नेऽधिवासतः ।
जपिता तु जपत्येव तथा ध्याताऽपि वासयेत् ॥ ८१ ॥

वेदाध्यायीति । अप्रमत्तो वेदाध्यायी सदाऽध्ययनशीलः जपिता सदा जपशीलोऽधिवासतः दृढवासनया स्वप्नादिष्वध्ययनं जपं वा करोति, एवमुपासकोऽपि वासनादार्ढ्यात्स्वप्नादावपि ध्यायीतेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

टिप्प०–1 गोपाः=गोप्ता । 2 कापेय=हे कपिगोत्रोत्पन्न इति संबुद्धिः ।

स्वप्नादावपि ध्यानानुवर्तने कारणमाह—

विरोधिप्रत्ययं त्यक्त्वा नैरन्तर्येण भावयन् ।
लभते वासनावेशात्स्वप्नादावपि भावनाम् ॥ ८२ ॥

विरोधीति । वासनावेशात्संस्कारपाटवात् । भावनां ध्यानम् ८२

ननु प्रारब्धकर्मवशाद्विषयाननुभवतः कथं नैरन्तर्येण भावनासिद्धिरित्याशङ्क्यास्थातिशये सति विषयव्यसनिवद्भावनासिद्धिः स्यादित्याह—

भुञ्जानोऽपि निजारब्धमास्थातिशयतोऽनिशम् ।
ध्यातुं शक्तो न संदेहो विषयव्यसनी यथा ॥ ८३ ॥

भुञ्जान इति ॥ ८३ ॥

दृष्टान्तं विवृणोति—

परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि ।
तदेवास्वादयत्यन्तः परसङ्गरसायनम् ॥ ८४ ॥

परव्यसनिनीति ॥ ८४ ॥

परसङ्गास्वादने गृहकृत्यविच्छेदः स्यादित्याशङ्क्याह—

परसङ्गं स्वादयन्त्या अपि नो गृहकर्म तत् ।
कुण्ठीभवेदपि त्वेतदापातेनैव वर्तते ॥ ८५ ॥

परसङ्गमिति ॥ ८५ ॥

'आपातेनैव वर्तते' इत्युक्तमर्थं विवृणोति—

गृहकृत्यव्यसनिनी यथा सम्यक्करोति तत् ।
परव्यसनिनी तद्वन्न करोत्येव सर्वथा ॥ ८६ ॥

गृहकृत्येति ॥ ८६ ॥

दार्ष्टान्तिके योजयति—

एवं ध्यानैकनिष्ठोऽपि लेशाल्लौकिकमारभेत् ।
तत्त्वविच्त्वविरोधित्वाल्लौकिकं सम्यगाचरेत् ॥ ८७ ॥

एवं ध्यानेति । ननु तत्त्वविदपि लौकिकव्यवहारं किं लेशेनाचरति, कि वा सम्यगिति विषयव्यवहारस्य तत्त्वज्ञानाविरोधित्वात्सम्यगेवाचरतीत्याह—**तत्त्वविदिति ॥ ८७ ॥**

अविरुद्धत्वमेव दर्शयति—

मायामयः प्रपञ्चोऽयमात्मा चैतन्यरूपधृक् ।
इति बोधे विरोधः को लौकिकव्यवहारिणः ॥ ८८ ॥

मायामय इति ॥ ८८ ॥

विरोधाभावमेव प्रपञ्चयति—

अपेक्षते व्यवहृतिर्न प्रपञ्चस्य वस्तुताम् ।
नाप्यात्मजाड्यं किं त्वेषा साधनान्येव काङ्क्षति ॥ ८९ ॥

अपेक्षत इति ॥ ८९ ॥

कानि तानि व्यवहारसाधनानीत्यत आह—

मनोवाक्कायतद्बाह्यपदार्थाः साधनानि तान् ।
तत्त्वविन्नोपमृद्नाति व्यवहारोऽस्य नो कुतः ॥ ९० ॥

मनोवागिति । तद्बाह्याः पदार्थाः गृहक्षेत्रादयस्तान्मनआदींस्तत्त्वज्ञानी न निवारयति । अतोऽस्य ज्ञानिनो व्यवहारः कुतो न भवति ? भवत्येवेत्यर्थः ॥ ९० ॥

ननु विषयानुपमर्दनेऽपि तत्त्वविदा चित्तोपमर्दनं कार्यमित्याशङ्क्य, तथाकरणे तत्त्वविदेव न स्यादित्याह—

उपमृद्नाति चित्तं चेद्ध्याताऽसौ न तु तत्त्ववित् ।
न बुद्धिमर्दयन्दृष्टो घटतत्त्वस्य वेदिता ॥ ९१ ॥

टिप्प०–1 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय विषयासक्तं मोक्षे निर्विषयं स्मृतम्' (मैत्रा० ६।३४) इति श्रुतेश्चित्तस्य निर्विषयत्वं ध्वंसं विना कथं स्यादित्याह—उपेति ।

उपमृद्गातीति । ननु तत्त्वविदा चित्तं नोपमृद्यत इत्येतत्क दृष्टमित्याशङ्क्याह—**न बुद्धिमिति** । घटतत्त्वस्य वेदिता ज्ञाता बुद्धिमर्दयन्पीडयन्नैकाग्र्यं कुर्वन्पुरुषो न दृष्टः नोपलब्ध इत्यर्थः ॥ ९१ ॥

घटस्य स्थूलत्वेन स्पष्टत्वात्तद्दर्शने चित्तपीडनं नापेक्ष्यते, ब्रह्मणस्त्वतथात्वात्तज्ज्ञाने तदपेक्ष्यत इत्याशङ्क्य, तस्य स्वप्रकाशत्वेन घटादपि स्पष्टतरत्वाच्चित्तनिरोधनं नैवापेक्ष्यत इत्याह—

सकृत्प्रत्ययमात्रेण घटश्चेद्भासते सदा ।
स्वप्रकाशोऽयमात्मा किं घटवच्च न भासते ॥ ९२ ॥

सकृदिति ॥ ९२ ॥

ननु ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेऽपि तद्गोचराया बुद्धिवृत्तेरेव तत्त्वज्ञानत्वात्तस्याश्च क्षणिकत्वेन ब्रह्मणि पुनःपुनरवस्थानमपेक्ष्यत इत्याशङ्क्येदं चोद्यं घटादिष्वपि समानमित्याह—

स्वप्रकाशतया किं ते तद्बुद्धिस्तत्त्ववेदनम् ।
बुद्धिश्च क्षणनाश्येति चोद्यं तुल्यं घटादिषु ॥ ९३ ॥

स्वप्रकाशतयेति ॥ ९३ ॥

घटादिज्ञानस्य क्षणिकत्वेऽपि सकृन्निश्चितस्य घटस्य सर्वदा व्यवहर्तुं शक्यत्वात्तत्र चित्तस्थैर्यसपादनमप्रयोजकमित्याशङ्क्येदमात्मन्यपि समानमित्याह—

घटादौ निश्चिते बुद्धिर्नश्यत्येव यदा घटः ।
इष्टो नेतुं तदा शक्य इति चेत्सममात्मनि ॥ ९४ ॥

घटादाविति ॥ ९४ ॥

'सममात्मनि' इत्युक्तमर्थं विवृणोति—

निश्चित्य सकृदात्मानं यदापेक्षा तदैव तम् ।
वक्तुं मन्तुं तथा ध्यातुं शक्नोत्येव हि तत्त्ववित् ॥ ९५ ॥

निश्चित्येति ॥ ९५ ॥

ननु तत्त्वविदप्युपासकवदात्मानुसंधानवशाज्जगदनुसंधानरहितो दृश्यत इत्याशङ्क्य, सोऽनुसंधानाभावो ध्यानप्रयुक्तो न वेदनप्रयुक्त इत्याह—

उपासक इव ध्यायँल्लौकिकं विस्मरेद्यदि ।
विस्मरत्येव सा ध्यानाद्विस्मृतिर्न तु वेदनात् ॥ ९६ ॥

उपासक इति ॥ ९६ ॥

ननु तत्त्वविदापि मुक्तिसिद्ध्यै ब्रह्मध्यानं कर्तव्यमित्याशङ्क्य, 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यते', 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे० ३।८), 'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः' (श्वे० १।८) इत्यादिशास्त्रसद्भावान्न मोक्षाय ध्यानं कर्तव्यमित्याह—

ध्यानं त्वैच्छिकमेतस्य वेदनान्मुक्तिसिद्धितः ।
ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति शास्त्रेषु डिण्डिमः ॥ ९७ ॥

ध्यानमिति ॥ ९७ ॥

ननु तत्त्वविदो ध्यानानभ्युपगमे तस्य सदा बहिःप्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्य, बाधकत्वात्प्रवृत्तेः साऽभ्युपेयत इत्याह—

तत्त्वविद्यदि न ध्यायेत्प्रवर्तेत तदा बहिः ।
प्रवर्ततां सुखेनायं को बाधोऽस्य प्रवर्तने ॥ ९८ ॥

तत्त्वविदिति ॥ ९८ ॥

बहिःप्रवृत्त्यभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्याशङ्क्य, प्रसङ्गस्य दुर्निरूप्यत्वान्नैवमिति परिहरति—

अतिप्रसङ्ग इति चेत्प्रसङ्गं तावदीरय ।
प्रसङ्गो विधिशास्त्रं चेन्न तत्तत्त्वविदं प्रति ॥ ९९ ॥

अतिप्रसङ्ग इति । न प्रसङ्गो दुर्निरूप्यः, विधिशास्त्रस्य 'प्रसङ्ग'-शब्देन विवक्षितत्वाद् इति चेन्न, तस्याज्ञानिविषयत्वेन तत्त्वविद्विषयत्वाभावादित्याह—**प्रसङ्ग इति ।** विधिशास्त्रमित्युपलक्षणं निषेधशास्त्रस्यापि ॥ ९९ ॥

विधिशास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वमेव दर्शयति—

वर्णाश्रमवयोवस्थाभिमानो यस्य विद्यते ।
तस्यैव च निषेधाश्च विधयः सकला अपि ॥ १०० ॥

वर्णेति ॥ १०० ॥

ननु तत्त्वविदोऽपि देहधारित्वेन वर्णाश्रमाद्यभिमानित्वमस्तीत्याशङ्क्याह—

वर्णाश्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः ।
नात्मनो बोधरूपस्येत्येवं तस्य विनिश्चयः ॥ १ ॥

वर्णाश्रमेति ॥ १ ॥

ननु तत्त्वविनिश्चयस्तावत्तिष्ठतु, शास्त्रं तु तस्य कर्तव्यं प्रतिपादयतीत्याशङ्क्य, तदपि तस्य कर्तव्याभावमेव बोधयतीत्याह—

समाधिमथ कर्माणि मा करोतु करोतु वा ।
हृदयेनास्तसर्वास्थो मुक्त एवोत्तमाशयः ॥ २ ॥

समाधिमिति । यो हृदयेन बुद्ध्या अस्तसर्वास्थः अस्ता परित्यक्ता अशेषा आसक्तिविशेषा यस्य तथाविधः अत एवोत्तमाशयः उत्तम आशयोऽभिप्रायो निर्मलं ज्ञानं यस्य स तथोक्तः स मुक्त एव । अतः समाधिमथ कर्माणीत्यन्वयः ॥ २ ॥

विदुषः कर्तव्यं नास्तीत्यत्र वचनान्तरमुदाहरति—

नैष्कर्म्येण न तस्यार्थस्तस्यार्थोऽस्ति न कर्मभिः ।
न समाधानजप्याभ्यां यस्य निर्वासनं[2] मनः ॥ ३ ॥

नैष्कर्म्येणेति । नैष्कर्म्यं कर्मराहित्यं तेन, कर्मत्यागेनेत्यर्थः । समाधानं समाधिः । जप्यं जपः ॥ ३ ॥

ननु विदुषापि वासनानिवृत्तये ध्यानं कर्तव्यमित्याशङ्क्य, सम्यग्ज्ञानिनो वासनैव नास्तीत्याह—

आत्माऽसङ्गस्ततोऽन्यत्स्यादिन्द्रजालं हि मायिकम्[3] ।
इत्यचञ्चलनिर्णीते कुतो मनसि वासना ॥ ४ ॥

आत्मेति ॥ ४ ॥

भवत्वेवं, प्रकृते किमायातमित्यत आह—

एवं नास्ति प्रसङ्गोऽपि कुतोऽस्यातिप्रसञ्जनम् ।
प्रसङ्गो यस्य तस्यैव शङ्क्येतातिप्रसञ्जनम् ॥ ५ ॥

एवमिति । कस्य तर्ह्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह—**प्रसङ्ग इति** ॥ ५ ॥

टिप्प०–1 इदं वचन योगवासिष्ठवचनतात्पर्यात्मकम् । 2 निर्वासनं=बाधितद्वैतसंस्कारम् । 3 मायिकं यावन्माया तत्कार्यात्मकं दृश्यम् । इन्द्रजालं हि मिथ्यात्वेनेन्द्रजालमेवेत्यर्थः ।

व्यासादेरिति । ननु तर्हि 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' (तै० ३।२) इति श्रुतेस्तपोरहितस्य तत्त्वज्ञानमपि न घटेतेत्याशङ्क्य, शापादिकारणादन्यस्य तपसः सत्त्वान्नैवमित्याह—शापेति ॥ ९ ॥

तर्हि तेषां व्यासादीनां तत्त्वज्ञानित्वं शापादिकारणत्वं च कथं दृश्यत इत्याशङ्क्य, उभयविधतपसः सद्भावादित्याह—

द्वयं यस्यास्ति तस्यैव सामर्थ्यज्ञानयोर्जनिः ।
एकैकं तु ततः कुर्वन्नेकैकं लभते फलम् ॥ ११० ॥

द्वयमिति ॥ ११० ॥

ननु यः शापादिसामर्थ्यरहितस्तस्य विघ्यभावेऽपि विहितानुष्ठातृभिर्निन्द्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य, तेषामपि विषयलम्पटैर्निन्द्यत्वं स्यादित्याह—

सामर्थ्यहीनो निन्द्यश्चेद्यतिभिर्विधिवर्जितः ।
निन्द्यन्ते यततोऽप्यन्यैरनिशं भोगलम्पटैः ॥ ११ ॥

सामर्थ्यहीन इति ॥ ११ ॥

एतेऽपि भोगतुष्ट्यर्थं विषयान्संपादयेयुरित्याशङ्क्य, तदा तेषां यतित्वमेव हीयेतेत्यभिप्रायेणोपहसति—

भिक्षावस्त्रादि रक्षेयुर्यद्येते भोगतुष्टये ।
अहो यतित्वमेतेषां वैराग्यभरमन्थरम् ॥ १२ ॥

भिक्षेति ॥ १२ ॥

विषयलम्पटैः पामरैश्च क्रियमाणया निन्दया क्रियापराणां शिष्टाना हानिर्नास्तीत्युच्यते चेत्तर्हि देहाभिमानिभिः क्रियापरैः क्रियमाणया निन्दया तत्त्वविदोऽपि न हानिरित्याह—

वर्णाश्रमपरान् मूढा निन्दन्त्वित्युच्यते यदि ।
देहात्ममतयो बुद्धं निन्दन्त्वाश्रममानिनः ॥ १३ ॥

वर्णाश्रमेति ॥ १३ ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य, प्रकृतमनुसरति—

तदित्थं तत्त्वविज्ञाने साधनानुपमर्दनात् ।
ज्ञानिनाचरितुं शक्यं सम्यग्राज्यादि लौकिकम् ॥ १४ ॥

तदित्थमिति । तत्तस्मात्कारणादित्थमुक्तेन प्रकारेण तत्त्वविज्ञाने सति साधनानुपमर्दनाल्लौकिकव्यवहारसाधनाना मनआदीनामविलापनाल्लौकिकं राज्यादि राज्यपरिपालनादिकर्म वा ज्ञानिना सम्यगाचरितुं शक्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु तत्त्वविदः प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञानेन तत्रेच्छैव नोदीयादिति चेत्तर्हि स्वकर्मानुसारेण वर्ततामित्याह—

मिथ्यात्वबुद्ध्या तत्रेच्छा नास्ति चेत्तर्हि माऽस्तु तत् ।
ध्यायन्वाऽथ व्यवहरन् यथारब्धं वसत्वयम् ॥ १५ ॥

मिथ्यात्वेति ॥ १५ ॥

इदानीमुपासकस्यातो वैषम्यं दर्शयति—

उपासकस्तु सततं ध्यायन्नेव वसेद्यतः ।
ध्यानेनैव कृतं तस्य ब्रह्मत्वं विष्णुतादिवत् ॥ १६ ॥

उपासक इति । तत्रोपपत्तिमाह—**यत इति** । यतः कारणात्तस्य ब्रह्मत्वं ध्यानेनैव कृतं, न प्रमाणेन प्रमितम्; अतो ध्यायिना सदा ध्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—**विष्णुतादिवदिति** । यथा स्वस्मिन्ध्यानेन संपादितस्य विष्णुत्वादेः पारमार्थिकत्वं नास्ति तद्वदित्यर्थः ॥ १६ ॥

टिप्प०–1 'तत्त्ववित्त्वविरोधित्वाल्लौकिक सम्यगाचरेत्' (प्र० ९।८७) इत्यादिनोक्तं निगमयत्यनेन श्लोकेन । 2 अनेन मैत्रायणीयोपनिषत्प्रसिद्धबृहद्रथवत् राज्यं ज्ञानिनः प्रायो मिथ्यात्वबुद्ध्येच्छैव न स्यादित्याशंक्यांगीकृतम् ।

ध्यानसंपादितस्यापि तस्य पारमार्थिकत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य, ध्यानसंपादितस्य वाग्धेनुत्वादेर्ध्यानापायेऽपगमदर्शनान्नैवमित्याह—

ध्यानोपादानकं यत्तद्ध्यानाभावे विलीयते ।
वास्तवी ब्रह्मता नैव ज्ञानाभावे विलीयते ॥ १७ ॥

ध्यानेति । ज्ञानेन प्रकाशितस्य ब्रह्मत्वस्य ततो वैलक्षण्यमाह—**वास्तवीति** । हेतुगर्भितं विशेषणम् । यतो ब्रह्मत्वं वास्तवम्, अतो ज्ञापकज्ञानाभावे सति नैव विलीयते ॥ १७ ॥

वास्तवत्वादेव ज्ञानेन नैव जन्यत इत्याह—

ततोऽभिज्ञापकं ज्ञानं न नित्यं जनयत्यदः ।
ज्ञापकाभावमात्रेण न हि सत्यं विलीयते ॥ १८ ॥

तत इति । यतोऽदो[1] ब्रह्मत्वं नित्यं, ततो ज्ञानं तस्याभिज्ञापकमवबोधकमेव, न जनकमित्यर्थः । तत्रोपपत्तिं व्यतिरेकमुखेनाह—**ज्ञापकेति** । अयमभिप्रायः—ब्रह्मत्वं यदि ज्ञानजन्यं स्यात्तर्हि ज्ञाननाशे स्वयं विलीयेत, न च विलीयते, अतो न जन्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु ज्ञानिवदुपासकस्यापि ब्रह्मत्वं वास्तवमस्त्येवेति शङ्कते—

अस्त्येवोपासकस्यापि वास्तवी ब्रह्मतेति चेत् ।
पामराणां तिरश्चां च वास्तवी ब्रह्मता न किम् ॥ १९ ॥

अस्त्येवेति । अत्यल्पमिदमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**पामराणामिति** ॥ १९ ॥

टिप्प०-1 अदः=प्रकृतज्ञानमिदम् । स्वविषयीभूतमद्वैतं ब्रह्म नित्यमेवेति न जनयति, ततोऽभिज्ञापकं बोधकमेवास्ति, न तु कारकमिति संबन्धः ।

पामरादीनां विद्यमानमपि तद्ब्रह्मत्वमज्ञातत्वान्न पुरुषार्थोपयोगीत्याशङ्क्य, अज्ञातत्वेनापुरुषार्थोपयोगित्वमुपासकस्यापि समानमित्याह—

अज्ञानादपुमर्थत्वमुभयत्रापि तत्समम् ।
उपवासाद्यथा भिक्षा वरं ध्यानं तथाऽन्यतः ॥ १२० ॥

अज्ञानादिति । ननु तर्ह्युपासनं किमर्थमभिधीयत इत्याशङ्क्येतरानुष्ठानेभ्यः श्रेष्ठत्वाभिप्रायेणोक्तमिति दृष्टान्तपूर्वकमाह—उपवासादिति ॥ १२० ॥

इतरानुष्ठानाच्छ्रैष्ठ्यमेव दर्शयति—

पामराणां व्यवहृतेर्वरं कर्माद्यनुष्ठितिः ।
ततोऽपि सगुणोपास्तिर्निर्गुणोपासना ततः ॥ २१ ॥

पामराणामिति ॥ २१ ॥

उत्तरोत्तरश्रैष्ठ्ये कारणमाह—

यावद्विज्ञानसामीप्यं तावच्छ्रैष्ठ्यं विवर्धते ।
ब्रह्मज्ञानायते साक्षान्निर्गुणोपासनं शनैः ॥ २२ ॥

यावदिति । निर्गुणोपासनस्य सर्वश्रैष्ठ्ये कारणमाह—ब्रह्मज्ञानायत इति ॥ २२ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं द्रढयति—

यथा संवादिविभ्रान्तिः फलकाले प्रमायते ।
विद्यायते तथोपास्तिर्मुक्तिकालेऽतिपाकतः ॥ २३ ॥

टिप्प०–1 सगुणोपासना हि द्विविधा—प्रतीकाहंग्रहभेदात् । सापि यत्किञ्चित्प्रतीका सर्वप्रतीकेति भेदत द्विविधा । तत्र प्रथमा—'नाम ब्रह्मेत्युपासीत । इति । द्वितीया च—'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (म० ना० १।३) इति । एवमहंग्रहोऽपि सगुणे द्वेधा—अहं विष्णुरिति, सकलमिदमहं वासुदेव इति च ।

यथेति ॥ २३ ॥

ननु संवादिविभ्रान्तिः स्वयमेव न प्रमा भवति, किंतु तया प्रवृत्तस्येन्द्रियार्थसंनिकर्षात्प्रमा जायत इति शङ्कते—

संवादिभ्रमतः पुंसः प्रवृत्तस्यान्यमानतः ।
प्रमेति चेत्तथोपास्तिर्मान्तरे कारणायताम् ॥ २४ ॥

संवादीति । अस्तु तर्हि निर्गुणोपासनमपि निदिध्यासनरूपं सद्वाक्यजन्यापरोक्षज्ञाने कारणं भविष्यतीत्याह—**तथेति** ॥ २४ ॥

नन्वेवं सति मूर्तिध्यानादेरपि चित्तैकाग्र्यसंपादनद्वारा अपरोक्षज्ञानसाधनत्वं स्यादिति चेत्तदप्यङ्गीक्रियत इत्याह—

मूर्तिध्यानस्य मन्त्रादेरपि कारणता यदि ।
अस्तु नाम तथाप्यत्र प्रत्यासत्तिर्विशिष्यते ॥ २५ ॥

मूर्तीति । तर्हि निर्गुणोपासने कोऽतिशयस्तत्राह—**तथापीति** । प्रत्यासत्तिः सामीप्यं ज्ञानं प्रतीति शेषः ॥ २५ ॥

प्रत्यासत्तिप्रकारमेव दर्शयति—

निर्गुणोपासनं पक्वं समाधिः स्याच्छनैस्ततः ।
यः समाधिर्निरोधाख्यः सोऽनायासेन लभ्यते ॥ २६ ॥

निर्गुणेति । निर्गुणोपासनं यदा पक्वं भवति तदा सविकल्पकसमाधिः स्यात् । ततः सविकल्पकसमाधेर्निरोधाख्यो यस्तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिरिति सूत्रोक्तलक्षणो निर्विकल्पकः समाधिः सोऽनायासेन लभ्यते ॥ २६ ॥

भवत्वेवं निर्विकल्पकलाभः, ततः किमित्यत आह—

निरोधलाभे पुंसोऽन्तरसङ्गं वस्तु शिष्यते ।
पुनः पुनर्वासितेऽस्मिन्वाक्याज्जायेत तत्त्वधीः ॥ २७ ॥

टिप्प०—1 असंगं=शोधित'त्वं'पदार्थाख्यं कूटस्थचैतन्यमित्यर्थः ।

निरोधेति । ततोऽपि किमित्यत आह—**पुनः पुनरिति** । अस्मिन्नसङ्गे वस्तुनि पुनः पुनर्वासिते भाविते सति वाक्यात्तत्त्वमस्यादिलक्षणात्तत्त्वधीस्तत्त्वज्ञानम् 'अहं ब्रह्मास्मी'त्येवमाकारं जायेत उत्पद्येत ॥ २७ ॥

तत्त्वज्ञानस्वरूपमेव विशदयति—

निर्विकारासङ्गनित्यस्वप्रकाशैकपूर्णताः ।
बुद्धौ झटिति शास्त्रोक्ता आरोहन्त्यविवादतः ॥ २८ ॥

निर्विकारेति ॥ २८ ॥

ननु निर्विकल्पकसमाधिवशादपरोक्षज्ञानमुदेतीत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्यामृतबिन्द्वादिश्रुतयः सर्वा अपि प्रमाणमित्याह—

योगाभ्यासस्त्वेतदर्थोऽमृतबिन्द्वादिषु श्रुतः ।
एवं च दृष्टद्वारापि हेतुत्वादन्यतो वरम् ॥ २९ ॥

योगाभ्यासेति । फलितमाह—**एवमिति** । एवं च सति निर्गुणोपासनस्याप्यपरोक्षज्ञानप्रत्यासत्तिसभवे सति दृष्टद्वारापि निर्विकल्पकसमाधिलाभद्वारेण 'अपि'शब्दाददृष्टद्वारापि हेतुत्वात् ज्ञानसाधनत्वादन्यतः सगुणोपासनादिभ्यो वरं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ २९ ॥

एवं निर्गुणोपासनस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वे सिद्धे सति तत्परित्यज्यान्यत्र प्रवृत्तानां वृथा श्रमः स्यादिति लौकिकन्यायदर्शनेनाह—

उपेक्ष्य तत्तीर्थयात्राजपादीनेव कुर्वताम् ।
पिण्डं समुत्सृज्य करं लेढीति न्याय आपतेत् ॥ १३० ॥

उपेक्ष्येति ॥ १३० ॥

टिप्प०–1 नवनीतगोलकं त्यक्त्वा हस्तमास्वादयतीति न्यायः ।

नन्वात्मतत्त्वविचारं परित्यज्य निर्गुणोपासनं कुर्वतामप्ययं न्यायः समान इत्याशङ्क्याङ्गीकरोति—

उपासकानामप्येवं विचारत्यागतो यदि ।
बाढं तस्माद्विचारस्यासंभवे योग ईरितः ॥ ३१ ॥

उपासकानामिति । तर्हि निर्गुणोपासनं कुतः प्रतिपाद्यत इत्यत आह—**तस्मादिति** । यस्मादुक्तन्यायप्रसङ्गस्तस्माद्विचारासंभवे योग उपासनमुक्तमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

विचारासंभवे कारणमाह—

बहुव्याकुलचित्तानां विचारात्तत्त्वधीर्नहि ।
यो यो मुख्यस्ततस्तेषां [1]धीदर्पस्तेन नश्यति ॥ ३२ ॥

बह्विति । यतो विचारो न संभवति, अतो योगः कर्तव्य इत्याह—**यो य इति** । मुख्यत्वे कारणमाह—**धीदर्प इति** । तेन योगेन यतो धीदर्पो नश्यति, अतो मुख्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवं व्याकुलचित्तानां योगस्य मुख्यत्वमभिधाय, तद्रहिताना विचार एव मुख्य इत्याह—

अव्याकुलधियां मोहमात्रेणाच्छादितात्मनाम् ।
सांख्यनामा विचारः स्यान्मुख्यो झटिति सिद्धिदः ॥ ३३

अव्याकुलेति । साख्यनामा विचारः सांख्यशब्दवाच्यस्तत्त्वविचारो मुख्यः । कुत इत्यत आह—**झटितीति** ॥ ३३ ॥

योग-सांख्ययोरुभयोरपि तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिसाधनत्वे गीतावाक्यं (अ० ५।५) प्रमाणयति—

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ३४ ॥

टिप्प०–1 धीदर्पः=बुद्धिप्रमादः ।

यत्सांख्यैरिति । यः सांख्यं च योगं च फलत एकं पश्यति, स शास्त्रार्थं सम्यक् पश्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

न केवलं गीतावाक्यं, किंतु तन्मूलभूता (श्वे० ६।१३) श्रुतिरप्यस्तीत्याह—

तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यमिति हि श्रुतिः ।
यस्तु श्रुतेर्विरुद्धः स आभासः सांख्ययोगयोः ॥ ३५ ॥

तत्कारणमिति । ननु सांख्ययोगयोरुभयोरपि तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिसाधनत्वेनाङ्गीकारे तच्छास्त्रे प्रतिपादितानां तत्त्वानामपि स्वीकार्यत्वं स्यादित्याशङ्कयाह—**यस्त्विति** । आभासो बाध्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननूपासनं कुर्वाणस्य तत्त्वज्ञानात्प्राङ् मरणे सति मोक्षो न सिध्येदित्याशङ्कयाह—

उपासनं नापि पक्वमिह यस्य परत्र सः ।
मरणे ब्रह्मलोके वा तत्त्वं विज्ञाय मुच्यते ॥ ३६ ॥

उपासनमिति ॥ ३६ ॥

मरणावसरे ज्ञानान्मुक्तिलाभे प्रमाणमाह—

यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति यच्चित्तस्तेन यातीति शास्त्रतः ॥ ३७ ॥

टिप्प०–1 यो मुमुक्षुः साख्यं साख्यनामकं कापिलं शास्त्रं योगं पातञ्जलं शास्त्रमपि एकं 'त्वं'पदार्थशोधने तत्रैव चित्तवृत्तिनिरोधाच्च 'तत्त्वमस्या'दिवाक्यप्रतिबंधनिरासद्वारा ब्रह्मात्मैक्यबोधोदयफलकमित्यर्थः । 2 अनेन 'तत्कारणं साख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः' (श्वे० ६।१३) इति श्वेताश्वतरश्रुतिं सवादयति । 3 'एतेन योगः प्रत्युक्त.' (ब्र० सू० २।१।३) 'स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात्' (ब्र० सू० २।१।१) इति बादरायणाचार्यकृतखण्डनस्य विसंवाद. परिहृतः ।

यं यं वाऽपीति। 'यच्चित्तस्तेनैव प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति' (प्रश्नोप० ३।१०) इति वाक्याच्चेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननूदाहृताभ्यां श्रुतिस्मृतिवाक्याभ्यामन्त्यप्रत्ययतो भाविजन्माभिधीयते, न ज्ञानान्मुक्तिरित्याशङ्क्य, मुखतस्तथाभिधानमङ्गीकरोति—

अन्त्यप्रत्ययतो नूनं भावि जन्म तथा सति।
निर्गुणप्रत्ययोऽपि स्यात्सगुणोपासने यथा ॥ ३८ ॥

अन्त्यप्रत्ययत इति। कथं तर्हि मरणकाले ज्ञानान्मोक्षो भवतीत्यत्रेदं वाक्यद्वयं प्रमाणत्वेनोपन्यस्तमित्याशङ्क्याह—**तथा सतीति।** तथा सति अन्त्यप्रत्ययाद्भाविजन्मविनिश्चये सति सगुणोपासकस्य यथा मरणावसरे पूर्वाभ्यासवशात्सगुणब्रह्माकारः प्रत्ययो जायते, एवं निर्गुणोपासकस्यापि निर्गुणब्रह्मगोचरः प्रत्ययो जायते, जनिष्यते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु निर्गुणप्रत्ययाभ्यासवशान्निर्गुणब्रह्मप्राप्तिरेव भवेन्न मुक्तिरित्याशङ्क्य, ब्रह्मप्राप्तिमुक्त्योः शब्दमात्रेण भेदो नार्थत इत्याह—

नित्यनिर्गुणरूपं तन्नाममात्रेण गीयताम्।
अर्थतो मोक्ष एवैष संवादिभ्रमवन्मतः ॥ ३९ ॥

नित्यनिर्गुणेति। तद्ब्रह्म नित्यमिति नाममात्रेणोच्यतामर्थतस्त्वेष मोक्ष एव स्वरूपावस्थितिर्मुक्तिरित्यभिधानादिति भावः। तत्र दृष्टान्तमाह—**संवादीति।** यथा संवादिभ्रमो नाममात्रेण भ्रम इत्युच्यते, वस्तुतस्तत्त्वज्ञानमेव तद्वदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

ननु निर्गुणोपासनस्य मानसक्रियारूपस्य मुक्तिसाधनत्वाभिधानं विरुद्धमित्याशङ्क्य, तज्जन्यज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभिधानान्न विरोध इत्याह—

तत्सामर्थ्याज्जायते धीर्मूलाविद्यानिवर्तिका ।
अविमुक्तोपासनेन तारकब्रह्मबुद्धिवत् ॥ १४० ॥

तदिति । तत्र दृष्टान्तमाह—**अविमुक्तेति** । यथा अविमुक्त-सगुणब्रह्मोपासनसामर्थ्यात्तारकब्रह्मविद्या जायते एवं निर्गुणोपासना-न्निर्गुणब्रह्मज्ञानं जायत इत्यर्थः ॥ १४० ॥

ननु निर्गुणोपासनस्य मोक्षः फलमित्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह—

सोऽकामो निष्काम इति ह्यशरीरो निरिन्द्रियः ।
अभयं हीति मुक्तत्वं तापनीये फलं श्रुतम् ॥ ४१ ॥

सोऽकाम इति । 'सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति अशरीरो निरिन्द्रियोऽप्राणो ह्यमनाः सच्चिदानन्दमात्रः स स्वराट् भवति य एवं वेद चिन्मयो ह्ययमोंकारश्चिन्मयमिदं सर्वं तस्मात्परमेश्वर एवैकमेव तद्भवत्येतदमृतमभयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेति रहस्यं' (नृ० उ० ५।२) इत्यादिवाक्यैस्तापनीयोपनिषदि निर्गुणोपासनस्य मोक्षः फलत्वेन श्रूयत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

ननूपासनया मुक्तिः स्याच्चेत् 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे० ३।८६) इति श्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य, विद्याव्यवधानेन मोक्षप्रद-त्वाभिधानान्न विरोध इत्याह—

उपासनस्य सामर्थ्याद्विद्योत्पत्तिर्भवेत्ततः ।
नान्यः पन्था इति ह्येतच्छास्त्रं नैव विरुध्यते ॥ ४२ ॥

टिप्प०–1 प्रसिद्धमिदं लघुजाबालोपनिषदि ।

उपासनस्येति ॥ ४२ ॥

'मरणे ब्रह्मलोके वा तत्त्वं विज्ञाय मुच्यते' (प्र० ९।१३६) इत्युक्तार्थे श्रुतिं प्रमाणयति—

निष्कामोपासनान्मुक्तिस्तापनीये समीरिता ।
ब्रह्मलोकः सकामस्य शैब्यप्रश्ने समीरितः ॥ ४३ ॥

निष्काम इति । तत्र 'सोऽकाम' (नृ० ५।८) इत्यादि तापनीयवाक्यं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥ ४३ ॥

इदानीं शैब्यप्रश्नोपनिषद्वाक्यमर्थतः पठति—

य उपास्ते त्रिमात्रेण ब्रह्मलोके स नीयते ।
स एतस्माज्जीवघनात्परं पुरुषमीक्षते ॥ ४४ ॥

य उपास्त इति । 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत, स तेजसि सूर्ये संपन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' (प्रश्न० ५।५) इति सकामस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिः श्रूयत इत्यर्थः । ननु शैब्यप्रश्ने सकामस्य ब्रह्मलोकगतिरेव प्रतीयत इत्याशङ्क्य, तत्र तत्त्वसाक्षात्कारश्च श्रूयत इत्याह—**स एतस्मादिति** । ब्रह्मलोकं गतः स उपासकः एतस्माज्जीवघनाज्जीवसमष्टिरूपात् हिरण्यगर्भात्परमुत्कृष्टं पुरुषं निरुपाधिकचैतन्यरूपं परमात्मानमीक्षते साक्षात्करोति ॥ ४४ ॥

किंच 'अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायणः' (ब्र० सू० ४।३।१५) 'उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च' (ब्र० सू० २।२।१६) इत्यत्र कामानुसारेण फलप्राप्तिर्भवतीति प्रतिपादितं तस्मादपि सकामस्य ब्रह्मलोकगतिरित्युक्तेत्याह—

अप्रतीकाधिकरणे तत्क्रतुन्याय ईरितः ।
ब्रह्मलोकफलं तस्मात्सकामस्येति वर्णितम् ॥ ४५ ॥

अप्रतीकेति ॥ ४५ ॥

तर्हि सकामस्य तत्त्वज्ञानं कुतो जायत इत्याशङ्क्याह—

निर्गुणोपास्तिसामर्थ्यात्तत्र तत्त्वमवेक्षते ।
पुनरावर्तते नायं कल्पान्ते च विमुच्यते ॥ ४६ ॥

निर्गुणेति । 'इमं मानवमावर्तं नावर्तते न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते' (छा० ४।१५।६) इति 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसद्भावान्न तस्य पुनः संसारप्राप्तिः, किंतु मुक्तिरेवेत्याह—पुनरावर्तते नायमिति ॥ ४६ ॥

इदानीं प्रणवोपासनप्रसङ्गाद्बुद्धिस्थं तद्द्वैविध्यं दर्शयति—

प्रणवोपास्तयः प्रायो निर्गुणा एव वेदगाः ।
क्वचित्सगुणताऽप्युक्ता प्रणवोपासनस्य हि ॥ ४७ ॥

प्रणवेति ॥ ४७ ॥

द्वैविध्ये प्रमाणमाह—

परापरब्रह्मरूप ओंकार उपवर्णितः ।
पिप्पलादेन मुनिना सत्यकामाय पृच्छते ॥ ४८ ॥

परापरेति । 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेति' (मैत्रा० ६।५) इति उभयरूपत्वं प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

कठवल्ल्यां यमेनापि 'एतदालम्बनं ज्ञात्वा' (कठ० २।१७) इत्यादिना द्वैविध्यमुक्तमित्याह—

एतदालंबनं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ।
इति प्रोक्तं यमेनापि पृच्छते नचिकेतसे ॥ ४९ ॥

एतदालम्बनमिति ॥ ४९ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति—

इह वा मरणे वाऽस्य ब्रह्मलोकेऽथ वा भवेत् ।
ब्रह्मसाक्षात्कृतिः सम्यगुपासीनस्य निर्गुणम् ॥ १५० ॥

इह वेति ॥ १५० ॥

विचारात्तत्त्वज्ञानसंपादनाक्षमर्थस्य निर्गुणब्रह्मध्यानेऽधिकार इत्ययमर्थ आत्मगीतायां सम्यगभिहित इत्याह—

अर्थोऽयमात्मगीतायामपि स्पष्टमुदीरितः ।
विचाराक्षम आत्मानमुपासीतेति संततम् ॥ ५१ ॥

अर्थोऽयमिति ॥ ५१ ॥

आत्मगीतावाक्यान्येवोदाहरति—

साक्षात्कर्तुमशक्तोऽपि चिन्तयेन्मामशङ्कितः ।
कालेनानुभवारूढो भवेयं फलितो ध्रुवम् ॥ ५२ ॥

साक्षादिति ॥ ५२ ॥

ध्यानस्य सम्यग्ज्ञानोपायत्वे दृष्टान्तमाह—

यथाऽगाधनिधेर्लब्धौ नोपायः खननं विना ।
मल्लाभेऽपि तथा स्वात्मचिन्तां मुक्त्वा न चापरः ॥५३॥

यथेति । दार्ष्टान्तिके योजयति—मल्लाभ इति ॥ ५३ ॥

व्यतिरेकेणोक्तमर्थमन्वयमुखेनाह—

देहोपलमपाकृत्य बुद्धिकुद्दालकात्पुनः ।
खात्वा मनोभुवं भूयो गृह्णीयान्मां निधिं पुमान् ॥५४॥

देहोपलमिति ॥ ५४ ॥

ज्ञानेऽसमर्थस्य ध्यानेऽधिकार इत्यत्र वाक्यान्तरं पठति—

अनुभूतेरभावेऽपि ब्रह्मास्मीत्येव चिन्त्यताम् ।
अप्यसत् प्राप्यते ध्यानान्नित्याप्तं ब्रह्म किं पुनः ॥५५॥

अनुभूतेरिति । ध्यानाद्धि ब्रह्मप्राप्तौ कैमुतिकन्यायमाह—**अपीति ।** उपासकस्य पूर्वमविद्यमानमपि देवत्वादिकं ध्यानात्प्राप्यते किल, स्वरूपत्वेन नित्यप्राप्तं सर्वात्मकं ब्रह्म ध्यानात्प्राप्यत इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

ब्रह्मध्यानफलस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादपि ध्यानं कर्तव्यमित्याह—

अनात्मबुद्धिशैथिल्यं फलं ध्यानाद्दिने दिने ।
पश्यन्नपि न चेद्ध्यायेत् कोऽपरोऽस्मात्पशुर्वद ॥ ५६ ॥

अनात्मेति ॥ ५६ ॥

इदानीमुपपादितमर्थं संक्षिप्य दर्शयति—

देहाभिमानं विध्वस्य ध्यानादात्मानमद्वयम् ।
पश्यन्मर्त्योऽमृतो भूत्वा ह्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ ५७ ॥

देहाभिमानमिति । मरणशीले देहेऽहमित्यभिमानपरित्यागात्स्वयममृतो भूत्वा अत्रास्मिन्नेव शरीरे स्वस्य निजं रूपं सच्चिदानन्दरूपं ब्रह्म प्राप्नोति ॥ ५७ ॥

टिप्प०–1 'देवो भूत्वा देवानप्येति' (बृ० ४।१।२) इति श्रुतिवाक्यादसत् अविद्यमानमपि देवत्वादीति भावः । 2 ज्ञानयोगौ मुक्तिसाधकाविति **योगवासिष्ठे** प्रतिपादितम्; तथा हि—'द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव । योगस्तद्वृत्तिरोधः स्याज्ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥ असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्तत्त्वनिश्चयः । प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिवः' इति ।

ध्यानदीपानुसंधानफलमाह—

ध्यानदीपमिमं सम्यक्परामृशति यो नरः ।
मुक्तसंशय एवायं ध्यायति ब्रह्म संततम् ॥ १५८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविद्यारण्यप्रणीतपञ्चदश्या
ध्यानदीपाख्य नवमं प्रकरणं समाप्तम् ।

ध्यानदीपमिति ॥ १५८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्य-
मुनिवर्यकिंकरेण रामकृष्णाख्यविदुषा विरचिता
ध्यानदीपव्याख्या समाप्ता ॥

दशमं नाटकदीपप्रकरणम्

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ।
अर्थो नाटकदीपस्य मया संक्षिप्य वक्ष्यते ॥ १ ॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहपरिपूरणायाभिमतदेवतातत्त्वानुस्मरणलक्षणं मङ्गलमाचरन् मन्दाधिकारिणामनायासेन निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वप्रतिपत्तिसिद्धये 'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते । शिष्याणां बोधसिद्ध्यर्थं तत्त्वज्ञैः कल्पितः क्रमः ॥' इति न्यायमनुसृत्य आत्मन्यध्यारोपं तावदाह—

परमात्माऽद्वयानन्दपूर्णः पूर्वं स्वमायया ।
स्वयमेव जगद्भूत्वा प्राविशज्जीवरूपतः ॥ १ ॥

परमात्मेति । पूर्वं सृष्टेः प्रागद्वयानन्दपूर्णः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं' (छा० ६।२।१), 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'

(बृ० ३।९।१४), 'पूर्णमदः पूर्णमिदम्' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः स्वगतादिभेदशून्यः परमानन्दरूपः परिपूर्णः परमात्मा स्वमायया 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' (श्वे० ४।१०) इति श्रुत्युक्तया स्वनिष्ठया मायाशक्त्या स्वयमेव जगद्भूत्वा 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' 'सच्च त्यच्चाभवत्' (तै० २।६,७) इति श्रुतेः स्वयमेव जगदाकारतां प्राप्य जीवस्वरूपतः प्राविशत् 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै० २।६), 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य' (छा० ६।३।२) इत्यादिश्रुतेर्जीवरूपेण प्रविष्टवानित्यर्थः ॥ १ ॥

ननु परमात्मन एवैकस्य सर्वशरीरेषु प्रविष्टत्वे पूज्यपूजकादिभावेन प्रतीयमान उत्तमाधमभावो विरुध्येतेत्याशङ्क्याह—

विष्ण्वाद्युत्तमदेहेषु प्रविष्टो देवता भवेत् ।
मर्त्याद्यधमदेहेषु स्थितो भजति मर्त्यताम् ॥ २ ॥

विष्ण्विति । नायं स्वाभाविक उत्तमाधमभावः, किंतु शरीरोपाधिनिबन्धनः, अतो न विरोध इति भावः ॥ २ ॥

इत्थमात्मन्यध्यारोपं संक्षेपेण प्रदर्श्य, ससाधनं तदपवादं संक्षिप्य दर्शयति—

अनेकजन्मभजनात् स्वविचारं चिकीर्षति ।
विचारेण विनष्टायां मायायां शिष्यते स्वयम् ॥ ३ ॥

अनेकेति । अनेकजन्मभजनादनेकेषु जन्मस्वनुष्ठितानां कर्मणां ब्रह्मणि समर्पणरूपाद्भजनात् स्वविचारं स्वस्यात्मनो ब्रह्मरूपस्य ज्ञानसाधनं श्रवणादिकं चिकीर्षति कर्तुमिच्छति, ततः स्वविचारेण

टिप्प०–1 न विद्यते द्वयं द्वैतरूपं दृश्यं यत्र, स चासावानन्दश्चेति तथा । परान् दृश्यपदार्थान् मिनीते साक्षित्वेन प्रकाशयतीति परमः, स चासावात्मा चेति तयोर्विग्रहः । एतेन शुद्ध'त्वं'पदार्थः साक्षित्वोपलक्षितः ।

विचारजनितज्ञानेन मायायां स्वस्याद्वयानन्दत्वादिरूपाच्छादिकायामज्ञानाविद्यादिशब्दवाच्यायां विनष्टायां निवृत्ताया स्वयमद्वयानन्दपूर्णः परमात्मैवावशिष्यते ॥ ३ ॥

ननु 'तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते' (कैवल्य० १७) इत्यादिश्रुतिभिर्बन्धनिवृत्तिलक्षणस्य मोक्षस्य ज्ञानफलत्वाभिधानात्परमात्मविशेषणस्य तत्फलताभिधानमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—

अद्वयानन्दरूपस्य सद्वयत्वं च दुःखिता ।
बन्धः प्रोक्तः स्वरूपेण स्थितिर्मुक्तिरितीर्यते ॥ ४ ॥

अद्वयानन्देति । अद्वितीये ब्रह्मणि वास्तवस्य बन्धस्य मोक्षस्य वा दुर्निरूपत्वाद्दुःखित्वादिभ्रम एव बन्धः, स्वरूपावस्थितिलक्षणा तन्निवृत्तिरेव मोक्षः, अतो न श्रुतिविरोध इति भावः ॥ ४ ॥

ननु 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' (गी० ३।२०) इति स्मृतेर्मोक्षस्य कर्मसाधनत्वावगमात् किमनेन विचारजनितज्ञानेनेत्यत आह—

अविचारकृतो बन्धो विचारेण निवर्तते ।
तस्माज्जीवपरात्मानौ सर्वदैव विचारयेत् ॥ ५ ॥

अविचारेति । विचारप्रागभावोपलक्षिताज्ञानकृतस्य बन्धस्य न विचारजन्यज्ञानादन्यतो निवृत्तिरुपपद्यते, उदाहृतस्मृतौ च 'संसिद्धि'-शब्देन चित्तशुद्धिरेवाभिधीयते, न मोक्ष इति भावः । विचारेण बन्धनिवृत्तिरुक्ता, किंविषयेण विचारेणेत्यत आह—**तस्मादिति** । तत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तं सर्वदा विचारं कुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

तत्र जीवस्वरूपं तावन्निरूपयति—

अहमित्यभिमन्ता यः कर्ताऽसौ तस्य साधनम् ।
मनस्तस्य क्रिये अन्तर्बहिर्वृत्ती क्रमोत्थिते ॥ ६ ॥

अहमिति । यश्चिदाभासविशिष्टोऽहंकारो व्यवहारदशायां देहादौ 'अहम्' इत्यभिमन्यते; असौ कर्ता, कर्तृत्वादिधर्मविशिष्टो जीव इत्यर्थः । तस्य किं करणमित्यपेक्षायामाह—**तस्येति** । कामादिवृत्तिमानन्तःकरणभागो मनः । करणस्य क्रियाव्याप्तत्वात्तत्क्रियां दर्शयति—**तस्य क्रियेति** ॥ ६ ॥

अनयोः स्वरूपं विषयं च विविच्य दर्शयति—

अन्तर्मुखाऽहमित्येषा वृत्तिः कर्तारमुल्लिखेत् ।
बहिर्मुखेदमित्येषा बाह्यं वस्त्विदमुल्लिखेत् ॥ ७ ॥

अन्तर्मुखेति । इदमित्येषेति । बहिर्वृत्तेः स्वरूपाभिनयः अवशिष्टेन विषयप्रदर्शनम् । बाह्यं देहाद्बहिर्वर्तमानमिदंतया निर्दिश्यमानं वस्तूल्लिखेत्, विषयीकुर्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु मनसैव सर्वव्यवहारसिद्धौ चक्षुरादिवैयर्थ्यं प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह—

इदमो ये विशेषाः स्युर्गन्धरूपरसादयः ।
असांकर्येण तान्भिन्द्याद् घ्राणादीन्द्रियपञ्चकम् ॥ ८ ॥

इदम इति । मनसेदमिति सामान्यमात्रं गृह्यते, नतु तद्विशेषो गन्धादिः, अतस्तद्ग्रहणे घ्राणादिकमुपयुज्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं सोपकरणं जीवस्वरूपं निरूप्य परमात्मानं निरूपयति—

कर्तारं च क्रियां तद्वद्व्यावृत्तविषयानपि ।
स्फोरयेदेकयत्नेन योऽसौ साक्ष्यत्र चिद्वपुः ॥ ९ ॥

कर्तारमिति । कर्तारं पूर्वोक्तमहंकाररूपं क्रियामहमिदमात्मकमनो-वृत्तिरूपा व्यावृत्तविषयानपि व्यावृत्तान् अन्योन्यविलक्षणान् घ्राणादि-ग्राह्यान् गन्धादीन्विषयांश्च एकयत्नेन युगपदेव यश्चिद्वपुश्चिद्रूप एव सन् स्फोरयेत्प्रकाशयेत् असावत्र वेदान्तशास्त्रे साक्षीन्युच्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

साक्षिण एकयत्नेन सर्वस्फोरकत्वमभिनीय दर्शयति—

ईक्षे शृणोमि जिघ्रामि स्वादयामि स्पृशाम्यहम् ।
इति भासयते सर्वं नृत्यशालास्थदीपवत् ॥ १० ॥

ईक्षे शृणोमीति । ईक्षे 'रूपमहं पश्यामि' इत्येवं द्रष्टृ दर्शन-दृश्य-लक्षणां त्रिपुटीमेकयत्नेन भासयेत् । एवं शृणोमीत्यादावपि योज्यम् । युगपदविकारित्वे अनेकावभासकत्वे दृष्टान्तमाह—**नृत्यशालास्थ-दीपवदिति** ॥ १० ॥

दृष्टान्तं स्पष्टयति—

नृत्यशालास्थितो दीपः प्रभुं सभ्यांश्च नर्तकीम् ।
दीपयेदविशेषेण तदभावेऽपि दीप्यते ॥ ११ ॥

नृत्येति । अविशेषेण प्रभ्वादिविषयविशेषावभासनाय वृद्ध्यादि-विकारमन्तरेणेति यावत् ॥ ११ ॥

दार्ष्टान्तिके योजयति—

अहंकारं धियं साक्षी विषयानपि भासयेत् ।
अहंकाराद्यभावेऽपि स्वयं भात्येव पूर्ववत् ॥ १२ ॥

अहंकारमिति । सुषुप्त्यादावहंकाराद्यभावेऽपि तत्साक्षितया भात्ये-वेत्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु प्रकाशरूपाया बुद्धेरेवाहंकारादिसर्ववस्त्ववभासकत्वसंभवात् किं तदतिरिक्तसाक्षिकल्पनयेत्याशङ्क्याह—

निरन्तरं भासमाने कूटस्थे ज्ञप्तिरूपतः ।
तद्भासा भास्यमानेयं बुद्धिर्नृत्यत्यनेकधा ॥ १३ ॥

निरन्तरमिति । कूटस्थे निर्विकारे साक्षिणि ज्ञप्तिरूपतः स्वप्रकाशचैतन्यतया निरन्तरं भासमाने सदा स्फुरति सति इयं बुद्धिस्तद्भासा तस्य साक्षिणः स्वरूपचैतन्येन भासमाना प्रकाश्यमानैव अनेकधा 'घटोऽयं पटोऽयम्' इत्यादिज्ञानाकारेण नृत्यति विक्रियते । अयं भावः—यतो बुद्धेर्विकारितया जडत्वात्स्वतःस्फूर्तिराहित्यम् अतस्तदतिरिक्तः सर्वावभासकः साक्ष्यभ्युपगन्तव्य इति ॥ १३ ॥

उक्तमर्थं श्रोतृबुद्धिसौकर्याय नाटकत्वेन निरूपयति—

अहंकारः प्रभुः सभ्या विषया नर्तकी मतिः ।
तालादिधारीण्यक्षाणि दीपः साक्ष्यवभासकः ॥ १४ ॥

अहंकार इति । विषयभोगसाकल्यवैकल्याभिमानप्रयुक्तहर्षविषादवत्त्वान्नृत्याभिमानिप्रभुतुल्यत्वमहंकारस्य परिसरवर्तित्वेऽपि विषयाणां तद्राहित्यात्सभ्यपुरुषसाम्यं, नानाविधविकारवत्त्वान्नर्तकीसाम्यं, धियः धीविक्रियाणामनुकूलव्यापारवत्त्वात्तालादिधारिसमानत्वमिन्द्रियाणां, एतत्सर्वावभासकत्वात्साक्षिणो दीपसादृश्यमस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

ननु साक्षिणोऽप्यहंकाराद्यवभासकत्वे तेन तेन संबन्धापगमागमरूपविकारवत्त्वं स्यादित्याशङ्क्याह—

स्वस्थानसंस्थितो दीपः सर्वतो भासयेद्यथा ।
स्थिरस्थायी तथा साक्षी बहिरन्तः प्रकाशयेत् ॥ १५ ॥

स्वस्थानेति । दीपो यथा गमनादिविकारशून्यः स्वदेशेऽवस्थित एव सन् स्वसन्निहिताखिलपदार्थानवभासयति एवं साक्ष्यपीति भावः ॥ १५ ॥

ननु साक्षिणो बहिरन्तरभावसकत्वाभिधानमनुपपन्नम्, 'अपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्' (बृ० २।५।१९) इति श्रुत्या तस्य बाह्यान्तरविभागाभावाभिधानादित्याशङ्क्याह—

बहिरन्तर्विभागोऽयं देहापेक्षो न साक्षिणि ।
विषया बाह्यदेशस्था देहस्यान्तरहंकृतिः ॥ १६ ॥

बहिरिति । कस्य बाह्यत्वं कस्य चान्तरत्वमित्यत आह—**विषया इति** ॥ १६ ॥

ननु 'स्थिरस्थायी तथा साक्षी बहिरन्तः प्रकाशयेत्' (प्र० १०।१५) इति अविकारिणः सतो बहिरन्तरवभासकोक्तिरयुक्ता; 'अहं घटं पश्यामी'त्यत्र 'अहम्' इत्यन्तरहंकारसाक्षितया प्रथमतो भासकस्य अनन्तरं 'घटं पश्यामी'ति घटाकारवृत्तिस्फुरणरूपेण बहिर्निर्गमानुभवादित्याशङ्क्याह—

अन्तःस्था धीः सहैवाक्षैर्बहिर्याति पुनः पुनः ।
भास्यबुद्धिस्थचाञ्चल्यं साक्षिण्यारोप्यते वृथा ॥ १७ ॥

अन्तःस्थेति । द्रष्टग्राहकत्वेन देहान्तरावस्थिता बुद्धिः रूपादिग्रहणाय चक्षुरादिद्वारा भूयो भूयो निर्गच्छति, तथा च तन्निष्ठं चाञ्चल्यं तद्भासके साक्षिण्यारोप्यते, अतो न वास्तवं साक्षिणश्चाञ्चल्यमिति भावः ॥ १७ ॥

भासके भास्यचाञ्चल्यारोपः क्व दृष्ट इत्याशङ्क्याह—

गृहान्तरगतः स्वल्पो गवाक्षादातपोऽचलः ।
तत्र हस्ते नर्त्यमाने नृत्यतीवातपो यथा ॥ १८ ॥

गृहान्तरगत इति । गवाक्षाद्गृहान्तरगतः स्वल्पातपोऽचल एव वर्तते, तत्र तस्मिन्नातपे पुरुषेण हस्ते नर्त्यमाने इतस्ततश्चाल्यमाने यथा आतपो नृत्यतीव चलतीव लक्ष्यते, नतु चलतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

निजस्थानस्थितः साक्षी बहिरन्तर्गमागमौ ।
अकुर्वन् बुद्धिचाञ्चल्यात्करोतीव तथा तथा ॥ १९ ॥

निजस्थानेति ॥ १९ ॥

'निजस्थानस्थित' इत्यनेन किं बाह्यादिदेशस्थत्वमेवोच्यते ? नेत्याह—

न बाह्यो नान्तरः साक्षी बुद्धेर्देशौ हितावुभौ ।
बुद्ध्याद्यशेषसंशान्तौ यत्र भात्यस्ति तत्र सः ॥ २० ॥

न बाह्य इति । तत्र हेतुमाह—**बुद्धेरिति** । तर्हि किं विवक्षितमित्यत आह—**बुद्ध्यादीति** । 'आदि'शब्देनेन्द्रियादयो गृह्यन्ते, 'संशान्ति'शब्देन तत्प्रतीत्युपरतिर्विवक्षिता ॥ २० ॥

ननु सर्वव्यवहारोपरतौ देश एव नोपलभ्यते, कुतस्तन्निष्ठत्वमुच्यत इत्याशङ्क्य, स्वाभिप्रायमाविष्करोति—

देशः कोऽपि न भासेत यदि तर्ह्यस्त्वदेशभाक् ।
सर्वदेशप्रक्लृप्त्यैव सर्वगत्वं न तु स्वतः ॥ २१ ॥

देश इति । देशादिकल्पनाधिष्ठानस्य स्वातिरिक्तदेशापेक्षा नास्तीति भावः । ननु देशाद्यभावे शास्त्रे सर्वगतसर्वसाक्षित्वाद्युक्तिर्विरुध्येतेत्यत आह—**सर्वदेशेति** । स्वाभाविकमेव किं न स्यादित्यत आह—**न तु स्वत इति** । अद्वितीयत्वादसङ्गत्वाच्चेति भावः ॥ २१ ॥

टिप्प०–1 निजस्य स्वसाक्षित्वप्रयोजकमूलाज्ञानस्य यत् स्थानं अधिष्ठानं ब्रह्म तत्र स्थित इत्यर्थः । 2 सर्वदेशानां तत्राज्ञानेन संसारालोके मृगजलकल्लोलानामिव प्रक्लृप्त्या कल्पनयैवेत्याशयः ।

सर्वगतत्ववत्सर्वसाक्षित्वमपि न वास्तवमित्याह—

अन्तर्बहिर्वा सर्वं वा यं देशं परिकल्पयेत् ।
बुद्धिस्तद्देशगः साक्षी तथा वस्तुषु योजयेत् ॥ २२ ॥

अन्तर्बहिरिति ॥ २२ ॥

तथा वस्तुषु योजयेदित्येतत्प्रपञ्चयति—

यद्यद्रूपादि कल्प्येत बुद्ध्या तत्तत्प्रकाशयन् ।
तस्य तस्य भवेत्साक्षी स्वतो वाग्बुद्ध्यगोचरः॥ २३ ॥

यद्यदिति । किं तस्य निजं रूपमित्यत—**स्वत इति** ॥ २३ ॥

अवाङ्मनसगोचरत्वे मुमुक्षुणा न गृह्येतेति शङ्कते—

कथं तादृङ्मया ग्राह्य इति चेन्मैव गृह्यताम् ।
सर्वग्रहोपसंशान्तौ स्वयमेवावशिष्यते ॥ २४ ॥

कथमिति । अग्राह्यत्वमिष्टमेवेत्याह—**मैवेति** । नन्वात्मनो ग्राह्यत्वाभावे 'विचारेण विनष्टायां मायाया शिष्यते स्वयम्' (प्र० १०।३) इत्युक्तं परमात्मावशेषणं न सिध्येदित्यत आह—**सर्वग्रहेति** । स्वात्मातिरिक्तस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वनिश्चयेन तत्प्रतीत्युपशान्तौ स्वात्मैव सत्यतयाऽवशिष्यत इति भावः ॥ २४ ॥

यद्यप्युक्तन्यायेन स्वात्मा परिशिष्यते, तथापि तदापरोक्ष्याय किंचित्प्रमाणमपेक्षितमित्यत आह—

न तत्र मानापेक्षास्ति स्वप्रकाशस्वरूपतः ।
तादृग्व्युत्पत्त्यपेक्षा चेच्छ्रुतिं पठ गुरोर्मुखात् ॥ २५ ॥

टिप्प०—1 स्वतः वाग्बुद्ध्यगोचरः वाग्बुद्ध्यादीनामविषयोऽप्यात्मा तस्य तस्य साक्षी भवेदिति योजना ।

न तत्रेति । तत्र हेतुमाह—**स्वप्रकाशेति** । नन्वात्मनः स्वप्रका-शनया स्वतःस्फूर्तौ मानं नापेक्ष्यते इति व्युत्पत्तिसिद्धये मानमपेक्षित-मित्याशङ्क्य, श्रुतिरेवात्र प्रमाणमित्याह—**तादृगिति** ॥ २५ ॥

एवमुत्तमाधिकारिण आत्मानुभवोपायमभिधाय, मन्दाधिकारिणस्तं दर्शयति—

यदि सर्वग्रहत्यागोऽशक्यस्तर्हि धियं व्रज ।
शरणं तदधीनोऽन्तर्बहिर्वैषोऽनुभूयताम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविद्यारण्यकृतपञ्चदश्यां
नाटकदीपप्रकरणं दशमं समाप्तम् ।

यदीति । बुद्धिशरणत्वे किं फलमित्यत आह—**तदधीन इति** । बुद्ध्या यद्यत्परिकल्प्यते बाह्यमान्तरं वा तस्य तस्य साक्षित्वेन तदधीनः परमात्मा तथैवानुभूयतामित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविद्यारण्यमुनिवर्य-
किंकरेण रामकृष्णाख्यविदुषा विरचिता नाटक-
दीपव्याख्या समाप्ता ॥ १० ॥

एकादशं ब्रह्मानन्दे योगानन्दप्रकरणम्

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ।
ब्रह्मानन्दाभिधं ग्रन्थं व्याकुर्वे बोधसिद्धये ॥ १ ॥

चिकीर्षितग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहपरिपूरणाय परिपन्थिकल्मषनिवृत्तये अभिमतदेवतातत्त्वानुसंधानलक्षणमङ्गलमाचरन् श्रोतृप्रवृत्तिसिद्धये सप्र-योजनमभिधेयमाविष्कुर्वन् ग्रन्थारम्भं प्रतिजानीते—

ब्रह्मानन्दं प्रवक्ष्यामि ज्ञाते तस्मिन्नशेषतः ।
ऐहिकामुष्मिकानर्थव्रातं हित्वा सुखायते ॥ १ ॥

ब्रह्मानन्दमिति । 'निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः । ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः' इति सविशेषब्रह्मरूपाणा देवतानां तत्त्वस्य निर्विशेषब्रह्मरूपत्वाभिधानाद्ब्रह्मणश्च 'आनन्दो ब्रह्म' (तै० २।६) इत्यादिश्रुतिभिरानन्दरूपताभिधानाद्ब्रह्मानन्दमित्या-नन्दरूपस्य ब्रह्मणो वाचकशब्दप्रयोगेण 'यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति' इति श्रुतिप्रोक्तन्यायेन ब्रह्मानुसंधानलक्षणं मङ्गला-चरणं सिद्धं, ब्रह्मणश्च सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यत्वात् तत्प्रकरणरूपस्य अस्य ग्रन्थस्यापि तदेव विषय इति 'ब्रह्म'शब्दप्रयोगेण विषयश्चापि सूचितः—**ऐहिकेति ।** उत्तरार्धेन अनिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्तिरूपं प्रयोजन-द्वयं मुखत एवोक्तम् । ब्रह्मानन्दं ब्रह्म चासावानन्दश्चेति ब्रह्मानन्दः, वाच्यवाचकयोरभेदोपचारात्तत्प्रतिपादको ग्रन्थोऽपि ब्रह्मानन्दः, तं प्रवक्ष्यामीति तस्मिन्प्रतिपाद्यप्रतिपादकरूपे ब्रह्मानन्दे ज्ञातेऽवगते सति ऐहिकामुष्मिकानर्थव्रातं ऐहिकानामिह लोके भवानां देहपुत्रादिष्वहं-ममाभिमानप्रयुक्तानामाध्यात्मिकादितापानामामुष्मिकाणाममुष्मिन् पर-लोके भवानां च तेषामनर्थाना व्रातः समूहः तमशेषतः निःशेषं यथा भवति तथा हित्वा परित्यज्य सुखायते सुखरूपं ब्रह्मैव भवति ॥ १ ॥

ब्रह्मज्ञानस्य अनिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्तिहेतुत्वे बहूनि श्रुतिस्मृतिवाक्यानि प्रमाणानि सन्तीति प्रदर्शयितुकामः तावत् 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' (तै० २।१), 'श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मवित् इति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु' (छा० ७।१।३) इति वाक्यद्वयमर्थतः पठति—

ब्रह्मवित् परमाप्नोति शोकं तरति चात्मवित् ।
रसो ब्रह्म रसं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति नान्यथा ॥ २ ॥

ब्रह्मविदिति । ब्रह्म वेत्तीति ब्रह्मवित्, परमुत्कृष्टमानन्दरूपं ब्रह्म प्राप्नोति आत्मविद्, 'भूम'शब्दवाच्यं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यम्, आत्मानं वेत्तीत्यात्मवित् शोकं स्वसंसृष्टं पुरुषं शोचयतीति शोकस्तमोमूलः संसारस्तं तरति अतिक्रामति । ननूदाहृततैत्तिरीयकश्रुतिवाक्ये ब्रह्मज्ञानस्य परप्राप्तिहेतुतैवावभासते, नानन्दप्राप्तिहेतुतेत्याशङ्क्य, आनन्दप्राप्तिहेतुत्वप्रतिपादनपरं 'रसो वै सः' (तै० २।६) 'रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' (तै० २।६) इति तदीयमेव वाक्यमर्थतः पठति—**रस इति ।** 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१।१), 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१) इति प्रकरणादौ ब्रह्मात्मशब्दाभ्यामभिहितो य आत्माऽसौ रसः सारः, आनन्दरूप इत्यर्थः । रसमानन्दरूपं ब्रह्म लब्ध्वा 'ब्रह्माहमस्मी'ति ज्ञानेन प्राप्य आनन्दीभवति अपरिच्छिन्ननिरतिशयसुखवान्भवति । उक्तमर्थं व्यतिरेकप्रदर्शनेन द्रढयति—**नान्यथेति ।** अन्यथा ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानं विहाय साधनान्तरानुष्ठानेन नानन्दीभवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

एवमन्वयमुखेनेष्टप्राप्त्यनिष्टनिवृत्तिप्रतिपादनपराणि वाक्यानि प्रदर्श्य, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामनर्थनिवृत्तिप्रदर्शनपरम् 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दतेऽथ सोऽभयं गतो भवति' (तै० २।७), 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवति' (तै० २।७।१) इति वाक्यद्वयमर्थतोऽनुक्रामति—

प्रतिष्ठां विन्दते स्वस्मिन् यदा स्यादथ सोऽभयः ।
कुरुतेऽस्मिन्नन्तरं चेदथ तस्य भयं भवेत् ॥ ३ ॥

प्रतिष्ठामिति । अस्यायमर्थः—यदा यस्मिन्काले । हीति विद्वत्प्रसिद्धिप्रदर्शनपरो निपातः, एवेत्ययमेवानर्थनिवृत्त्युपायो नान्य इति नियमनार्थः । एष मुमुक्षुः एतस्मिन्विद्वदनुभवगम्ये अदृश्ये इन्द्रियागोचरे अनात्म्ये अनात्मीये स्वरूपतया स्वकीयत्वरहिते अनिरुक्ते निरुक्तं निर्वचनं शब्देनाभिधानं यत्र नास्ति तदनिरुक्तं तस्मिन्ननिलयने निलीयतेऽस्मिन्निति निलयनमाधारः, स न विद्यते यस्य तस्मिन् स्वमहिम्नि स्थित इत्यर्थः । अभयमद्वितीयं 'द्वितीयाद्वै भयं भवति' (बृ० १।४।२) इति श्रुतेर्भयशब्देनात्र भयहेतुर्भेदो लक्ष्यते । न विद्यते भयं भेदो यथा भवति तथा प्रतिष्ठां प्रकर्षेण संशयविपर्ययराहित्येन स्थितिः ब्रह्माहमस्मीत्यवस्थानं प्रतिष्ठा तां विन्दते गुरूपसत्त्यादिना श्रवणादिकं कृत्वा लभते । अथ तदानीमेव स एवं विद्वानभयं भयरहितं मोक्षरूपमद्वितीयं ब्रह्म गतः प्राप्तो भवति; 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मुण्ड० ३।२।९) इति श्रुतेः । यदा यस्मिन्नेव काले एष पूर्वोक्तः एतस्मिन्नदृश्यत्वादिगुणके प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि । उदिति निपातः 'अपि'शब्दार्थः । अरमुदल्पमपि अन्तरं भेदं उपास्योपासकादिलक्षणं कुरुते पश्यति धातूनामनेकार्थत्वादथ तदानीमेव तस्य भेददर्शिनो भयं संसारप्रयुक्तं दुःखं भवति ॥ ३ ॥

भेददर्शिनां भयं भवतीत्येतद्दृढीकर्तुं ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानरहितानां वाय्वादीनां भयप्रदर्शनपरं 'भीषाऽस्माद्वातः पवते' (तै० २।८) इत्यादिमन्त्रमर्थतः पठति—

> वायुः सूर्यो वह्निरिन्द्रो मृत्युर्जन्मान्तरेऽन्तरम् ।
> कृत्वा धर्मं विजानन्तोऽप्यस्माद्भीत्या चरन्ति हि ॥ ४ ॥

वायुरिति । वाय्वादयो जगन्नियामकत्वेन प्रसिद्धाः पञ्चापि देवताः, अतीते जन्मनि धर्ममिष्टापूर्तादिलक्षणं विजानन्तोऽपि ज्ञानपूर्वकमनुष्ठित-

वन्तोऽपि अन्तरं प्रत्यग्ब्रह्मणो भेदं कृत्वाऽस्माद्ब्रह्मणो भीत्वाऽस्मिन्वाय्वादि-जन्मनि चरन्ति स्वव्यापारेषु सदा प्रवर्तन्ते । 'हि'शब्देन 'भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' (कठ० २।६।३) इति कठश्रुतौ यनेनोक्तां प्रसिद्धिं दर्शयति ॥ ४ ॥

ननु 'तरति शोकमात्मवित्' (छा० ७।१।३) इत्यादिषूदाहृतवाक्येषु ब्रह्मानन्दज्ञानस्यानर्थनिवृत्तिहेतुत्व स्पष्टं नावभासत इत्याशङ्क्य, तथाप्रतिपादनपरं वाक्यमुदाहरति—

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन ।
एतमेव तपेन्नैषा चिन्ता कर्माग्निसंभृता ॥ ५ ॥

आनन्दमिति । 'राहोः शिर' इत्यादिवद् भेदव्यपदेश औपचारिकः । ब्रह्मणः स्वरूपभूतमानन्दं विद्वानपरोक्षतया जानन् पुरुषः कुतश्चन कस्मादपि ऐहिकभयहेतोर्व्याघ्रादेः पारलौकिकभयहेतोः पापादेर्वा न बिभेति भयं न प्राप्नोति । ननु तत्त्वविदः पापादेर्भयं नास्तीत्येतत्कुतोऽवगम्यत इत्याशङ्क्य, तत्प्रतिपादकम् 'एतꣳ ह वाव न तपति किमहꣳ साधु नाकरवं किमहं पापमकरवम्' इति वाक्यमर्थतः पठति—**एतमिति** । कर्माग्निसंभृता पुण्यपापरूपकं कर्मैवाग्निः अकरणकरणाभ्यामग्निवत्संतापहेतुत्वात् तेन संभृता संपादिता एषा 'पुण्यं नाऽकरवं कस्मात्, पापं तु कृतवान् कुतः ?' इत्येवंरूपा चिन्ता एतमेव तत्त्वविदमेव न तपेत् न संतापयेत्, नान्यमविद्वांसम् । स तु तया चिन्तया सदा संतप्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

पुण्यपापयोरतापकत्वे हेतुप्रदर्शनपरं 'स य एवं विद्वानेते आत्मानꣳस्पृणुते', 'उभे ह्येवैष एते आत्मानꣳ स्पृणुते' (तै० २।९।१) इति वाक्यद्वयमर्थतः पठति—

एवं विद्वान्कर्मणी द्वे हित्वाऽऽत्मानं स्मरेत्सदा ।
कृते च कर्मणी स्वात्मरूपेणैवैष पश्यति ॥ ६ ॥

एवमिति । स यः कश्चित्पुमानेवमुक्तेन प्रकारेण 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' (तै० २।८) इत्यनेन प्रकारेण विद्वाञ्जानन् प्रवर्तते, स एते पुण्यपापे हित्वेत्यध्याहारः । आत्मानं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यञ्चं स्पृणुते प्रीणयति, सदा स्मरेदित्यर्थः । यतः पुण्यपापयोर्मिथ्यात्वानुसंधानेन हानं कृतं अतस्तद्विषया चिन्तैव नास्ति, कुतस्तन्निमित्तकस्ताप इत्यभिप्रायः । किंच एष विद्वानेते पूर्वोक्ते उभे पुण्यपापरूपे कर्मणी देहेन्द्रियादिप्रवृत्त्या जनिते स्वात्मानुरूपेणैव 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृ० २।४।६) इत्यादिवाक्योक्तप्रकारेण पश्यति । जानातीत्यर्थः । अतः स्वात्माभिन्नत्वादप्यतापकत्वमिति भावः ॥ ६ ॥

ननु 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि' इत्यादिशास्त्रसद्भावादनादौ संसारे बहुजन्मोपार्जितेषु पुण्यापुण्यलक्षणेषु कर्मस्वसंख्यातेषु अप्रसिद्धत्वेनात्मतयानुसंधानायोग्येषु सत्सु कथं तद्विषया चिन्ता न भवेदित्याशङ्क्य, सनिदानानां तेषां तत्त्वज्ञानेन विनाशित्वान्न चिन्ताजनकत्वमित्यभिप्रायेण हृदयग्रन्थ्यादिनिवृत्तिपरं मुण्डकादिश्रुतिषु स्थितं वाक्यं पठति—

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ७ ॥

टिप्प०–1 इद भगवदाचार्यैः ब्रह्मसूत्रेषु स्पष्टीकृतम्, 'अनारब्धकार्ये एव तु तदवधेः' (ब्र० सू० ४।१।१५) 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सपद्यते' (ब्र० सू० ४।१।१९) इत्यादौ ।

भिद्यत इति । परावरे परमपि हिरण्यगर्भादिकं पदमवरं निकृष्टं यस्मात्तस्मात् परात्मनि दृष्टे साक्षात्कृते अस्य साक्षात्कारवतो हृदयस्य बुद्धेश्चिदात्मनश्च ग्रन्थिवद् दृढसंश्लेषरूपत्वाद् ग्रन्थिरन्योन्याध्यासो भिद्यते विदीर्यते, विनश्यतीत्यर्थः । सर्वसंशयाः 'आत्मा देहादिव्यतिरिक्तो न वा ? व्यतिरिक्तोऽपि कर्तृत्वादिधर्मयोगी न वा ? अकर्तृत्वेऽपि तस्य ब्रह्मणो भेदोऽस्ति न वा ? अभेदेऽपि तज्ज्ञानं कर्मादिसहितं मुक्तिसाधनं केवलं वा ?' इत्यादयः छिद्यन्ते द्वैधीक्रियन्ते । तत्त्वतः साक्षात्कृतस्य वस्तुनः संशयविपर्ययविषयत्वादर्शनादिति भावः । कर्माणि संचितानि पुण्यापुण्यलक्षणानि क्षीयन्ते स्वनिदानाज्ञानविनाशेन विनश्यन्तीति ॥ ७ ॥

ननु 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥', 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयꣳ सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते' (ई० २,११) इत्यादिश्रुतेः 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । यथान्नं मधुसंयुक्तं मधु चान्नेन संयुतम् । एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं महत्' इत्यादिस्मृतेश्च केवलस्य वा ज्ञानसमुच्चितस्य वा कर्मणो मुक्तिहेतुत्वं स्यादित्याशङ्क्य, उदाहृतवाक्यस्थलेऽपि 'तपः'शब्दस्य पापनिवृत्तिपरत्वादाङ्शब्दस्य च पापेऽनिवृत्तिपरत्वात् 'संसिद्धि'शब्देन च

टिप्प०–1 अस्यार्थस्त्वनुभूतिप्रकाशे 'परमव्याकृतं यस्मादवरं स्याच्चिदात्मनः । दृष्टे तस्मिन्नहंकारचितो ग्रन्थिर्विभिद्यते ॥ अहंकारस्य कर्तृत्वं चित्यध्यस्य तथा चितः । स्फूर्तिं चाहंकृतौ ग्रन्थिं कुर्यान्माया तयोर्दृढम् ॥ भिन्ने ग्रन्थौ विवेकेन संशया ब्रह्मतत्त्वगाः । छिद्यन्ते स्याद्धाविजन्महेतुकर्मक्षयस्तथा ॥' इति ।

ज्ञानसाधनचित्तशुद्ध्यभिधानात् 'विद्या'शब्देन चोपासनाया विवक्षितत्वान्न कर्मणां मुक्तिसाधनत्वमित्यभिप्रायेण साधनान्तरनिषेधपरं 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे० ६।१५) इति श्वेताश्वतरवाक्यमर्थतः पठति—

तमेव विद्वानत्येति मृत्युं पन्था न चेतरः ।
ज्ञात्वा देवं पाशहानिः क्षीणैः क्लेशैर्न जन्मभाक् ॥ ८ ॥

तमेवेति । तं पूर्वोक्तं परमात्मानं विद्वानेव मृत्युं संसारमत्येति अतिक्रामति, इतरः समुच्चयरूपः केवलः कर्मरूपो वा पन्था मार्गो मोक्षोपायो नच नैव विद्यते । ननूदाहृतासु श्रुतिष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामैहिकानिष्टनिवृत्तिरेव प्राधान्येनावभासते नामुष्मिकीत्याशङ्क्य, आमुष्मिकस्यानिष्टस्य भाविजन्मपूर्वकत्वात्तस्य सनिदानस्याभावप्रतिपादकं 'ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः' (श्वे० १।११) इति श्वेताश्वतरवाक्यमर्थतः पठति—**ज्ञात्वेति** । देवं स्वप्रकाशं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म ज्ञात्वाऽपरोक्षतयाऽनुभूय स्थितस्य कामक्रोधादीनां सर्वेषां पाशानां हानिर्भवति । तैः 'पाश'-शब्दाभिधेयैः रागादिभिः [1]क्लेशैः क्षीणैर्नष्टैर्भाविजन्महेतुकर्मारम्भायोगाच्च तत्र प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु शोकतरणादिफलं श्रूयत एव, नानुभूयते; ज्ञानिनामपीष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थं प्रवृत्तिदर्शनादित्याशङ्क्य, दृढापरोक्षज्ञानिनां तदभावप्रतिपादनपरम् 'अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' (कठ० १।२।१२) इति कठश्रुतिवाक्यमर्थतः पठति—

टिप्प०—1 क्लेशाश्चोक्ताः **पतञ्जलिना**—'अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः' इत्यादिना । तत्र अस्मिता सूक्ष्मोऽहंकारः, यत्तु महत्तत्त्वमिति व्यवह्रियते ।

देवं मत्वा हर्षशोकौ जहात्यत्रैव धैर्यवान् ।
नैनं कृताकृते पुण्यपापे तापयतः क्वचित् ॥ ९ ॥

देवमिति । धैर्यवान् ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नो देवं चिदानन्दादिलक्षणं मत्वाऽवगम्य अत्रैवास्मिन्नेव जन्मनि हर्षशोकौ जहाति । 'एतमेव तपेन्नैषा चिन्ता कर्माग्निसंभृता' (प्र० ११।५) इत्युक्तार्थे विशेषप्रदर्शनपरं 'नैनं कृताकृते तपतः' (बृ० ४।४।२२) इति **याज्ञवल्क्यब्राह्मणवाक्यमर्थतः** पठति—**नैनमिति** । पूर्वमकृतं पुण्यं कृतं च पापं तत्त्वविदस्तापहेतुर्न भवतीत्युक्तम् । इह तु कृतमकृतं वा पुण्यं पापं वा तथाविधं तापकं न भवतीत्युच्यत इति विशेषः । तथा हि—तापो नाम चित्तविकारविशेषः । पुण्यं कृतं सत् हर्षलक्षणं विकारमुत्पादयति, अकृतं विषादं, पापं पुनस्तद्वैपरीत्येनाकृतं हर्षमुत्पादयति कृतं विषादं, तत्त्वविदस्तु उभे अप्युभयविकारहेतू न कदाचिद्भवतः अविक्रियब्रह्मरूपत्वज्ञानादित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

नन्वियन्त्येव वाक्यानि प्रमाणानि ? नेत्याह—

इत्यादिश्रुतयो बह्व्यः पुराणैः स्मृतिभिः सह ।
ब्रह्मज्ञानेऽनर्थहानिमानन्दं चाप्यघोषयन् ॥ १० ॥

इत्यादिश्रुतय इति । 'आदि'शब्देन 'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः' (कठ० २।५), 'य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति' (श्वे० ३।१०), 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्' (बृ० १।४।१०), 'निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' (कठ० १।३।१५) इत्याद्याः श्रुतयो गृह्यन्ते । 'सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ क्षेत्रज्ञस्यात्मविज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता' (गी० ६।२९)

इत्यादिपुराणस्मृतिवचनैः सह प्रमाणानीत्यर्थः । उदाहृतानां श्रुति-स्मृतिपुराणवाक्यानां सर्वेषां तात्पर्यमाह—**ब्रह्मज्ञान इति** ॥ १० ॥

ननु ब्रह्मानन्द इति 'आनन्द'पदस्य 'ब्रह्म'पदेन विशेषणादानन्दान्तरमस्तीत्यवगम्यते । स कतिविधः कीदृशश्चानन्द इत्याकाङ्क्षायां तद्भेद-दर्शनपूर्वकं ब्रह्मानन्दविवेचनं प्रतिजानीते—

आनन्दस्त्रिविधो ब्रह्मानन्दो विद्यासुखं तथा ।
विषयानन्द इत्यादौ ब्रह्मानन्दो विविच्यते ॥ ११ ॥

आनन्द इति । ब्रह्मानन्दो विद्यानन्दो विषयानन्द इत्यनेन प्रकारेणानन्दस्य त्रैविध्यमवगन्तव्यम्; तत्रेतरयोरानन्दयोः ब्रह्मानन्द-मूलत्वादादावध्यायत्रयेण ब्रह्मानन्दो विभज्य प्रदर्श्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्रादौ तावत्तैत्तिरीयश्रुतिपर्यालोचनायामानन्दरूपं ब्रह्म अवगम्यते इत्यभिप्रायेण **भृगुवल्ल्या** अर्थं संक्षेपेण दर्शयति—

भृगुः पुत्रः पितुः श्रुत्वा वरुणाद्ब्रह्मलक्षणम् ।
अन्नप्राणमनोबुद्धीस्त्यक्त्वाऽऽनन्दं विजज्ञिवान् ॥ १२ ॥

भृगुरिति । भृगुनामकः पुत्रः पितुर्वरुणाख्याद्ब्रह्मलक्षणं 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभि-संविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति' (तै० ३।१) इत्येवंरूपं श्रुत्वा अन्नमयादिकोशेषु तल्लक्षणासंभवेन तेषामब्रह्मत्वं निश्चित्यानन्दं आनन्द-मयकोशे पञ्चमावयवत्वेन 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' (तै० २।५) इति श्रुतं बिम्बभूतमानन्दं ब्रह्मलक्षणयोजनया ब्रह्मत्वेन ज्ञातवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

कथमानन्दे तल्लक्षणं योजितवानित्याशङ्क्य, तद्योजनाप्रकारदर्शन-परम् 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' (तै० ३।६) इति वाक्य-मर्थतः पठति—

आनन्दादेव भूतानि जायन्ते तेन जीवनम् ।
तेषां लयश्च तत्रातो ब्रह्मानन्दो न संशयः ॥ १३ ॥

आनन्दादिति । ग्राम्यधर्मनिमित्तकानन्दादेव भूतानि प्राणिनो जायन्ते उत्पद्यन्ते, तेन विषयभोगादिनिमित्तकेनानन्देन जातानि जीवनं प्राप्नुवन्ति, तेषां प्राणिनां लयश्च तत्र तस्मिन्सुषुप्तिकालिके स्वस्वरूपभूते आनन्दे एव भवति, सुषुप्तावानन्दातिरेकेण कस्याप्यनुभवाभावादत आनन्दो ब्रह्मैव सर्वानुभवसिद्धत्वान्नात्र संशयः कर्तव्य इति भावः ॥ १३ ॥

एवं तैत्तिरीयकश्रुतिपर्यालोचनया ब्रह्मण आनन्दरूपतां प्रदर्श्य, **छान्दोग्यश्रुति**पर्यालोचनयापि तां दिदर्शयिषुः सनत्कुमार-नारदसंवादरूपे सप्तमाध्याये स्थितस्य भूमरूपब्रह्मप्रतिपादकस्य 'नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' (छा० ७।२४।१) इत्यादिवाक्यस्यार्थं संक्षेपेणाह—

भूतोत्पत्तेः पुरा भूमा त्रिपुटीद्वैतवर्जनात् ।
ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपा त्रिपुटी प्रलये हि नो ॥ १४ ॥

भूतोत्पत्तेरिति । भूतानामाकाशादीनां तत्कार्याणां जरायुजाण्डजादीनां चोत्पत्तेः पूर्वं त्रिपुटीद्वैतवर्जनात् त्रयाणां ज्ञातृ-ज्ञान-ज्ञेयरूपाणां पुटानामाकाराणां समाहारस्त्रिपुटी, सैव द्वैतं तस्य वर्जनमभावस्तस्माद्भूमा देशतः कालतो वस्तुतो वा परिच्छेदशून्यः परमात्मा 'भावानयने द्रव्यानयनम्' इति न्यायाद्भूमैवासीदित्यध्याहारः । तदेव द्वैतवर्जनमुपपादयति—**ज्ञातृज्ञानेति** । वक्ष्यमाणज्ञात्रादिरूपा त्रिपुटी

टिप्प०–1 क्रियासंबन्धे द्रव्यस्यानयनमित्याशयः ।

प्रलयकाले नास्तीत्येतत्सर्ववेदान्तसंमतमिति 'हि'शब्दं प्रयुञ्जानस्यायमभिप्रायः ॥ १४ ॥

इदानीं ज्ञात्रादिस्वरूपं दर्शयति—

विज्ञानमय उत्पन्नो ज्ञाता ज्ञानं मनोमयः ।
ज्ञेयाः शब्दादयो नैतत्त्रयमुत्पत्तितः पुरा ॥ १५ ॥

विज्ञानमय इति । परमात्मन उत्पन्नो बुद्ध्युपाधिको जीवो विज्ञानमयो ज्ञाता, मनोमयः मनसि प्रतिबिम्बितं 'मनोमय'शब्दवाच्यं चैतन्यं ज्ञानं, शब्दस्पर्शादयो ज्ञेयाः प्रसिद्धाः, इदं त्रयं कार्यत्वादुत्पत्तेः पुरा कारणव्यतिरेकेण नास्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

फलितमाह—

त्रयाभावे तु निर्द्वैतः पूर्ण एवानुभूयते ।
समाधिसुप्तिमूर्च्छासु पूर्णः सृष्टेः पुरा तथा ॥ १६ ॥

त्रयेति । ज्ञात्रादित्रयाभावे निर्द्वैतः द्वैतरहितः पूर्ण एवात्मानुभूयते । कुत्रानुभूयत इत्यत आह—**समाधीति** । विद्वदनुभवप्रदर्शनाय 'समाधि'ग्रहणं सर्वानुभवद्योतनाय सुषुप्तिमूर्च्छयोरुदाहरणं सुषुप्त्याद्युत्थितस्य द्वैतादर्शनस्मरणान्यथानुपपत्त्या निर्द्वैतस्य तदनुभवितुः सिद्धिरिति भावः । भवतु सुषुप्त्यादावद्वैतसिद्धिः, प्रकृते किमायातमित्यत आह—**पूर्ण इति** । यथा सुषुप्त्यादौ परिच्छेदकाभावात्पूर्णः तथा सृष्टेः पुरापि तदभावात्पूर्ण इत्यर्थः ॥ १६ ॥

अस्तु ब्रह्मणः पूर्णत्वम्, आनन्दरूपत्वे किमायातमित्याशङ्क्य, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भूम्नः सुखरूपत्वप्रदर्शनपरं 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति' (छा० ७।२३।१) इति वाक्यमर्थतोऽनुक्रामति—

टिप्प०—1 'आदि'शब्देन स्पर्शरूपरसगन्धादयो ज्ञेयाः ।

यो भूमा स सुखं नाल्पे सुखं त्रेधा विभेदिनि[1] ।
सनत्कुमारः प्राहैवं नारदायातिशोकिने ॥ १७ ॥

यो भूमेति । यः पूर्वोक्तो भूमा स सुखरूप एव अद्वितीये दुःख-हेतोरभावात् अल्पे परिच्छिन्ने । तस्यैव विवरणं–**त्रेधा[2] विभेदिनीति** । इदं हेतुगर्भं विशेषणम् । सुखं तत्र न विद्यते इत्यर्थः । एव कस्मै केनाभिहितमित्यत आह—**सनत्कुमार इति** । नारदस्य शिष्यत्वे कारणमाह—**अतिशोकिन इति** । अतिशयिनः अधिकः शोकोऽस्या-स्तीत्यतिशोकी, तस्मै ॥ १७ ॥

तस्यातिशोकित्वे हेतुमाह—

सपुराणान्पञ्च वेदान् शास्त्राणि विविधानि च ।
ज्ञात्वाप्यनात्मवित्त्वेन नारदोऽतिशुशोच ह ॥ १८ ॥

सपुराणानिति । नारदः पुराणैः सह वर्तन्त इति सपुराणाः, पञ्च वेदास्तान्विविधानि च शास्त्राणि विदित्वाऽप्याऽऽत्मज्ञानरहितत्वेनाति-शयेन शोकं प्राप्तः ॥ १८ ॥

ननु वेदशास्त्रविषयकज्ञानस्य शोकनिवर्तकत्वेन प्रसिद्धस्य कथमति-शोकहेतुत्वमित्यत आह—

वेदाभ्यासात्पुरा तापत्रयमात्रेण शोकिता ।
पश्चात्त्वभ्यासविस्मारभङ्गगर्वैश्च शोकिता ॥ १९ ॥

वेदाभ्यासादिति । तापत्रयेण आध्यात्मिकादिलक्षणेनैव शोकिता शोकोऽस्यास्तीति शोकी, तस्य भावः तत्ता । 'आसीत्' इत्यध्याहारः । **पश्चात्त्विति** । 'तु'शब्दो विशेषद्योतनार्थः । अभ्यासः पाठाद्यावर्तनं,

---

टिप्प०–1 भेदवत्यल्पे द्वैते इति भावः । 2 देश–काल–वस्तुपरिच्छेदेनात्र त्रैविध्यम् ।

विस्मारः पठितस्य विस्मरणं, भङ्गः स्वतोऽधिकेन तिरस्कारः, गर्वो न्यूनदर्शनेन स्वाधिक्यबुद्धिः, एतैः कारणैः शोकित्वम् ॥ १९ ॥

नन्वेवं सर्वज्ञस्यापि नारदस्यातिशोकित्वं जातमिति कुतोऽवगम्यत इत्याशङ्क्य, 'सोऽहं भगवः शोचामि' (छा० ७।१।३) इति तदीयादेव वाक्यादवगतमित्यभिप्रेत्य, 'तं मा भगवाञ्शोकस्य पारं तारयतु' (छा० ७।१।३) इति तन्निवृत्त्युपाये तेन पृष्टे सति सनत्कुमारो 'भूम'शब्दवाच्यं सुखरूपं ब्रह्मैव ज्ञायमानं शोकनिवृत्त्युपाय इति 'सुखं त्वेव जिज्ञासितव्यम्' (छा० ७।२२।१) इत्यारभ्योत्तरग्रन्थसंदर्भेणोक्तवानित्याह—

सोऽहं विद्वन्प्रशोचामि शोकपारं नयात्र माम् ।
इत्युक्तः सुखमेवास्य पारमित्यभ्यधादृषिः ॥ २० ॥

सोऽहमिति ॥ २० ॥

ननु स्रगादिजन्येषु सुखेषु बहुषु सत्सु नाल्पे सुखमस्तीत्युक्तिरनुपपन्ना,—इति चेन्न; तेषां स्रगादीना दुःखानुषङ्गेण विषसंपृक्तान्नवद्बहुदुःखरूपत्वस्य मुनिनाऽभिप्रेतत्वादित्याह—

सुखं वैषयिकं शोकसहस्रेणावृतत्वतः ।
दुःखमेवेति मत्वाह नाल्पेऽस्ति सुखमित्यसौ ॥ २१ ॥

सुखमिति ॥ २१ ॥

द्वैते सुखाभावमङ्गीकृत्य, अद्वैतेऽपि तमाशङ्कते—

ननु द्वैते सुखं मा भूदद्वैतेऽप्यस्ति नो सुखम् ।
अस्ति चेदुपलभ्येत तथा च त्रिपुटी भवेत् ॥ २२ ॥

नन्विति । तत्रानुपलब्धिं प्रमाणयति—अस्ति चेदिति । अद्वैते यदि सुखं विद्यते तर्हि विषयसुखादिवदुपलभ्येत, यतो नोपलभ्यतेऽतो नास्तीत्यर्थः । ननूपलभ्यते इत्याशङ्कमानं प्रत्याह—

'किं'शब्दसूचितं विकल्पं दर्शयति—

किमद्वैतमुत द्वैतमन्यो वा कोटिरन्तिमः।
अप्रसिद्धो न द्वितीयोऽनुत्पत्तेः शिष्यतेऽग्रिमः ॥ २६ ॥

किमद्वैतमिति । तृतीयं पक्षं निराकरोति—**अन्तिम इति** । द्वैताद्वैतविलक्षणस्य रूपस्य लोकेऽदर्शनादिति भावः । द्वितीयं पक्षं निराकरोति—**न द्वितीय इति** । तत्र हेतुमाह—**अनुत्पत्तेरिति** । द्वैतस्य तदानीमनुत्पन्नत्वादिति भावः । अतः प्रथमः पक्षः परिशिष्यत इत्याह—**शिष्यत इति** ॥ २६ ॥

ननूक्तेन प्रकारेणाद्वैतं युक्त्यैव सिध्यति, नानुभवेनेति चोदयति—

अद्वैतसिद्धिर्युक्त्यैव नानुभूत्येति चेद्वद ।
निर्दृष्टान्ता सदृष्टान्ता वा कोट्यन्तरमत्र नो ॥ २७ ॥

अद्वैतेति । अद्वैतसिद्धिर्युक्त्यैवेत्युक्तं विकल्पासहत्वादनुपपन्नमिति मन्वानो युक्तिं विकल्पयति सिद्धान्ती—**वदेति** । विकल्पस्य न्यूनतां निराकरोति—**कोट्यन्तरमिति** ॥ २७ ॥

प्रथमं पक्षं सोपहासं निराकरोति—

नानुभूतिर्न दृष्टान्त इति युक्तिस्तु शोभते ।
सदृष्टान्तत्वपक्षे तु दृष्टान्तं वद मे मतम् ॥ २८ ॥

नानुभूतिरिति । 'अद्वैतसिद्धिर्युक्त्यैव' इति वदता अनुभूतिस्तावन्नाभ्युपेयते, युक्तिस्तु दृष्टान्तप्रदर्शनमन्तरेण न किंचित्साधयति, अतो न दृष्टान्त इत्युक्तिरयुक्तेति भावः । द्वितीये विकल्पे उभयवादिसंप्रतिपन्नो दृष्टान्तो वक्तव्य इत्याह—**सदृष्टान्तेति** ॥ २८ ॥

टिप्प०–1 अनेन बाधावधित्वेन परिशिष्टमद्वैतमेव पारमार्थिकम्, द्वैतं तु बाधितत्वान्मिथ्येत्युक्तं भवति । 2 कोट्यन्तरं तृतीया कोटिः । अत्र=मयोपन्यस्तयुक्तिविषये इत्यर्थः ।

तर्हि दृष्टान्तेनैवाद्वैतं साधयामीति शङ्कते पूर्ववादी—

अद्वैतः प्रलयो द्वैतानुपलम्भेन सुप्तिवत् ।
इति चेत्सुप्तिरद्वैतेत्यत्र दृष्टान्तमीरय ॥ २९ ॥

अद्वैत इति । प्रलयो द्वैतरहितो भवितुमर्हति; द्वैतानुपलब्धिमत्त्वाद् , यो यो द्वैतानुपलब्धिमान् स स द्वैतरहितः, यथा स्वाप इति । नन्वेवं साधयतस्तव स्वसुप्तिर्दृष्टान्तः परसुप्तिर्वा ? आद्ये तस्याः परं प्रत्यसिद्धत्वेन तत्सिद्धये दृष्टान्तान्तरं वक्तव्यमित्याह—**सुप्तिरिति** ॥ २९ ॥

ननु तस्याः परसुप्तिरेव दृष्टान्त इति द्वितीयं विकल्पमाशङ्कते—

दृष्टान्तः परसुप्तिश्चेदहो ते कौशलं महत् ।
यः स्वसुप्तिं न वेत्त्यस्य परसुप्तौ तु का कथा ॥ ३० ॥

दृष्टान्त इति । परसुप्तेस्तवाप्रसिद्धत्वेन त्वया दृष्टान्तीकरणमनुपपन्नमिति सोपहासमाह सिद्धान्ती—**अहो इति** । यो भवान् सुप्तेरनुभवगम्यत्वानङ्गीकारेण स्वसुप्तिमपि न वेत्ति, तस्य तव परसुप्तौ का कथा ? परसुप्तिज्ञानं न भवतीति किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ ३० ॥

नन्वनुमानात् परसुप्तिसिद्धिरिति शङ्कते—

निश्चेष्टत्वात्परः सुप्तौ यथाऽहमिति चेत्तदा ।
उदाहर्तुः सुषुप्तेस्ते स्वप्रभत्वं बलाद्भवेत् ॥ ३१ ॥

निश्चेष्टत्वादिति । विमतः परः सुप्तो भवितुमर्हति, प्राणादिमत्त्वे सति निश्चेष्टत्वात्, मद्वदित्यनुमानादित्यर्थः । एवं तर्हि तव सुप्तेः स्वप्रकाशत्वं परिशिष्यत इत्याह सिद्धान्ती—**तदेति** । तदा तर्हि मां प्रति सुषुप्तिमुदाहर्तुर्दृष्टान्तीकर्तुस्ते तव सुप्तेः स्वप्रभत्वं स्वप्रकाशत्वं बलात्सुप्त्युदाहरणसामर्थ्यादेव भवेत् ॥ ३१ ॥

कथं बलाद्भवतीत्याशङ्क्याह—

नेन्द्रियाणि न दृष्टान्तस्तथाप्यङ्गीकरोषि ताम् ।
इदमेव स्वप्रभत्वं यद्भानं साधनैर्विना ॥ ३२ ॥

नेन्द्रियाणीति । सुप्तिग्राहकाणीन्द्रियाणि न सन्ति, तेषां स्वकारणे विलीनत्वाद् दृष्टान्तश्च संप्रतिपन्नो नास्ति; परसुप्तेरप्रसिद्धत्वस्योक्तत्वात् तथापि तां सुप्तिमङ्गीकरोषि । एवं च सति साधनैर्विना ज्ञानसाधनमन्तरेणापि भानं प्रकाशनमिति यदिदमेव स्वप्रभत्वं सुषुप्त्या इत्यर्थः । अत्रायं प्रयोगः—विमता सुप्तिः स्वप्रकाशा, असत्स्वपि ज्ञानसाधनेषु प्रकाशमानत्वात्, सांख्याभिमतात्मवत्, प्राभाकराभिमतसंवेदनवत्, शाक्याभिमतस्वात्मवदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

इत्थं प्रलयस्य दृष्टान्तत्वेनोदाहृतायाः सुषुप्तेरद्वैतत्वं स्वप्रभत्वं च प्रसाध्य, तत्र सुखप्रसाधनाय पूर्वपक्षिण आकाङ्क्षामुत्थापयति—

स्तामद्वैतस्वप्रभत्वे वद सुप्तौ सुखं कथम् ।
शृणु दुःखं तदा नास्ति ततस्ते शिष्यते सुखम् ॥ ३३ ॥

स्तामिति । सुखप्रतियोगिनो दुःखस्य तदानीमसत्त्वात्सुखमेव परिशिष्यत इत्याह—**शृण्विति** । सुखदुःखयोः प्रकाशतमसोरिव परस्परविरोधित्वाद् दुःखाभावे सुखमेवाभ्युपेयमिति भावः ॥ ३३ ॥

सुप्तौ दुःखाभावे किं मानमित्याकाङ्क्षायां श्रुत्यनुभवावित्याह—

अन्धः सन्नप्यनन्धः स्याद्विद्धोऽविद्धोऽथ रोग्यपि ।
अरोगीति श्रुतिः प्राह तच्च सर्वे जना विदुः ॥ ३४ ॥

अन्ध इति । 'तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवति उपतापी सन्ननुपतापी भवति तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति' (छा० ८।४।२) इत्यादिश्रुतिर्देहाभि-

मानप्रयुक्तानन्धत्वादीन्दोषान्सुप्तौ निवारयति । व्याध्यादिना पीड्यमानस्यापि सुप्तौ तद्दुःखानुभवो नास्तीत्येतत्सर्वजनप्रसिद्धं चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ननु 'यत्र दुःखाभावस्तत्र सुखम्' इत्यस्या व्याप्तेर्लोष्टादौ व्यभिचार इति शङ्कते—

न दुःखाभावमात्रेण सुखं लोष्टशिलादिषु ।
द्वयाभावस्य दृष्टत्वादिति चेद्विषमं वचः ॥ ३५ ॥

न दुःखेति । दुःखाभावमात्रेण सुखं कल्पयितुं न शक्यते, लोष्टशिलादिषु द्वयाभावस्य सुखदुःखयोरभावस्य दर्शनादित्यर्थः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यान्नैवमिति परिहरति—**विषममिति** । वचो दृष्टान्तवचनं विषमम्, दार्ष्टान्तिकाननुसारीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

दृष्टान्तस्याननुकूलत्वमेवोपपादयति—

मुखदैन्यविकासाभ्यां परदुःखसुखोहनम् ।
दैन्याद्यभावतो लोष्टे दुःखाद्यूहो न संभवेत् ॥ ३६ ॥

मुखेति । अन्यनिष्ठयोः सुखदुःखयोरूहनं यथाक्रमं मुखदैन्यविकासाभ्यां लिङ्गाभ्यां कर्तव्यम् । अयं दुःखी, विषण्णवदनत्वात्, संप्रतिपन्नवत्; अयं सुखी, प्रसन्नवदनत्वात् संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । भवत्वेवं लोके, प्रकृते किमायातमित्यत आह—**दैन्येति** । लोष्टादौ मुखदैन्यादिलिङ्गाभावात्सुखदुःखयोरूहनमेव न संभवति, अतस्तत्र दुःखाभावोऽपि न निश्चेतुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इदानीं परकीयसुखदुःखाभ्यां स्वकीयसुखदुःखयोर्वैषम्यं दर्शयति—

स्वकीये सुखदुःखे तु नोहनीये ततस्तयोः ।
भावो वेद्योऽनुभूत्यैव तदभावोऽपि नान्यतः ॥ ३७ ॥

स्वकीये इति । स्वनिष्ठयोस्तु सुखदुःखयोरनुभवसिद्धत्वान्नानुमेयत्वं यतस्ततस्तयोः सुखदुःखयोर्भावः सद्भावो यथानुभूत्यैव वेद्यः प्रत्यक्षेणावगम्यते, तथा तदभावोऽपि तयोः सुखदुःखयोरभावोऽपि । अन्यतः अन्यस्मादनुमानादेर्नावगम्यते, किंतु प्रत्यक्षेणैवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

फलितमाह—

तथा सति स्वसुप्तौ च दुःखाभावोऽनुभूतितः ।
विरोधिदुःखराहित्यात्सुखं निर्विघ्नमिष्यताम् ॥ ३८ ॥

तथेति । तथा सति स्वकीयस्य सुखादेरनुभवगम्यत्वे सति स्वसुप्तौ स्वकीयसुषुप्तावपि विद्यमानो दुःखाभावोऽनुभवेनैव सिद्धः । ततोऽपि किं तत्राह—विरोधीति । सुप्तौ सुखविरोधिनो दुःखस्याभावान्निर्विघ्नं बाधरहितं सुखमिष्यतामभ्युपेयताम् ॥ ३८ ॥

शय्यादिसुखसाधनसंपादनान्यथानुपपत्त्यापि सुप्तौ सुखमस्तीत्यवगम्यत इत्याह—

महत्तरप्रयासेन मृदुशय्यादिसाधनम् ।
कुतः संपाद्यते सुप्तौ सुखं चेत्तत्र नो भवेत् ॥ ३९ ॥

महदिति । तत्र तस्यां सुप्तौ सुखं न भवेच्चेत् महत्तरप्रयासेन बहुविधवित्तव्ययशरीरपीडनादिना मृदुलं शय्यादि कशिपुमञ्चादि साधनं सुखसाधनं कुतः कस्मात्कारणात् संपाद्यते ? न कुतोऽपीत्यर्थः ॥३९॥

अर्थापत्तेरन्यथोपपत्तिं शङ्कते—

दुःखनाशार्थमेवैतदिति चेद्रोगिणस्तथा ।
भवत्वरोगिणस्त्वेतत्सुखायैवेति निश्चिनु ॥ ४० ॥

टिप्प०—1 एवमन्यथानुपपत्त्यैव सुखं सुषुप्तौ सिद्धमित्यनेन प्रतिपादितम् ।

दुःखेति । एतच्छय्यादिसाधनसंपादनं दुःखनिवृत्तिफलकं न नियतमिति परिहरति—**रोगिण इति** । रोगादिदुःखे सति तन्निवृत्तये तद्भवतु, तदभावे तु निवर्त्यदुःखाभावात्तत्संपादनं सुखायैवेत्यत्रगम्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

ननु सौषुप्तसुखस्य शय्यादिसाधनजन्यत्वे आत्मस्वरूपत्वं व्याहन्येतेति शङ्कते—

तर्हि साधनजन्यत्वात्सुखं वैषयिकं भवेत् ।
भवत्वेवात्र निद्रायाः पूर्वं शय्यासनादिजम् ॥ ४१ ॥

तर्हीति । किं निद्रागमनात्पूर्वकालीनस्य विषयजन्यत्वमुच्यते, उत निद्राकालीनस्येति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति—**भवत्विति** ॥ ४१ ॥

द्वितीयं निराकरोति—

निद्रायां तु सुखं यत्तज्जन्यते केन हेतुना ।
सुखाभिमुखधीरादौ पश्चान्मज्जेत्परे सुखे ॥ ४२ ॥

निद्रायामिति । सुषुप्तौ शय्याद्यनुसंधानाभावात्तज्जन्यत्वं तस्य न संभवतीति भावः । ननु निद्रायामजन्यं सुखं यद्यस्ति तर्हि तद्विषयसुखवत्कुतो नानुभूयत इत्याशङ्क्याऽनुभवितुस्तदा तस्मिन् निमग्नत्वान्न विषयसुखवत्तदनुभव इत्यभिप्रायेणाह—**सुखेति** । आदौ निद्रायाः पूर्वस्मिन्काले जीवः सुखाभिमुखधीः शय्यादिजन्यसुखाभिमुखा धीर्बुद्धिर्यस्य स तथाविधो भवति, पश्चान्निद्राकाले परे उत्कृष्टे सुखे स्वरूपसुखे मज्जेद्विलीनो भवेत् ॥ ४२ ॥

संक्षेपेणोक्तमर्थं श्लोकत्रयेण प्रपञ्चयति—

जाग्रद्व्यावृत्तिभिः श्रान्तो विश्रम्याथ विरोधिनि ।
अपनीते स्वस्थचित्तोऽनुभवेद्विषये सुखम् ॥ ४३ ॥

जाग्रद्व्यावृत्तिभिरित्यादिना । जीवो जाग्रद्व्यावृत्तिभिर्जागरणावस्थायां क्रियमाणैर्व्यापारविशेषैः श्रान्तो विश्रम्य मृदुशय्यादौ शयनं कृत्वा, अथानन्तरं विरोधिनि व्यापारजनिते दुःखेऽपनीते निवारिते सति स्वस्थचित्तोऽव्याकुलमना भूत्वा शय्यादौ विषये जायमानं सुखमनुभवेत् साक्षात्कुर्यात् ॥ ४३ ॥

विषयसुखं च कीदृशमित्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपं दर्शयन् परे सुखे निमज्जननिमित्तत्वेन तदनुभवेऽपि श्रमं दर्शयति—

आत्माभिमुखधीवृत्तौ स्वानन्दः प्रतिबिम्बति ।
अनुभूयैनमत्रापि त्रिपुट्या श्रान्तिमाप्नुयात् ॥ ४४ ॥

आत्मेति । अनागतविषयसंपादनादिना दुःखमनुभूय तन्निवृत्तये मृदुशय्यादौ शयानस्य बुद्धिरन्तर्मुखा भवति; तस्यां च बुद्धिवृत्तौ स्वरूपभूत आनन्दः स्वाभिमुखे दर्पणे मुखमिव प्रतिबिम्बति, एष हि विषयानन्दः । अत्राप्यस्यामपि वेलायामेनं विषयानन्दमनुभूयानुभवित्रनुभवानुभाव्यलक्षणया त्रिपुट्या श्रमं प्राप्नुयात् ॥ ४४ ॥

ततः किं तत्राह—

तच्छ्रमस्यापनुत्त्यर्थं जीवो धावेत् परात्मनि ।
तेनैक्यं प्राप्य तत्रत्यो ब्रह्मानन्दः स्वयं भवेत् ॥ ४५ ॥

तच्छ्रमस्येति । तस्य त्रिपुटीदर्शनजनितस्य श्रमस्यापनोदाय स एव जीवः परमात्मन्यानन्दरूपे ब्रह्मणि धावेत् शीघ्रं गच्छेत् । गत्वा च तेन ब्रह्मणैक्यं तादात्म्यं गत्वा 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' (छा० ६।८।१) इति श्रुतेः स्वयमपि तत्रत्यस्तस्यां सुषुप्तौ स्थितो ब्रह्मानन्दो भवेत् ॥ ४५ ॥

टिप्प०–1 अत्र 'तत्रत्य' इत्यनेन व्युत्थानहेतुत्वं प्रतिपादितम् ।

अस्मिन्नुपपादिते सौषुप्ते आनन्दे शकुन्यादयो बहवो दृष्टान्ताः श्रुत्युक्ता विद्यन्त इत्याह—

दृष्टान्ताः शकुनिः श्येनः कुमारश्च महानृपः ।
महाब्राह्मण इत्येते सुप्त्यानन्दे श्रुतीरिताः ॥ ४६ ॥

दृष्टान्ता इति । शकुन्यादिभिः पञ्चभिर्दृष्टान्तैः सुप्तावानन्दोपपादनेन तत्र सुखं नास्तीति मतं निराकृतम् ॥ ४६ ॥

तत्र तावत् 'स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपाश्रयते एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपाश्रयते' प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' (छा० ६।८।२) इत्यस्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकप्रतिपादनपरस्य छान्दोग्यश्रुतिवाक्यस्यार्थं संक्षेपेण दर्शयति श्लोकद्वयेन—

शकुनिः सूत्रबद्धः सन्दिक्षु व्यापृत्य विश्रमम् ।
अलब्ध्वा बन्धनस्थानं हस्तस्तम्भाद्युपाश्रयेत् ॥ ४७ ॥

शकुनिरिति । हस्तादौ कचिदाधारसूत्रेण बद्धः शकुनिः पक्षी आहारादिग्रहणाय दिक्षु प्राच्यादिषु व्यापारं कृत्वा तत्र विश्रमं विश्रम्यतेऽस्मिन्निति विश्रम आधारस्तमलब्ध्वा बन्धनस्थानं हस्तादिकमेव यथाश्रयेत् ॥ ४७ ॥

जीवोपाधिमनस्तद्वद्धर्माधर्मफलाप्तये ।
स्वप्ने जाग्रति च भ्रान्त्वा क्षीणे कर्मणि लीयते ॥ ४८ ॥

तथा जीवोपाधिभूतं मनोऽपि पुण्यापुण्यफलयोः सुखदुःखयोरनुभवाय स्वप्नजाग्रदवस्थयोस्तत्र तत्र भ्रान्त्वा भोगप्रदे कर्मणि क्षीणे सति स्वोपादानेऽज्ञाने[1] विलीयते, तल्लये च तदुपहितो जीवः परमात्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

टिप्प०–1 सौषुप्ताज्ञानावच्छिन्नब्रह्मणि लीन भवतीत्याशयः ।

इदानीं श्येनदृष्टान्तप्रपञ्चनपरस्य 'तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः संहत्य पक्षौ स्वालयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा आनन्दाय धावति यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति' (बृ० ४।३।१९) इत्यस्य बृहदारण्यकवाक्यस्यार्थं संक्षिप्याह—

श्येनो वेगेन नीडैकलम्पटः शयितुं व्रजेत् ।
जीवः सुप्त्यै तथा धावेद्ब्रह्मानन्दैकलम्पटः ॥ ४९ ॥

श्येन इति । यथा आकाशे सर्वतः प्रचरन् श्येन एतन्नामा पक्षी गगने संचारनिमित्तश्रमपरिहाराय शयितुं शयनं कर्तुं नीडैकलम्पटः कुलायैकाभिलाषवान् व्रजेत् शीघ्रं गच्छेत् तद्वदेव जीवो मनउपाधिकश्चिदाभासोऽपि ब्रह्मानन्दैकाभिलाषवान् स्वापाय शीघ्रं गच्छेत्, हृदयाकाशमिति शेषः ॥ ४९ ॥

'स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वाऽतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते' (बृ० २।१।१९) इति कुमारादिदृष्टान्तत्रयप्रदर्शनपरं **बालाकिब्राह्मणगतवाक्यं** श्लोकत्रयेण व्याचष्टे—

अतिबालः स्तनं पीत्वा मृदुशय्यागतो हसन् ।
रागद्वेषाद्यनुत्पत्तेरानन्दैकस्वभावभाक् ॥ ५० ॥

अतिबाल इत्यादिना । यथा स्तनंधयः शिशुः आगलं स्तनं पाययित्वा मृदुत्वादिगुणयोगिनि तल्पे शायितः स्वकीयादिज्ञानशून्यत्वेन रागादिरहितः सन् सुखमूर्तिरेवावतिष्ठते ॥ ५० ॥

महाराजः सार्वभौमः संतृप्तः सर्वभोगतः ।
मानुषानन्दसीमानं प्राप्यानन्दैकमूर्तिभाक् ॥ ५१ ॥

यथा वा सार्वभौमो राजाऽविशदबुद्धित्वेऽपि सर्वैर्मानुषानन्दैर्युक्तत्वात्प्रार्थनीयाभावेन रागादिरहित आनन्दमूर्तिरेवावतिष्ठते ॥ ५१ ॥

महाविप्रो ब्रह्मवेदी कृतकृत्यत्वलक्षणाम् ।
विद्यानन्दस्य परमां काष्ठां प्राप्यावतिष्ठते ॥ ५२ ॥

यथा वा महाविप्रो महाब्राह्मणः प्रत्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारवान् 'अहं कृतकृत्यः' इत्येवंरूपां विद्यानन्दस्य परमां सीमां जीवन्मुक्ततां प्राप्तः परमानन्दस्वरूप एवावतिष्ठते तथा सुप्तोऽप्यानन्दरूपस्तिष्ठतीति शेषः ॥ ५२ ॥

नन्वेते कुमारादयस्त्रय एव किमिति दृष्टान्तीकृताः, नान्य इत्याशङ्क्य, दृष्टान्तत्रयोदाहरणतात्पर्यमाह—

मुग्धबुद्धातिबुद्धानां लोके सिद्धा सुखात्मता ।
उदाहृतानामन्ये तु दुःखिनो न सुखात्मकाः ॥ ५३ ॥

मुग्धेति । विवेकशून्यानां मध्ये अति बालः सुखी विवेकिषु सार्वभौमः अतिविवेकिष्वानन्दात्मसाक्षात्कारवानेव । इतरे तु सर्वदा रागादिमत्त्वादसुखिन इति न दृष्टान्तीकृता इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

भवन्त्वेते सुखिनः, प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्य, दार्ष्टान्तिकश्रुतिवाक्यस्य तात्पर्यमाह—

कुमारादिवदेवायं ब्रह्मानन्दैकतत्परः ।
स्त्रीपरिष्वक्तवद्वेद न बाह्यं नापि चान्तरम् ॥ ५४ ॥

कुमारादीति । कुमारादिवत् कुमारादयो यथाऽऽनन्दभाजः एवमयमपि सुषुप्तः ब्रह्मानन्दैकतत्परः, ब्रह्मानन्दैकभागित्यर्थः । ब्रह्मानन्दैकपरत्वे युक्तिप्रदर्शनपरं 'तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न

टिप्प०–1 सा च परा काष्ठोक्ता 'स एको मानुष आनन्दः' (तै० २।८) इत्यादौ । 2 ब्रह्मवेदी=ब्रह्मापरोक्षज्ञानवान् ।

बाह्यं किंचन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं' (बृ० ४।३।२१) इति ज्योतिर्ब्राह्मणगतं वाक्यमर्थतोऽनुक्रामति—**स्त्रीपरिष्वक्तेति**। यथा लोके प्रियया स्त्रिया आलिङ्गितः कामी बाह्याभ्यन्तरविषयज्ञानशून्यत्वात्सुखमूर्तिर्भवति तथा सुषुप्तौ प्राज्ञेन परमात्मनैक्यं गतो जीवो बाह्यादिविषयज्ञानाभावादानन्दरूप एव भवति ॥ ५४ ॥

अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवाक्यस्थयोर्बाह्याभ्यन्तरशब्दयोर्विवक्षितमर्थं[1] क्रमेण दर्शयति—

बाह्यं रथ्यादिजं वृत्तं गृहकृत्यं यथान्तरम् ।
तथा जागरणं बाह्यं नाडीस्थः स्वप्न आन्तरः ॥ ५५ ॥

बाह्यमिति। वृत्तं वृत्तान्तः। नाडीस्थः जाग्रद्वासनया नाडीमध्ये प्रतीयमानः प्रपञ्चः स्वप्न इत्युच्यते ॥ ५५ ॥

जीवः सुप्तौ ब्रह्मानन्दरूपेणैवावतिष्ठत इत्यत्र युक्तिप्रदर्शनपरायाः 'अत्र पिताऽपिता भवति' (बृ० ४।३।२२) इत्यादिकायाः श्रुतेस्तात्पर्यमाह—

पितापि सुप्तावपितेत्यादौ जीवत्ववारणात् ।
सुप्तौ ब्रह्मैव नो जीवः संसारित्वासमीक्षणात् ॥ ५६ ॥

पितेति। अत्र सुप्तावाध्यासिकानां पितृत्वादिजीवधर्माणां श्रुत्यैव निवारितत्वाज्जीवत्वाप्रतीतौ ब्रह्मतैवावशिष्यत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

ननु पितृत्वाद्यभिमानाभावेऽपि सुखित्वादिसंसारः किं न स्यादित्याशङ्क्य, संसारस्य देहाभिमानमूलत्वात्तदभावेऽभाव इति मन्वानस्तत्प्रतिपादकं 'तीर्णो हि तदा सर्वाञ्शोकान् हृदयस्य भवति' (बृ० ४।३।२२) इति समनन्तरवाक्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे—

टिप्प०–1 अत्र बाह्यत्वं देहापेक्षयेति ज्ञेयम्।

पितृत्वाद्यभिमानो यः सुखदुःखाकरः स हि ।
तस्मिन्नपगते तीर्णः सर्वाञ्छोकान्भवत्ययम् ॥ ५७ ॥

पितृत्वादीति ॥ ५७ ॥

ननूदाहृताभिः श्रुतिभिर्न सुखप्राप्तिर्मुखतोऽभिधीयमानोपलभ्यत इत्याशङ्क्य, तत्राभिधानपरं कैवल्यश्रुतिवाक्यमर्थतः पठति—

सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमसावृतः ।
सुखरूपमुपैतीति ब्रूते ह्याथर्वणी श्रुतिः ॥ ५८ ॥

सुषुप्तीति । सकले जाग्रदादिलक्षणे प्रपञ्चे[2] विलीने स्वोपादानभूतायां तमःप्रधानायां प्रकृतौ विलयं गते सति तमसा तया प्रकृत्या आवृत आच्छादितो जीवः सुखरूपं ब्रह्मोपैतीति तस्याः श्रुतेरर्थः ॥ ५८ ॥

न केवलमेवं श्रुतिप्रसिद्धोऽर्थः, किंतु सर्वानुभवसिद्धोऽपीत्याह—

सुखमस्वाप्समत्राहं न वै किंचिदवेदिषम् ।
इति सुप्ते सुखाज्ञाने परामृशति चोत्थितः ॥ ५९ ॥

सुखमिति । सुषुप्तादुत्थितः पुरुषः 'एतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्सं, न किंचिदवेदिषम्' इत्येवं निद्राकालीने सुखाज्ञाने परामृशति स्मरति, अतोऽपि सुप्तौ सुखमस्तीत्यवगम्यते ॥ ५९ ॥

ननु परामर्शस्याप्रमाणत्वात्कथं तद्बलात्सुखसिद्धिरित्याशङ्क्य, तस्याप्रामाण्येऽपि तन्मूलभूतानुभवबलात्तत्सिद्धिरित्यभिप्रायेणाह—

परामर्शोऽनुभूतेऽस्तीत्यासीदनुभवस्तदा ।
चिदात्मत्वात्स्वतो भाति सुखमज्ञानधीस्ततः ॥ ६० ॥

टिप्प०–1 तच्चोक्तम् (कै० १३) 'सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूत. सुखरूपमेति' इति । 2 एतत्तु दृष्टिसृष्टिविषयम्, सृष्टिदृष्टिपक्षे तु सर्वांशेन चित्ते इत्यूह्यम् ।

परामर्श इति । परामर्शः स्मरणज्ञानमनुभूत एव विषये भवति, नाननुभूतविषय इत्यस्माद्धेतोस्तदा सुप्तावनुभव आसीदित्यवगम्यते । ननु सुप्तौ मनःसहितानां ज्ञानकरणानां विलीनत्वात्कथमनुभवसिद्धिरित्याशङ्क्य, किं सुखानुभवसाधनं नास्तीत्युच्यते, अज्ञानानुभवसाधनं वा ? नाद्यः; स्वप्रकाशचिद्रूपत्वेन सुखस्य करणानपेक्षत्वात् । न द्वितीयः; स्वप्रकाशसुखबलादेव तदावरकाज्ञानप्रतीतिसिद्धेरित्यभिप्रायेणाह—**चिदात्मेति** । ततः स्वप्रकाशसुखादज्ञानधीरज्ञानस्य प्रतीतिर्भवतीति ॥ ६० ॥

ननु सौषुप्तसुखस्य स्वप्रकाशसुखत्वेऽपि 'ब्रह्मानन्दः स्वयं भवेत्' इत्यत्रोक्तं ब्रह्मरूपत्वं न संभवति, मानाभावादित्याशङ्क्य, 'विज्ञानमानन्दम्' (बृ० ३।९।२८) इत्यादि **बृहदारण्यक**वाक्यस्य सद्भावान्मैवमित्याह—

ब्रह्म विज्ञानमानन्दमिति वाजसनेयिनः ।
पठन्त्यतः स्वप्रकाशं सुखं ब्रह्मैव नेतरत् ॥ ६१ ॥

ब्रह्म विज्ञानमिति ॥ ६१ ॥

ननु अनुभव-स्मरणयोरेकाधिकरणत्वनियमात् 'सुखमहस्वाप्सं, न किंचिदवेदिषम्' इति च सौषुप्तसुखाज्ञानयोर्विज्ञानमयशब्दवाच्येन जीवेन स्मर्यमाणत्वात् तस्यैव सुखाद्यनुभवितृत्वं वक्तव्यमित्याशङ्क्य, तदुपाधेर्विज्ञानस्याज्ञानकार्यस्याज्ञाने विलीनत्वान्मैवमित्यभिप्रायेणाह—

यदज्ञानं तत्र लीनौ तौ विज्ञानमनोमयौ ।
तयोर्हि विलयावस्था निद्राऽज्ञानं च सैव हि ॥ ६२ ॥

यदज्ञानमिति । 'न किंचिदवेदिषम्' इति स्मरणान्यथानुपपत्त्या गम्यमानं यदज्ञानमस्ति, तत्र तस्मिन्नज्ञाने तौ प्रमातृप्रमाणत्वेन प्रसिद्धौ विज्ञानमनोमयौ विलीनौ विज्ञानत्वाद्याकारं परित्यज्य कारणरूपेणाव-

स्थितौ, अतस्तदुपाधिकस्य नानुभवितृत्वमिति भावः । तत्रोपपत्तिमाह—**तयोरिति** । हि यस्मात्तयोर्विज्ञानमनोमययोर्विलयावस्था निद्रेत्युच्यते । 'विज्ञानविरतिः सुप्तिः' इत्यभिधानात् तर्हि निद्रायामेव विलीनाविति वक्तव्यमित्याशङ्क्याह—**अज्ञानमिति** । सैव निद्रा विद्वद्भिरज्ञानमिति व्यवह्रियत इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

ननु तर्हि सौषुप्तसुखाद्यनुभवकालेऽसतो विज्ञानमयस्य प्रबोधे कथं तत्स्मर्तृत्वमित्याशङ्क्य, विलयावस्थायामपि तत्स्वरूपनाशाभावाद्विलयावस्थोपाधिमदानन्दमयरूपेणानुभवितृत्वं 'विज्ञान'शब्दवाच्यघनीभावोपाधिमत्त्वेन स्मृतत्वं चैकस्य घटत इत्यभिप्रायेणाह—

विलीनघृतवत् पश्चात् स्याद्विज्ञानमयो घनः ।
विलीनावस्थ आनन्दमयशब्देन कथ्यते ॥ ६३ ॥

विलीनेति । यथाऽग्निसंयोगादिना विलीनं घृतं पश्चाद्वाय्वादिसंबन्धवशाद्घनीभवति एवं जाग्रदादिषु भोगप्रदस्य कर्मणः क्षयवशान्निद्रारूपेण विलीनमन्तःकरणं पुनर्भोगप्रदकर्मवशात्प्रबोधे विज्ञानाकारेण घनीभवति, अतस्तदुपाधिक आत्मापि विज्ञानमयो घनः स्यात्, स एव पूर्वं विलयावस्थोपाधिकः सन्नानन्दमय इत्युच्यते ॥ ६३ ॥

'विलीनावस्थ आनन्दमयः' इत्युक्तमेवार्थं स्पष्टीकरोति—

सुप्तिपूर्वक्षणे बुद्धिवृत्तिर्या सुखबिम्बिता ।
सैव तद्बिम्बसहिता लीनानन्दमयस्ततः ॥ ६४ ॥

सुप्तीति । सुप्तेः पूर्वस्मिन्नव्यवहिते क्षणे याऽन्तर्मुखा बुद्धिवृत्तिः स्वरूपभूतसुखप्रतिबिम्बयुक्ता भवति, ततः अनन्तरं तत्प्रतिबिम्बसहिता सैव वृत्तिर्निद्रारूपेण विलीना 'आनन्दमय' इत्यभिधीयते ॥ ६४ ॥

एवमानन्दमयस्वरूपं प्रदर्श्य, तस्यैव प्रबोधकाले विज्ञानमयरूपेण स्मर्तृत्वसिद्धये तदानीं सुखानुभवमुपपादयति—

अन्तर्मुखो य आनन्दमयो ब्रह्मसुखं तदा ।
भुङ्क्ते चिद्बिम्बयुक्ताभिरज्ञानोत्पन्नवृत्तिभिः ॥ ६५ ॥

अन्तर्मुख इति । सुखप्रतिबिम्बसहितान्तर्मुखधीवृत्तिजनितसंस्कारसहिताज्ञानोपाधिको य आनन्दमयस्तदा सुषुप्तौ ब्रह्मसुखं स्वरूपभूतं सुखं चिदाभाससहिताभिरज्ञानादुत्पन्नाभिः सुखादिगोचराभिर्वृत्तिभिः सत्त्वपरिणामविशेषैर्भुङ्क्तेऽनुभवति ॥ ६५ ॥

ननु तर्हि जागरण इव 'इदानीं सुखमनुभवामि' इत्यभिमानः कुतो न स्यादित्याशङ्क्य, अविद्यावृत्तीनां बुद्धिवृत्तिवत्स्पष्टत्वाभावादित्यभिप्रायेणाह—

अज्ञानवृत्तयः सूक्ष्मा विस्पष्टा बुद्धिवृत्तयः ।
इति वेदान्तसिद्धान्तपारगाः प्रवदन्ति हि ॥ ६६ ॥

अज्ञानवृत्तय इति । इदं कुतोऽवगतमित्यत आह—**इतीति** ॥ ६६ ॥

नन्वानन्दमयो ब्रह्मानन्दं सूक्ष्माभिरविद्यावृत्तिभिर्भुङ्क्त इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह—

माण्डूक्यतापनीयादिश्रुतिष्वेतदतिस्फुटम् ।
आनन्दमयभोक्तृत्वं ब्रह्मानन्दे च भोग्यता ॥ ६७ ॥

माण्डूक्येति । एतच्छब्दार्थमेवाह—**आनन्देति** ॥ ६७ ॥

इदानीं 'सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक्

चेतोमुखः' (माण्डू० ५) इति माण्डूक्यादिश्रुतिगतं वाक्यमर्थतः पठति—

एकीभूतः सुषुप्तस्थः प्रज्ञानघनतां गतः ।
आनन्दमय आनन्दभुक्चेतोमयवृत्तिभिः ॥ ६८ ॥

एकीभूत इति । सुषुप्तं सुषुप्तिः, तत्र तिष्ठतीति सुषुप्तस्थः, सुषुप्त्यभिमानीत्यर्थः । आनन्दमय आनन्दप्रचुरः, आनन्दभुक् स्वरूपभूतमानन्दं भुङ्क्ते इत्यानन्दभुक्, चेतोमयवृत्तिभिरिति चेतश्चैतन्यं तन्मय्यस्तत्प्रचुराः, चित्प्रतिबिम्बसहिता इत्यर्थः; ताश्च ता वृत्तयश्च चेतोमयवृत्तयः, ताभिरानन्दभुगिति योजना ॥ ६८ ॥

तद्वाक्यगतस्य 'एकीभूत' इति पदस्यार्थमाह—

विज्ञानमयमुख्यैर्यो रूपैर्युक्तः पुराधुना ।
स लयेनैकतां प्राप्तो बहुतण्डुलपिष्टवत् ॥ ६९ ॥

विज्ञानेति । यः आत्मा पुरा जागरणावस्थायां विज्ञानमयमुख्यैः 'स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयः' (बृ० ४।४।५) इत्यादिश्रुत्युक्तै रूपैराकारविशेषैर्युक्तोऽभूत्, स एवाधुना लयेन विज्ञानमनआद्युपाधिविलयेनैकतामेकाकारतां प्राप्तो गतो भवति । तत्र दृष्टान्तमाह—**बह्विति ।** बहुतण्डुलजनितपिष्टवदित्यर्थः ॥ ६९ ॥

अथ 'प्रज्ञानघन'शब्दार्थमाह—

प्रज्ञानानि पुरा बुद्धिवृत्तयोऽथ घनोऽभवत् ।
घनत्वं हिमबिन्दूनामुदग्देशे यथा तथा ॥ ७० ॥

टिप्प०–1 'त्रिषु धामसु यद् भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद् भवेत्' इत्यस्य कैवल्यश्रुतिवचनस्यादिना सग्रहः ।

प्रज्ञानानीति । पुरा पूर्वं जाग्रदादौ 'प्रज्ञान'शब्दवाच्या घटादिगोचरा या बुद्धिवृत्तयोऽभवन्, अथ सुषुप्तिकाले घटादिविषयाभावे सति घनोऽभवत् चिद्रूपेणैकरूपोऽभूत् । तत्र दृष्टान्तमाह—**घनत्वमिति** ॥ ७० ॥

इदानीं 'प्रज्ञानघन'शब्दार्थनिरूपणप्रसङ्गादागतं किंचिदाह—

तद्घनत्वं साक्षिभावं दुःखाभावं प्रचक्षते ।
लौकिकास्तार्किका यावद्दुःखवृत्तिविलोपनात् ॥ ७१ ॥

तद्घनत्वमिति । यदिदं वेदान्तेषु साक्षित्वेनाभिधीयमानं प्रज्ञानघनत्वमस्ति, तदेव लौकिकाः शास्त्रसंस्काररहिताः तार्किका वैशेषिकादयः शास्त्रिणश्च दुःखभावं प्रचक्षते दुःखाभाव इत्याहुः । कुत इत्यत आह—**यावदिति** । यावत्यो दुःखवृत्तयस्तासां सर्वासां विलयादित्यर्थः ॥ ७१ ॥

पूर्वोदाहृतश्रुतिवाक्यगत'चेतोमुख'शब्दार्थमाह—

अज्ञानबिम्बिता चित्स्यान्मुखमानन्दभोजने ।
भुक्तं ब्रह्मसुखं त्यक्त्वा बहिर्यात्यथ कर्मणा ॥ ७२ ॥

अज्ञानेति । आनन्दभोजने सौषुप्तब्रह्मानन्दास्वादने मुखं साधनमज्ञानबिम्बिता चित् स्याद् अज्ञानवृत्तौ प्रतिबिम्बितं चैतन्यमेव भवेत् । ननु सुषुप्तावानन्दमयरूपेण जीवेन ब्रह्मसुखं चेद्भुज्यते तर्हि तत्परित्यज्याथ बहिः कुतो जागरणं दुःखालयमागच्छेदित्यत आह—**भुक्तमिति** । पुण्यापुण्यकर्मपाशबद्धत्वात्तेन प्रेरितो जीवः साक्षात्कृतमपि ब्रह्मानन्दं परित्यज्याथ बहिर्याति, जागरणादिकं गच्छतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

एतत्कुतोऽवगम्यत इत्याशङ्क्य, 'पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात्स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः' (कै० १४) इति कैवल्यश्रुतिवाक्यादिति मन्वानस्तद्वाक्यमर्थतः पठंस्तदभिप्रायमाह—

कर्म जन्मान्तरेऽभूद्यत्तद्योगाद्बुध्यते पुनः ।
इति कैवल्यशाखायां कर्मजो बोध ईरितः ॥ ७३ ॥

कर्मेति ॥ ७३ ॥

सुप्तौ ब्रह्मानन्दोऽनुभूत इत्यत्र लिङ्गं चाह—

कंचित्कालं प्रबुद्धस्य ब्रह्मानन्दस्य वासना ।
अनुगच्छेद्यतस्तूष्णीमास्ते निर्विषयः सुखी ॥ ७४ ॥

कंचिदिति । प्रबुद्धस्य जागरण प्राप्तस्यापि कंचित्कालं स्वल्पकाल-पर्यन्तं सुप्तावनुभूतस्य ब्रह्मानन्दस्य वासना संस्कारोऽनुगच्छेदनुगच्छति । कुत एतदवगम्यत इत्यत आह—**यत इति** । यतः कारणात् प्रबोधादौ निर्विषयो विषयानुभवरहितोऽपि सुखी सन् तूष्णीमास्तेऽतोऽवगम्यत इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

तर्हि तूष्णीं कुतो नावतिष्ठत इत्यत आह—

कर्मभिः प्रेरितः पश्चान्नानादुःखानि भावयन् ।
शनैर्विस्मरति ब्रह्मानन्दमेषोऽखिलो जनः ॥ ७५ ॥

कर्मभिरिति । कर्मभिः पूर्वोक्तैर्नोदितः सर्वोऽपि प्राणी पश्चान्नानाविधानि दुःखान्यनुसंदधानः शनैर्ब्रह्मानन्दं विस्मरति ॥ ७५ ॥

इतोऽपि ब्रह्मानन्दे न विप्रतिपत्तिः कार्येत्याह—

प्रागूर्ध्वमपि निद्रायाः पक्षपातो दिने दिने ।
ब्रह्मानन्दे नृणां तेन प्राज्ञोऽस्मिन्विवदेत कः ॥ ७६ ॥

प्रागिति । प्रत्यहं मनुष्याणां निद्रायाः प्रागूर्ध्वमपि निद्रारम्भे निद्रावसाने च ब्रह्मानन्दे स्नेहोऽस्ति, यतो निद्रादौ मृदुशय्यादि संपादयन्ति, तदवसाने च तं परित्यक्तुमशक्तास्तूष्णीमासते, तेन कारणेन अस्मिन्नानन्दे को बुद्धिमान्विवदेत ? न कोऽपीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

चोदयति—

ननु तूष्णींस्थितौ ब्रह्मानन्दश्चेद्भाति लौकिकाः ।
अलसाश्चरितार्थाः स्युः शास्त्रेण गुरुणात्र किम् ॥ ७७ ॥

नन्विति । गुरुशुश्रूषादिलभ्यस्य ब्रह्मानन्दानुभवस्य तूष्णींस्थितिमात्रलभ्यत्वे गुरुशुश्रूषादिपूर्वकं श्रवणादिकं वृथा स्यादित्यर्थः ॥७७॥

'अयं ब्रह्मानन्द' इति ज्ञाते सति कृतार्थता भवत्येव, तदेव गुरुशुश्रूषादिकमन्तरेण न संभवतीत्याह—

बाढं ब्रह्मेति विद्युश्चेत्कृतार्थास्तावतैव ते ।
गुरुशास्त्रे विनाऽत्यन्तं गम्भीरं ब्रह्म वेत्ति कः ॥ ७८ ॥

बाढमिति । अत्यन्तं गम्भीरं दुरवगाहमवाङ्मनसगम्यं सर्वज्ञं सर्वान्तरं सर्वात्मरूपं ब्रह्म गुरुशास्त्रे विहायान्येन केनाप्युपायेन को जानीयात्? न कोऽपीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

ननु त्वद्वाक्यादेव ब्रह्मानन्दं जानतो मम न कृतार्थता लभ्यत इत्याशङ्कानुवादपूर्वकं सोपहासमुत्तरमाह—

जानाम्यहं त्वदुक्त्याऽद्य कुतो मे न कृतार्थता ।
शृण्वत्र त्वादृशो वृत्तं प्राज्ञंमन्यस्य कस्यचित् ॥ ७९ ॥

जानामीति ॥ ७९ ॥

तमेव वृत्तान्तं दर्शयति—

चतुर्वेदविदे देयमिति शृण्वन्नवोचत ।
वेदाश्चत्वार इत्येवं वेद्मि मे दीयतां धनम् ॥ ८० ॥

चतुर्वेदेति । कश्चिच्चतुर्वेदविदे कस्मैचिदिदं बहुधनं दातव्यमिति स्वविधं वाक्यं श्रुत्वा वेदाश्चत्वार इत्यस्मादेव वाक्यादहं वेद्मि, अतो मे दीयतामिति वक्ति तद्वद्भवानपीत्यर्थः ॥ ८० ॥

ननु वेदाश्चत्वार इति यो वेद स वेदगतां संख्यामेव वेत्ति, नतु वेदानां स्वरूपमिति चोदयति—

संख्यामेवैष जानाति न तु वेदानशेषतः ।
यदि तर्हि त्वमप्येवं नाशेषं ब्रह्म वेत्सि हि ॥ ८१ ॥

संख्यामिति । साम्येन समाधत्ते—**तर्हीति** । एवं चतुर्वेदाभिज्ञंमन्य इव त्वमप्यशेषं संपूर्णं यथा भवति तथा ब्रह्म न वेत्सि नैव जानासि ॥ ८१ ॥

ननु संख्यातिरिक्तवेदस्वरूपभेद इव स्वगतादिभेदशून्ये आनन्दरूपे ब्रह्मणि अज्ञायमानस्यांशस्याभावादसंपूर्णज्ञानित्वोपालम्भो न घटत इति चोदयति—

अखण्डैकरसानन्दे मायातत्कार्यवर्जिते ।
अशेषत्वसशेषत्ववार्तावसर एव कः ॥ ८२ ॥

अखण्डैकेति ॥ ८२ ॥

ब्रह्मज्ञानेऽप्यशेषत्वादिकं दर्शयितुं 'ब्रह्म जानामी'ति वदन्तं विकल्प्य, पृच्छति—

शब्दानेव पठस्याहो तेषामर्थं च पश्यसि ।
शब्दपाठेऽर्थबोधस्ते संपाद्यत्वेन शिष्यते ॥ ८३ ॥

शब्दानिति । किमखण्डैकरसमद्वितीयसच्चिदानन्दरूपमित्यादिशब्दानेव पठसि, आहो अथवा तेषां शब्दानामर्थं स्वगतादिभेदशून्यत्वादिकं च पश्यसि जानासि ? इति विकल्पार्थः । आद्ये पक्षे सावशेषत्वं दर्शयति—**शब्दपाठ इति** ॥ ८३ ॥

द्वितीयेऽपि तद्दर्शयति—

अर्थे व्याकरणाद्बुद्धे साक्षात्कारोऽवशिष्यते ।
स्यात्कृतार्थत्वधीर्यावत्तावद्गुरुमुपास्स्व भोः ॥ ८४ ॥

अर्थ इति । व्याकरणादित्युपलक्षणं निगमादेः । व्याकरणादिना परोक्षज्ञाने संपादितेऽपि संशयादिनिरासेनापरोक्षीकरणमवशिष्यते तर्हि कदा संपूर्णत्वं ज्ञानस्येत्याशङ्क्य, तदवधिं दर्शयति—**स्यादिति** । यदा कृतार्थत्वबुद्धिरुत्पद्यते तदा ज्ञानस्य संपूर्णताऽवगन्तव्येत्यर्थः ॥ ८४ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य, प्रकृतमेवानुसरति—

आस्तामेतद्यत्र यत्र सुखं स्याद्विषयैर्विना ।
तत्र सर्वत्र विद्ध्येतां ब्रह्मानन्दस्य वासनाम् ॥ ८५ ॥

आस्तामिति । यत्र यत्र यस्मिन्यस्मिन्काले तूष्णींभावादौ विषयानुभवमन्तरेण सुखं भवति, तत्र तत्र सुखस्य विषयजन्यत्वाभावात्सामान्याहंकारावृतत्वाच्च वासनानन्दत्वमवगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ८५ ॥

एवं ब्रह्मानन्दवासनानन्दौ दर्शयित्वा इदानीमानन्दत्रैविध्यनियमनायात्माभिमुखधीवृत्तावित्यत्रोक्तमेव विषयानन्दं पुनरनुवदति—

विषयेष्वपि[1] लब्धेषु तदिच्छोपरमे सति ।
अन्तर्मुखमनोवृत्तावानन्दः प्रतिबिम्बति ॥ ८६ ॥

विषयेष्वपीति । यदा यदा स्रगादिविषयलाभात्तत्तदिच्छोपरमो भवति तदा तदा मनस्यन्तर्मुखे सति तस्मिन् यः स्वात्मानन्दः प्रतिबिम्बितो भवत्ययं विषयानन्द इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

फलितमाह—

ब्रह्मानन्दो वासना च प्रतिबिम्ब इति त्रयम् ।
अन्तरेण जगत्यस्मिन्नानन्दो नास्ति कश्चन ॥ ८७ ॥

ब्रह्मानन्द इति । उक्तप्रकारेण स्वप्रकाशतया सुषुप्तौ प्रतिभासमानो यो ब्रह्मानन्दः, यश्च तूष्णींस्थितौ विषयानुभवमन्तरेण प्रतीयमानो

पाठा०–1 'विषयेष्वभिलब्धेषु' A.

वासनानन्दः, योऽप्यभीष्टविषयलाभादन्तर्मुखे मनसि प्रतिबिम्बितो विषयानन्दः, एतत्त्रितयातिरेकेणास्मिन् जगति न कश्चिदानन्दोऽस्ति । ननु 'आनन्दस्त्रिविधो ब्रह्मानन्दो विद्या सुखं तथा । विषयानन्दः' (प्र० ११।११) इत्यनेन प्रकारेणानन्दत्रैविध्यमुक्तम्, इदानीं तु 'ब्रह्मानन्दो वासना च प्रतिबिम्ब इति त्रयम्' (प्र० ११।८७) इति तद्विलक्षणमानन्दस्य त्रैविध्यमुच्यते, अतः पूर्वोत्तरविरोधः । किंच 'यावद्यावदहंकारो विस्मृतोऽभ्यासयोगतः । तावत्तावत् सूक्ष्मदृष्टेर्निजानन्दोऽनुमीयते' (प्र० ११।९८) इति 'तादृक् पुमानुदासीनकालेऽप्यानन्दवासनाम् । उपेक्ष्य मुख्यमानन्दं भावयत्येव तत्परः' (प्र० ११।१२१) इति चोक्तप्रकारद्वयातिरिक्तौ निजानन्दमुख्यानन्दावभिधीयेते, तथा द्वितीयाध्याये 'मन्दप्रज्ञं तु जिज्ञासुमात्मानन्देन बोधयेत्' (प्र० १२।४) इति आत्मानन्दस्ततोऽन्योऽभिधीयते, 'योगानन्दः पुरोक्तो यः' (प्र० १३।१) इत्यत्र योगानन्दोऽपि कश्चिदवभासते, 'ब्रह्मानन्दाभिधे ग्रन्थे तृतीयाध्याय ईरितः । अद्वैतानन्द एव स्यात्' (प्र० १३।१०५) इत्यत्राद्वैतानन्दं चान्यमवगच्छामः । अतः 'अन्तरेण जगत्यस्मिन्नानन्दो नास्ति कश्चन' (प्र० ११।८७) इत्युक्तिर्विरुध्येतेति चेत्, —मैवम्; विद्यानन्दस्य विषयानन्दवदन्तःकरणवृत्तिविशेषत्वेन विषयानन्देऽन्तर्भावस्य 'विषयानन्दवद्विद्यानन्दो धीवृत्तिरूपकः' (प्र० १४।२) इत्युत्तरत्र धीवृत्तिरूपत्वाभिधानेन विवक्षितत्वान्निजानन्दमुख्यानन्दात्मानन्दयोगानन्दाद्वैतानन्दानां तु ब्रह्मानन्दादनतिरिक्तत्वाच्च । तथा हि—'यावद्यावदहंकारः' (प्र० १३।८१) इत्युदाहृतश्लोके योगलक्षणोपायगम्यतया योगानन्दत्वेन विवक्षितस्य निजानन्दस्यैव 'न द्वैतं भासते नापि निद्रा तत्रास्ति यत्सुखम् । स ब्रह्मानन्द इत्याह

भगवानर्जुनं प्रति' (प्र० ११।१००) इत्यस्मिन्नुत्तरश्लोक एव ब्रह्मानन्दत्वाभिधानान्निजानन्दो ब्रह्मानन्दान्न भिद्यते, तथा मुख्यानन्दोऽपि ब्रह्मानन्द एव। 'तथा च विषयानन्दो वासनानन्द इत्यमू। आनन्दौ जनयन्नास्ते ब्रह्मानन्दः स्वयंप्रभः' (प्र० ११।८८) इत्यत्र जन्यत्वेनामुख्यभूतयोर्विषयानन्दवासनानन्दयोर्जनकत्वेनाभिहितस्य ब्रह्मानन्दस्यैव 'तादृक्पुमानुदासीनकालेऽपि' (प्र० ११।१२१) इत्युदाहृत एव श्लोके 'आनन्दवासनाम्। उपेक्ष्य मुख्यमानन्दं भावयन्नेव तत्परः' (प्र० ११।१२१) इति मुख्यानन्दत्वाभिधानादात्मानन्दाद्वैतानन्दयोस्तु ब्रह्मानन्दत्वम्, 'योगानन्दः पुरोक्तो यः स आत्मानन्द इष्यताम्' (प्र० १३।१) इति तृतीयाध्यायादौ प्रथमाध्याये योगानन्दतया विवक्षितस्य ब्रह्मानन्दस्यैव 'योगानन्द'शब्देनानुवादपूर्वकमात्मानन्दतामभिधाय, 'कथं ब्रह्मत्वमेतस्य सद्वयस्येति चेत्' (प्र० १३।१) इति प्रश्नपूर्वकं 'आकाशादिस्वदेहान्तम्' (प्र० १३।२) इत्यादिनाऽद्वितीयस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनादवगन्तव्यम्। तस्मात् 'ब्रह्मानन्दो वासना च प्रतिबिम्ब' (प्र० ११।८७) इत्युक्तं त्रैविध्यं सुस्थम्। ननु तर्हि 'नन्वेवं वासनानन्दाद् ब्रह्मानन्दादपीतरम्। वेत्तु योगी निजानन्दम्' (प्र० १२।१) इत्यत्र निजानन्दस्य ब्रह्मानन्दवासनानन्दाभ्यां भेदेन निर्देशो न युज्यत इति न शङ्कनीयम्। एकस्यैव ब्रह्मानन्दस्य जगत्कारणत्वोपाधिसाहित्यराहित्यभेदेन भेदव्यपदेशोपपत्तेः। तथा हि—ब्रह्मानन्दनिरूपणावसरे 'आनन्दाद्ध्येवेमानि भूतानि जायन्ते' (तै० ३।६) इत्यादिना जगत्कारणत्वाभिधानेन ब्रह्मानन्दस्य समायत्वमवगम्यते, निर्मायस्य जगत्कारणत्वानुपपत्तेः, निजानन्दनिरूपणकालेऽपि 'यावद्यावदहंकारः' (प्र० ११।९८) इत्यादिना

सकारणस्याहंकारस्य विलयप्रतिपादनान्निजानन्दस्य निर्मायत्वमिति सर्वमनवद्यम् ॥ ८७ ॥

नन्वस्मिन्नध्याये ब्रह्मानन्दविवेचनस्यैव प्रस्तुतत्वादितरानन्दद्वय-प्रतिपादनं प्रकृतासंगतमित्याशङ्क्य, तयोर्ब्रह्मानन्दजन्यत्वेन तद्बोधो-पयोगित्वान्न प्रकृतासंगतमित्यभिप्रायेणाह—

तथा च विषयानन्दो वासनानन्द इत्यमू ।
आनन्दौ जनयन्नास्ते ब्रह्मानन्दः स्वयंप्रभः ॥ ८८ ॥

तथेति । तथा च एवमानन्दत्रैविध्ये सति यः स्वयंप्रकाश आनन्दो विषयानन्द-वासनानन्दौ जनयति, स ब्रह्मानन्दो वेदितव्य इत्यर्थः ॥८८॥

वृत्तानुसंकीर्तनपूर्वकमुत्तरग्रन्थमवतारयति—

श्रुतियुक्त्यनुभूतिभ्यः स्वप्रकाशचिदात्मके ।
ब्रह्मानन्दे सुप्तिकाले सिद्धे सत्यन्यदा शृणु ॥ ८९ ॥

श्रुतीति । श्रुतिभिः 'सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतः सुखरूपमेति' (कै० १३) इत्यादिभिरुदाहृताभिर्युक्तिभिः 'सुखमह-मस्वाप्सम्' इत्यादिपरामर्शान्यथानुपपत्त्यादिभिरनुभूत्या च अर्थापत्ति-कल्पितेन सुषुप्त्यनुभवेन च सुषुप्तिकाले स्वप्रकाशो ब्रह्मानन्दः साधितः; इतः परमन्यदा जागरणावस्थायामपि यो ब्रह्मानन्दावगमोपायो वक्ष्यते तं शृण्वित्यर्थः ॥ ८९ ॥

प्रतिज्ञातमेव ब्रह्मानन्दावगमोपायं दर्शयितुं तदुपोद्घातत्वेन सनिमित्तां जीवस्यावस्थाद्वयप्राप्तिं दर्शयति—

य आनन्दमयः सुप्तौ स विज्ञानमयात्मताम् ।
गत्वा स्वप्नं प्रबोधं वा प्राप्नोति स्थानभेदतः ॥ ९० ॥

य इति। सुप्तौ सुषुप्तिकाले विलीनावस्थ 'आनन्दमय'शब्देन कथ्यत इत्युक्तो य आनन्दमयः स 'विज्ञान'शब्दाभिधेयबुद्ध्युपाधिमत्त्वेन विज्ञानमयतां प्राप्य स्थानभेदतो वक्ष्यमाणस्थानविशेषयोगेन स्वप्नं जागरणं वा कर्मानुसारेण गच्छति ॥ ९० ॥

इदानीं जाग्रदाद्यवस्थोपयोगीनि दर्शयति—

नेत्रे जागरणं कण्ठे स्वप्नः सुप्तिर्हृदम्बुजे ।
आपादमस्तकं देहं व्याप्य जागर्ति चेतनः ॥ ९१ ॥

नेत्र इति । 'नेत्र'शब्दस्य कृत्स्नदेहोपलक्षणपरतामभिप्रेत्य, 'नेत्रे जागरणम्' इत्यंशस्यार्थमाह—**आपादेति** । चेतनो जीवः ॥ ९१ ॥

'देहं व्याप्य' इत्यनेन विवक्षितमर्थं दृष्टान्तप्रदर्शनेन स्पष्टयति—

देहतादात्म्यमापन्नस्तप्तायःपिण्डवत्ततः ।
अहं मनुष्य इत्येवं निश्चित्यैवावतिष्ठते ॥ ९२ ॥

देहतादात्म्यमिति । तत्र प्रमाणमाह—**तत इति** । यतो मनुष्यत्वादिजातिमता देहेन तादात्म्यं प्राप्तस्ततः 'अहं मनुष्यः' इत्येव निश्चित्य संशयादिरहितज्ञानेन गृहीत्वैवावतिष्ठते ॥ ९२ ॥

देहतादात्म्याभिमानहेतुकान्येवावस्थान्तराणि दर्शयति—

उदासीनः सुखी दुःखीत्यवस्थात्रयमेत्यसौ ।
सुखदुःखे कर्मकार्ये त्वौदासीन्यं स्वभावतः ॥ ९३ ॥

उदासीन इति । तत्र सुखित्वदुःखित्वयोः कर्मजन्यत्वज्ञानाय विशेषणभूतयोः सुखदुःखयोस्तद्धेतुकत्वं दर्शयति—**सुखेति** ॥ ९३ ॥

तयोश्च सुखदुःखयोर्निमित्तभेदाद्वैविध्यमाह—

बाह्यभोगान्मनोराज्यात्सुखदुःखे द्विधा मते ।
सुखदुःखान्तरालेषु भवेत्तूष्णीमवस्थितिः ॥ ९४ ॥

बाह्येति । तर्ह्यौदासीन्यं कदा स्यादित्यत आह—**सुखेति** । व्यक्तिभेदविवक्षया बहुवचनम् ॥ ९४ ॥

यदर्थं जाग्रदाद्युपन्यस्तं तदिदानीं दर्शयति—

न कापि चिन्ता मेऽस्त्यद्य सुखमास इति ब्रुवन् ।
औदासीन्ये निजानन्दभान वक्त्यखिलो[1] जनः ॥ ९५ ॥

न कापीति । सर्वोऽपि जन इदानीं मम कापि चिन्ता गृहादिविषया नास्ति, अतः सुखं यथा भवति तथा तिष्ठामीति वदन् औदासीन्यकाले स्वरूपानन्दस्फूर्तिं ब्रूते, अतो जागरणावस्थायामपि निजानन्दभानमस्तीत्यवगन्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ९५ ॥

नन्वौदासीन्येऽवभासमानस्य निजानन्दत्वे तस्य ब्रह्मानन्दत्वात्पूर्वोक्ता वासनानन्दता न स्यादित्याशङ्क्याहंकारसामान्यावृतत्वान्न ब्रह्मानन्दतेति परिहरति—

अहमस्मीत्यहंकारसामान्याच्छादितत्वतः ।
निजानन्दो न मुख्योऽयं किंत्वसौ तस्य वासना ॥ ९६ ॥

अहमस्मीति । 'देवदत्तोऽहम्' इत्यादिविशेषशून्येन 'अहमस्मि' इत्येवंरूपेणाहंकारसामान्येनावृतत्वान्नायं मुख्य इत्यर्थः । तर्हि तस्य किंरूपतेत्यत आह—**किंत्वसाविति** ॥ ९६ ॥

मुख्यानन्दातिरिक्तवासनानन्दसद्भावे दृष्टान्तः—

नीरपूरितभाण्डस्य बाह्ये शैत्यं न तज्जलम् ।
किंतु नीरगुणस्तेन नीरसत्ताऽनुमीयते ॥ ९७ ॥

टिप्प०—1 अत्राखिलशब्दः समेषामनुभवगोचरत्वं अत एवास्य निर्विवादत्वं च द्योतयति ।

नीरेति । जलपूर्णकुम्भस्य बहिर्भागस्पर्शनेनोपलभ्यमानं यच्छैत्य-मस्ति तत्तावज्जलं न भवति; द्रवत्वानुपलम्भात् । किं तर्हि तदित्यत आह—**किंत्विति** । नीरगुणत्वं कथमवगम्यत इत्यत आह—**तेनेति** । विमतं घटे उपलभ्यमानं शैत्यं जलजन्यं भवितुमर्हति, शैत्यत्वात्, जले उपलभ्यमानशैत्यवदिति ॥ ९७ ॥

भवत्वेवं नीरानुमापकत्वं शैत्यस्य, प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्य, तद्व-द्वासनानन्दस्यापि मुख्यानन्दानुमापकत्वमायातमित्याह—

यावद्यावदहंकारो विस्मृतोऽभ्यासयोगतः ।
तावत्तावत्सूक्ष्मदृष्टेर्निजानन्दोऽनुमीयते ॥ ९८ ॥

यावदिति । अभ्यासयोगतः 'ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छे-च्छान्त आत्मनि' (छा० १।३।१३) इति श्रुत्यभिहितनिरोधसमाध्यभ्यास-योगेन यावद्यावदहमादिवृत्तिविलयवशाच्चित्तस्य सूक्ष्मता जायते तावत्तावन्निजानन्दाभिव्यक्तिर्भवतीत्यनुमीयते । अयमत्र प्रयोगः—अहंकारसंकोचविशेषविशिष्टक्षणेषु द्वितीयादिक्षणः पक्षः सः पूर्वस्मात्क्ष-णादधिकनिजानन्दाविर्भाववान्, अहंकारसंकोचविशेषयुक्तकालत्वात्, अहंकारसंकोचयुक्ताद्यक्षणवदिति ॥ ९८ ॥

बुद्धिसौक्ष्म्यस्य कोऽवधिरित्याकाङ्क्षायां साक्षात्कारोऽवधिरित्याह—

सर्वात्मना विस्मृतः सन्सूक्ष्मतां परमां व्रजेत् ।
अलीनत्वान्न निद्रैषा ततो देहोऽपि नो पतेत् ॥ ९९ ॥

टिप्प०–1 अभ्यासक्रमश्चोक्तो **लघुवाक्यवृत्तौ**–'लीने पूर्वविकल्पे तु यावदन्यस्य नोदयः । निर्विकल्पकचैतन्यं स्पष्टं तावद्विभासते ॥ एवं त्रिक्षणेष्वेव विकल्पस्य निरोधनम् । क्रमेणाभ्यस्यतां नित्यं ब्रह्मानुभवकाङ्क्षिभिः ॥' इत्यादिभिः ।

सर्वेति । तर्हि सा निद्रैव स्यादित्यत आह—**अलीनेति** । सर्ववृत्तिविलयेऽप्यन्तःकरणस्वरूपविलयाभावान्नेयं निद्रा; 'बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थानं सुषुप्तिः' इत्याचार्यैरुक्तत्वादित्यर्थः । अन्तःकरणस्वरूपविलयाभावे लिङ्गमाह—**तत इति** । यत्र सुपुप्त्यादावहंकारविलयस्तत्र देहपातो दृष्टः, इह तु तदभावादविलीन इति गम्यते ॥ ९९ ॥

फलितमाह—

न द्वैतं भासते नापि निद्रा तत्रास्ति यत्सुखम् ।
स ब्रह्मानन्द इत्याह भगवानर्जुनं प्रति ॥ १०० ॥

न द्वैतमिति । यस्मिन्काले द्वैतभानं नास्ति, निद्रापि नागच्छति, तस्मिन्काले उपलभ्यमानं यत्सुखमस्ति, स ब्रह्मानन्द इत्यर्थः । 'अयं ब्रह्मानन्द' इति कुतोऽवगतमित्याशङ्क्य, कृष्णवाक्यादित्याह—**इतीति** गीतायां षष्ठाध्याय इति शेषः ॥ १०० ॥

तत्र कैः श्लोकैरुक्तवानित्याशङ्क्य, तान् श्लोकान् पठत्यर्थक्रमानुसारेण—

शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ १ ॥

शनैःशनैरिति । अयमर्थः—धृतिगृहीतया धैर्ययुक्तया बुद्ध्या साधनभूतया शनैर्न सहसा उपरमेन्मनउपरतिं कुर्यात् । कियत्पर्यन्तमित्यत आह—**आत्मेति** । मन आत्मसंस्थं आत्मनि संस्था सम्यक् स्थितिः 'आत्मैवेदं सर्वं न ततोऽन्यत्किंचिदस्ति' (छा० ७।२५।२) इत्येवंरूपा यस्य तदात्मसंस्थं तथाविधं कृत्वा किंचिदपि न चिन्तयेत्, एष योगस्य परमोऽवधिः ॥ १ ॥

टिप्प०—1 अतश्चोक्तम्—'लीयते हि सुषुप्तौ तन्निगृहीतं न लीयते ।' इति ।

एतत्संपादने प्रवृत्तो योगी प्रथमं किं कुर्यादित्यत आह—

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २ ॥

यत इति । चञ्चलं स्वभावदोषादत एवास्थिरमेकत्र विषयेऽनियतमेवंविधं मनो यदा यदा यतो यतो यस्माद्यस्माच्छब्दादेर्निमित्तान्निश्चरति निर्गच्छति ततस्ततस्तस्मात्तस्माच्छब्दादेः सकाशान्नियम्य तेषां शब्दादीनां मिथ्यात्वादिदोषदर्शनेनाभासीकृत्य वैराग्यभावनापूर्वकं निरुध्यैतन्मन आत्मन्येव वशं नयेत् आत्मवश्यतामापादयेत्, एवं योगमभ्यासतोऽभ्यासबलादात्मन्येव मनः प्रशाम्यति ॥ २ ॥

मनःप्रशान्तौ किं भवतीत्यत आह—

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ ३ ॥

प्रशान्तेति । शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसमत एव प्रशान्तमनसं प्रकर्षेण अत्यर्थं शान्तं विक्षेपशून्यं मनो यस्य तं ब्रह्मभूतं 'ब्रह्मैवेदं सर्वं' (मुण्ड० २।२।११) इति निश्चयवत्तया जीवन्मुक्तमकल्मषमधर्मादिवर्जितमेनं[1] योगिनं उत्तमं क्षयित्वसातिशयित्वादिदोषरहितं सुखमुपैति उपगच्छति ॥ ३ ॥

संगृहीतार्थप्रपञ्चनपरान् तदीयानेव श्लोकान्पठति—

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ ४ ॥

टिप्प०–1 अनेन 'अकल्मषं प्राणायामैर्दहेदेनो धारणाभिश्च किल्बिषम्' इति वचनोक्तं संवादितं भवति ।

यत्रेति । चित्तं यत्र यस्मिन्काले योगसेवया योगानुष्ठानेन सर्वस्माद्विषयात् निवारितं सदुपरमते उपरतिं गच्छति । किंच यत्र यस्मिन्काले आत्मना समाधिपरिशुद्धेनान्तःकरणेनात्मानं परं चैतन्यं ज्योतिःस्वरूपं पश्यन्नुपलभ्यमानः स्वस्मिन्नेव तुष्यति तुष्टिं भजते, न विषयेष्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ ५ ॥

किंच यत्र यस्मिन्काले आत्मनि स्थितोऽयं योगी आत्यन्तिकमत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकमनन्तं बुद्धिग्राह्यमिन्द्रियनिरपेक्षया बुद्ध्या गृह्यमाणमतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतमविषयजनितं यत्तदीदृशं सुखं वेत्ति अनुभवति । किंच आत्मनि स्थितोऽयं तत्त्वतस्तस्मादात्मस्वरूपान्न चलति न प्रच्यवते ॥ ५ ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिंस्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ ६ ॥

किंच यमात्मानं लब्ध्वा प्राप्यापरं लाभं लाभान्तरं ततोऽधिकं न मन्यते 'आत्मलाभान्न परं विद्यते' इति स्मृतेः । किंच यस्मिन्नात्मतत्त्वे स्थितो गुरुणा[1] महतापि दुःखेन शस्त्राभिघातादिलक्षणेन प्रह्लाद इव न विचाल्यते ॥ ६ ॥

इदानीमुपपादितं योगं निगमयति—

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ ७ ॥

टिप्प०—1 गुरुणा दुःखेनेति । यथा चार्यशंकया राज्ञाज्ञप्तस्य माण्डव्यमहर्षेः शूलारोपणजन्यं दुःखं **भारते** (आ० प० १०७-८) प्रसिद्धं तद्वदिति भावः । प्रह्लादोऽपि पित्रा तप्ततैलकटाहादौ प्रक्षिप्तः किमपि न विचलित इति **भागवतादौ** च प्रसिद्धम् ।

तं विद्यादिति । शनैः शनैरित्यादिना यावद्भिर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मावस्थाविशेषो यो योग उक्तस्तं दुःखसंयोगवियोगं दुःखैः संयोगो दुःखसंयोगः, तेन वियोगस्तं विपरीतलक्षणया योगसंज्ञितं 'योग' इत्येवं सञ्ज्ञा यस्येति तं योगसंज्ञितं विद्याज्जानीयात् । एवंविधयोगानुष्ठाने किंचित्कर्तव्यताविशेषमाह—**स निश्चयेनेति** । स पूर्वोक्तो योगो निश्चयेनाध्यवसायेनानिर्विण्णचेतसा निर्वेदरहितेन चित्तेन योक्तव्योऽनुष्ठेयः ॥ ७ ॥

इदानीमुक्तमर्थमुपसंहरति—

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ ८ ॥

युञ्जन्निति । विगतकल्मषो विगतपापो योगान्तरायवर्जितो योगी सदात्मानमेवं यथोक्तेन प्रकारेण युंजन्ननुसंदधानः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा संस्पर्शो यस्य सुखस्य तद्ब्रह्मसंस्पर्शम् । ब्रह्मस्वरूपभूतमिति यावत् । अत्यन्तमविनश्वरं निरतिशयं सुखमश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अनिर्वेदेन क्रियमाणो योगाभ्यासः फलपर्यन्तो भवतीत्येतत्सदृष्टान्तमाह—

उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबिन्दुना ।
मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः ॥ ९ ॥

उत्सेक इति । कुशाग्रेणोद्धृतेनैकेन बिन्दुना क्रियमाण उदधेरुत्सेकः उद्धृत्य बहिःसेचनं परिखेदाभावे सति यद्वत्कालान्तरे भवेदेव तद्वन्मनसो निग्रहोऽपि श्रमराहित्येन क्रियमाणः कालान्तरे सिध्येत् । इदं च टिट्टिभोपाख्यानं मनसि निधायोक्तम् ॥ ९ ॥

न केवलमयमर्थो गीतायामभिहितः, किंतु **मैत्रायणीय**शाखायामपीत्याह—

बृहद्रथस्य राजर्षेः शाकायन्यो मुनिः सुखम् ।
प्राह मैत्राख्यशाखायां समाध्युक्तिपुरःसरम् ॥ १० ॥

बृहद्रथस्येति । मैत्रायणीयनामके यजुःशाखाभेदे शाकायन्यनामा कश्चिदृषिः स्वशिष्यत्वेनोपपन्नस्य बृहद्रथाख्यस्य राजर्षेः ब्रह्मसुखं समाध्यभिधानपूर्वकं यथा भवति तथोक्तवान् ॥ ११० ॥

केन प्रकारेणोक्तवानित्याशङ्क्य, तत्प्रतिपादकांस्तदीयान्मन्त्रान्पठति—

यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनावुपशाम्यति ।
तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनावुपशाम्यति ॥ ११ ॥

यथेति । निरिन्धनो दग्धकाष्ठो वह्निः स्वयोनौ स्वकारणे तेजोमात्रे उपशाम्यति ज्वालादिरूपं विशेषाकारं परित्यज्य तेजोमात्ररूपे यथाऽवतिष्ठते तथा तेनैव प्रकारेण चित्तमन्तःकरणमपि वृत्तिक्षयान्निरोधसमाध्यभ्यासेन राजसादिसकलवृत्तिनाशात्स्वकारणे सत्त्वमात्रे उपशाम्यति, सत्त्वमात्रावशेषं भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

ततः किमत आह—

स्वयोनावुपशान्तस्य मनसः सत्यकामिनः ।
इन्द्रियार्थविमूढस्यानृताः कर्मवशानुगाः ॥ १२ ॥

स्वयोनाविति । सत्ये आत्मनि विषये कामोऽस्यास्तीति सत्यकामी तस्य, अत एव स्वयोनावुपशान्तस्य उपशान्तत्वादेव इन्द्रियार्थविमूढस्येन्द्रियार्थेषु विषयेषु शब्दादिषु विमूढस्य विमुखस्य ज्ञानशून्यस्य मनसः कर्मवशमनुगच्छन्तीति कर्मवशानुगाः समाधानसुखादयः अनृता मायिकत्वज्ञानेन मिथ्याभूताः स्युरित्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु चित्तोपशान्तौ जगन्मिथ्या भवतीत्येतदनुपपन्नम्; तदुपादान-कत्वाभावात्तस्येत्याशङ्क्याह—

चित्तमेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् ।
यच्चित्तस्तन्मयो मर्त्यो गुह्यमेतत्सनातनम् ॥ १३ ॥

चित्तमेवेति । यद्यपि स्वरूपेण चित्तोपादानकं जगन्न भवति तथापि तस्य भोग्यत्वं चित्तकारणमेव । 'हि'शब्देनात्र सर्वानुभवं प्रमाणयति । सुषुप्त्यादौ चित्तविलये भोगादर्शनादिति भावः । यतश्चित्तात्मकः संसारः अतस्तच्चित्तमेव प्रयत्नेनाभ्यासवैराग्यादिलक्षणेन शोधयेत् रजस्तमोराहित्येनैकाग्रं कुर्यात् । नन्वात्मनो विमुक्तये आत्मैव शोधनीयो न चित्तमित्याशङ्क्याह—**यच्चित्त इति** । 'मर्त्य' इत्युपलक्षणं देहिमात्रस्य । यो देही यच्चित्तो यस्मिन् पुत्रादौ विषये चित्तवान् भवति स तन्मयः तदात्मक एव; तत्साकल्यवैकल्ययोरात्मन्येव समारोपणात् । एतत्सनातनमिदमनादिसिद्धं गुह्यं रहस्यम् । एतदुक्तं भवति—स्वभावतः शुद्धस्यात्मनो यतश्चित्तसंपर्कादेव संसारित्वं; 'ध्यायतीव लेलायतीव' (बृ० ४।३।७) इति श्रुतेः । अतश्चित्तस्य शोधनेनात्मनः संसारनिवृत्तिरिति ॥ १३ ॥

नन्वनादिभवपरम्परोपार्जितसुखदुःखप्रदपुण्यपापकर्मणोः सतोश्चित्तशोधनेनापि कथमात्मनः संसारनिवृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य, चित्तप्रसादोपलक्षितब्रह्मानुसंधानेन सकलकर्मक्षयोपपत्तेर्मैवमिति परिहरति—

चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्माऽऽत्मनि स्थित्वा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ १४ ॥

टिप्प०—1 चित्तोपादानकत्वात् । 2 तस्य=जगतः । 3 अयं हि 'प्रसन्नात्माऽऽत्मनि' (मैत्रा० १।६) इति मैत्रायणीयोपनिषद्वाक्यं शब्दशः सवादयति ।

चित्तस्येति । 'हि'शब्देन 'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' (छा० ५।२४।३), 'उपपातकेषु सर्वेषु पातकेषु महत्सु च । प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरेत्' इत्यादिश्रुति-स्मृतिप्रसिद्धिं द्योतयति । ततः किमित्यत आह— **प्रसन्नेति** । प्रसन्न आत्मा चेतो यस्य स तथोक्तः आत्मनि स्वस्वरूपभूते अद्वितीयानन्दलक्षणे ब्रह्मणि स्थित्वा तदेवाहमिति निश्चयेन दृश्यजातं परिहृत्य चिन्मात्ररूपेणावस्थायाक्षय्यमविनाशि यत्सुखं स्वरूपभूतं तदश्नुते ॥ १४ ॥

'प्रसन्नात्माऽऽत्मनि स्थित्वा' इत्युक्तमेवार्थं दृष्टान्तोक्तिपुरःसरं द्रढयति—

समासक्तं यथा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे ।
यद्येवं ब्रह्मणि स्यात्तत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥ १५ ॥

समासक्तमिति । प्राणिनश्चित्तं विषय एव गोचरः इन्द्रियप्रचारभूमिस्तस्मिन्यथा स्वभावतः सम्यगासक्तं भवति, तदेव चित्तं ब्रह्मणि प्रत्यगभिन्ने परमात्मनि यद्येवमासक्तं स्यात्तर्हि कः संसारान्न मुच्येत ? सर्वोऽपि मुच्येतैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

उक्तार्थदार्ढ्याय मनसोऽवान्तरभेदमाह—

मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च ।
अशुद्धं कामसंपर्काच्छुद्धं कामविवर्जितम् ॥ १६ ॥

मन इति । तत्र कारणमाह—**अशुद्धमिति** । 'काम' इत्युपलक्षणं क्रोधादेरपि ॥ १६ ॥

द्विविधस्य तस्यैव क्रमेण संसारमोक्षयोर्हेतुतां दर्शयति—

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥ १७ ॥

मन एवेति ॥ १७ ॥

'प्रसन्नात्माऽऽत्मनि स्थित्वा सुखमक्षय्यमश्नुते' (प्र० ११।११४) इत्युक्तमेवार्थं श्रुतिः स्वयमेव प्रपञ्चयति—

समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो
निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् ।
न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा
स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ॥ १८ ॥

समाधीति । आत्मनि प्रत्यक्स्वरूपे निवेशितस्य समाधिनिर्धूतमलस्य समाधिना प्रत्यग्ब्रह्मणोरैक्यगोचरप्रत्ययावृत्त्या निर्धूतमलस्य निःशेषेण निवारितरजस्तमोमलस्य चेतसस्तस्मिन् समाधौ यत्सुखमुत्पद्यते तदा समाधावुत्पन्नं तत्सुखं गिरा वाचा वर्णयितुं न शक्यते । अलौकिकसुखत्वादित्यर्थः । किंतु स्वयं तत्स्वरूपभूतं सुखमन्तःकरणेनैव गृह्यते ॥ १८ ॥

नन्वस्यैव समाधेर्दुर्लभत्वात्कथमनेन ब्रह्मानन्दनिश्चयसंभव इत्याशङ्क्याह—

यद्यप्यसौ चिरं कालं समाधिर्दुर्लभो नृणाम् ।
तथापि क्षणिको ब्रह्मानन्दं निश्चाययत्यसौ ॥ १९ ॥

यद्यपीति । अस्य समाधेः संततस्यासंभवेऽपि क्षणिकस्य तस्य संभवात्तेनैवायमानन्दो निश्चेतुं शक्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

नन्वात्मदर्शनाय श्रवणादौ प्रवृत्ता अपि केचिदानन्दनिश्चयशून्या बहिर्मुखा एव वर्तन्त इत्याशङ्क्य, श्रद्धादिरहितानां तथात्वेऽपि श्रद्धादिमतां तन्निश्चयो भवत्येवेत्याह—

श्रद्धालुर्व्यसनी योऽत्र निश्चिनोत्येव सर्वथा ।
निश्चिते तु सकृत्तस्मिन्विश्वसित्यन्यदाप्ययम् ॥ १२० ॥

श्रद्धालुरिति । व्यसन सर्वथा संपादयिष्यामीत्याग्रहः तद्वान् व्यसनी । अत्र समाधौ । सर्वथा अवश्यम् । ततः किमित्यत आह—**निश्चिते त्विति** । अस्मिन् ब्रह्मानन्दे सकृदेकदा क्षणिकसमाधौ निश्चिते सति अयं सकृन्निश्चयवानन्यदापि इतरस्मिन्नपि काले विश्वसिति आनन्दोऽस्तीति विश्वास करोति ॥ १२० ॥

ततोऽपि किं तत्राह—

तादृक् पुमानुदासीनकालेऽप्यानन्दवासनाम् ।
उपेक्ष्य मुख्यमानन्दं भावयत्येव तत्परः ॥ २१ ॥

तादृगिति । तादृक् पुमान् श्रद्धादिपुरःसर सकृन्निश्चयवान् पुरुष औदासीन्यदशायामपि उपलभ्यमाना पूर्वोक्तामानन्दवासनामुपेक्ष्य तत्परो मुख्यानन्दे तात्पर्यवान् भूत्वा तमेव भावयति ॥ २१ ॥

एवं व्यवहारकालेऽपि निजानन्दं भावयतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—

परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि ।
तदेवास्वादयत्यन्तः परसङ्गरसायनम् ॥ २२ ॥

परेति ॥ २२ ॥

दार्ष्टान्तिके योजयति—

एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः ।
तदेवास्वादयत्यन्तर्बहिर्व्यवहरन्नपि ॥ २३ ॥

एवमिति ॥ २३ ॥

'धीर'शब्दार्थमाह—

धीरत्वमक्षप्राबल्येऽप्यानन्दास्वादवाञ्छया ।
तिरस्कृत्याखिलाक्षाणि तच्चिन्तायां प्रवर्तनम् ॥ २४ ॥

धीरत्वमिति । इन्द्रियाणां विषयाभिमुख्येन पुरुषाकर्षणसामर्थ्येऽपि स्वरूपसुखानुसंधानेच्छया सर्वाणीन्द्रियाणि तिरस्कृत्यानन्दानुसंधान एव प्रवर्तमानत्वं धीरत्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥

'विश्रान्ति'शब्दस्य विवक्षितमर्थं सदृष्टान्तमाह—

भारवाही शिरोभारं मुक्त्वाऽऽस्ते विश्रमं गतः ।
संसारव्यापृतित्यागे तादृग्बुद्धिस्तु विश्रमः ॥ २५ ॥

भारवाहीति । यथा लोके भारं वहन् पुरुषः श्रमहेतुं शिरसि स्थितं भारं परित्यज्य श्रमरहितो वर्तते, तथा संसारव्यापारत्यागे सति 'श्रमरहित आसम्' इति जायमाना या बुद्धिः सा 'विश्रम'शब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

इदानीं फलितमर्थमाह—

विश्रान्तिं परमां प्राप्तस्त्वौदासीन्ये यथा तथा ।
सुखदुःखदशायां च तदानन्दैकतत्परः ॥ २६ ॥

विश्रान्तिमिति । परमा निरतिशयां विश्रान्तिमुक्तलक्षणां प्राप्तः पुरुषः स्वस्य औदासीन्यदशायां यथा परमानन्दास्वादने तात्पर्यवान् भवति, एवं सुखदुःखहेतुप्राप्तिकालेऽपि तदनुसंधानं परित्यज्य निजानन्दास्वादन एव तात्पर्यवान्भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

टिप्प०–1 तथा चोक्तं 'धीर'लक्षणमन्यत्र–'विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः' इति ।

दार्ष्टान्तिकं प्रपञ्चयति—

भुञ्जानो विषयानन्दं ब्रह्मानन्दं च तत्त्ववित् ।
द्विभाषाभिज्ञवद्विद्यादुभौ लौकिकवैदिकौ ॥ १३० ॥

भुञ्जान इति । तत्त्वविद्धि विपयान् भुञ्जानस्तज्जन्यं विषयानन्दमुपनिषद्वाक्यादवगतं ब्रह्मानन्दं च लौकिकवैदिकावुभौ विषयानन्दब्रह्मानन्दौ भाषाद्वयवेदिवज्जानीयादित्यर्थः ॥ १३० ॥

ननु दुःखानुभवदशायामुद्वेगे सति कथं निजानन्दानुभव इत्याशङ्क्याह—

दुःखप्राप्तौ न चोद्वेगो यथापूर्वं यतो द्विदृक् ।
गङ्गामग्नार्धकायस्य पुंसः शीतोष्णधीर्यथा ॥ ३१ ॥

दुःखेति । यतो यस्मात्कारणाद्विवेकी द्विदृक् लौकिक-वैदिकव्यवहारयोरुभयोरपि वेत्ता, अतो दुःखप्राप्तावपि पूर्ववदज्ञानदशायामिव न तस्योद्वेगः, विवेकेन तदा तदा बोध्यमानत्वात्, अतो दुःखानुभवकालेऽपि निजानन्दानुसंधानं न विरुध्यत इत्यर्थः । युगपदुभयानुसंधाने दृष्टान्तमाह—**गङ्गेति** ॥ ३१ ॥

फलितमाह—

इत्थं जागरणे तत्त्वविदो ब्रह्मसुखं सदा ।
भाति तद्वासनाजन्ये स्वप्ने तद्भासते तथा ॥ ३२ ॥

इत्थमिति । सदा सुखदुःखानुभवदशायां तूष्णींस्थितौ चेत्यर्थः । न केवलं जागरण एव तद्भानं किंतु स्वप्नावस्थायामपीत्याह—**तद्वासनेति** । हेतुगर्भं विशेषणम् । जाग्रद्वासनाजन्यत्वात्स्वप्नस्य तत्रापि तद्ब्रह्मसुख तथा जाग्रदवस्थायामिव भासत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

ननु स्वप्नस्यानन्दानुभववासनाजन्यत्वे सति आनन्द एव भासेत इत्याशङ्क्याह—

अविद्यावासनाप्यस्तीत्यतस्तद्वासनोत्थिते ।
स्वप्ने मूर्खवदेवैष सुखं दुःखं च वीक्षते ॥ ३३ ॥

अविद्येति । न केवलमानन्दवासनाबलादेव स्वप्नो जायते किंतु अविद्यावासनाबलादपि, अतस्तद्वासनाजन्यत्वात्तत्राज्ञस्येव सुखाद्यनुभवो भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

एतावता ग्रन्थसंदर्भेणोक्तमर्थं निगमयति—

ब्रह्मानन्दाभिधे ग्रन्थे ब्रह्मानन्दप्रकाशकम् ।
योगिप्रत्यक्षमध्याये प्रथमेऽस्मिन्नुदीरितम् ॥ १३४ ॥

ब्रह्मानन्दे योगानन्दो नामैकादशं प्रकरणम् ।

ब्रह्मानन्दे योगानन्दो नाम प्रथमोऽध्यायः संपूर्णः ॥ १ ॥

ब्रह्मानन्देति । ब्रह्मानन्दनामके अध्यायपञ्चात्मके ग्रन्थेऽस्मिन्प्रथमेऽध्याये सुषुप्त्यवस्थायामौदासीन्यकालेऽपि समाध्यवस्थायां सुखदुःखदशायां च स्वप्रकाशचिद्रूपब्रह्मानन्दस्य प्रकाशकं योग्यनुभवरूपं प्रत्यक्षमुक्तमित्यर्थः । इदं चोपलक्षणमागमादीनां, तेषामप्यत्र दर्शितत्वात् ॥ १३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिवर्यकिंकरेण श्रीरामकृष्णाख्येन विदुषा विरचिते ब्रह्मानन्दे योगानन्दो नाम एकादशं प्रकरणम्

ब्रह्मानन्दे आत्मानन्दो नाम द्वितीयोऽध्यायः

द्वादशं ब्रह्मानन्दे आत्मानन्दप्रकरणम्

अथ ब्रह्मानन्दान्तर्गतमात्मानन्दनामकद्वितीयाध्यायमारभते । तदेवं प्रथमाध्याये विवेकिनो योगेन निजानन्दानुभवप्रकारं प्रदर्श्य मूढस्य जिज्ञासोरात्मानन्दशब्दवाच्यत्वंपदार्थविवेचनमुखेन ब्रह्मानन्दानुभव-प्रकारप्रदर्शनाय शिष्यप्रश्नमवतारयति—

नन्वेवं वासनानन्दाद्ब्रह्मानन्दादपीतरम् ।
वेत्तु योगी निजानन्दं, मूढस्यात्रास्ति का गति? ॥ १ ॥

नन्वेवमिति ॥ १ ॥

शिष्येणैवं पृष्टो गुरुरतिमूढस्य विद्याधिकार एव नास्तीत्याह—

धर्माधर्मवशादेष जायतां म्रियतामपि ।
पुनः पुनर्देहलक्षैः किं नो दाक्षिण्यतो वद ॥ २ ॥

धर्मेति । एषोऽतिमूढोऽनादौ संसारेऽतीतेषु जन्मसु अनुष्ठितसुकृत-दुष्कृतवशान्नानाविधदेहस्वीकारेण पुनः पुनर्जायतां म्रियतां चेत्यर्थः ॥ २

सर्वानुग्राहकत्वादाचार्येण तस्यापि काचन गतिर्वक्तव्येति शिष्य आह—

अस्ति वोऽनुजिघृक्षुत्वाद्दाक्षिण्येन प्रयोजनम् ।
तर्हि ब्रूहि स मूढः किं जिज्ञासुर्वा पराङ्मुखः ॥ ३ ॥

अस्तीति । वो युष्माकमनुजिघृक्षुत्वादनुग्रहीतुमिच्छवोऽनुजिघृक्षव-स्तेषां भावस्तत्त्वं तस्माच्छिष्योद्धरणेच्छायुक्तत्वाद्दाक्षिण्यतस्तदुद्धरण-लक्षणं प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । एवं शिष्यवचनमाकर्ण्य गुरुस्तं विकल्प्य पृच्छति—**तर्हीति** । यदि मूढस्य काचन गतिर्वक्तव्या तर्हि मूढः किं रागी विरक्तो वा वदेति ॥ ३ ॥

रागी चेत्तद्रागानुसारेण कर्म वोपासनं वा वक्तव्यमिति प्रथमे परिहारमाह—

उपास्तिं कर्म वा ब्रूयाद्विमुखाय यथोचितम् ।
मन्दप्रज्ञं तु जिज्ञासुमात्मानन्देन बोधयेत् ॥ ४ ॥

उपास्तिमिति । विमुखाय तत्त्वज्ञानविमुखाय, बहिर्मुखायेत्यर्थः । यथोचितं यथायोग्यं ब्रह्मलोकादिकामश्चेदुपास्तिं ब्रूयात्, स्वर्गादिकामश्चेत्कर्म ब्रूयादित्यर्थः । जिज्ञासुत्वेऽपि सोऽतिविवेकी मन्दप्रज्ञो वेति विकल्प्य, अतिविवेकिनः पूर्वाध्यायोक्तप्रकारेण योगेन ब्रह्मसाक्षात्कारमभिप्रेत्य, मन्दप्रज्ञस्य तद्दर्शनोपायमाह—**मन्देति** । यो मन्दप्रज्ञः मन्दा जडा प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य स मन्दप्रज्ञः, तं मन्दप्रज्ञं ज्ञातुमिच्छुः जिज्ञासुः तमात्मानन्देन आत्मानन्दविवेचनमुखेन बोधयेत् ॥ ४ ॥

एवं केन को बोधित इत्यत आह—

बोधयामास मैत्रेयीं याज्ञवल्क्यो निजप्रियाम् ।
न वा अरे पत्युरर्थे पतिः प्रिय इतीरयन् ॥ ५ ॥

बोधयामासेति । याज्ञवल्क्य एतन्नामको यजुःशाखाविशेषप्रवर्तकः कश्चिदृषिः मैत्रेयीमेतन्नामिकां निजप्रियां स्वभार्यां 'न वा अरे पत्युरर्थे पतिः प्रियः' (बृ० ४।५।६) इति 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति' (बृ० ४।५।६) इत्यादिप्रकारेण ईरयन्ब्रुवन् बोधयामास, बोधितवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

उत्तरत्र 'परप्रेमास्पदत्वेन परमानन्द इष्यताम्' (प्र० १२।७२) इति वाक्येन परप्रेमास्पदत्वेन हेतुनात्मनः परमानन्दरूपतां सिसाधयिषुः आदौ परप्रेमास्पदत्वहेतुसमर्थनाय तावदुदाहृतवाक्यस्योपलक्षणपरतामभिप्रेत्य, तत्प्रकरणस्थसकलपर्यायवाक्यतात्पर्यमाह—

पतिर्जाया पुत्रवित्ते पशुब्राह्मणबाहुजाः ।
लोका देवा वेदभूते सर्वं चात्मार्थतः प्रियम् ॥ ६ ॥

पतिरिति । पतिजायादिकं भोग्यजातं भोक्तुः शेषत्वाद्भोक्तुः संबन्धेनैव प्रियं, न स्वरूपेणेत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

इदानीं पूर्वोदाहृतस्य 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति' (बृ० ४।५।६) इत्यस्य वाक्यस्य तात्पर्यार्थं विभज्य दर्शयति—

पत्याविच्छा यदा पत्न्यास्तदा प्रीतिं करोति सा ।
क्षुदनुष्ठानरोगाद्यैस्तदा नेच्छति तत्पतिः ॥ ७ ॥

पत्याविति । यदा यस्मिन्काले पत्न्याः जायायाः पत्यौ भर्तरि विषये इच्छा कामो भवति तदा सा पत्नी पत्यौ प्रीतिं स्नेहं करोति, यदा तत्पतिः क्षुधदिना इच्छाभावहेतुना युक्तो भवति चेत्तदा ता नेच्छति न कामयते ॥ ७ ॥

एवं च सति किं फलितमित्यत आह—

न पत्युरर्थे सा प्रीतिः स्वार्थ एव करोति ताम् ।
पतिश्चात्मन एवार्थे न जायार्थे कदाचन ॥ ८ ॥

न पत्युरिति । जायया क्रियमाणा या प्रीतिः सा पत्युरर्थे पत्युः प्रयोजनाय न, किंतु जाया तां पत्यौ प्रीतिं स्वार्थ एव स्वप्रयोजनायैव करोति । 'न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति' (बृ० ४।५।६) इत्यादि 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' (बृ० ४।५।६)इन्त्यतानां तात्पर्यं क्रमेण विभज्य दर्शयति—**पतिश्चेत्यादिना** । पतिश्च भर्तापि स्वप्रयोजनायैव जायायां प्रीतिं करोति, न जायाप्रीतय इत्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्वेकैककामनया प्रवृत्तौ प्रीतिः स्वार्था भवतु, युगपदुभयेच्छया प्रवृत्तौ तु प्रीतेरुभयार्थता स्यादित्याशङ्क्याह—

अन्योन्यप्रेरणेऽप्येवं स्वेच्छयैव प्रवर्तनम् ॥ ९ ॥

अन्योन्येति । एवमुक्तेन प्रकारेण स्वेच्छयैव स्वकामनापूरणेच्छयैव प्रवर्तनमुभयोरपीति शेषः ॥ ९ ॥

स्वेच्छया प्रवर्तनमेव दर्शयति—

श्मश्रुकण्टकवेधेन बाले रुदति तत्पिता ।
चुम्बत्येव न सा प्रीतिर्बालार्थे स्वार्थ एव सा ॥ १० ॥

श्मश्रुकण्टकेति । पित्रा क्रियमाणं पुत्रमुखादिचुम्बनं न पुत्रप्रीत्यर्थं, तस्य श्मश्रुकण्टकवेधेन रोदनकर्तृत्वात्, अतस्तत्पितुः स्वतुष्ट्यर्थमेवेत्यवगन्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

चेतनेषु पति-जाया-पुत्रेषु क्रियमाणायाः प्रीतेः स्वार्थत्वपरार्थत्वसंदेहसंभवादचेतनत्वेनेच्छामात्ररहितस्य वित्तविषयस्य तच्छङ्कैव नास्तीत्यभिप्रेत्य, 'न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति' (बृ० ४।५।६) इत्यस्य वाक्यस्य तात्पर्यमाह—

निरिच्छमपि रत्नादिवित्तं यत्नेन पालयन् ।
प्रीतिं करोति स स्वार्थे वित्तार्थत्वं न शङ्कितम् ॥ ११ ॥

निरिच्छमपीति ॥ ११ ॥

चेतनत्वेऽपि वहनादीच्छारहितपशुविषयस्य 'न वा अरे पशूनां' (बृ० ४।५।६) इत्यस्य वाक्यस्य तात्पर्यमाह—

अनिच्छति बलीवर्दे विवाहयिषते बलात् ।
प्रीतिः सा वणिगर्थैव बलीवर्दार्थता कुतः ॥ १२ ॥

अनिच्छतीति । बलीवर्दे अनडुहि अनिच्छति भारं वोढुमिच्छामकुर्वत्यपि बलाद्विवाहयिषते वाहयितुं कामयते, तत्र वहनादिविषयायाः प्रीतेः वणिगर्थतैव, न बलीवर्दार्थतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

'न वा अरे ब्रह्मणः कामाय' (बृ० ४।५।६) इति वाक्यस्य तात्पर्यमाह—

ब्राह्मण्यं मेऽस्ति पूज्योऽहमिति तुष्यति पूजया ।
अचेतनाया जातेर्नो संतुष्टिः पुंस एव सा ॥ १३ ॥

ब्राह्मण्यमिति । ब्राह्मण्यनिमित्तया पूजया 'ब्राह्मणोऽहमस्मी'त्यभिमानवानेव तुष्यति, न जडा जातिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

'न वा अरे क्षत्रस्य' (बृ० ४।५।६) इत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह—

क्षत्रियोऽहं तेन राज्यं करोमीत्यत्र राजता ।
न जातेर्वैश्यजात्यादौ योजनायेदमीरितम् ॥ १४ ॥

क्षत्रिय इति । राज्योपभोगनिमित्तं सुखं क्षत्रियत्वजातिमत एव न क्षत्रियत्वजातेरित्यर्थः । इदं क्षत्रियोदाहरणं वैश्याद्युपलक्षणार्थमित्याह—**वैश्यजात्यादाविति** ॥ १४ ॥

'न वा अरे लोकानां कामाय' (बृ० ४।५।६) इत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह—

स्वर्गलोकब्रह्मलोकौ स्तां ममेत्यभिवाञ्छनम् ।
लोकयोर्नोपकाराय स्वभोगायैव केवलम् ॥ १५ ॥

स्वर्गलोक इति । लोकद्वयोपादानं कर्मोपासनालक्षणसाधनद्वयसंपाद्यसकललोकोपलक्षणार्थम् ॥ १५ ॥

किंच,—

ईशविष्ण्वादयो देवाः पूज्यन्ते पापनष्टये ।
न तन्निष्पापदेवार्थं तत्तु स्वार्थं प्रयुज्यते ॥ १६ ॥

ईशविष्ण्वादय इति । पापनष्टये पापनिवृत्तय इत्यर्थः । तत्पूजनं न निष्पापदेवार्थं स्वतः पापरहिताना देवानां प्रयोजनाय, किंतु स्वार्थं पूजाकर्तुः प्रयोजनाय ॥ १६ ॥

किंच,—

ऋगादयो ह्यधीयन्ते दुर्ब्राह्मण्यानवाप्तये ।
न तत्प्रसक्तं वेदेषु मनुष्येषु प्रसज्जते ॥ १७ ॥

ऋगादय इति । दुर्ब्राह्मण्यं व्रात्यत्वं तच्च दुर्ब्राह्मण्यं मनुष्येषु मनुष्यत्वावान्तरजातिरूपं तद्रहितेषु वेदेषु न प्रसज्जत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

किंच,—

भूम्यादिपञ्चभूतानि स्थानतृट्पाकशोषणैः ।
हेतुभिश्चावकाशेन वाञ्छन्त्येषां न हेतवः ॥ १८ ॥

भूम्यादीति । सर्वे प्राणिनः स्थानप्रदानतृट्निवारणपाककरणार्द्रशोषणावकाशप्रदानाख्यैर्हेतुभिर्निमित्तैः पृथिव्यादीनि पञ्चभूतानि वाञ्छन्ति अपेक्षन्ते । एषां पृथिव्यादीनां तु हेतवः स्थानवाञ्छनादीनि निमित्तानि न सन्ति, अतो न स्वयमाकाङ्क्षन्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीं 'न वा अरे सर्वस्य कामाय' (बृ० ४।५।६) इत्यस्य वाक्यस्य तात्पर्यमाह—

स्वामिभृत्यादिकं सर्वं स्वोपकाराय वाञ्छति ।
तत्तत्कृतोपकारस्तु तस्य तस्य न विद्यते ॥ १९ ॥

स्वामीति । भृत्यादिः सर्वो जनः स्वाम्यादिकं सर्वं स्वोपकाराय स्वप्रयोजनाय वाञ्छति, एवं स्वाम्यादिरपि ॥ १९ ॥

ननु श्रुतावेवं बहूदाहरणदर्शनं किमर्थं कृतमित्याशङ्क्याह—

सर्वव्यवहृतिष्वेवमनुसंधातुमीदृशम् ।
उदाहरणबाहुल्यं तेन स्वां वासयेन्मतिम् ॥ २० ॥

सर्वव्यवहृतिष्विति । इच्छापूर्वकेषु सर्वेष्वपि भोजनादिव्यवहारेषु एवं 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' (बृ० २।४।५) इत्युक्तेन प्रकारेणानुसंधातुमनुसंधानाय ईदृशं पतिजायादिषु प्रीतिदर्शनरूपमुदाहरणबाहुल्यमुक्तमिति शेषः । तेन कारणेन स्वां स्वसंबन्धिनीं मतिं बुद्धिं वासयेत् । सर्वस्यापि स्वशेषत्वावगमेन स्वात्मनः प्रियतमत्वानुसंधानवती कुर्यादित्यर्थः ॥ २० ॥

नन्वात्मशेषत्वेन सर्वस्य प्रियत्वोक्तेरात्मनः प्रियतमत्वमुक्तमनुपपन्नम्; प्रीतिविकल्पे क्रियमाणे प्रीतेरेव दुर्निरूपत्वादित्यभिप्रायेण प्रीतिस्वरूपं पृच्छति—

अथ केयं भवेत्प्रीतिः श्रूयते या निजात्मनि ।
रागो वध्वादिविषये श्रद्धा यागादिकर्मणि ।
भक्तिः स्याद्गुरुदेवादाविच्छा त्वप्राप्तवस्तुनि ॥ २१ ॥

अथेति । 'अथ'शब्दः प्रश्नार्थः । या निजात्मनि प्रीतिः श्रूयते इयं का ? किं रागरूपा, किं वा श्रद्धारूपा, उत भक्तिरूपा, यद्वेच्छारूपा ? इति 'किं'शब्दार्थश्चतुर्ष्वपि पक्षेषु । प्रीतेः सर्वविषयत्वं न संभवतीत्याह—**राग इति** । रागश्चेद्वध्वादिष्वेव स्यान्न यागादिषु, श्रद्धा चेद्यागादिष्वेव स्यान्न वध्वादिषु, भक्तिश्चेत् गुर्वादिष्वेव स्यान्नेतरेषु, इच्छा चेदप्राप्तवस्तुविषयैव स्यान्नेतरविषया, अतो न सर्वविषयत्वं प्रीतेरित्यर्थः ॥२१॥

उक्तप्रकारचतुष्टयातिरिक्तं पक्षमादायोत्तरमाह—

तर्ह्यस्तु सात्त्विकी वृत्तिः सुखमात्रानुवर्तिनी ।
प्राप्ते नष्टेऽपि सद्भावादिच्छातो व्यतिरिच्यते ॥ २२ ॥

तर्ह्यस्त्विति । तर्हि प्रीतेः रागादिरूपत्वासंभवे सति सुखमात्रानुवर्तिनी सुखमेव सुखमात्रमनुसृत्य वर्तत इति सुखमात्रानुवर्तिनी, सुखैकगोचरेत्यर्थः । सात्त्विकी सत्त्वगुणपरिणामरूपा वृत्तिरन्तःकरणवृत्तिः प्रीतिरस्तु । ननु तर्हि सा प्रीतिरिच्छैवेत्याशङ्क्य परिहरति—**प्राप्ता इति** । इच्छा तावदप्राप्तसुखादिमात्रविषया; इयं तु सर्वविषया, प्राप्ते लब्धे सुखादौ नष्टेऽपि तस्मिन्विषये विद्यमानत्वात्, अत इच्छातः इच्छाया व्यतिरिच्यते भिद्यते ॥ २२ ॥

इदानीं सुखसाधनभूतेष्वन्नादिष्विवात्मन्यपि प्रीतिदर्शनादात्मनोऽप्यन्नादिवत्सुखसाधनत्वं स्यादिति शङ्कते—

सुखसाधनतोपाधेरन्नपानादयः प्रियाः ॥ २३ ॥

सुखेति । अन्नपानादयः सुखसाधनत्वोपाधिना यथा प्रिया दृष्टाः आत्माप्यानुकूल्यात्प्रियत्वादन्नादिसमोऽन्नपानादिवत्सुखसाधनं स्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥

आत्मानुकूल्यादन्नादिसमश्चेदमुनात्र कः ।
अनुकूलयितव्यः स्यान्नैकस्मिन्कर्मकर्तृता ॥ २४ ॥

अत्रेदमनुमानं सूचितम्—विमत आत्मा सुखसाधनं भवितुमर्हति; प्रियत्वात्, अन्नादिवदिति । अन्नपानादिषु भोग्यत्वमुपाधिरित्यभिप्रायेण

टिप्प०–1 अत्र अनुरागेच्छयोर्व्युदासार्थं 'सात्त्विकी' इति ग्रहणम् । 'सुखमात्रानुवर्तिनो' इति ग्रहणेन प्रमायामतिव्याप्तिनिरस्ता । 'मात्रा'शब्देन प्रियालिंगनोद्भूतसुखं निरस्यते । तेनेदमुक्तं भवति—केवलसुखविषयत्वे सति सात्त्विकचित्तवृत्तित्व प्रीतित्वमिति ।

परिहरति—**अमुनेति** । अत्र लोके अमुना सुखसाधनतयानुकूलेनानुकूलयितव्यः कः स्यात्? न कोऽपि स्यात् । आत्मातिरिक्तस्य भोक्तुरभावादित्यर्थः । ननु स्वयमेवानुकूलयितव्यः स्यादित्यत आह—**नैकस्मिन्निति** । एकस्यैवात्मनो युगपदुपकार्यत्वमुपकारकत्वं चेति धर्मद्वयं विरुध्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

नन्वन्नादिवत्सुखसाधनत्वाभावेऽपि सुखवद्भोक्तृशेषता स्यादित्याशङ्क्य, आत्मनो निरतिशयप्रेमास्पदत्वान्नैवमिति परिहरति—

सुखे वैषयिके प्रीतिमात्रमात्मा त्वतिप्रियः ।
सुखे व्यभिचरत्येषा नात्मनि व्यभिचारिणी ॥ २५ ॥

सुख इति । वैषयिके विषयजन्ये सुखे प्रीतिमात्रं प्रीतिरेव, न निरतिशया । आत्मा त्वतिप्रियो निरतिशयप्रेमविषयः, अतो न विषयजन्यसुखतुल्य इत्यर्थः । तत्रोभयत्रोपपत्तिमाह—**सुखे व्यभिचरतीति** । सुखे वैषयिके सुखे जायमाना एषा प्रीतिर्व्यभिचरति कदाचित्सुखान्तरं गच्छति, न तस्मिन्नेव नियतावतिष्ठते, आत्मनि तु विद्यमाना प्रीतिर्न व्यभिचारिणी विषयान्तरगामिनी न भवति, अतो निरतिशया सेत्यर्थः ॥ २५ ॥

सुखगोचरायाः प्रीतेर्व्यभिचारं दर्शयति—

एकं त्यक्त्वाऽन्यदादत्ते सुखं वैषयिकं सदा ।
नात्मा त्याज्यो न चादेयस्तस्मिन्व्यभिचरेत्कथं ॥ २६ ॥

एकमिति । आत्मनि तु तदभावं दर्शयति—**नात्मेति** । अयोग्यत्वादित्यर्थः । फलितमाह—**तस्मिन्निति** ॥ २६ ॥

हानादिविषयत्वाभावेऽप्यात्मनस्तृणादिवदुपेक्षाविषयत्वं किं न स्यादिति शङ्कते—

हानादानविहीनेऽस्मिन्नपेक्षा चेत्तृणादिवत् ।
उपेक्षितुः स्वरूपत्वान्नोपेक्ष्यत्वं निजात्मनः ॥ २७ ॥

हानेति । हानं परित्यागः, आदानं स्वीकारः, उपेक्षा औदासीन्यम्, आत्मनो हानाद्यविषयत्ववदुपेक्षाविषयत्वमपि न संभवति; अयोग्यत्वादित्यभिप्रायेण परिहरति—**उपेक्षितुरिति** । उपेक्षितुरुपेक्षाकर्तुः यो निजात्मा अविनाशिस्वरूपमस्ति, तस्य स्वस्वरूपत्वादेव स्वव्यतिरिक्ततृणादिवदुपेक्ष्यत्वमुपेक्षाविषयत्वं न विद्यत इति शेषः ॥ २७ ॥

ननु हानविषयत्वमात्मनो नास्तीत्युक्तमनुपपन्नम्; द्वेषात्त्याज्यत्वदर्शनादिति शङ्कते—

रोगक्रोधाभिभूतानां मुमूर्षा वीक्ष्यते क्वचित् ।
ततो द्वेषाद्भवेत्त्याज्य आत्मेति यदि तन्न हि ॥ २८ ॥

रोगेति । यतो मुमूर्षा दृश्यते तत आत्मनि द्वेषसंभवात् वृश्चिकादिवदात्मापि त्याज्य इति यद्युच्येतेति शेषः । तत्त्यागस्यात्मव्यतिरिक्तदेहविषयत्वान्मैवमिति परिहरति—**तन्न हीति** ॥ २८ ॥

त्यक्तुमुत्स्रष्टुं योग्यस्योचितस्य देहस्यात्मता नास्ति, कस्य तर्हि सेत्यत आह—

त्यक्तुं योग्यस्य देहस्य नात्मता त्यक्तुरेव सा ।
न त्यक्तर्यस्ति स द्वेषस्त्याज्ये द्वेषे तु का क्षतिः ॥ २९ ॥

त्यक्तुमिति । त्यक्तुर्देहत्यागकारिणो देहातिरिक्तस्य जीवस्य सा, आत्मतेत्यर्थः । भवतु त्यक्तुरात्मत्व, प्रकृते किमायातमित्यत आह—**न त्यक्तरीति** । अतो नात्मनस्त्याज्यत्वमित्यभिप्रायः । मा भूदात्मनि विद्वेषः, देहे तूपलभ्यत एवेत्याशङ्क्याह—**त्याज्य इति** । त्याज्ये देहगोचरे द्वेषे सत्यपि का क्षतिरात्मनस्त्यागाभाववादिनो ममेति शेषः २९

तदेवं 'न वा अरे पत्युः कामाय' (बृ० ४।५।६) इत्यारभ्य 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' (बृ० ४।५।६) इत्यन्तायाः श्रुतेस्तात्पर्यपर्यालोचनया आत्मनः प्रियतमत्वं प्रदर्श्य, युक्तितोऽपि तद्दर्शयति—

आत्मार्थत्वेन सर्वस्य प्रीतेश्चात्मा ह्यतिप्रियः ।
सिद्धो यथा पुत्रमित्रात्पुत्रः प्रियतरस्तथा ॥ ३० ॥

आत्मेति । सर्वस्य सुखसहितस्य तत्साधनजातस्य पतिजायादेरात्मार्थत्वेन स्वस्योपकारकत्वेन प्रीतेश्च प्रियत्वादप्यात्मा उपकार्यः स्वयमतिशयेन प्रियः सिद्धो हि । एतदेव दृष्टान्तप्रदर्शनेन स्पष्टयति—**यथेति** । लोके यथा पुत्रमित्रात्पुत्रस्य मित्रभूतात् पुत्रद्वारा प्रीतिविषयाद्यज्ञदत्तादेः सकाशात्पुत्रो देवदत्तादिरव्यवधानेन प्रीतिविषयत्वात्तस्मादतिशयेन प्रियो भवति, पितुर्विष्णुदत्तादेस्तथा तद्वत्स्वसंबन्धित्वेन प्रीतिविषयात्सर्वस्मात् स्वयमतिशयेन प्रियो भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

एवमात्मनि श्रुति-युक्तिभ्यामुपपादितां निरतिशयां प्रीतिं स्वानुभवप्रदर्शनेन द्रढयति—

मा न भूवमहं किं तु भूयासं सर्वदेत्यसौ ।
आशीः सर्वस्य दृष्टेति प्रत्यक्षा प्रीतिरात्मनि ॥ ३१ ॥

मा न भूवमिति । 'अहं मा भूवम्' इति न न क्वापि मम आत्मसत्त्वमस्तु किंतु 'सर्वदा भूयासं, सदा मम सत्ताऽस्तु' इत्येवंरूपा आशीः प्रार्थना सर्वस्य प्राणिजातस्य संबन्धिनी दृष्टा, सर्वोऽप्येवमेव प्रार्थयत इत्यर्थः । फलितमाह—**प्रत्यक्षेति** । यत एवं सर्वैः प्रार्थ्यते अत आत्मनि निरतिशया प्रीतिः प्रत्यक्षसिद्धेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

वृत्तानुकीर्तनपुरःसरं मतान्तरं दूषयितुमनुभाषते—

इत्यादिभिस्त्रिभिः प्रीतौ सिद्धायामेवमात्मनि ।
पुत्रभार्यादिशेषत्वमात्मनः कैश्चिदीरितम् ॥ ३२ ॥

इत्यादिभिरिति । 'इति'शब्देनानुभवः परामृश्यते । 'आदि'शब्देन युक्तिश्रुतीत्यादिभिरनुभवयुक्तिश्रुतिलक्षणैः त्रिभिः प्रमाणैरेवमुक्तेन प्रकारेणात्मनि प्रीतौ सिद्धायामपि कैश्चित् श्रुत्यादितात्पर्यानभिज्ञैरात्मनः पुत्रभार्यादिशेषत्वं पुत्रादीन्प्रति स्वस्योपसर्जनत्वमीरितमभिहितम् ॥ ३२ ॥

इदं कुतोऽवगतमित्यत आह—

एतद्विवक्षया पुत्रे मुख्यात्मत्वं श्रुतीरितम् ।
आत्मा वै पुत्रनामेति तच्चोपनिषदि स्फुटम् ॥ ३३ ॥

एतदिति । एतद्विवक्षया एवं कैश्चिदीर्यत इत्येतदभिव्यक्तीकरणाभिप्रायेण 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (कौषी० २।७) इत्यादिकया श्रुत्या पुत्रस्य मुख्यात्मत्वमीरितमित्यर्थः । किंच तत्पुत्रस्य मुख्यात्मत्वमुपनिपदि ऐतरेयोपनिषदादौ स्फुटं व्यक्तमभिहितमिति शेषः ॥ ३३ ॥

केन वाक्येनेत्याकाङ्क्षायां तद्वाक्यमर्थतः पठति—

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ।
अथास्येतर आत्माऽयं कृतकृत्यः प्रमीयते ॥ ३४ ॥

सोऽस्येति । अस्य पितुः स 'पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति' (ऐ० १।१) इति प्रकरणादौ पुरुषे देहे गर्भत्वेनोक्तः । अयं सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयतीत्यत्रातिशयेन पालनीयतयोक्तः पुत्ररूप आत्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः पुण्यकर्मानुष्ठानाय प्रतिधीयते प्रतिनिधित्वेनावस्थाप्यते, पित्रेति शेषः । अथानन्तरमस्य पितुरयं प्रत्यक्षेण परिदृश्यमान इतरः पुत्रादन्यो जरसा ग्रस्तः पितृरूप आत्मा स्वयं कृतकृत्योऽनुष्ठितकृत्यजातः सन् प्रमीयते, म्रियत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

उक्तार्थस्य दृढीकरणाय पुत्ररहितस्य परलोकाभावप्रदर्शनपरस्य 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' इति वाक्यस्यार्थमाह—

सत्यप्यात्मनि लोकोऽस्ति नापुत्रस्यात एव हि ।
अनुशिष्टं पुत्रमेव लोक्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ३५ ॥

सत्यपीति । यतः पुत्रस्य मुख्यमात्मत्वमस्ति, अत एवात्मनि स्वस्मिन्सत्यपि स्थितेऽप्यपुत्रस्य पुत्ररहितस्य पितृलोकः परलोको नास्ति हि । इदं पुराणादिषु प्रसिद्धमित्यर्थः । व्यतिरेकमुखेनोक्तस्यान्वयमुखेन प्रतिपादकस्य 'अनुशिष्ट पुत्रं लोक्यमाहुः' इति वाक्यस्यार्थमाह—**अनुशिष्टमिति ।** मनीषिणः शास्त्रार्थाभिज्ञाः अनुशिष्टं वक्ष्यमाणैः 'त्वं ब्रह्म' (बृ० १।५।१७) इत्यादिभिर्मन्त्रैः शिक्षितमेव पुत्र लोक्यं लोकाय हितं परलोकसाधनमाहुरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इदानीमैहिकसुखस्यापि पुत्रहेतुकत्वप्रतिपादनपरं 'सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा' (बृ० १।५।१६) इति श्रुतिवाक्यमर्थतः पठति—

मनुष्यलोको जय्यः स्यात् पुत्रेणैवेतरेण नो ।
मुमूर्षुर्मन्त्रयेत्पुत्रं त्वं ब्रह्मेत्यादिमन्त्रकैः ॥ ३६ ॥

मनुष्यलोक इति । मनुष्यलोकसुखं पुत्रेणैव जय्यं स्यात् संपाद्यं स्यात्, इतरेण कर्मादिना साधनान्तरेण नो नैव भवति; पुत्रशून्यस्य सुखसाधनमपि धनादिकं निर्वेदजनकं भवतीति भावः । 'अनुशिष्टं पुत्र लोक्यम्' इत्यत्र पुत्रानुशासनमुक्तम्, इदानीं तस्यावसरं तन्मन्त्रांश्च दर्शयति—**मुमूर्षुरिति ।** 'आदि'शब्देन 'त्वं यज्ञस्त्वं लोकः' (बृ० १।५।१७) इति मन्त्रौ गृह्येते । एभिः 'त्वं ब्रह्म' (बृ० १।५।१७) इत्यादिभिः त्रिभिर्मन्त्रैः मुमूर्षुः पिता मरणावसरे पुत्रं मन्त्रयेत्, पुत्रस्यानुशासनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

उक्तमर्थं निगमयति—

इत्यादिश्रुतयः प्राहुः पुत्रभार्यादिशेषताम् ।
लौकिका अपि पुत्रस्य प्राधान्यमनुमन्वते ॥ ३७ ॥

इत्यादीति । न केवलमयं श्रुतिसिद्धोऽर्थः किंतु लोकप्रसिद्धोऽपीत्याह—**लौकिका इति** ॥ ३७ ॥

तदेवोपपादयति—

स्वस्मिन्मृतेऽपि पुत्रादिर्जीवेद्वित्तादिना यथा ।
तथैव यत्नं कुरुते मुख्याः पुत्रादयस्ततः ॥ ३८ ॥

स्वस्मिन्निति । स्वस्मिन्पित्रादौ एकेन 'आदि'शब्देन भार्यादयो गृह्यन्ते, द्वितीयेन क्षेत्रादयः । फलितमाह—**मुख्या इति** । यस्मात्स्वप्रयास सोढ्वापि पुत्रादिजीवनोपायं संपादयति ततस्तस्मात्पुत्रादयो मुख्याः प्रधानभूता इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवं वेद-लोकप्रसिद्धिभ्यां प्रदर्शितं पुत्रादिप्राधान्यमङ्गीकरोति—

बाढमेतावता नात्मा शेषो भवति कस्यचित् ।
गौणमिथ्यामुख्यभेदैरात्मायं भवति त्रिधा ॥ ३९ ॥

बाढमिति । तर्ह्यात्मनः शेषित्वोपपादनं व्याकुप्येदित्याशङ्क्याह—**एतावतेति** । एतावता पुत्रादेः क्वचित्प्राधान्यमस्तीत्येतावता नहि प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरित्याशङ्क्य, यत्र यत्र व्यवहारे यस्य यस्य आत्मत्वं विवक्ष्यते तस्य तस्यात्मनः तत्र तत्र प्राधान्यदर्शनायोपोद्घातत्वेनात्मत्रैविध्यमाह—**गौणेति** । गौणात्मा मिथ्यात्मा मुख्यात्मा चेत्ययमात्मत्रिधा भवति ॥ ३९ ॥

तत्र पुत्रादेर्गौणात्मत्वप्रदर्शनाय लोके गौणप्रयोगमुदाहरति—

देवदत्तस्तु सिंहोऽयमित्यैक्यं गौणमेतयोः ।
भेदस्य भासमानत्वात्पुत्रादेरात्मता तथा ॥ ४० ॥

देवदत्त इति । 'अयं देवदत्तः सिंह' इति यद्देवदत्त-सिंहयोरैक्यं तद्गौणमौपचारिकम् । तत्र हेतुमाह—**एतयोरिति** । दार्ष्टान्तिके योजयति—**पुत्रादेरिति** ॥ ४० ॥

अनन्तरं मिथ्यात्मानं दर्शयति—

भेदोऽस्ति पञ्चकोशेषु साक्षिणो न तु भात्यसौ ।
मिथ्यात्मताऽतः कोशानां स्थाणोश्चौरात्मता यथा ॥४१॥

भेद इति । पञ्चकोशेष्वानन्दमयाद्यन्नमयान्तेषु पञ्चसु कोशेषु साक्षिणः सकाशाद्विद्यमानोऽपि भेदो नावभासते, अतस्तेषां मिथ्यात्मत्वमित्यर्थः । मिथ्यात्मत्वे दृष्टान्तमाह—**स्थाणोरिति** । वस्तुतश्चौराद्भिन्नस्य स्थाणोश्चौररूपत्वं यथा मिथ्या तद्वदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

एवं गौणमिथ्यात्मानावुपपाद्य, इदानीं साक्षिणो मुख्यात्मत्वमुपपादयति—

न भाति भेदो नाप्यस्ति साक्षिणोऽप्रतियोगिनः ।
सर्वान्तरत्वात्तस्यैव मुख्यमात्मत्वमिष्यते ॥ ४२ ॥

न भातीति । साक्षिणः साक्षिरूपस्यात्मनो गौणात्मनः पुत्रादेरिव कस्मादपि भेदो न भाति । मिथ्यात्मनो देहादेरिव भेदो नास्त्यपि । तत्रोभयत्र हेतुः—अप्रतियोगिन इति हेतुगर्भितं विशेषणम्, अप्रतियोगित्वात्, यथा पुत्रादेर्देहादेरपि स्वयं प्रतियोगी विद्यते, नैवं स्वस्य वस्तुभूतः कश्चित्प्रतियोग्यस्ति; देहादेः सर्वस्यारोपितत्वादिति भावः । ननु भेदाभावेन साक्षिणो गौणमिथ्यात्वे मा भूताम्, मुख्यात्मत्वं तु कुत इत्यत आह—**सर्वेति** । सर्वस्माद्देहपुत्रादेरान्तरत्वात्सर्वसाक्षिणः प्रतीचः सर्वान्तरत्वेन प्रतीयमानत्वात्तस्यैव साक्षिण एव आत्मत्वं मुख्यमनौपचारिकमिष्यते, अभ्युपगम्यत इत्यर्थः । अत्रेदमनुमानं

सूचितम्—विमनः साक्षी मुख्यात्मा भवितुमर्हति; सर्वान्तरत्वात्, यो मुख्यात्मा न भवति स सर्वान्तरोऽपि न भवति, यथाऽहंकारादिरिति केवलव्यतिरेकी ॥ ४२ ॥

भवत्वात्मत्रैविध्यं, पुत्रादेः शेषित्वाभिधाने किमायातमित्यत आह—

सत्येवं व्यवहारेषु येषु यस्यात्मतोचिता ।
तेषु तस्यैव शेषित्वं सर्वस्यान्यस्य शेषता ॥ ४३ ॥

सत्येवमिति । एवमात्मत्रैविध्ये सत्यपि येषु लौकिक-वैदिकलक्षणेषु पालन-पोषण ब्रह्मात्मत्वानुसंधानादिषु व्यवहारविशेषेषु यस्य पुत्रादेर्देहादेः साक्षिणो वा आत्मत्वमुचितं भवति, तेषु तस्य पुत्रादेर्देहादेः साक्षिणो वा शेषित्वं प्रधानत्वम्, अन्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य शेषता उपसर्जनत्वं, भवतीति शेषः ॥ ४३ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—

मुमूर्षोर्गृहरक्षादौ गौणात्मैवोपयुज्यते ।
न मुख्यात्मा न मिथ्यात्मा पुत्रः शेषी भवत्यतः ॥४४॥

मुमूर्षोरित्यादिना श्लोकपञ्चकेन । गृहरक्षादौ कर्मविशेषे गौणात्मैव पुत्रभार्यादिरूप एवोपयुज्यते उपयुक्तो भवति, उत्तरत्र जिजीविषुत्वादित्यर्थः । मुख्यात्मा साक्षी नोपयुज्यते अविकारित्वान्नापि मिथ्यात्मा; तस्य मरणोन्मुखत्वादिति भावः । फलितमाह–**पुत्र इति** । स्पष्टम् ॥ ४४ ॥

उक्ते गृहरक्षादिव्यवहारे सत्यपि स्वस्मिन्पुत्रादिस्वीकारे दृष्टान्तमाह—

अध्येता वह्निरित्यत्र सन्नप्यग्निर्न गृह्यते ।
अयोग्यत्वेन योग्यत्वाद्वटुरेवात्र गृह्यते ॥ ४५ ॥

अध्येतेति । 'अयमध्येता वह्निः' इत्यस्मिन्प्रयोगे स्वरूपेण विद्यमानोऽप्यग्निर्नाग्निशब्दार्थत्वेन गृह्यते; तस्य अध्येतृत्वायोगात्, किंतु अध्येतृत्वे योग्यो बटुर्माणवक एव अत्रास्मिन्प्रयोगे अग्निशब्दार्थत्वेन गृह्यते, योग्यत्वादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

एवं गौणात्मप्राधान्यस्थलमुदाहृत्य, मिथ्यात्वप्राधान्यस्थलमुदाहरति–

कृशोऽहं पुष्टिमाप्स्यामीत्यादौ देहात्मतोचिता ।
न पुत्रं विनियुङ्क्तेऽत्र पुष्टिहेत्वन्नभक्षणे ॥ ४६ ॥

कृश इति । 'अहं कृशो जातः, अतोऽन्नभक्षणादिना पुष्टि संपादयिष्यामि' इत्यादौ लोकव्यवहारेऽन्नभक्षणयोग्यस्य देहस्यैवात्मत्वं ग्रहीतुमुचितम् । उक्तमर्थं लोकव्यवहारप्रदर्शनेन द्रढयति—**न पुत्रमिति** ॥ ४६ ॥

किंच,—

तपसा स्वर्गमेष्यामीत्यादौ कर्त्रात्मतोचिता ।
अनपेक्ष्य वपुर्भोगं चरेत्कृच्छ्रादिकं ततः ॥ ४७ ॥

तपसेति । यदा तु 'तपः कृत्वा स्वर्गं संपादयिष्यामि' इत्यादिव्यवहारं करोति तदा 'कर्तृ'शब्दवाच्यविज्ञानमयस्यैवात्मत्वमुचितं, न देहादेरित्यर्थः । तदेवोपपादयति—**अनपेक्ष्येति** । यतो न देहस्यात्मत्वमुचित ततो देहभोगपरित्यागपूर्वकं कर्तुरुपकारकं कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं चरतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

किंच,—

मोक्ष्येऽहमित्यत्र युक्तं चिदात्मत्वं तदा पुमान् ।
तद्वेत्ति गुरुशास्त्राभ्यां न तु किंचिच्चिकीर्षति ॥ ४८ ॥

मोक्ष्येऽहमिति । यदा पुमान् 'शमादीन्संपाद्य मुक्तिं प्राप्स्यामी'ति मतिं करोति तदा गुरुशास्त्राभ्यामाचार्योपदेशवाक्यार्थविचारजन्यापरोक्षज्ञानेन 'नाहं कर्त्राद्यात्मा सच्चिदानन्दब्रह्माहमस्मी'ति चिदात्मानमवगच्छति तस्य चिदात्मत्वमेवोचितं, नतु तत्र कर्त्राद्यात्मत्वमित्यर्थः । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१।१), 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ० ३।९।२८), 'अनन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' (बृ० ४।५।१३) इत्यादिश्रुतेः ॥ ४८ ॥

उदाहृतानां त्रिविधानामात्मनां व्यवहारविशेषेषु व्यवस्थया प्राधान्ये दृष्टान्तमाह—

विप्रक्षत्रादयो यद्वद्बृहस्पतिसवादिषु ।
व्यवस्थितास्तथा गौणमिथ्यामुख्या यथोचितम् ॥४९॥

विप्रेति । यथा 'ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन यजेत' इत्यत्र ब्राह्मणस्यैवाधिकारः, न क्षत्रियवैश्ययोः, 'राजा राजसूयेन यजेत' इत्यत्र राज्ञ एवाधिकारो न ब्राह्मणवैश्ययोः, 'वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत' इत्यत्र वैश्यस्यैवाधिकारो नेतरयोः, एवं गौण-मिथ्या-मुख्यभेदानामात्मना यथायोग्यं स्वोचितव्यवहारेषु प्राधान्यमिति भावः ॥ ४९ ॥

फलितमाह—

तत्र तत्रोचिते प्रीतिरात्मन्येवातिशायिनी ।
अनात्मनि तु तच्छेषे प्रीतिरन्यत्र नोभयम् ॥ ५० ॥

तत्र तत्रेति । यस्मिन्व्यवहारे यो य आत्मा उचितो भवति तत्र तत्र तस्मिंस्तस्मिन्व्यवहारे उचिते उपयोगितया प्रधानभूते आत्मन्येव प्रीतिरतिशायिनी अतिशयवती, तच्छेषे तस्यात्मनः शेषे शेषभूतेऽना-

---

टिप्प०—1 स्वप्रकाशसाक्ष्याभिधं मुख्यात्मत्वमित्याशयः ।

त्मनि आत्मव्यतिरिक्ते वस्तुनि प्रीतिमात्रं न निरतिशयं प्रेमेत्यर्थः। अन्यत्र आत्मतच्छेषाभ्यामन्यस्मिन्वस्तुनि नोभयम्, उभयविधमपि प्रेम नास्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥

'अन्यत्र नोभयम्' इत्यत्राभिहितस्यान्यशब्दार्थस्यावान्तरभेदमाह—

उपेक्ष्यं द्वेष्यमित्यन्यद्द्वेधा मार्गतृणादिकम् ।
उपेक्ष्यं व्याघ्रसर्पादि द्वेष्यमेवं चतुर्विधम् ॥ ५१ ॥

उपेक्ष्यमिति। अन्यदन्यदित्युच्यमानं वस्तु उपेक्ष्यमुपेक्षाविषयः द्वेष्यं द्वेष्यविषयश्चेति द्विधा द्विप्रकारं भवति । तदुभयमुदाहरति— **मार्गेति** । मार्गगतं तृणलोष्टादिकमुपेक्ष्यं स्वस्योपद्रवहेतुर्व्याघ्रादिकं द्वेष्यमित्यर्थः । फलितमाह—**एवमिति** ॥ ५१ ॥

चातुर्विध्यमेव दर्शयति—

आत्मा शेष उपेक्ष्यं च द्वेष्यं चेति चतुर्ष्वपि ।
न व्यक्तिनियमः किं तु तत्तत्कार्यात्तथा तथा ॥ ५२ ॥

आत्मेति। नन्वात्मादीनां चतुर्णामपि प्रियतमत्वादिकं किं नियतम्? नेत्याह—**चतुर्ष्वपीति**। अयमेव प्रियतमोऽयमेव प्रिय इदमेवोपेक्ष्यम्, इदमेव द्वेष्यं नान्यदिति नियमो नास्तीत्यर्थः । किं तर्हीत्यत आह— **किं त्विति** । तस्मात्तस्मात्कार्यविशेषादुपकारादिरूपात्तथा तथा प्रियादिरूपतेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

सर्वत्राप्यनियमयोजनाय प्रसिद्धे द्वेष्यव्याघ्रे तदभावं दर्शयति—

स्याद्व्याघ्रः संमुखो द्वेष्यो ह्युपेक्ष्यस्तु पराङ्मुखः ।
लालनादनुकूलश्चेद्विनोदायेति शेषताम् ॥ ५३ ॥

टिप्प०–1 अतिप्रीत्यादिद्वयमपीति भावः । 2 पदार्थचातुर्विध्यमित्यत्रोह्यम् ।

स्यादिति । यदा व्याघ्रः स्वभक्षणाय संमुख आगच्छति तदा द्वेष्यो भवति, स एव पराङ्मुखो गच्छति चेदुपेक्ष्यो भवति, स एव यदि लालनात् स्वानुकूलो भवति तदा विनोदायेति विनोदसाधनं भवतीति शेषतां स्वस्योपकारकत्वेन प्रियत्वं भजत इत्यभिप्रायः ॥ ५३ ॥

नन्वेकस्यैव वस्तुनः प्रियत्वादिधर्मत्रयाङ्गीकारे व्यवहारव्यवस्था न स्यादित्याशङ्क्याह—

व्यक्तीनां नियमो मा भूल्लक्षणात्तु व्यवस्थितिः ।
आनुकूल्यं प्रातिकूल्यं द्वयाभावश्च लक्षणम् ॥ ५४ ॥

व्यक्तीनामिति । व्यक्तिनियमाभावेऽपि लक्षणवशाद्व्यवस्था भविष्यतीत्यर्थः । किं लक्षणमित्याकाङ्क्षायां तल्लक्षणमाह—**आनुकूल्यमिति** । अनुकूलत्वं प्रियस्य लक्षणं व्यावर्तको धर्मः, प्रतिकूलत्वं द्वेष्यस्य लक्षणमुपेक्ष्यस्य आनुकूल्य-प्रातिकूल्यरूपद्वयाभावश्च लक्षणमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

एतावता ग्रन्थसंदर्भेणोपपादितमर्थं बुद्धिसौकर्याय संक्षिप्य कथयति—

आत्मा प्रेयान्प्रियः शेषो द्वेषोपेक्षे तदन्ययोः ।
इति व्यवस्थितो लोको याज्ञवल्क्यमतं च तत् ॥ ५५ ॥

आत्मेति । आत्मा प्रत्यगानन्दः प्रेयानतिशयेन प्रियः शेषः स्वोपसर्जनभूतः पदार्थः प्रियः तदन्ययोस्ताभ्यामात्मनस्तच्छेषाच्चान्ययोः व्याघ्रपथिगततृणादिरूपयोर्द्वेषोपेक्षे यथाक्रमं भवत इति । एवं चातुर्विध्येन लोको व्यवस्थितो व्यवस्थां प्राप्तः । उक्तप्रकारचतुष्टयातिरिक्तं न किंचिद्विद्यत इत्यभिप्रायः । अयमर्थः—श्रुत्यभिमतोऽपीत्याह—**याज्ञवल्क्येति** । आत्मादीनां प्रियतमत्वादिकं यत्तत् याज्ञवल्क्यमतं च याज्ञवल्क्यस्यापि संमतमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

न केवलं मैत्रेयीब्राह्मण एवात्मनः प्रियतमत्वमुक्तं, किंतु पुरुषविधब्राह्मणेऽपीत्यभिप्रायेण तद्वाक्यार्थं संगृह्णाति—

अन्यत्रापि श्रुतिः प्राह पुत्राद्वित्तात्तथाऽन्यतः ।
सर्वस्मादान्तरं तत्त्वं तदेतत्प्रेय इष्यताम् ॥ ५६ ॥

अन्यत्रापीति । 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा' (बृ० १।४।८) इत्यनेन वाक्येन पुत्रवित्तादेः सर्वस्मादान्तरस्यात्मतत्त्वस्य प्रियतमत्वमीरितमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

भवत्वेवं श्रुतावभिधानं, प्रकृते किमायातमित्यत आह—

श्रौत्या विचारदृष्ट्याऽयं साक्ष्येवात्मा न चेतरः ।
कोशान्पञ्च विविच्यान्तर्वस्तुदृष्टिर्विचारणा ॥ ५७ ॥

श्रौत्येति । श्रुत्यर्थपर्यालोचनरूपया विचारदृष्ट्या साक्षिण एव मुख्यमात्मत्वं, नेतरस्य पुत्रादेरित्यर्थः । 'विचारदृष्ट्या' इत्यभिहितस्य स्वरूपमाह—**कोशानिति** । अन्नमयादीन्पञ्चकोशांस्तैत्तिरीयश्रुत्युक्तप्रकारेणात्मनः पृथक्कृत्यान्तःस्थितस्यात्मनोऽनुभवो विचारणेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अन्तःस्थितस्य वस्तुनो दर्शनप्रकारमेवाह—

जागरस्वप्नसुप्तीनामागमापायभासनम् ।
यतो भवत्यसावात्मा स्वप्रकाशचिदात्मकः ॥ ५८ ॥

जागरेत्यादिना । जाग्रदाद्यवस्थानां मध्ये उत्तरोत्तरावस्थागमस्य पूर्वपूर्वावस्थानिवृत्तेश्चावभासनं यतो नित्यचैतन्यरूपात्साक्षिणो भवति स स्वप्रकाशचिद्रूप आत्मेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

संग्रहेणोक्तं श्रुत्यर्थं प्रपञ्चयति—

शेषाः प्राणादिवित्तान्ता आसन्नास्तारतम्यतः ।
प्रीतिस्तथा तारतम्यात्तेषु सर्वेषु वीक्ष्यते ॥ ५९ ॥

शेषा इति । साक्षिव्यतिरिक्ताः प्राणादिवित्तान्ता वक्ष्यमाणाः पदार्थास्तारतम्येनात्मन आसन्नाः समीपवर्तिनो भवन्ति । तत्रोपपत्तिमाह—**प्रीतिरिति** । यथा तारतम्येनान्तरत्वं तद्वदेव तेषु प्राणादिषु तारतम्यात्प्रीतिर्वीक्ष्यते सर्वैरपीति शेषः ॥ ५९ ॥

प्रीतेस्तारतम्येनानुभवमेव विशदयति—

वित्तात्पुत्रः प्रियः पुत्रात्पिण्डः पिण्डात्तथेन्द्रियम् ।
इन्द्रियाच्च प्रियः प्राणः प्राणादात्मा प्रियः परः ॥ ६० ॥

वित्तादिति । पिण्डोऽन्नमयो देहः । अयं भावः—सर्वैः प्राणिभिः पुत्रादिविपत्परिहाराय वित्तव्ययः क्रियते; स्वदेहरक्षणाय कदाचित्पुत्रादिरपि दीयते; इन्द्रियनाशपरिहाराय ताडनादिना देहपीडाप्यङ्गीक्रियते; मरणप्रसक्तौ तत्परिहारायेन्द्रियवैकल्यमप्यङ्गीक्रियते; अत एवोत्तरोत्तरमतिशयेन प्रियत्वं सर्वानुभवसिद्धम् । आत्मनस्तु निरतिशयप्रेमास्पदत्व विद्वदनुभवसिद्धमिति ॥ ६० ॥

एवमात्मनः प्रियतमत्वे प्रमाणसिद्धेऽपि ज्ञान्यज्ञानिनोर्विप्रतिपत्तिनिरसनाय श्रुत्या तद्विप्रतिपत्तिर्दर्शितेत्याह—

एवं स्थिते विवादोऽत्र प्रतिबुद्धविमूढयोः ।
श्रुत्योदाहारि तत्रात्मा प्रेयानित्येव निर्णयः ॥ ६१ ॥

एवं स्थित इति । तत्र निर्णयमाह—**तत्रात्मेति** । आत्मनः प्रियतमत्वस्योपपादितत्वादित्यर्थः ॥ ६१ ॥

तामेव विप्रतिपत्तिमाह—

साक्ष्येव दृश्यादन्यस्मात् प्रेयानित्याह तत्त्ववित् ।
प्रेयान्पुत्रादिरेवेमं भोक्तुं साक्षीति मूढधीः ॥ ६२ ॥

टिप्प०—1 अत्र 'आदि'शब्देन भार्याऽपि । तस्या दुःखविवेचनं चोक्तम्—'भार्या रूपविहीना मनसः खेदाय जायते पुंसाम् । दैवाद्रूपवती चेत् सा परपुरुषैर्वशीक्रियते ॥' इति ।

साक्षीति ॥ ६२ ॥

आत्मातिरिक्तस्य प्रियत्ववादिनो विभज्योत्तराभिधानाय तमेव वादिनं विभज्य कथयति—

आत्मनोऽन्यं प्रियं ब्रूते शिष्यश्च प्रतिवाद्यपि ।
तस्योत्तरं वचो बोधशापौ कुर्यात्तयोः क्रमात् ॥ ६३ ॥

आत्मन इति । उत्तराभिधानप्रकारमाह—**तस्योत्तरमिति** । तयोः शिष्यप्रतिवादिनोः संबन्धिनस्तस्य वचनस्योत्तरं वचः प्रत्युत्तर-रूपं वाक्यं क्रमेण बोधशापौ बोधरूपं शापरूपं च कुर्यादित्यर्थः ॥६३॥

प्रतिवचनप्रदानरूपं 'स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियं रोत्स्यति' (बृ० १।४।८) इति समनन्तरश्रुतिवाक्यमर्थतः पठति—

प्रिय त्वां रोत्स्यतीत्येवमुत्तरं वक्ति तत्त्ववित् ।
स्वोक्तप्रियस्य दुष्टत्वं शिष्यो वेत्ति विवेकतः ॥ ६४ ॥

प्रियं त्वामिति । तत्त्ववित् शिष्यप्रतिवादिनावुभावपि प्रति हे शिष्य हे प्रतिवादिन् ! प्रियं त्वदभिप्रेतं पुत्रादिरूपं स्वनाशेन त्वां शिष्यं प्रतिवादिनं वा रोत्स्यति रोदयिष्यति इत्येवमुक्तप्रकारेणोत्तरं प्रतिवचनं वक्ति ब्रवीति । इदमेकमेव वचनं शिष्यप्रतिवादिनोरुभयोः कथमुत्तरं जातमित्याशङ्क्य, शिष्यं प्रत्युत्तरं तावत् द्योतयति स्वोक्तप्रियस्ये-त्यादिना 'वीक्षते तमहर्निश'मित्यन्तेन सार्धश्लोकचतुष्टयेन—**स्वोक्तप्रियस्येति** । शिष्यः स्वोक्तप्रियस्य स्वेनाभिहितस्य पुत्रादिरूपस्य प्रीतिविषयस्य विवेकतः वक्ष्यमाणदोषविचारेण दुष्टत्वं वेत्ति अवगच्छति ॥ ६४ ॥

दोषविचारप्रकारमेव दर्शयति—

अलभ्यमानस्तनयः पितरौ क्लेशयेच्चिरम् ।
लब्धोऽपि गर्भपातेन प्रसवेन च बाधते ॥ ६५ ॥

जातस्य ग्रहरोगादिः कुमारस्य च मूर्खता ।
उपनीतेऽप्यविद्यत्वमनुद्वाहश्च पण्डिते ॥ ६६ ॥
यूनश्च परदारादि दारिद्र्यं च कुटुम्बिनः ।
पित्रोर्दुःखस्य नास्त्यन्तो धनी चेन्म्रियते तदा ॥ ६७ ॥

अलभ्यमान इति श्लोकत्रयेण ॥ ६५–६७ ॥

एवं पुत्रगतदोषकीर्तनं दारादिसर्वविषयदोषोपलक्षणार्थम् ।

एवं विविच्य पुत्रादौ प्रीतिं त्यक्त्वा निजात्मनि ।
निश्चित्य परमां प्रीतिं वीक्षते तमहर्निशम् ॥ ६८ ॥

एवं विविच्येति । एवमुक्तेन प्रकारेण पुत्रादौ विषयजाते विविच्य विद्यमानान् दोषान्विभज्य ज्ञात्वा तस्मिन्प्रीतिं परित्यज्य निजात्मनि प्रत्यग्रूपे साक्षिणि परमां निरतिशयां प्रीतिं निश्चित्य तं प्रत्यगात्मानमहर्निशं सर्वदा वीक्षते, अनुसंधत्त इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

'प्रियं त्वां रोत्स्यती'त्यस्यैव वाक्यस्य प्रतिवादिनं प्रति शापरूपत्वं प्रकटयति—

आग्रहाद्ब्रह्मविद्वेषादपि पक्षममुञ्चतः ।
वादिनो नरकः प्रोक्तो दोषश्च बहुयोनिषु ॥ ६९ ॥

आग्रहादिति । आग्रहादुक्तं 'पुत्रादिप्रियत्वं सर्वथा न त्यजामि' इत्येवंरूपात् ब्रह्मविद्वेषात् 'अनेनोक्तं विघटयिष्यामि' इत्येवंरूपाच्च पक्षं पुत्रादीनामेव प्रियत्वाभिधानरूपमपरित्यजतः प्रतिवादिनो नरकप्राप्तिस्तथा बहुयोनिषु तिर्यगादिष्वनेकेषु जन्मसु दोषः पुत्रभार्यादीष्टवियोगानिष्टप्राप्तिरूपः प्रोक्तः 'प्रियं त्वां रोत्स्यति' इति वदता ज्ञानिनेति शेषः ॥ ६९ ॥

टिप्प०–1 जातस्य शिशोर्बालग्रहा बालामयाश्च सौश्रुतेऽगदतन्त्रे मुनिभिर्वर्णितास्ते तत एवावसेयाः ।

ननु ज्ञानिनोक्तस्यैकवाक्यस्य शिष्यं प्रत्युपदेशरूपत्वं वादिनं प्रति शापरूपत्वं चेति विरुद्धं रूपद्वयं कथं घटत इत्याशङ्क्य, उत्तरप्रदातुरीश्वररूपत्वात्तस्याभिप्रायानुसारेणोभयं भविष्यतीति मत्वा तदुपपादकस्य 'ईश्वरो ह तथैव स्यात्' (बृ० १।४।८) इति समनन्तरवाक्यस्य तात्पर्यमाह—

ब्रह्मविद्ब्रह्मरूपत्वादीश्वरस्तेन वर्णितम् ।
यद्यत्तत्तत्तथैव स्यात्तच्छिष्यप्रतिवादिनोः ॥ ७० ॥

ब्रह्मविदिति । यतो ब्रह्मविदः स्वस्य ब्रह्मत्वानुभवादीश्वरत्वमस्ति, अतस्तेन यं शिष्यादिकं प्रति यद्यदिष्टमनिष्टं वाऽभिधीयते तत्तत् तच्छिष्यप्रतिवादिनोस्तस्य ज्ञानिनो यः शिष्यो यश्च प्रतिवादी तयोस्तथैव स्यात्, इष्टमनिष्टं वाऽवश्यं भवेदित्यर्थः ॥ ७० ॥

व्यतिरेकमुखेनोक्तस्यार्थस्यान्वयमुखेन प्रतिपादकं 'आत्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते नेहास्य प्रियं प्रमायुकं भवति' (बृ० १।४।८) इति समनन्तरवाक्यमर्थतः पठति—

यस्तु साक्षिणमात्मानं सेवते प्रियमुत्तमम् ।
तस्य प्रेयानसावात्मा न नश्यति कदाचन ॥ ७१ ॥

यस्त्विति । 'तु'शब्द उक्तवैलक्षण्यद्योतनार्थः । अनात्मप्रियत्ववादिनोऽन्यो यः शिष्यः आत्मानमेवोत्तमं प्रियं निरतिशयं प्रेमगोचरं सेवते सदात्मानं स्मरति तस्य शिष्यादेः प्रेयान् प्रियतमत्वेनाभिमतोऽसावात्मा प्रतिवाद्यभिमतं प्रियमिव न कदाचिद्विनश्यति किंतु सदानन्दरूपः सन् अवभासत इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

इत्थमात्मनः परप्रेमास्पदत्वहेतुं प्रसाध्येदानीं फलितमाह—

परप्रेमास्पदत्वेन परमानन्दरूपता ।
सुखवृद्धिः प्रीतिवृद्धौ सार्वभौमादिषु श्रुता ॥ ७२ ॥

परप्रेमेति । अत्रायं प्रयोगः—आत्मा परमानन्दरूपः, निरतिशय-प्रेमविषयत्वात्, यः परमानन्दरूपो न भवति स निरतिशयप्रेमविषयो न भवति, यथा घटादिरिति केवलव्यतिरेकी परप्रेमास्पदत्वहेतोरात्मनः परमानन्दरूपतासाधने सामर्थ्यद्योतनाय प्रीतिवृद्धौ सुखवृद्धिमुदाहरति—

सुखवृद्धिरिति । यतः सार्वभौमादिहैरण्यगर्भान्तेषु पदविशेषेषु यत्र यत्र प्रीतिर्वर्धते तत्र तत्र सुखाभिवृद्धिरस्तीति **तैत्तिरीय-बृहदारण्यक-**श्रुत्योरभिहितम् । अतः प्रीतेर्निरतिशयत्वे सद्यानन्दस्यापि निरतिशयत्व-मवगन्तुं शक्यत इति भावः ॥ ७२ ॥

नन्वात्मनः परमानन्दरूपत्वमनुपपन्नं, तथात्वे चैतन्यस्येव तत्स्व-रूपभूतस्यानन्दस्यापि सर्वासु धीवृत्तिष्वनुवृत्तिः प्रसज्येतेति शङ्कते—

चैतन्यवत्सुखं चास्य स्वभावश्चेच्चिदात्मनः ।
धीवृत्तिष्वनुवर्तेत सर्वास्वपि चितिर्यथा ॥ ७३ ॥

चैतन्यवदिति ॥ ७३ ॥

चिदानन्दयोरुभयोरप्यात्मस्वरूपत्वेऽपि वृत्तिषु चित एवानुवृत्तिः, नानन्दस्येति दृष्टान्तावष्टम्भेन परिहरति—

मैवमुष्णप्रकाशात्मा दीपस्तस्य प्रभा गृहे ।
व्याप्नोति नोष्णता तद्वच्चितेरेवानुवर्तनम् ॥ ७४ ॥

मैवमिति । यथोष्णप्रकाशात्मकस्य दीपस्य प्रकाश एव गृहा-दावनुगच्छति, नोष्णता; एवं चैतन्यस्यैवानुवृत्तिर्नानन्दस्येत्यर्थः ॥ ७४ ॥

ननु चिदानन्दयोरभेदे चिदभिव्यञ्जकधीवृत्तावेवानन्दाभिव्यक्तिरपि स्यादित्याशङ्क्य, तथा नियमाभावे दृष्टान्तमाह—

गन्धरूपरसस्पर्शेष्वपि सत्सु यथा पृथक् ।
एकाक्षेणैक एवार्थो गृह्यते नेतरस्तथा ॥ ७५ ॥

गन्धेति। यथैकद्रव्यवर्तिनां गन्धादीनां चतुर्णां मध्ये घ्राणादिना एकेनेन्द्रियेण गन्धादिरेक एव गुणो गृह्यते, नेतरस्तथा चिदानन्दयोर्मध्ये चित एवावभासनमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यं शङ्कते—

चिदानन्दौ नैव भिन्नौ गन्धाद्यास्तु विलक्षणाः ।
इति चेत्तदभेदोऽपि साक्षिण्यन्यत्र वा वद ॥ ७६ ॥

चिदानन्दाविति। विलक्षणाः भिन्ना इत्यर्थः । उक्तवैषम्यं परिहर्तुं दार्ष्टान्तिके चिदानन्दयोरभेदः किं स्वाभाविक उत औपाधिकः? इति विकल्पयति—**तदभेद इति** । तदभेदस्तयोश्चिदानन्दयोरभेद ऐक्यं साक्षिण्यात्मस्वरूपे वाऽन्यत्र तदुपाधिभूतासु वृत्तिषु वेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

प्रथमे पक्षे दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोः साम्यमाह—

आद्ये गन्धादयोऽप्येवमभिन्नाः पुष्पवर्तिनः ।
अक्षभेदेन तद्भेदे वृत्तिभेदात्तयोर्भिदा ॥ ७७ ॥

आद्य इति। आद्ये चिदानन्दयोः साक्षिणि भेदाभावपक्षे पुष्पवर्तिनो गन्धादयोऽपि एवं चिदानन्दवदेवाभिन्नाः परस्परं भेदरहिता इतरपरिहारेणैकस्यानेतुमशक्यत्वादिति भावः । द्वितीये पक्षेऽपि साम्यमाह—**अक्षेति**। अक्षाणां गन्धादिग्राहकाणां घ्राणादीन्द्रियाणां भेदेन तद्भेदे तेषा गन्धादीनां भेदाभ्युपगमे तद्वदेव वृत्तिभेदाच्चिदानन्दाभिव्यक्तिहेतूनां राजस-सात्त्विकवृत्तीनां भेदात्तयोश्चिदानन्दयोर्भिदा भेदो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

ननु तर्हि चिदानन्दयोरैक्यं कुत्रोपलभ्यत इत्याशङ्क्याह—

सत्त्ववृत्तौ चित्सुखैक्यं तद्वृत्तेर्निर्मलत्वतः ।
रजोवृत्तेस्तु मालिन्यात्सुखांशोऽत्र तिरस्कृतः ॥ ७८ ॥

सत्त्ववृत्ताविति । सत्त्ववृत्तौ शुभकर्मोपस्थापितायां सत्त्वगुणपरिणामरूपायां बुद्धिवृत्तौ चित्सुखैक्यं चिदानन्दयोरैक्यं भासत इति शेषः । तत्रोपपत्तिमाह—**तद्वृत्तेरिति** । कुतस्तर्हि भेदोऽवभासन इत्यत आह—**रजोवृत्तेरिति** ॥ ७८ ॥

विद्यमानस्यापि सुखांशस्य तिरस्कारे दृष्टान्तमाह—

तिन्तिणीफलमत्यम्लं लवणेन युतं यदा ।
तदाम्लस्य तिरस्कारादीषदम्लं यथा तथा ॥ ७९ ॥

तिन्तिणीति । यथा तिन्तिणीफले लवणयोगादत्यम्लत्वं तिरोहितं तद्वद्रजोवृत्तावानन्दस्य तिरोभाव इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

गूढाभिसंधिं शङ्कते—

ननु प्रियतमत्वेन परमानन्दतात्मनि ।
विवेक्तुं शक्यतामेवं, विना योगेन किं भवेत् ? ॥ ८० ॥

नन्विति । ननूक्तेन प्रकारेणात्मनः परमानन्दरूपत्वं परप्रेमास्पदत्वहेतुना गौणमिथ्यात्मरूपेभ्यः प्रियोपेक्ष्यद्वेष्येभ्यो विवेक्तुं विविच्य ज्ञातुं शक्यतां नाम, तथापि नायं विवेको मुक्तिसाधनमपरोक्षज्ञानद्वारा मुक्तिहेतोर्योगस्याभिधानादिति गूढोऽभिसंधिः ॥ ८० ॥

गूढाभिसंधिरेवोत्तरमाह—

यद्योगेन तदेवेति वदामो ज्ञानसिद्धये ।
योगः प्रोक्तो विवेकेन, ज्ञानं किं नोपजायते ? ॥ ८१ ॥

यद्योगेनेति । यथा योगस्यापरोक्षज्ञानहेतुत्वमस्ति, एवं विवेकस्यापीत्यत्रापि गूढोऽभिसंधिः । इदानीं चोद्यपरिहारयोरुभयोरभिसंधिं प्रकटयति—**ज्ञानेति** । यथा परोक्षज्ञानसाधनत्वेन योगोऽभिहितः पूर्वस्मि-

न्नध्याये, एवमस्मिन्नध्यायेऽभिहितेन गौणाद्यात्मत्रविवेकद्वारा कोश-पञ्चकविवेकेनापि ज्ञानमुत्पद्यत एवेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

तत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह—

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
इति स्मृतं फलैकत्वं योगिनां च विवेकिनाम् ॥ ८२ ॥

यत्सांख्यैरिति । सांख्यैरात्मानात्मविवेकिभिर्यत्स्थानं मोक्षरूपं प्राप्यते गम्यते तद्योगैर्योगिभिरपि गम्यते प्राप्यत इत्यनेन योगिनां विवेकिनां च फलैकत्वं ज्ञानद्वारा मोक्षलक्षणफलस्यैकत्वमुक्तमित्यर्थः ॥८२॥

ननु विवेक-योगयोरेकमेव चेत्फलं तर्ह्यनयोरन्यतरस्यैव युक्तं शास्त्रेषु प्रतिपादनं नोभयोरित्याशङ्क्य, अधिकारिवैचित्र्यादुक्तमुभयोः प्रतिपादन-मित्यभिप्रायेणाह—

असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः ।
इत्थं विचार्य मार्गौ द्वौ जगाद परमेश्वरः ॥ ८३ ॥

असाध्य इति ॥ ८३ ॥

नन्वत्यन्तायाससाध्यस्य योगस्य निरायाससुलभाद्विवेकादतिशयो वक्तव्य इत्याशङ्क्य, सोऽतिशयः किमपरोक्षज्ञानजनकत्वादुच्यते, उत रागद्वेषादिनिवृत्तिहेतुत्वात्, अथवा द्वैतानुपलब्धिकारणत्वात्? इति विकल्प्य, प्रथमपक्षे फलसाम्यमित्याह—

योगे कोऽतिशयस्तेऽत्र ज्ञानमुक्तं समं द्वयोः ।
रागद्वेषाद्यभावश्च तुल्यो योगिविवेकिनोः ॥ ८४ ॥

योग इति । द्वयोर्विवेक-योगयोरुभयोरपि ज्ञानलक्षणं फलं सममुक्तं 'यत्सांख्यैः' इत्यादिना, अतस्तव योगे कोऽतिशयः? न कोऽपीत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—**रागद्वेषेति** ॥ ८४ ॥

विवेकिनो रागाद्यभावमुपपादयति—

न प्रीतिर्विषयेष्वस्ति प्रेयानात्मेति जानतः ।
कुतो रागः कुतो द्वेषः प्रातिकूल्यमपश्यतः ॥ ८५ ॥

न प्रीतिरिति । आत्मा प्रेयानिति आत्मा प्रियतम इति जानतः पुरुषस्य न तावद्विषयेषु प्रीतिरस्ति, अतो न तेषु रागो जायते रागहेतोरानुकूल्यज्ञानस्याभावात्, नापि द्वेषः; तद्धेतोः प्रातिकूल्यज्ञानस्याभावादित्यर्थः ॥ ८५ ॥

ननु विवेकिनो व्यवहारदशायां देहाद्युपद्रवकारिषु द्वेषो दृश्यत इत्याशङ्क्य, तदा योगि-विवेकिनोः स तुल्य इति परिहरति—

देहादेः प्रतिकूलेषु द्वेषस्तुल्यो द्वयोरपि ।
द्वेषं कुर्वन्न योगी चेदविवेक्यपि तादृशः ॥ ८६ ॥

देहादेरिति । प्रतिकूलेषु वृश्चिकादिषु द्वेषकर्तुस्तदा योगित्वमेव नाभ्युपगम्यते चेद्भवता, तर्हि तादृशस्य विवेकित्वमपि नाभ्युपगच्छाम इत्याह— **द्वेषमिति** । तादृशो द्वेषकर्ता चेदविवेक्यपि विवेकवानपि न भवतीत्यर्थः ॥ ८६ ॥

ननु विवेकिनो द्वैतदर्शनमस्ति, योगिनस्तु तन्नास्तीति तृतीये विकल्पे योगिनोऽतिशयो भविष्यतीत्याशङ्क्य, विवेकिनस्तद्द्वैतदर्शनं किं व्यवहारदशायामुच्यते, उतान्यदा ? इति विकल्प्य, आद्ये तद्योगिनोऽपि समानमित्याह—

द्वैतस्य प्रतिभानं तु व्यवहारे द्वयोः समम् ।
समाधौ नेति चेत्तद्वन्नाद्वैतत्वविवेकिनः ॥ ८७ ॥

द्वैतस्येति । द्वितीयमाशङ्कते—**समाधाविति** । योगिनः समाधिकाले द्वैतदर्शनं नास्तीत्युच्यते चेत्, चेदित्यध्याहारः; तर्हि विवेकि-

नोऽपि विवेकदशायां द्वैतादर्शनं तुल्यमिति परिहरति—तद्वदिति । योगिनः समाधिदशायामिवाद्वैततत्त्वविवेकिनः अद्वैतं तत्त्वमिति श्रुति-युक्तिभ्यां विवेचनं कुर्वतोऽपि तस्मिन्काले द्वैतदर्शनं नास्तीत्यर्थः ॥८७॥

कथं तदभाव इत्याशङ्क्य, उपरितनेऽध्याये तदुपपादयिष्यत इत्याह—

विवक्ष्यते तदस्माभिरद्वैतानन्दनामके ।
अध्याये हि तृतीयेऽतः सर्वमप्यतिमङ्गलम् ॥ ८८ ॥

विवक्ष्यत इति । उक्तमर्थं निगमयति—**सर्वमपीति** ॥ ८८ ॥

ननु द्वैतादर्शनसहितात्मदर्शनवतो योगित्वमेव भविष्यतीति शङ्कते—

सदा पश्यन्निजानन्दमपश्यन्निखिलं जगत् ।
अर्थाद्योगीति चेत्तर्हि संतुष्टो वर्धतां भवान् ॥ ८९ ॥

सदा पश्यन्निति । इष्टापत्त्या परिहरति—**तर्हीति** ॥ ८९ ॥

अध्यायतात्पर्यं संक्षिप्य दर्शयति—

ब्रह्मानन्दाभिधे ग्रन्थे मन्दानुग्रहसिद्धये ।
द्वितीयाध्याय एतस्मिन्नात्मानन्दो विवेचितः ॥ ९० ॥

इति श्रीपञ्चदश्यां ब्रह्मानन्दे आत्मानन्दो नाम द्वादशं प्रकरणं समाप्तम् ।

पञ्चदश्यां ब्रह्मानन्दे आत्मानन्दो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

ब्रह्मानन्देति ॥ ९० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविद्यारण्यमुनिवर्य-
किंकरेण रामकृष्णाख्यविदुषा विरचितात्मा-
नन्दव्याख्या समाप्ता ॥ १२ ॥

ब्रह्मानन्देऽद्वैतानन्दो नाम तृतीयोऽध्यायः

त्रयोदशं ब्रह्मानन्दे अद्वैतानन्दप्रकरणम्

ननु आनन्दस्त्रिविधो ब्रह्मानन्दो विद्यासुखं तथा विषयानन्द इति प्रथमाध्याये आनन्दत्रयमेव प्रतिज्ञाय, द्वितीयाध्याये तदतिरिक्तात्मानन्दनिरूपणात्तद्विरोधो जायत इत्याशङ्क्याह—

योगानन्दः पुरोक्तो यः स आत्मानन्द इष्यताम् ।
कथं ब्रह्मत्वमेतस्य सद्वयस्येति चेच्छृणु ॥ १ ॥

योगानन्द इति । यथा प्रतिज्ञातस्यैव ब्रह्मानन्दस्य योगजन्यसाक्षात्कारविषयत्वेन योगानन्दत्वं निरुपाधिकत्वेन निजानन्दत्वं च व्यवहृतं तथा तस्यैव गौण-मिथ्या-मुख्यात्मविवेचनेनावगम्यत्वविवक्षयाऽऽत्मानन्दत्वमभिहितमिति भावः । ननु सजातीयाद्गौणात्मनः पुत्रभार्यादेः मिथ्यात्मनो देहादेर्विजातीयादाकाशादेश्च विभिन्नस्य सद्वयस्यात्मानन्दस्य प्रथमाध्यायोक्ताऽद्वितीययोगानन्दरूपता न संभवतीति शङ्कते—**कथमिति ।** सजातीयत्वेनाभिमतस्य गौणात्मनः पुत्रादेर्मिथ्यात्मनो देहादेश्च तैत्तिरीयश्रुत्यभिहितजगदन्तःपातित्वादाकाशादेश्च जगत आत्मानन्दातिरेकेणासत्त्वाच्चाद्वितीयब्रह्मरूपता तस्य घटत इति सबहुमानमुत्तरमाह—**शृण्विति ॥ १ ॥**

आकाशादिस्वदेहान्तं तैत्तिरीयश्रुतीरितम् ।
जगन्नास्त्यन्यदानन्दादद्वैतब्रह्मता ततः ॥ २ ॥

आकाशादीति । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१) इत्यादिकया **तैत्तिरीयश्रुत्याभिहितं** जगत्स्वकारणभूतादात्मानन्दाद्यतः अन्यत्पृथक् नास्ति, अतः कारणात्तस्यात्मानन्दस्याद्वितीयत्वमित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

ननूदाहृतश्रुतिवाक्ये आत्मनः कारणत्वं श्रूयते नानन्दस्येत्याशङ्क्य, तत्प्रतिपादकं तदीयमेव 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' (तै० ३।६) इत्यादिवाक्यमर्थतः पठति—

आनन्दादेव तज्जातं तिष्ठत्यानन्द एव तत् ।
आनन्द एव लीनं चेत्युक्तानन्दात्कथं पृथक् ? ॥ ३ ॥

आनन्दादेवेति । व्याख्यातम् । फलितमाह—**इत्युक्तेति** । अत्रेदमनुमानं सूचितम्—विमतं जगदानन्दान्न भिद्यते; तत्कार्यत्वात्, यद्यत्कार्यं तत्ततो न भिद्यते, यथा मृत्कार्यं घटादि मृदो न भिद्यत इति ॥ ३ ॥

कुलालादुत्पन्नस्य घटस्य ततो भेददर्शनादनैकान्तिकता हेतोरित्याशङ्क्य, कुलालस्य निमित्तकारणत्वादिह चानन्दस्योपादानत्वसमर्थनान्मैवमित्याह—

कुलालाद्धट उत्पन्नो भिन्नश्चेति न शङ्क्यताम् ।
मृद्वदेष उपादानं निमित्तं न कुलालवत् ॥ ४ ॥

कुलालादिति । एष आत्मानन्दः मृद्वत् मृद्धटस्येव उपादानं कारणम्, कुलालवत् कुलाल इव निमित्तकारणं न भवति ॥ ४ ॥

ननु कुतो नोपादानत्वं कुलालस्यापीत्याशङ्क्य, स्थितिलयाधारत्वरूपोपादानत्वलक्षणाभावादित्याह—

स्थितिर्लयश्च कुम्भस्य कुलाले स्तो न हि क्वचित् ।
दृष्टौ तौ मृदि तद्वत्स्यादुपादानं तयोः श्रुतेः ॥ ५ ॥

स्थितिरिति । हि यस्मात्कारणाद्धटस्य स्थिति-लयौ कुलालाधारौ न भवतः, अतो नोपादानत्वमिति शेषः । कुत्र तर्हि तावित्यत आह—**दृष्टाविति** । तौ घटस्य स्थिति-लयौ तदुपादानभूतायां मृद्येव दृष्टौ

प्रत्यक्षेणोपलब्धौ । भवत्वेवं तत्र, प्रकृते किमायातमित्यत आह—तद्वदिति । यद्वद्घटस्य मृदुपादानं तद्वज्जगतोऽप्यानन्द उपादानं स्यात् । तत्र हेतुः—तयोरिति । तयोर्जगत्स्थिति-लययोः श्रुतेः 'आनन्दाद्ध्येव' (तै० ३।६) इत्यादिवाक्ये आनन्दहेतुकत्वश्रवणादित्यर्थः ॥ ५ ॥

आनन्दस्य स्वाभिमतं जगदुपादानत्वं वक्तुं तदवान्तरभेदमाह—

उपादानं त्रिधा भिन्नं विवर्ति परिणामि च ।
आरम्भकं च तत्रान्त्यौ न निरंशेऽवकाशिनौ ॥ ६ ॥

उपादानमिति । तत्र विवर्तं परिशेषयितुमितरौ पक्षौ दूषयति—**तत्रेति** । अन्त्यौ आरम्भपरिणामपक्षौ निरंशे निरवयवे वस्तुनि नावकाशिनौ अवकाशवन्तौ न भवतः ॥ ६ ॥

तयोरनवकाशत्वमेव दर्शयितुं तावदारम्भवादिनो मतमनुवदति—

आरम्भवादिनोऽन्यस्मादन्यस्योत्पत्तिमूचिरे ।
तन्तोः पटस्य निष्पत्तेर्भिन्नौ तन्तुपटौ खलु ॥ ७ ॥

आरम्भेति । आरम्भवादिनो वैशेषिकादयः अन्यस्मात्कार्यापेक्षयाऽन्यस्मात्कारणादन्यस्य कारणापेक्षयाऽन्यस्य कार्यस्योत्पत्तिमूचिरे उक्तवन्तः । कुत एवं वदन्तीत्यत आह—**तन्तोरिति** । निष्पत्तेरुत्पत्तेर्दर्शनादिति शेषः । एतावता कथं कार्यकारणभेदसिद्धिरित्यत आह—**भिन्नाविति** । विरुद्धपरिणामत्वाद्विरुद्धार्थक्रियावत्त्वाच्चेति भावः ॥ ७ ॥

इदानीं परिणामस्वरूपमाह—

अवस्थान्तरतापत्तिरेकस्य परिणामिता ।
स्यात्क्षीरं दधि मृत् कुम्भः सुवर्णं कुण्डलं यथा ॥ ८ ॥

अवस्थेति । एकस्यैव वस्तुनः पूर्वावस्थात्यागपुरःसरमवस्थान्तरप्राप्तिः परिणाम इत्यर्थः । तमुदाहरति—**स्यादिति ।** यथा क्षीर-मृत्-सुवर्णादीनां क्षीरादिव्यवहारयोग्यतां परित्यज्य दध्यादिव्यवहारयोग्यतापत्तिः ॥ ८ ॥

इदानीं विवर्तलक्षणमाह—

अवस्थान्तरभानं तु विवर्तो रज्जुसर्पवत् ।
निरंशेऽप्यस्त्यसौ व्योम्नि तलमालिन्यकल्पनात् ॥ ९ ॥

अवस्थान्तरेति । 'तु'शब्दोऽस्य पूर्वस्मात्पक्षद्वयाद्वैलक्षण्यद्योतनार्थः । पूर्वावस्थामपरित्यज्यैवावस्थान्तरभानं विवर्तः । तमुदाहरति—**रज्ज्विति ।** यथा रज्ज्वात्मनाऽवस्थितस्यैव द्रव्यस्य सर्पात्मनाऽवभासनं विवर्तः । ननु विवर्तमानस्य रज्ज्वादेः सांशत्वदर्शनान्निरंशे सोऽपि न घटत इत्याशङ्क्य, निरवयवे गगनादावपि तद्दर्शनान्नैवमित्याह—**निरंशेऽपीति ।** असौ विवर्तः व्योम्नि तलत्वमधोमुखेन्द्रनीलकटाहतुल्यत्वं मालिन्यं नीलवर्णता तयोः कल्पनादाकाशस्वरूपानभिज्ञैरारोप्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

फलितमाह—

ततो निरंश आनन्दे विवर्तो जगदिष्यताम् ।
मायाशक्तिः कल्पिका स्यादैन्द्रजालिकशक्तिवत् ॥ १० ॥

तत इति । ततो निरंशेऽपि विवर्तसंभवाज्जगन्निरंशे आनन्दे विवर्तः कल्पित इत्यङ्गीकार्यमित्यर्थः । नन्वद्वितीये आनन्दे जगत्कल्पनमनुपपन्नम्; कल्पनाहेतोरभावादित्याशङ्क्याह—**मायेति ।** शक्तेः कल्पकत्वं क्व दृष्टमित्यत आह—**ऐन्द्रजालिकेति ।** यथैन्द्रजालिकनिष्ठाया मणिमन्त्रादिरूपाया मायायाः शक्तेर्गन्धर्वनगरादिकल्पकत्वं तथेत्यर्थः ॥ १० ॥

इत्थं लौकिकशक्ति स्वरूपतः प्रमाणतश्चोपन्यस्य, इदानीं मायाशक्ति-सद्भावे 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्ति स्वगुणैर्निगूढाम्' (श्वे० १।३) इति **श्वेताश्वतरो**पनिषद्वाक्यमर्थतः पठति—

देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां मुनयोऽविदन् ।
पराऽस्य शक्तिर्विविधा क्रियाज्ञानबलात्मिका ॥ १३ ॥

देवात्मेति । मुनयः कालस्वभावादिकारणवादेषु दोषदर्शनवन्तः जगत्कारणजिज्ञासया ध्यानयोगमास्थिता अधिकारिणः देवात्मशक्तिं देवस्य द्योतमानस्य स्वप्रकाशचिदात्मनः प्रत्यगभिन्नस्य ब्रह्मणः शक्तिं मायारूपा स्वगुणैः स्वकार्यभूतैः स्थूलसूक्ष्मशरीरैर्निगूढां नितरां गूढामावृतामविन्दन्, साक्षात्कृतवन्त इत्यर्थः। तस्यामेवोपनिषदि स्थितं 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' (श्वे० ६।८) इति वाक्यान्तरमर्थतः पठति—**पराऽस्येति** । अस्य ब्रह्मणः परा उत्कृष्टा जगत्कारणभूता शक्तिर्विविधा, श्रूयत इति वाक्यशेषः । विविधत्वमेवाह—**क्रियेति** । क्रियाज्ञाने प्रसिद्धे, बलमिच्छाशक्तिः, ज्ञानक्रियाशक्तिसाहचर्यात् क्रियादिशक्तयः आत्मा स्वरूपं यस्याः सा क्रियाज्ञानबलात्मिका ॥ १३ ॥

इदं वाक्यद्वयं कुत्रत्यमित्यत आह—

इति वेदवचः प्राह वसिष्ठश्च तथाऽब्रवीत् ।
सर्वशक्ति परं ब्रह्म नित्यमापूर्णमद्वयम् ॥ १४ ॥

इतीति । न केवलं मायाशक्तिः श्रुतिप्रसिद्धा, किंतु स्मृतिप्रसिद्धाऽपीत्याह—**वसिष्ठ इति** । यथा श्रुतिर्विचित्रां मायाशक्तिमुक्तवती, वसिष्ठोऽपि तां तथोक्तवान् । वासिष्ठाभिधे ग्रन्थ इति शेषः ।

मायाप्रतिपादकान् वासिष्ठश्लोकानेव पठति—**सर्वेति** । 'नित्यमापूर्णमद्वयम्' इति ब्रह्मणः पारमार्थिकं रूपमुक्तं, 'सर्वशक्ति' इति तस्यैव सोपाधिकं रूपम् ॥ १४ ॥

यथोल्लसति शक्त्याऽसौ प्रकाशमधिगच्छति ।
चिच्छक्तिर्ब्रह्मणो राम ! शरीरेषूपलभ्यते ॥ १५ ॥

तत्परं ब्रह्म यदा यया मायाशक्त्योल्लसति विकसति, विवर्तत इत्यर्थः, तदा तदाऽसावसौ शक्तिः प्रकाशमधिगच्छति अभिव्यक्तिं प्राप्नोति । इदानीं तामेवाभिव्यक्तिं प्रपञ्चयति—**चिच्छक्तिरिति** द्वाभ्याम् । शरीरेषु देवतिर्यङ्मनुष्यादिलक्षणेषु चिच्छक्तिश्चेतनत्वव्यवहारहेतुभूतोपलभ्यते दृश्यते ॥ १५ ॥

स्पन्दशक्तिश्च वातेषु दार्ढ्यशक्तिस्तथोपले ।
द्रवशक्तिस्तथाम्भस्सु दाहशक्तिस्तथाऽनले ॥ १६ ॥

स्पन्दशक्तिश्चलनहेतुभूता प्रकाशमधिगच्छतीत्युक्त्याऽनभिव्यक्तदशायामपि ब्रह्मणि जगत्सत्ता दर्शिता ॥ १६ ॥

अनभिव्यक्तस्यापि सत्त्वे दृष्टान्तमाह—

शून्यशक्तिस्तथाकाशे नाशशक्तिर्विनाशिनि ।
यथाण्डेऽन्तर्महासर्पो जगदस्ति तथात्मनि ॥ १७ ॥

यथाण्ड इति ॥ १७ ॥

विचित्रस्यापि तस्य सत्त्वे दृष्टान्तमाह—

फलपत्रलतापुष्पशाखाविटपमूलवान् ।
ननु बीजे यथा वृक्षस्तथेदं ब्रह्मणि स्थितम् ॥ १८ ॥

फलेति ॥ १८ ॥

ननु सर्वासामपि शक्तीनां युगपदेवाभिव्यक्तिः कुतो न स्यादित्याशङ्क्याह—

क्वचित् काश्चित् कदाचिच्च तस्मादुद्यन्ति शक्तयः ।
देशकालविचित्रत्वात् क्ष्मातलादिव शालयः ॥ १९ ॥

क्वचिदिति । क्वचिद्देशविशेषे कदाचित् कालविशेषे काश्चिच्छक्त्यादयस्तासामयुगपदभिव्यक्तौ दृष्टान्तमाह—**क्ष्मातलादिति** । यथा भूमिगतानां सर्वेषां बीजानां मध्ये देशविशेषे कालविशेषे च केषांचिदेव बीजानामङ्कुरोत्पत्तिः, न सर्वेषां तद्वदित्यर्थः ॥ १९ ॥

इदानीं जगतः कल्पनामात्ररूपतां दर्शयितुं तत्कल्पकस्य मनसो रूपं तावद्दर्शयति—

स आत्मा सर्वगो राम ! नित्योदितमहावपुः ।
यन्मनाङ्मननीं शक्तिं धत्ते तन्मन उच्यते ॥ २० ॥

स इति । नित्योदितमहावपुः नित्यं सदा उदितं प्रकाशमानं महद्देशकालादिपरिच्छेदरहितं वपुः स्वरूपं यस्य स तथा यद्यस्मिन्काले मनाक् ईषन्मननी स्वपरावबोधनरूपां शक्तिं मायापरिणामरूपां धत्ते धारयति तत्तदा मन इत्युच्यते ॥ २० ॥

इदानीं कल्पनाप्रकारमाह—

आदौ मनस्तदनुबन्धविमोक्षदृष्टी
पश्चात् प्रपञ्चरचना भुवनाभिधाना ।
इत्यादिका स्थितिरियं हि गता प्रतिष्ठा-
माख्यायिका सुभग ! बालजनोदितेव ॥ २१ ॥

आदाविति । आदौ प्रथमं मननशक्त्युल्लासेन मनो भवति, तदनु तदनन्तरं बन्धविमोक्षदृष्टी बन्धविमोक्षकल्पने भवतः, पश्चादन-

न्तरं बन्धदृष्टावेव भुवनाभिधाना भुवनमित्यभिधानं यस्याः सा भुवनाभिधाना प्रपञ्चरचना प्रपञ्चस्य गिरिनगरीसरित्समुद्रादे रचना कल्पनं भवति, इत्यादिका एवंप्रकारा इयं जगतः स्थितिः प्रतिष्ठां स्थैर्यं गता प्राप्ता। कल्पितस्यापि वास्तवत्वप्रतीतौ दृष्टान्तमाह—**आख्यायिकेति**। बालजनायोदिता उक्ता आख्यायिका कथा यथा वास्तवत्वबुद्धिं गता तथेदं जगदित्यर्थः ॥ २१ ॥

तामेव वासिष्ठस्थां कथां कथयति—

बालस्य हि विनोदाय धात्री वक्ति शुभां कथाम्।
क्वचित्सन्ति महाबाहो! राजपुत्रास्त्रयः शुभाः ॥ २२ ॥
द्वौ न जातौ तथैकस्तु गर्भ एव न च स्थितः।
वसन्ति ते धर्मयुक्ता अत्यन्तासति पत्तने ॥ २३ ॥
स्वकीयाच्छून्यनगरान्निर्गत्य विमलाशयाः।
गच्छन्तो गगने वृक्षान्ददृशुः फलशालिनः ॥ २४ ॥
भविष्यन्नगरे तत्र राजपुत्रास्त्रयोऽपि ते।
सुखमद्य स्थिताः पुत्र! मृगयाव्यवहारिणः ॥ २५ ॥
धात्र्येति कथिता राम! बालकाख्यायिका शुभा।
निश्चयं स ययौ बालो निर्विचारणया धिया ॥ २६ ॥

बालस्येत्यादिना ॥ २२-२६ ॥

दृष्टान्तसिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—

इयं संसाररचना विचारोज्झितचेतसाम्।
बालकाख्यायिकेवेत्थमवस्थितिमुपागता ॥ २७ ॥

इयमिति ॥ २७ ॥

वसिष्ठोक्तमुपसंहरति—

इत्यादिभिरुपाख्यानैर्मायाशक्तेश्च विस्तरम् ।
वसिष्ठः कथयामास सैव शक्तिर्निरूप्यते ॥ २८ ॥

इत्यादिभिरिति । एवं मायासद्भावे प्रमाणमुपन्यस्य, तस्या अनिर्वचनीयत्व वक्तुं प्रतिजानीते—**सैव शक्तिरिति** ॥ २८ ॥

कार्यादाश्रयतश्चैषा भवेच्छक्तिर्विलक्षणा ।
स्फोटाङ्गारौ दृश्यमानौ शक्तिस्तत्रानुमीयते ॥ २९ ॥

कार्यादिति । एषा मायाशक्तिः कार्यात्स्वकार्यभूताज्जगत आश्रयतः स्वाश्रयाद्ब्रह्मणश्च विलक्षणा विपरीतस्वभावा भवेत् । मायाशक्तेः कार्यादाश्रयतो वैलक्षण्यं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**स्फोटाङ्गाराविति** । वह्निगतशक्तेः कार्यरूपः स्फोटः आश्रयरूपोऽङ्गारश्च प्रत्यक्षगम्यौ, शक्तिस्तु कार्यानुमेया, अतस्ताभ्या सा विलक्षणेत्यर्थः ॥ २९ ॥

उक्तन्यायं मृच्छक्तावपि योजयति—

पृथुबुध्नोदराकारो घटः कार्योऽत्र मृत्तिका ।
शब्दादिभिः पञ्चगुणैर्युक्ता शक्तिस्त्वतद्विधा ॥ ३० ॥

पृथुबुध्नेति । यः पृथुबुध्नोदराकारः पृथु स्थूलं बुध्नं वर्तुलमुदरं यस्य स पृथुबुध्नोदरः, तथाविध आकारो यस्य स पृथुबुध्नोदराकारः, तादृक् घटः कार्यः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यपञ्चगुणोपेतो मृत्तिका आश्रयः शक्तिस्त्वतद्विधा उभयविलक्षणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

वैलक्षण्यमेवाह—

न पृथ्वादिर्न शब्दादिः शक्तावस्तु यथा तथा ।
अत एव ह्यचिन्त्यैषा न निर्वचनमर्हति ॥ ३१ ॥

न पृथ्वादिरिति । शक्तौ पृथुत्वादिकार्यधर्मो नास्ति, शब्दादिकः आश्रयधर्मोऽपि न विद्यते, अतो विलक्षणेत्यर्थः । तर्हि सा कीदृशीत्यत आह—**अस्त्विति** । यथा तथेत्युक्तमेवार्थं स्पष्टयति—**अत एवेति** । यतः कार्यादाश्रयतश्च विलक्षणा अत एवैषा अचिन्त्या चिन्तितुमशक्या । ननु तर्हि अचिन्त्यत्वमेव तस्याः स्वरूपं स्यादित्याशङ्क्याह—**न निर्वचनमिति** । भेदेनाभेदेनाचिन्त्यत्वादिना वा येन केनापि रूपेण निर्वचनं नार्हतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ननु कारणस्वरूपातिरिक्ता शक्तिर्यद्यस्ति तर्हि कारणस्वरूपमिव सा कुतो नावभासत इत्याशङ्क्याह—

कार्योत्पत्तेः पुरा शक्तिर्निगूढा मृद्यवस्थिता ।
कुलालादिसहायेन विकाराकारतां व्रजेत् ॥ ३२ ॥

कार्योत्पत्तेरिति । मृच्छक्तिर्घटादिकार्योत्पत्तेः पूर्वं मृदि निगूढाऽवतिष्ठते, अतो नावभासत इत्यर्थः । निगूढत्वे उपरिष्टादपि न तस्या अभिव्यक्तिः स्यादित्याशङ्क्य, अनभिव्यक्तस्यापि नवनीतादेर्मथनादिनेव कुलालादिव्यापारेण तस्या अभिव्यक्तिः स्यादित्याह—**कुलालादीति** । 'आदि'शब्देन दण्डचक्रादयो गृह्यन्ते ॥ ३२ ॥

ननु कारणातिरिक्तस्य शक्तिकार्यस्य सत्त्वे कार्यकारणयोर्भेदो न कुतोऽवभासत इत्याशङ्क्य, भेदप्रतीतिहेतोर्विचारस्याभावादित्याह—

पृथुत्वादिविकारान्तं[1] स्पर्शादिं चापि मृत्तिकाम् ।
एकीकृत्य घटं प्राहुर्विचारविकला जनाः ॥ ३३ ॥

पृथुत्वादीति । अविवेकिनो जनाः पृथुबुध्नत्वादिरूपं कार्यं शब्दस्पर्शादिगुणरूपां कारणभूतां मृत्तिकां चाविचारत एकीकृत्य घट इत्याचक्षते ॥ ३३ ॥

पाठा०—१ पृथुत्वादिविकार तम् A.

उक्तस्य घटव्यवहारस्याविचारमूलत्वं कुत इत्याशङ्क्याह—

कुलालव्यापृतेः पूर्वो यावानंशः स नो घटः ।
पश्चात्तु पृथुबुध्नादिमत्त्वे युक्ता हि कुम्भता ॥ ३४ ॥

कुलालेति । कुलालव्यापारात्पूर्वभाविनो मृदंशस्याघटस्य घटत्वेन व्यवहारादविचारमूलत्वं तस्येति भावः । कस्य तर्हि घटत्वमित्यत आह—**पश्चात्त्विति** । कुलालव्यापारानन्तरं भाविनः पृथुबुध्नोदराकारस्यैव घटशब्दवाच्यत्वमुचितं; तदुत्पत्त्यनन्तरमेव 'घट'शब्दप्रयोगदर्शनादिति भावः ॥ ३४ ॥

ननु पारमार्थिकस्य घटस्यानिर्वचनीयशक्तिकार्यत्वमयुक्तमित्याशङ्क्य, घटस्यापि पारमार्थिकत्वमसिद्धमित्याह—

स घटो न मृदो भिन्नो वियोगे सत्यनीक्षणात् ।
नाप्यभिन्नः पुरा पिण्डदशायामनवेक्षणात् ॥ ३५ ॥

स घट इति । घटो मृदः पृथक्कृत्य द्रष्टुमशक्यत्वान्न मृदो भिद्यते, नापि मृदेव; पिण्डावस्थायामनुपलभ्यमानत्वात् ॥ ३५ ॥

अतः शक्तिवदनिर्वचनीय एव घटः । फलितमाह—

अतोऽनिर्वचनीयोऽयं शक्तिवत्तेन शक्तिजः ।
अव्यक्तत्वे शक्तिरुक्ता व्यक्तत्वे घटनामभृत् ॥ ३६ ॥

तेनेति । ननु शक्ति-कार्ययोरुभयोरप्यनिर्वचनीयत्वे शक्तिः कार्यं चेति भेदव्यवहारः कुत इत्यत आह—**अव्यक्तत्व इति** ॥ ३६ ॥

पूर्वमनभिव्यक्ता मायाशक्तिः पश्चादभिव्यज्यत इत्येतन्न प्रसिद्धं मायास्वरूपं लभ्यत इत्याशङ्क्याह—

ऐन्द्रजालिकनिष्ठापि माया न व्यज्यते पुरा ।
पश्चाद्गन्धर्वसेनादिरूपेण व्यक्तिमाप्नुयात् ॥ ३७ ॥

ऐन्द्रजालिकेति । पुरा मणिमन्त्रादिप्रयोगात् पूर्वम् ॥ ३७ ॥

शक्तिकार्यस्य घटादेरनृतत्वं शक्त्याधारस्य मृदादेः सत्यत्वमित्येतच्छान्दोग्यश्रुतावप्यभिहितमित्याह—

एवं मायामयत्वेन विकारस्यानृतात्मताम् ।
विकाराधारमृद्वस्तुसत्यत्वं चाब्रवीच्छ्रुतिः ॥ ३८ ॥

एवमिति । मायामयत्वेन मायाकार्यत्वेन विकारस्य कार्यरूपस्य घटादेरनृतात्मतां मिथ्यात्वं विकाराणां घटादीनामाधारभूताया मृदः सत्यत्वं 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' (छा० ६।१।४) इत्यादिश्रुतिरुक्तवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

इदानीं 'वाचारम्भणम्' (छा० ६।१।४) इत्याद्युदाहृतं वाक्यमर्थतः पठति—

वाङ्निष्पाद्यं नाममात्रं विकारो नास्य सत्यता ।
स्पर्शादिगुणयुक्ता तु सत्या केवलमृत्तिका ॥ ३९ ॥

वाङ्निष्पाद्यमिति । वागिन्द्रियेणोच्चार्यं नाममात्रं नामैवास्य घटादेर्न सत्यता न नामातिरेकेण पारमार्थिकं रूपमस्ति, किं तु तदाधारभूता मृदेव सत्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥

शक्ति-तत्कार्ययोरनृतत्वे तदाधारस्य सत्यत्वे च कारणमाह—

व्यक्ताव्यक्ते तदाधार इति त्रिष्वाद्ययोर्द्वयोः ।
पर्यायः कालभेदेन तृतीयस्त्वनुगच्छति ॥ ४० ॥

व्यक्तेति । व्यक्तो घटादिलक्षणः कार्यः, अव्यक्ता तत्कारणभूता शक्तिः, ते व्यक्ताव्यक्ते, तदाधारस्तयोराधारभूता मृत्तिका, इत्येतेषु त्रिषु मध्ये आद्ययोः प्रथमोद्दिष्टयोर्द्वयोः कार्य-शक्त्योः संबन्धिनौ यौ कालौ तयोर्भेदेन भेदस्य विद्यमानत्वात्पर्यायः क्रमेण भवनम्, तृतीयस्तदुभयाधारस्तु मृदादिरनुगच्छति, उभयत्रानुवर्तते । अयं भावः—शक्तिकार्ययोः कादाचित्कत्वादनृतत्वम्, आधारस्य तु कालत्रयानुगामित्वात्सत्यत्वमिति ॥ ४० ॥

इदानीं विकारस्यैवासत्यत्वे हेतुत्रयमाह—

निस्तत्त्वं भासमानं च व्यक्तमुत्पत्तिनाशभाक् ।
तदुत्पत्तौ तस्य नाम वाचा निष्पाद्यते नृभिः ॥ ४१ ॥

निस्तत्त्वमिति । व्यक्तं 'व्यक्त'शब्दवाच्यं घटादिकार्यं स्वरूपेणासदेवावभासते, तथोत्पत्तिविनाशवदुपलभ्यते, उत्पत्त्यनन्तरं वागिन्द्रियजन्यनामात्मकत्वेन व्यवह्रियते च ॥ ४१ ॥

किं च,—

व्यक्ते नष्टेऽपि नामैतन्नृवक्त्रेष्वनुवर्तते ।
तेन नाम्ना निरूप्यत्वाद्व्यक्तं तद्रूपमुच्यते ॥ ४२ ॥

व्यक्त इति । व्यक्ते कार्यस्वरूपे नष्टेऽपि एतत्कार्यादभिन्न नाम नृवक्त्रेषु नृणां शब्दप्रयोक्तॄणां मनुष्याणा वदनेष्वनुवर्तते । ततः किं तत्राह—**तेनेति ।** व्यक्तं कार्यं तेन वाचा व्यवह्रियमाणेन नाम्ना शब्देन निरूप्यत्वाद्व्यवह्रियमाणत्वात्तद्रूपं तस्य नाम्नो रूपमेव रूपं यस्य तत्तथा नामात्मकमुच्यत इत्यर्थः । अयं भावः—विमतो घटः घटशब्दात्मको भवितुमर्हति; 'घट'शब्देन व्यवह्रियमाणत्वात्, घटशब्दवदिति ॥ ४२ ॥

एव हेतुत्रयं प्रसाध्य, इदानीमनुमानरचनाप्रकारं सूचयति—

निस्तत्त्वत्वाद्विनाशित्वाद्वाचारम्भणनामतः ।
व्यक्तस्य न तु तद्रूपं सत्यं किंचिन्मृदादिवत् ॥ ४३ ॥

निस्तत्त्वत्वादिति । व्यक्तस्य घटादिरूपस्य कार्यस्य यत्पृथुबुध्नोदराकारं रूपमस्ति, तत्किंचित्किमपि सत्यं न भवति, निस्तत्त्वत्वान्निर्गतं तत्त्वं वास्तवरूपं यस्मात्तन्निस्तत्त्वं, तस्य भावो निस्तत्त्वत्वं, तस्मात्तथा विनाशित्वान्मृदि सत्यामेव विनाशप्रतियोगित्वात् वाचारम्भणनामतः

वागिन्द्रियजन्यशब्दमात्रात्मकत्वात्रिष्वपि हेतुषु मृद्वदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः। अत्रैवं प्रयोगः—घटादिरूपः कार्यः असत्यो भवितुमर्हति; निस्तत्त्वत्वात्, यदसत्यं न भवति न तन्निस्तत्त्वं, यथा घटाद्युपादानं मृदिति केवलव्यतिरेकी; एवमितरहेतुद्वयेऽपि योजनीयम् ॥ ४३ ॥

एवं विकारस्यासत्यत्वमुपपाद्य, इदानी तदधिष्ठानरूपाया मृदः सत्यत्वमुपपादयति—

व्यक्तकाले ततः पूर्वमूर्ध्वमप्येकरूपभाक्।
सतत्त्वमविनाशं च सत्यं मृद्वस्तु कथ्यते ॥ ४४ ॥

व्यक्तेति। व्यक्तकाले स्थितिकाले, ततः पूर्वं व्यक्तोत्पत्तेः पूर्वस्मिन्काले, ऊर्ध्वमपि व्यक्तविनाशोत्तरकालेऽपि एकरूपभाक् एकाकारं सतत्त्वं तत्त्वेन वास्तवरूपेण सह वर्तत इति सतत्त्वम्, अविनाशं विकारेण सह नाशरहितं यन्मृद्वस्तु तत्सत्यमिति कथ्यते। अत्रेदमनुमानम्—विमतं मृद्वस्तु सत्यं भवितुमर्हति; सतत्त्वत्वात्, आत्मवदित्यादि योज्यम् ॥ ४४ ॥

ननु घटादेः कार्यजातस्यासत्यत्वे तस्यारोपितरजतादेरिवाधिष्ठानज्ञानेन निवर्त्यता स्यादिति शङ्कते—

व्यक्तं घटो विकारश्चेत्येतैर्नामभिरीरितः।
अर्थश्चेदनृतः कस्मान्न मृद्बोधे निवर्तते ॥ ४५ ॥

व्यक्तमिति। व्यक्तमित्यादिभिस्त्रिभिः शब्दैरभिधीयमानो योऽर्थः कार्यरूपस्तस्य कारणातिरेकेणासत्त्वेऽङ्गीक्रियमाणे मृल्लक्षणकारणस्य ज्ञाने किं न तन्निवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इष्टापत्तिरिति परिहरति—

निवृत्त एव यस्मात्ते तत्सत्यत्वमतिर्गता।
ईदृङ्निवृत्तिरेवात्र बोधजा न त्वभासनम् ॥ ४६ ॥

निवृत्त इति । तत्रोपपत्तिमाह—**यस्मादिति** । यस्मात्कारणात्तत्र घटादिविषयसत्यत्वबुद्धिर्नष्टा, अतः स निवृत्त एवेत्यर्थः । नन्वारोपितरजतादिरूपस्यैवाप्रतीतिरुपलभ्यते, न सत्यत्वबुद्ध्यपगम इत्याशङ्क्य, तस्य निरुपाधिकभ्रमत्वादस्तु तथात्वम्, इह तु सोपाधिकभ्रमे सत्यत्वबुद्ध्यपगम एव निवृत्तिः स्यादित्यभिप्रायेणाह—**ईदृगिति** । अत्र सोपाधिकभ्रमस्थले ईदृगेव सत्यत्वबुद्ध्यपगमरूपैव बोधजा अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानजन्या निवृत्तिरभ्युपेया, न स्वभासनं न स्वरूपाप्रतीतिरूपेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवं क्व दृष्टमित्यत आह—

पुमानधोमुखो नीरे भातोऽप्यस्ति न वस्तुतः ।
तटस्थमर्त्यवत्तस्मिन्नैवास्था कस्यचित्क्वचित् ॥ ४७ ॥

पुमानिति । जलेऽधोमुखत्वेन प्रतिभासमानोऽपि पुमान् परमार्थतो नास्ति । तत्रोपपत्तिमाह—**तटस्थेति** । कस्यचिद्विवेकिनोऽविवेकिनो वा तस्मिन्नधोमुखे पुरुषे तीरस्थपुरुष इव सत्यत्वाभिमानः क्वचिद्देशे काले वा नैवास्तीति ॥ ४७ ॥

नन्वारोपितस्यासत्यत्वज्ञानमात्रान्न पुरुषार्थसिद्धिरित्याशङ्क्याह—

ईदृग्बोधे पुमर्थत्वं मतमद्वैतवादिनाम् ।
मृद्रूपस्यापरित्यागाद्विवर्तत्वं घटे स्थितम् ॥ ४८ ॥

ईदृगिति । अद्वैतवादे आत्मानन्दातिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वनिश्चये सत्याद्वितीयानन्दाभिव्यक्तिलक्षणः पुरुषार्थः सिध्यतीत्यभिप्रायः । ननु घटस्य मृद्विवर्तत्वे सिद्धे तज्ज्ञानाद्घटसत्यत्वबुद्धिर्निवर्तते, न चैतदिदानीं सिद्धमित्याशङ्क्याह—**मृद्रूपस्येति** ॥ ४८ ॥

घटे मृद्रूपपरित्यागाभावेऽपि मृत्परिणामता घटस्य किं न स्यादित्याशङ्क्याह—

परिणामे पूर्वरूपं त्यजेत्तत्क्षीररूपवत् ।
मृत्सुवर्णे निवर्तेते घटकुण्डलयोर्न हि ॥ ४९ ॥

परिणाम इति । यत्र क्षीरादौ परिणामोऽभ्युपगम्यते तत्र क्षीरादिभावस्य पूर्वरूपस्य त्याग उपलभ्यत इत्यर्थः । ननु विवर्ते पूर्वरूपापरित्यागः क्व दृष्ट इत्याशङ्क्य, मृत्-सुवर्णयोर्दृश्यत इत्याह—**मृत्सुवर्णे इति** । मृत्-सुवर्ण-विवर्तयोर्घट-कुण्डलयोर्निष्पन्नयोरपि तत्कारणभूत-मृत्-सुवर्णरूपे न निवर्तेते इति हि प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

ननु घटस्य मृद्विवर्तत्वमनुपपन्नं, घटनाशे पुनर्मृद्भावादर्शनादिति शङ्कते—

घटे भग्ने न मृद्भावः कपालानामवेक्षणात् ।
मैवं चूर्णे[1]ऽस्ति मृद्रूपं स्वर्णरूपं त्वतिस्फुटम् ॥ ५० ॥

घट इति । मृद्भावाभावे कारणमाह—**कपालानामिति** । कपालानामपि नाशे मृद्भावोपलब्धिः स्यादिति परिहरति—**मैवमिति** । सुवर्णे त्वेतच्चोद्यमेवानवकाशमित्याह—**स्वर्णेति** ॥ ५० ॥

ननु परिणामे दृष्टान्तत्वेनाभिहितानां क्षीर-मृत्-सुवर्णादीनां मध्ये यदि मृत्-सुवर्णयोर्विवर्तदृष्टान्तत्वमङ्गीक्रियते तर्हि तद्वदेव क्षीरस्यापि तथात्वं स्यादित्याशङ्क्याह—

क्षीरादौ परिणामोऽस्तु पुनस्तद्भाववर्जनात् ।
एतावता मृदादीनां दृष्टान्तत्वं न हीयते ॥ ५१ ॥

टिप्प०–1 कपालानामपि सपेषणतः कृतचूर्णे सतीति भावः ।

क्षीरादाविति । तर्हि क्षीरवदेवावस्थान्तरमापद्यमानयोस्तयोर्विवर्त-दृष्टान्तता न भवेदित्याशङ्क्याह—**एतावतेति** । एतावता क्षीरादेः परिणामित्वेन मृदादीनां सुवर्णादीनां दृष्टान्तत्वं विवर्तदृष्टान्तभावो न हीयते न नश्यति । अयमभिप्रायः—क्षीरस्य पूर्वरूपपरित्यागपुरःसरम-वस्थान्तरप्राप्तिसद्भावात्परिणामित्वमेव, मृत्सुवर्णयोस्तु अवस्थान्तरोत्पत्ति-सद्भावेऽपि पूर्वरूपपपरित्यागाभावाद्विवर्ततापीति ॥ ५१ ॥

ननु मृत्सुवर्णयोः परिणामविवर्ताविवारम्भकत्वमपि किं नाङ्गीक्रियत इत्याशङ्क्याह—

आरम्भवादिनः कार्ये मृदो द्वैगुण्यमापतेत् ।
रूपस्पर्शादयः प्रोक्ताः कार्यकारणयोः पृथक् ॥ ५२ ॥

आरम्भवादिन इति । आरम्भवादिनो मते च कार्ये घटादिरूपे मृत्तिकादेर्द्रव्यस्य द्वैगुण्यं कार्याकारेण कारणाकारेण च द्विगुणत्वमा-पद्येत मृदः, तथा च सति गुरुत्वादिद्वैगुण्यमप्यापद्येतेति भावः । कुत एतदित्याशङ्क्याह—**रूपेति** । रूपादीनां गुणाना कार्यकारणयोर्भेदस्य तैरेवाङ्गीकृतत्वादिति भावः ॥ ५२ ॥

ननु मृत्सुवर्णयोः किं द्वयोरेव विवर्ते दृष्टान्तत्वम् ? नेत्याह—

मृत्सुवर्णमयश्चेति दृष्टान्तत्रयमारुणिः ।
प्राहातो वासयेत्कार्यानृतत्वं सर्ववस्तुषु ॥ ५३ ॥

मृदिति । अरुणस्य पुत्र उद्दालकाख्यः कश्चिदृषिः । 'यथा सोम्यै-केन मृत्पिण्डेन' (छा० ६।१।४) इत्यारभ्य 'कार्ष्णायसमित्येव सत्यम्' (छा० ६।१।६) इत्यन्तेन वाक्यसंदर्भेण कार्यस्यानृतत्वे मृत्-सुवर्णयो

टिप्प०–1 कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्ते इति तार्किकै परिणामस्यापि ग्रहेण कार्यीभूतकटकादौ हाटकलक्षणकारणस्य द्वैगुण्यं स्यादित्याशयः । 2 'आदि'पदेन सुवर्णादीना सग्रहः ।

रूपं दृष्टान्तत्रयमुक्तवानित्यर्थः । किमर्थमेवं दृष्टान्तत्रयमुक्तवानित्याशङ्क्याह—**अत इति** । यत एवं बहुषु मृदादिषु कार्यानृतत्वमुपलब्धम्, अतो भूतभौतिकरूपेषु वस्तुषु कार्यानृतत्वं वासितं कुर्यादित्यर्थः ॥ ५३ ॥

ननु कार्यानृतत्वानुसंधानमपि किमर्थमुक्तमित्याशङ्क्य, कारणज्ञानात्कार्यज्ञानसिद्धय इत्यभिप्रायेणाह—

कारणज्ञानतः कार्यविज्ञानं चापि सोऽवदत् ।
सत्यज्ञानेऽनृतज्ञानं कथमत्रोपपद्यते ? ॥ ५४ ॥

कारणेति । कारणस्य मृदादेर्ज्ञानात्कार्यजातस्य घटादेर्ज्ञानमपि 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्' (छा० ६।१।४) इत्यादिवाक्यजातेनोक्तवानित्यर्थः । ननु मृत्सुवर्णादिरूपस्य पारमार्थिकस्य कारणस्य विज्ञानात्तद्विलक्षणस्य घटरूपकार्यादेर्विज्ञानमनुपपन्नमिति शङ्कते—**सत्येति** ॥ ५४ ॥

कार्यस्य सत्यानृतांशद्वयरूपत्वात्कारणज्ञानात् कार्यगतसत्यांशज्ञानं भवतीत्यभिप्रायेणाह—

समृत्कस्य विकारस्य कार्यता लोकदृष्टितः ।
वास्तवोऽत्र मृदंशोऽस्य बोधः कारणबोधतः ॥ ५५ ॥

समृत्कस्येति । समृत्कस्याधिष्ठानभूतमृत्सहितस्य विकारस्य आरोपितस्य घटादिरूपस्य कार्यता कार्यशब्दार्थत्वं लोकप्रसिद्धमित्यर्थः । भवत्वेवम्, एतावता कारणज्ञानात्कार्यज्ञानं न संभवतीति चोद्यस्य कः परिहारो जात इत्याशङ्क्य, कार्यगतानृतांशज्ञानाभावेऽपि तद्गतसत्यांशज्ञानं भवत्येवेति परिहरति—**वास्तव इति** । अत्र कार्ये यो वास्तवमृदंशोऽस्ति अस्य वास्तवांशस्य बोधो ज्ञानं कारणज्ञानाद्भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

ननु कार्यगतसत्यांशवदनृतांशोऽपि बोद्धव्य इत्याशङ्क्य, प्रयोजनाभावान्नैवमित्याह—

अनृतांशो न बोद्धव्यस्तद्बोधानुपयोगतः ।
तत्त्वज्ञानं पुमर्थं स्यान्नानृतांशावबोधनम् ॥ ५६ ॥

अनृतांश इति । प्रयोजनाभावमेव दर्शयति—**तत्त्वज्ञानमिति ।** तत्त्वस्याबाध्यस्य वस्तुनो ज्ञानं पुमर्थं पुंसो ज्ञातुः पुरुषस्यार्थः प्रयोजनं यस्मिन् तत्पुमर्थमिति बहुव्रीहिः । अनृतांशस्य विकारस्यावबोधनं प्रयोजनवन्न भवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

ननु कारणज्ञानात्कार्यज्ञानं भवतीत्येतच्छ्रोतृबुद्धौ चमत्कारहेतुर्भविष्यतीत्यभिप्रायेणोक्तं तदेतन्न संभवतीति शङ्कते—

तर्हि कारणविज्ञानात् कार्यज्ञानमितीरिते ।
मृद्बोधान्मृत्तिका बुद्धेत्युक्तं स्यात्कोऽत्र विस्मयः ? ॥५७॥

तर्हीति । कारणस्य मृदादेर्ज्ञानात्कार्यगतं मृदादिसत्यांशज्ञानं भवतीत्युक्ते मृज्ज्ञानात् मृदो ज्ञानमित्युक्तं भवति; एवं च सति शब्दत एव चमत्कारो नार्थत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

ईदृग्विवेकवता विस्मयाभावेऽपि तद्रहितानां विस्मयः. स्यादेवेति परिहरति—

सत्यं कार्येषु वस्त्वंशः कारणात्मेति जानतः ।
विस्मयो माऽस्त्विहाज्ञस्य विस्मयः केन वार्यते ? ॥५८॥

सत्यमिति । कार्येषु घटादिषु विद्यमानो वास्तवोंऽशः कारणस्वरूपमेवेति ये जानन्ति तेषामाश्चर्यं मा भूत्, इतरेषां तत्त्वज्ञानशून्यानां जायमानो विस्मयो न निवारयितुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अज्ञस्य विस्मयो भवेदित्युक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—

आरम्भी परिणामी च लौकिकश्चैककारणे ।
ज्ञाते सर्वमतिं श्रुत्वा प्राप्नुवन्त्येव विस्मयम् ॥ ५९ ॥

आरम्भीति । आरम्भो नाम समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यकारणेभ्यो भिन्नस्य कार्यस्योत्पत्तिः, तां यो वक्ति सोऽयं 'आरम्भी' इत्युच्यते, पूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरप्राप्तिलक्षणं परिणामं यो वक्ति स 'परिणामी' इत्युच्यते, प्रक्रियाद्वयमजानानो लोकव्यवहारमात्रपरो 'लौकिक' इत्युच्यते, एषां त्रयाणामपि कारणस्यैकस्य ज्ञानादेवेषां कार्याणा विज्ञानं भवतीति वाक्यश्रवणाद्विस्मयो भवेदेवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

ननु यथाश्रुतमर्थं परित्यज्येत्थं व्याख्याने किं कारणमित्याशङ्क्य, श्रुतेस्तत्र तात्पर्याभावादित्याह—

अद्वैतेऽभिमुखीकर्तुमेवात्रैकस्य बोधतः ।
सर्वबोधः श्रुतौ नैव नानात्वस्य विवक्षया ॥ ६० ॥

अद्वैत इति । अद्वैतविज्ञाने शिष्यमभिमुखीकर्तुमेव छान्दोग्यश्रुतावेकस्य कारणस्य विज्ञानात् सर्वेषां कार्याणां विज्ञानमुक्तं, न तु कार्याणामनेकेषां विज्ञानसिद्ध्यर्थमित्यभिप्रायः ॥ ६० ॥

एकमृत्पिण्डविज्ञानात्सर्वमृन्मयधीर्यथा ।
तथैकब्रह्मबोधेन जगद्बुद्धिर्विभाव्यताम् ॥ ६१ ॥

इदानीमेकविज्ञानसर्वविज्ञानदृष्टान्तप्रदर्शनपरस्य 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्' (छा० ६।१।४) इति वाक्यस्यार्थनिरूपणपुरःसरं दार्ष्टान्तिकप्रदर्शनपरस्य 'उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' (छा० ६।१।३) इति वाक्यस्यार्थं प्रदर्शयन् प्रकृते फलितमाह—**एकमृत्पिण्डेति** । यथा घटशरा-

वाद्युपादानस्यैकस्य मृत्पिण्डस्यावबोधात्तद्विकाराणां सर्वेषां घटादीनां बोधो भवति; एवं सर्वोपादानस्यैकस्य ब्रह्मणो बोधात्तत्कार्यस्य कृत्स्नस्य जगतो बोधो भवतीत्यवगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

ननु ब्रह्म जगतोः स्वरूपापरिज्ञाने ब्रह्मज्ञानाज्जगतो ज्ञानं भवतीत्येवं नावगन्तुं शक्यत इत्याशङ्क्य, तदवगमाय तदुभयस्वरूपं दर्शयति—

सच्चित्सुखात्मकं ब्रह्म नामरूपात्मकं जगत् ।
तापनीये श्रुतं ब्रह्म सच्चिदानन्दलक्षणम् ॥ ६२ ॥

सच्चिदिति । ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य, तापनीयादिश्रुतयः प्रमाणमित्यभिप्रायेणाह—**तापनीय इति** । उत्तरस्मिन् तापनीये आथर्वणिकैस्तावत् 'ब्रह्मैवेदं सर्वं सच्चिदानन्दमात्रम्' (नृ० उ० ता० ७) इत्यादिप्रदेशेषु ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

'आदि'शब्देन विवक्षितानि श्रुत्यन्तराणि दर्शयति—

सद्रूपमारुणिः प्राह प्रज्ञानं ब्रह्म बह्वृचः ।
सनत्कुमार आनन्दमेवमन्यत्र गम्यताम् ॥ ६३ ॥

सद्रूपमिति । अरुणपुत्रेणोद्दालकेन **छान्दोग्यश्रुतौ** 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा० ६।२।१) इत्यादिना सद्रूपं ब्रह्म निरूपितं, तथा बह्वृच ऋक्शाखाध्यायिनः **ऐतरेयोपनिषदि** 'प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म' (ऐ० ३।३) इति प्रज्ञानरूपत्वं ब्रह्मणो दर्शयन्ति, एवं पूर्वोदाहृतायां छान्दोग्यश्रुतावेव सनत्कुमाराख्यो गुरुः नारदाख्यशिष्याय 'भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः' (छा० ७।२३) इत्युपक्रम्य 'यो वै भूमा तत्सुखम्' इति 'भूम'शब्दाभिधेयस्य ब्रह्मण आनन्दरूपत्वमुक्तवानित्यर्थः । उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति—**एवमिति** । अन्यत्र

तैत्तिरीयकादिश्रुतिषु 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' (तै० ३।६) इत्यादिवाक्यैरानन्दरूपत्वादिकमुक्तमिति द्रष्टव्यमिति भावः ॥ ६३ ॥

सच्चिदानन्देष्विव नामरूपयोरपि श्रुतिं दर्शयति—

विचित्य सर्वरूपाणि कृत्वा नामानि तिष्ठति ।
अहं व्याकरवाणीमे नामरूपे इति श्रुतेः ॥ ६४ ॥

विचित्येति । 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते' (तै० ३।१२।७) इति 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि (छा० ६।३।२) इति च स्रष्टव्ये जगन्निष्ठे नामरूपे श्रुत्या दर्शिते इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

तत्रैव श्रुत्यन्तरमुदाहरति—

अव्याकृतं पुरा सृष्टेरूर्ध्वं व्याक्रियते द्विधा ।
अचिन्त्यशक्तिर्मायैषा ब्रह्मण्यव्याकृताभिधा ॥ ६५ ॥

अव्याकृतमिति । बृहदारण्यकश्रुतौ 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौनामायमिदंरूप' (बृ० १।४।७) इति सृष्टस्य जगतो नामरूपात्मकत्वं दर्शितमित्यर्थः । सृष्टेः पूर्वमिदं जगदव्याकृतमव्यक्तनामरूपात्मकमभूत्, ऊर्ध्वं सृष्ट्यवसरे द्विधा वाच्यवाचकभावेन व्याक्रियते व्यक्तीकृतमित्यर्थः । इदानीं 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' (बृ० १।४।७) इत्यत्र 'अव्याकृत'शब्दस्यार्थमाह— **अचिन्त्येति ।** येयं ब्रह्मणि अचिन्त्यशक्तिर्मायाऽस्ति एषाऽव्याकृताभिधाऽस्मिन्वाक्ये 'अव्याकृत'शब्देनाभिधीयत इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

'तन्नाम-रूपाभ्यामेव व्याक्रियते' इत्यस्यार्थमाह—

अविक्रियब्रह्मनिष्ठा विकारं यात्यनेकधा ।
मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ॥ ६६ ॥

टिप्प०–1 अत्रोभावपि 'तु'शब्दावन्योन्यवैषम्यं द्योतयतः ।

अविक्रियेति । अविकारिणि ब्रह्मणि वर्तमाना सा अनेकधा भूतभौतिकप्रपञ्चरूपेण बहुधा विकारं परिणामं प्राप्नोति । माया ब्रह्मणि वर्तत इत्यत्र प्रमाणमाह—**मायां त्विति** । मायां पूर्वोक्तां, प्रकृतिं प्रक्रियते अनयेति प्रकृतिः उपादानकारणं विद्याज्जानीयात् । मायिनं तस्या आश्रयत्वेन तद्वन्तं महेश्वरं मायानियामकं, 'विद्यात्' इत्यनुवर्तते उभयत्र । 'तु'शब्दः परस्परवैलक्षण्यद्योतनार्थः ॥ ६६ ॥

इदानीं मायोपहितस्य ब्रह्मणः प्रथमकार्यमाह—

आद्यो विकार आकाशः सोऽस्ति भात्यपि च प्रियः ।
अवकाशस्तस्य रूपं तन्मिथ्या न तु तत्त्रयम् ॥ ६७ ॥

आद्य इति । तस्य कारणादागतं रूपत्रयमाह—**सोऽस्तीति** । सच्चिदानन्दरूप इत्यर्थः । तस्य प्रातिस्विकं रूपमाह—**अवकाश इति** । तस्य पूर्वस्माद्रूपत्रयाद्वैलक्षण्यमाह—**तन्मिथ्येति** । सदादिरूपत्रयं वास्तवमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

तस्य चतुर्थरूपस्य मिथ्यात्वे हेतुमाह—

न व्यक्तेः पूर्वमस्त्येव न पश्चाच्चापि नाशतः ।
आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ॥ ६८ ॥

न व्यक्तेरिति । ननु उत्पत्ति-विनाशयोर्मध्ये प्रतीयमानस्यावकाशस्य कथमसत्त्वमित्याशङ्क्याह—**आदाविति** ॥ ६८ ॥

उक्तार्थे श्रीकृष्णवाक्यं (गी० २।२८) प्रमाणयति—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ! ।
अव्यक्तनिधनान्येवेत्याह कृष्णोऽर्जुनं प्रति ॥ ६९ ॥

अव्यक्तादीनीति ॥ ६९ ॥

सदादिरूपत्रयस्यावकाशसत्त्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्यानुभूतिरेव प्रमाणमित्याह—

मृद्वत्ते सच्चिदानन्दा अनुगच्छन्ति सर्वदा ।
निराकाशे सदादीनामनुभूतिर्निजात्मनि ॥ ७० ॥

मृद्वदिति । मृद्वदिति दृष्टान्तः प्रदर्शनार्थः । घटादिषु यथा कालत्रयेऽपि मृदनुवर्तते, तथा सदादिरूपत्रयं सर्वदानुगतमित्यर्थः । नन्वाकाशं विहाय सदादिरूपत्रयं कथमनुभूतमित्याशङ्क्याह—**निराकाश इति** ॥ ७० ॥

तदेवोपपादयति—

अवकाशे विस्मृतेऽथ तत्र किं भाति ते वद ।
शून्यमेवेति चेदस्तु नाम तादृग्विभाति हि ॥ ७१ ॥

अवकाश इति । पूर्ववादिनश्चोद्यमनुवदति—**शून्यमिति** । अङ्गीकृत्य परिहारमाह—**अस्त्विति** । शब्दतः शून्यमस्तु, अर्थतस्त्ववकाशाभावविशेषणस्य विशेष्यत्वेन प्रतीयमानं किंचिदस्तीत्यभ्युपगन्तव्यमित्याह—**तादृगिति** । 'हि'शब्दो लोकप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ ७१ ॥

भवत्वेवम्, प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्य, विशेष्यत्वेन प्रतीयमानस्य स्वरूपमभ्युपेयमित्याह—

तादृक्त्वादेव तत्सत्त्वमौदासीन्येन तत्सुखम् ।
आनुकूल्यप्रातिकूल्यहीनं यत्तन्निजं सुखम् ॥ ७२ ॥

तादृक्त्वादिति । तस्य सुखस्वरूपत्वमाह—**औदासीन्येनेति** । औदासीन्यविषयत्वात्तस्य सुखस्वरूपत्वमित्यर्थः । नन्वनुकूलत्वरहितस्य कथं सुखस्वरूपत्वमित्याशङ्क्याह—**आनुकूल्येति** ॥ ७२ ॥

तदेवोपपादयति—

आनुकूल्ये हर्षधीः स्यात् प्रातिकूल्ये तु दुःखधीः ।
द्वयाभावे निजानन्दो निजदुःखं न तु क्वचित् ॥ ७३ ॥

आनुकूल्य इति । ननु निजानन्दवन्निजदुःखमपि किं न स्यादित्याशङ्क्य, दुःखे निजरूपसिद्ध्यभावान्नैवमित्याह—**निजदुःखमिति** ॥ ७३ ॥

ननु निजानन्दस्य सदानन्दत्वात्सर्वदा हर्ष एव स्यात्, न तु शोक इत्याशङ्क्य, तस्य नित्यत्वेऽपि तद्ग्राहिणो मनसः क्षणिकत्वेन मानसयोरपि क्षणिकत्वमित्याह—

निजानन्दे स्थिरे[1] हर्षशोकयोर्व्यत्ययः क्षणात् ।
मनसः क्षणिकत्वेन तयोर्मानसतेष्यताम् ॥ ७४ ॥

निजानन्द इति ॥ ७४ ॥

दृष्टान्ते सिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—

आकाशेऽप्येवमानन्दः सत्ताभाने तु संमते ।
वाय्वादिदेहपर्यन्तं वस्तुष्वेवं विभाव्यताम् ॥ ७५ ॥

आकाशेऽपीति । एवं निजात्मन्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । सत्ताभाने तु भवताप्यभ्युपगम्येते, अतो नोपपादनीये इत्यर्थः । आकाशे प्रतिपादितोऽर्थो वाय्वादिशरीरान्तेष्वभ्युपगन्तव्य इत्याह—**वाय्वादीति** ॥७५॥

तत्र वाय्वादीनामसाधारणधर्मान् दर्शयति—

गतिस्पर्शौ वायुरूपं वह्नेर्दाहप्रकाशने ।
जलस्य द्रवता भूमेः काठिन्यं चेति निर्णयः ॥ ७६ ॥

टिप्प०—1 स्थिरे निश्चले सति व्यत्ययः सर्वांशेन शून्यत्वमिति भावः ।

गतिस्पर्शाविति द्वाभ्याम् ॥ ७६ ॥

असाधारण आकार ओषध्यन्नवपुष्यपि ।
एवं विभाव्यं मनसा तत्तद्रूपं यथोचितम् ॥ ७७ ॥

असाधारण इति । स्पष्टम् ॥ ७७ ॥

फलितमाह—

अनेकधा विभिन्नेषु नामरूपेषु चैकधा ।
तिष्ठन्ति सच्चिदानन्दा विसंवादो न कस्यचित् ॥ ७८ ॥

अनेकधेति ॥ ७८ ॥

तर्हि प्रतीयमानयोर्नाम-रूपयोः का गतिरित्याशङ्क्य, कल्पितत्वमेव गतिरित्याह—

निस्तत्त्वे नामरूपे द्वे जन्मनाशयुते च ते ।
बुद्ध्या ब्रह्मणि वीक्षस्व समुद्रे बुद्बुदादिवत् ॥ ७९ ॥

निस्तत्त्व इति । कल्पितत्वे हेतुः—जन्मेति ॥ ७९ ॥

ततः किमित्यत आह—

सच्चिदानन्दरूपेऽस्मिन्पूर्णे ब्रह्मणि वीक्षिते ।
स्वयमेवावजानाति नामरूपे शनैः शनैः ॥ ८० ॥

सच्चिदानन्देति ॥ ८० ॥

ब्रह्मज्ञानदार्ढ्यस्य द्वैतावज्ञापूर्वकत्वाच्छ्रवणादिवत् द्वैतावज्ञापि कर्तव्येत्याह—

यावद्यावदवज्ञा स्यात्तावत्तावत्तदीक्षणम् ।
यावद्यावद्वीक्ष्यते तत्तावत्तावदुभे त्यजेत् ॥ ८१ ॥

यावदिति ॥ ८१ ॥

उभयाभ्यासस्य फलमाह—

तदभ्यासेन विद्यायां सुस्थितायामयं पुमान् ।
जीवन्नेव भवेन्मुक्तो वपुरस्तु यथा तथा ॥ ८२॥

तदभ्यासेनेति ॥ ८२ ॥

इदानीं ब्रह्माभ्यासस्वरूपमाह—

तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।
एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ ८३ ॥

तच्चिन्तनमिति ॥ ८३ ॥

नन्वनादिकालमारभ्य प्रतिभासमानस्य द्वैतस्य कादाचित्केन ज्ञानाभ्यासेन कथं निवृत्तिरित्याशङ्क्य, दीर्घकालनैरन्तर्येण सत्कारसेवितेनाभ्यासेन निवर्तत एवेत्याह—

वासनानेककालीना दीर्घकालं निरन्तरम् ।
सादरं चाभ्यस्यमाने सर्वथैव निवर्तते ॥ ८४ ॥

वासनेति ॥ ८४ ॥

ननु ब्रह्मण एकस्यानेकाकारजगद्धेतुत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्य, मायासहितस्योपपद्यत इत्याह—

मृच्छक्तिवद्ब्रह्मशक्तिरनेकाननृतान् सृजेत् ।
यद्वा जीवगता निद्रा स्वप्नश्चात्र निदर्शनम्[1] ॥ ८५ ॥

मृच्छक्तिवदिति । अनृतान्, कार्याणीत्यर्थः । ननु मृच्छक्तेः सत्यत्वादनेकहेतुत्वाद्विषमो दृष्टान्त इत्याशङ्क्य, पक्षान्तरमाह—**यद्वेति** ॥ ८५ ॥

टिप्प०–1 अविद्यापराभिधेये कारणे जगदात्मके च कार्ये हीदं निदर्शनं दृष्टान्त इति भावः ।

दृष्टान्तं विशदयति—

निद्राशक्तिर्यथा जीवे दुर्घटस्वप्नकारिणी।
ब्रह्मण्येषा स्थिता माया सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी ॥ ८६ ॥

निद्रेति । दार्ष्टान्तिकमाह—ब्रह्मणीति ॥ ८६ ॥

दुर्घटकारित्वमेव दर्शयति—

स्वप्ने वियद्गतिं पश्येत् स्वमूर्धच्छेदनं यथा ।
मुहूर्ते वत्सरौघं च मृतपुत्रादिकं पुनः ॥ ८७ ॥

स्वप्न इति ॥ ८७ ॥

स्वप्नस्य दुर्घटत्वे हेतुमाह—

इदं युक्तमिदं नेति व्यवस्था तत्र दुर्लभा ।
यथा यथेक्ष्यते यद्यत्तत्तद्युक्तं तथा तथा ॥ ८८ ॥

इदमिति ॥ ८८ ॥

उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन स्पष्टयति—

ईदृशो महिमा दृष्टो निद्राशक्तेर्यदा तदा ।
मायाशक्तेरचिन्त्योऽयं महिमेति किमद्भुतम् ॥ ८९ ॥

ईदृश इति ॥ ८९ ॥

अप्रयतमानब्रह्मनिष्ठाया मायाया जगद्धेतुत्वे दृष्टान्तमाह—

शयाने पुरुषे निद्रा स्वप्नं बहुविधं सृजेत् ।
ब्रह्मण्येवं निर्विकारे विकारान् कल्पयत्यसौ ॥ ९० ॥

शयान इति ॥ ९० ॥

मायया सृष्टान्पदार्थान् दर्शयति—

खानिलाग्निजलोर्व्यण्डलोकप्राणिशिलादिकाः ।
विकाराः प्राणिधीष्वन्तश्चिच्छाया प्रतिबिम्बिता ॥ ९१ ॥

खानिलेति । ननु पाञ्चभौतिकत्वेन साम्येऽपि केषांचिच्चेतनत्वं केषांचिज्जडत्वं कुत इत्याशङ्क्याह—**प्राणीति** । प्राणिशरीरेष्वन्तःकरणेषु चैतन्यप्रतिबिम्बनाच्चेतनत्वम्, इतरत्र तदभावाज्जडत्वमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

ननु चेतनाचेतनविभागश्चिद्रूपब्रह्मकृत एव किं न स्यादित्याशङ्क्य, ब्रह्मणः सर्वोपादानत्वेन सर्वत्र समत्वान्मैवमित्याह—

चेतनाचेतनेष्वेषु सच्चिदानन्दलक्षणम् ।
समानं ब्रह्म भिद्येते नामरूपे पृथक् पृथक् ॥ ९२ ॥

चेतनेति ॥ ९२ ॥

ब्रह्मणश्चिज्जडसाधारणत्वे हेतुमाह—

ब्रह्मण्येते नामरूपे पटे चित्रमिव स्थिते ।
उपेक्ष्य नामरूपे द्वे सच्चिदानन्दधीर्भवेत् ॥ ९३ ॥

ब्रह्मणीति । ब्रह्मणः सर्वकल्पनाधारत्वात्सर्वगतत्वमित्यर्थः । तत्कथमवगम्यत इत्याशङ्कायां कल्पितनामरूपत्यागेऽधिष्ठानं ब्रह्मावगम्यत इत्याह—**उपेक्ष्येति** ॥ ९३ ॥

उक्तार्थे दृष्टान्तमाह—

जलस्थेऽधोमुखे स्वस्य देहे दृष्टेऽप्युपेक्ष्य तम् ।
तीरस्थ एव देहे स्वे तात्पर्यं स्याद्यथा तथा ॥ ९४ ॥

जलस्थ इति । नीरेऽधोमुखे देहे परिदृश्यमानेऽपि तत्रादरं परित्यज्य तीरस्थे स्वदेहे तद्विपरीते ममत्वबुद्धिर्यथा तथेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

इदानीं सर्वजनप्रसिद्धं दृष्टान्तान्तरमाह—

सहस्रशो मनोराज्ये वर्तमाने सदैव तत् ।
सर्वैरुपेक्ष्यते यद्वदुपेक्षा नामरूपयोः ॥ ९५ ॥

सहस्रश इति । उपेक्षा कर्तव्येति शेषः ॥ ९५ ॥

प्रपञ्चवैचित्र्ये दृष्टान्तमाह—

क्षणे क्षणे मनोराज्यं भवत्येवान्यथाऽन्यथा ।
गतं गतं पुनर्नास्ति व्यवहारो बहिस्तथा ॥ ९६ ॥

क्षण इति । दार्ष्टान्तिकमाह—**व्यवहार इति** ॥ ९६ ॥

तदेव विवृणोति—

न[1] बाल्यं यौवने लभ्यं यौवनं स्थाविरे तथा ।
मृतः पिता पुनर्नास्ति नायात्येव गतं दिनम् ॥ ९७ ॥

न बाल्यमिति ॥ ९७ ॥

द्वैतक्षणिकत्वमुपसंहरति—

मनोराज्याद्विशेषः कः क्षणध्वंसिनि लौकिके ।
अतोऽस्मिन्भासमानेऽपि तत्सत्यत्वधियं त्यजेत् ॥ ९८ ॥

मनोराज्यादिति । क्षणिकत्वसाधने प्रयोजनमाह—**अत इति** ॥ ९८ ॥

ननु लौकिकोपेक्षायां को लाभ इत्याशङ्क्य, ब्रह्मणि धीः स्थिरा भवतीत्याह—

उपेक्षिते लौकिके धीर्निर्विघ्ना ब्रह्मचिन्तने ।
नटवत्कृत्रिमास्थायां निर्वहत्येव लौकिकम् ॥ ९९ ॥

उपेक्षित इति । तर्हि ज्ञानिनो व्यवहारः कथमित्याशङ्क्याह—**नटवदिति** ॥ ९९ ॥

ननु ज्ञानिनो व्यवहाराभ्युपगमे विकारित्वं प्रसज्येतेत्याशङ्क्य, बुद्धौ व्यवहारवत्यामपि तत्साक्ष्यात्मा निर्विकार इति सदृष्टान्तमाह—

प्रवहत्यपि नीरेऽधः स्थिरा प्रौढशिला यथा ।
नामरूपान्यथात्वेऽपि कूटस्थं ब्रह्म नान्यथा ॥ १०० ॥

पाठा०-१ न लभ्य यौवने बाल्यम् A.

प्रवहतीति । उदके उपरि प्रवहत्यपि अधःस्थिता प्रौढा शिला यथा न चलति, एवं बुद्धौ संसरन्त्यामपि न ज्ञानी संसरतीत्यर्थः १००

नन्वखण्डे ब्रह्मणि तद्विलक्षणस्य जगतः कथमवभासनमित्याशङ्क्य, निश्छिद्रे दर्पणे सावकाशवस्तुनो यथा भानं तद्वदित्याह—

निश्छिद्रे दर्पणे भाति वस्तुगर्भं बृहद्वियत् ।
सच्चिद्घने तथा नाना जगद्गर्भमिदं वियत् ॥ १०१ ॥

निश्छिद्र इति ॥ १० ॥

नन्वदृश्ये ब्रह्मणि कथं जगत्प्रतीतिरित्याशङ्क्य, सच्चिदानन्दप्रतीति-पुरःसरमेव जगत्प्रतीतिरिति सदृष्टान्तमाह—

अदृष्ट्वा दर्पणं नैव तदन्तःस्थेक्षणं तथा ।
अमत्वा सच्चिदानन्दं नामरूपमतिः कुतः ? ॥ १०२ ॥

अदृष्ट्वेति ॥ १०२ ॥

ननु नामरूपयोरपि भासमानत्वात्कथं निर्विषयब्रह्मप्रतीतिरित्याशङ्क्य, तद्बुद्ध्युपायमाह—

प्रथमं सच्चिदानन्दे भासमानेऽथ तावता ।
बुद्धिं नियम्य नैवोर्ध्वं धारयेन्नामरूपयोः ॥ १०३ ॥

प्रथममिति । सच्चिदानन्दे ब्रह्मणि कल्पितनामरूपात्मके प्रपञ्चे सच्चिदानन्दमात्रं बुद्ध्या गृहीत्वा नामरूपयोर्बुद्धिं न धारयेत् ॥१०३॥

फलितमाह—

एवं च निर्जगद्ब्रह्म सच्चिदानन्दलक्षणम् ।
अद्वैतानन्द एतस्मिन्विश्राम्यन्तु जनाश्चिरम् ॥ १०४ ॥

एवमिति । एवं च सति निर्जगद्ब्रह्म सच्चिदानन्दलक्षणं भवतीत्यर्थः ॥ १०४ ॥

इदानीमध्यायार्थमुपसंहरति—

ब्रह्मानन्दाभिधे ग्रन्थे तृतीयोऽध्याय ईरितः ।
अद्वैतानन्द एव स्याज्जगन्मिथ्यात्वचिन्तया ॥ १०५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचिते
ब्रह्मानन्देऽद्वैतानन्दो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ब्रह्मानन्देति ॥ १०५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविद्यारण्यमुनिकिङ्करेण
श्रीरामकृष्णाख्यविदुषा विरचिता ब्रह्मानन्दे-
ऽद्वैतानन्दव्याख्या समाप्ता ॥ १३ ॥

ब्रह्मानन्दे विद्यानन्दो नाम चतुर्थोऽध्यायः

चतुर्दशं ब्रह्मानन्दे विद्यानन्दप्रकरणम्

इदानीं वृत्त-वर्तिष्यमाणयोर्ग्रन्थयोः संबन्धमाह—

योगेनात्मविवेकेन द्वैतमिथ्यात्वचिन्तया ।
ब्रह्मानन्दं पश्यतोऽथ विद्यानन्दो निरूप्यते ॥ १ ॥

योगेनेति ॥ १ ॥

विद्यानन्दस्वरूपमाह—

विषयानन्दवद्विद्यानन्दो धीवृत्तिरूपकः ।
दुःखाभावादिरूपेण प्रोक्त एष चतुर्विधः ॥ २ ॥

विषयेति । तस्यावान्तरभेदमाह— दुःखाभावेति ॥ २ ॥

चातुर्विध्यमेव दर्शयति—

दुःखाभावश्च कामाप्तिः कृतकृत्योऽहमित्यसौ ।
प्राप्तप्राप्योऽहमित्येव चातुर्विध्यमुदाहृतम् ॥ ३ ॥

दुःखाभावश्चेति ॥ ३ ॥

निवर्तनीयं दुःखं विभजते—

ऐहिकं चामुष्मिकं चेत्येवं दुःखं द्विधेरितम् ।
निवृत्तिमैहिकस्याह बृहदारण्यकं वचः ॥ ४ ॥

ऐहिकमिति । ऐहिकस्य निवृत्तिर्बृहदारण्यकवाक्येनोच्यत इत्याह—निवृत्तिमिति ॥ ४ ॥

तच्छ्रुतिवाक्यं (बृ० ४।४।१२) पठति—

आत्मानं चेद्विजानीयादहमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ ५ ॥

आत्मानमिति ॥ ५ ॥

आत्मनि शोकसंबन्धं दर्शयितुं तद्भेदमाह—

जीवात्मा परमात्मा चेत्यात्मा द्विविध ईरितः ।
चित्तादात्म्यात्त्रिभिर्देहैर्जीवः सन्भोक्तृतां व्रजेत् ॥ ६ ॥

जीवात्मेति । आत्मनो जीवत्वे निमित्तमाह—चित्तादात्म्यादिति । चैतन्यस्य स्थूलसूक्ष्मकारणरूपैस्त्रिभिः शरीरैस्तादात्म्यभ्रमे सति चितो भोक्तृत्वं भवति, स भोक्ता 'जीव' इत्युच्यते ॥ ६ ॥

इदानीं परमात्मनः स्वरूपमाह—

परात्मा सच्चिदानन्दस्तादात्म्यं नामरूपयोः ।
गत्वा भोग्यत्वमापन्नस्तद्विवेके तु नोभयम् ॥ ७ ॥

परात्मेति । तस्य भोग्यरूपत्वापत्तिप्रकारमाह—तादात्म्यमिति । नामरूपकल्पनाधिष्ठानत्वेन तत्तादात्म्यं प्राप्य भोग्यत्वमश्नुत इत्यर्थः । भोक्तृत्वाद्यभावे कारणमाह—तद्विवेक इति । ताभ्यां शरीरत्रयजगद्भ्यां विवेके भेदज्ञाने जाते सति नोभयम् । भोक्तृभोग्यरूपं नास्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

उक्तमर्थं विवृणोति—

भोग्यमिच्छन् भोक्तुरर्थे शरीरमनुसंज्वरेत् ।
ज्वरास्त्रिषु शरीरेषु स्थिता न त्वात्मनो ज्वराः ॥ ८ ॥

भोग्यमिति ॥ ८ ॥

कस्मिन् शरीरे को ज्वर इत्याशङ्क्य, स्थूलदेहे विद्यमानाञ्ज्वरान्दर्शयति—

व्याधयो धातुवैषम्ये स्थूलदेहे स्थिता ज्वराः ।
कामक्रोधादयः सूक्ष्मे द्वयोर्बीजं तु कारणे ॥ ९ ॥

व्याधय इति । लिङ्गदेहकारणदेहगताञ्ज्वरानाह—**कामेति ॥ ९ ॥**

इदानीमुदाहृतश्रुतितात्पर्यकथनव्याजेन पूर्वोक्तमेवार्थं विशदयति—

अद्वैतानन्दमार्गेण परात्मनि विवेचिते ।
अपश्यन्वास्तवं भोग्यं किं नामेच्छेत्परात्मवित् ॥ १० ॥

अद्वैतेति । तृतीयाध्यायोक्तप्रकारेण मायाकार्यनामरूपाभ्यां सच्चिदानन्दे परमात्मनि विवेचिते भेदेन ज्ञाते सति सर्वं प्रपञ्चं मिथ्येति जानन् किं नाम भोग्यमिच्छति ? ॥ १० ॥

ततः पूर्वाध्यायोक्तरीत्या जीवात्मस्वरूपे असङ्गकूटस्थचैतन्यरूपे निश्चिते सति कामयितुरभावाज्ज्वरादिसंबन्धो नास्तीत्याह—

आत्मानन्दोक्तरीत्यास्मिन् जीवात्मन्यवधारिते ।
भोक्ता नैवास्ति कोऽप्यत्र शरीरे तु ज्वरः कुतः ? ॥ ११ ॥

आत्मानन्देति ॥ ११ ॥

इदानीमामुष्मिकं ज्वरं दर्शयति—

पुण्यपापद्वये चिन्ता दुःखमामुष्मिकं भवेत् ।
प्रथमाध्याय एवोक्तं चिन्ता नैनं तपेदिति ॥ १२ ॥

पुण्येति । तस्याभावः प्रथमाध्याये निरूपित इत्याह—प्रथमेति ॥ १२ ॥

ननु ज्ञानिन आरब्धकर्मविषया चिन्ता मा भूत्, आगामिकर्मविषया चिन्ता भवत्येवेत्याशङ्क्य, 'तद्यथा पुष्करपर्णे' (छा० ४।१४।३) इत्यादिश्रुत्या ज्ञानिने आगामिकर्मसंबन्धनिराकरणात्तद्विषयापि चिन्ता नास्तीत्याह—

यथा पुष्करपर्णेऽस्मिन्नपामश्लेषणं तथा ।
वेदनादूर्ध्वमागामिकर्मणोऽश्लेषणं बुधे ॥ १३ ॥

यथेति ॥ १३ ॥

'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' (छा० ५।२४।३) इति श्रुत्यवष्टम्भेन संचितकर्मविषयापि चिन्ता ज्ञानिनो नास्तीत्याह—

इषीकातूणतूलस्य वह्निदाहः क्षणाद्यथा ।
तथा संचितकर्मास्य दग्धं भवति वेदनात् ॥ १४ ॥

इषीकेति ॥ १४ ॥

उक्तार्थे (गी० ४।३७-८) भगवद्वाक्यमपि प्रमाणयति—

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ! ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥ १५ ॥

यथैधांसीति ॥ १५ ॥

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १६ ॥

यस्य नाहमिति ॥ १६ ॥

अस्मिन्नेवार्थे 'न मातृवधेन न पितृवधेन न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया नास्य पापं चन चक्रुषो मुखान्नीलं वेति' (कौषी० ३।१) इति कौषीतकीश्रुतिवाक्यमर्थतः पठति—

मातापित्रोर्वधः स्तेयं भ्रूणहत्यान्यदीदृशम् ।
न मुक्तिं नाशयेत्पापं मुखकान्तिर्न नश्यति ॥ १७ ॥

मातापित्रोरिति । चनेत्येकं पदम् । नीलमिति कान्तिरित्यर्थः १७

उक्तचातुर्विध्यमध्ये द्वितीयप्रकारमाह—

दुःखाभाववदेवास्य सर्वकामाप्तिरीरिता ।
सर्वान्कामानसावाप्त्वा ह्यमृतोऽभवदित्यतः ॥ १८ ॥

दुःखेति । ईरिता श्रुत्येति शेषः । अस्मिन्नर्थे **ऐतरेय**श्रुतिवाक्यमर्थतः पठति—**सर्वानिति** ॥ १८ ॥

'जक्षन्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वा वयस्यैर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्' (छा० ८।१२।३) इति **छान्दोग्य**श्रुतिवाक्यमर्थतः पठति—

जक्षन्क्रीडन्रतिं प्राप्तः स्त्रीभिर्यानैस्तथेतरैः ।
शरीरं न स्मरेत्प्राणः कर्मणा जीवयेदमुम् ॥ १९ ॥

जक्षन्निति ॥ १९ ॥

तत्रैव **तैत्तिरीय**श्रुतिवाक्यमर्थतः पठति—

सर्वान्कामान्सहाप्नोति नान्यवज्जन्मकर्मभिः ।
वर्तन्ते श्रोत्रिये भोगा युगपत्क्रमवर्जिताः ॥ २० ॥

सर्वानिति । ननु कर्मफलभोगाङ्गीकारे जन्मापि प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह—**नान्यवदिति** । ज्ञानेन संचितकर्मणां दग्धत्वादज्ञवज्जन्म नास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

इदानीं तैत्तिरीय-बृहदारण्यकवाक्यं संक्षिप्यार्थतः पठति—

युवा रूपी च विद्यावान्नीरोगो दृढचित्तवान् ।
सैन्योपेतः सर्वपृथ्वीं वित्तपूर्णां प्रपालयन् ॥ २१ ॥

युवेति ॥ २१ ॥

ननु सार्वभौमादिहिरण्यगर्भान्तानां जीवनिष्ठानामानन्दानां कथं ज्ञानिनि संभव इत्याशङ्क्य, सर्वेषामानन्दानां ज्ञानिनावगतब्रह्मांशत्वात्संभव इत्याह—

सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः संपन्नस्तृप्तभूमिपः ।
यमानन्दमवाप्नोति ब्रह्मविच्च तमश्नुते ॥ २२ ॥

सर्वैरिति ॥ २२ ॥

ननु सार्वभौम-श्रोत्रिययोर्विषयप्राप्तिसाम्याभावात् कथमानन्दसाम्यमित्याशङ्क्य, नैरपेक्ष्यसाम्यात्तृप्तिसाम्यमित्याह—

मर्त्यभोगे द्वयोर्[1]नास्ति कामस्तृप्तिरतः समा ।
भोगान्निष्कामतैकस्य परस्यापि विवेकतः ॥ २३ ॥

मर्त्येति । तृप्तिसाम्ये हेतुमाह—**भोगादिति ॥ २३ ॥**

'विवेकतः' इत्युक्तमर्थं विवृणोति—

श्रोत्रियत्वाद्वेदशास्त्रैर्भोगदोषानवेक्षते ।
राजा बृहद्रथो दोषांस्तान्गाथाभिरुदाहरत् ॥ २४ ॥

श्रोत्रियत्वादिति । विषयदोषाः कस्यां शाखायां केन निरूपिता इत्याशङ्क्य, बृहद्रथे मैत्रायणीयाख्यशाखायां गाथाभिरुक्ता इत्याह—**राजेति ॥ २४ ॥**

टिप्प०—1 द्वयोः सार्वभौम—श्रोत्रिययोः ।

विवेकिनः कामानुदये दृष्टान्तमाह—

देहदोषांश्चित्तदोषान् भोग्यदोषाननेकशः ।
शुना वान्ते पायसे नो कामस्तद्वद्विवेकिनः ॥ २५ ॥

शुनेति ॥ २५ ॥

सार्वभौमाच्छ्रोत्रियस्याधिक्यमाह—

निष्कामत्वे समेऽप्यत्र राज्ञः साधनसंचये ।
दुःखमासीद्भाविनाशादतिभीरनुवर्तते ॥ २६ ॥

निष्कामत्व इति ॥ २६ ॥

सार्वभौमत्वं साधनसाध्यं पश्चाच्च तन्नाशभीतिश्चेति दोषद्वयत्वाच्छ्रोत्रिये तु तदुभयाभावादाधिक्यमित्यर्थः । श्रोत्रियस्याधिक्यान्तरमाह—

नोभयं श्रोत्रियस्यातस्तदानन्दोऽधिकोऽन्यतः ।
गन्धर्वानन्द आशास्ति राज्ञो नास्ति विवेकिनः ॥ २७ ॥

गन्धर्वेति ॥ २७ ॥

इदानीं गन्धर्वानन्दे द्वैविध्यं दर्शयितुं श्लोकद्वयेन गन्धर्वभेदमाह—

अस्मिन्कल्पे मनुष्यः सन्पुण्यपाकविशेषतः ।
गन्धर्वत्वं समापन्नो मर्त्यगन्धर्व उच्यते ॥ २८ ॥

अस्मिन्निति ॥ २८ ॥

पूर्वकल्पे कृतात्पुण्यात्कल्पादावेव चेद्भवेत् ।
गन्धर्वत्वं तादृशोऽत्र देवगन्धर्व उच्यते ॥ २९ ॥

पूर्वेति ॥ २९ ॥

चिरलोकपित्रानन्दप्रदर्शनाय चिरलोकपितृनाह—

अग्निष्वात्तादयो लोके पितरश्चिरवासिनः ।
कल्पादावेव देवत्वं गता आजानदेवताः ॥ ३० ॥

अग्निष्वात्तादय इति । देवानन्दत्रैविध्यज्ञानाय देवभेदमाह—**कल्पादाविति** ॥ ३० ॥

अस्मिन्कल्पेऽश्वमेधादि कर्म कृत्वा महत्पदम् ।
अवाप्याजानदेवैर्याः पूज्यास्ताः कर्मदेवताः ॥ ३१ ॥

अस्मिन्कल्प इति ॥ ३१ ॥

यमाग्निमुख्या देवाः स्युर्ज्ञाताविन्द्रबृहस्पती ।
प्रजापतिर्विराट् प्रोक्तो ब्रह्मा सूत्रात्मनामकः ॥ ३२ ॥

यमाग्नीति । इन्द्रबृहस्पती प्रसिद्धावित्यर्थः ॥ ३२ ॥

सार्वभौमादिसूत्रान्तानां श्रोत्रियान्न्यूनत्वद्योतनायाह—

सार्वभौमादिसूत्रान्ता उत्तरोत्तरकामिनः ।
अवाङ्मनसगम्योऽयमात्मानन्दस्ततः परः ॥ ३३ ॥

सार्वभौमादीति । एभ्यः सर्वेभ्योऽधिकमानन्दमाह—**अवाङ्मनसेति** । यतोऽयमात्मानन्दः अवाङ्मनसगम्यः अत एभ्यः सर्वेभ्योऽधिक इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

इदानीं सर्वेषामानन्दाः श्रोत्रिये विद्यन्ते, तस्य तेषु निःस्पृहत्वादित्याह—

तैस्तैः काम्येषु सर्वेषु सुखेषु श्रोत्रियो यतः ।
निःस्पृहस्तेन सर्वेषामानन्दाः सन्ति तस्य ते ॥ ३४ ॥

तैस्तैरिति ॥ ३४ ॥

उपपादितमर्थमुपसंहरति—

सर्वकामाप्तिरेषोक्ता यद्वा साक्षिचिदात्मना ।
स्वदेहवत्सर्वदेहेष्वपि भोगानवेक्षते ॥ ३५ ॥

सर्वेति । इदानीं पक्षान्तरमाह—**यद्वेति** । यथा स्वदेहे आनन्दाकारबुद्धिसाक्षित्वे नानन्दित्वम्, इतरेष्वपि देहेषु तद्वदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननूक्तप्रकारेणाज्ञस्यापि सर्वानन्दप्राप्तिरस्तीत्याशङ्क्य, सर्वेषु सर्वबुद्धिसाक्ष्यहमिति ज्ञानाभावान्नैवमित्याह—

अज्ञस्याप्येतदस्त्येव न तु तृप्तिरबोधतः ।
यो वेद सोऽश्नुते सर्वान्कामानित्यब्रवीच्छ्रुतिः ॥ ३६ ॥

अज्ञस्येति । उक्तार्थे तैत्तिरीयश्रुतिं प्रमाणयति—**यो वेदेति** । गुहायां निहितं ब्रह्म यो वेद सोऽश्नुत इति योजना ॥ ३६ ॥

इदानीं तृतीयप्रकारमाह—

यद्वा सर्वात्मतां स्वस्य साम्ना गायति सर्वदा ।
अहमन्नं तथाऽन्नादश्चेति साम ह्यधीयते ॥ ३७ ॥

यद्वेति । इमाँल्लोकान्कामान्निष्कामरूप्यनुचरन्नित्यादिनेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अतीतग्रन्थेन सिद्धमर्थं संक्षिप्याह—

दुःखाभावश्च कामाप्तिरुभे ह्येवं निरूपिते ।
कृतकृत्यत्वमन्यच्च प्राप्तप्राप्यत्वमीक्षताम् ॥ ३८ ॥

दुःखेति ॥ ३८ ॥

अविशिष्टं कृतकृत्यत्वं प्राप्तप्राप्यत्वमित्युभयं तृप्तिदीपे द्रष्टव्यमित्याह—

उभयं तृप्तिदीपे हि सम्यगस्माभिरीरितम् ।
त एवात्रानुसंधेयाः श्लोका बुद्धिविशुद्धये ॥ ३९ ॥

त एवेति ॥ ३९ ॥

ऐहिकामुष्मिकव्रातसिद्ध्यै मुक्तेश्च सिद्धये ।
बहुकृत्यं पुराऽस्याभूत्तत्सर्वमधुना कृतम् ॥ ४० ॥

तदेतत्कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुरःसरम् ।
अनुसंदधदेवायमेवं तृप्यति नित्यशः ॥ ४१ ॥
दुःखिनोऽज्ञाः संसरन्तु कामं पुत्राद्यपेक्षया ।
परमानन्दपूर्णोऽहं संसरामि किमिच्छया ॥ ४२ ॥
अनुतिष्ठन्तु कर्माणि परलोकयियासवः ।
सर्वलोकात्मकः कस्मादनुतिष्ठामि किं कथम् ? ॥ ४३ ॥
व्याचक्षतां ते शास्त्राणि वेदानध्यापयन्तु वा ।
येऽत्राधिकारिणो मे तु नाधिकारोऽक्रियत्वतः ॥ ४४ ॥
निद्राभिक्षे स्नानशौचे नेच्छामि न करोमि च ।
द्रष्टारश्चेत्कल्पयन्ति किं मे स्यादन्यकल्पनात् ॥ ४५ ॥
गुञ्जापुञ्जादि दह्येत नान्यारोपितवह्निना ।
नान्यारोपितसंसारधर्मानेवमहं भजे ॥ ४६ ॥
शृण्वन्त्वज्ञाततत्त्वास्ते जानन्कस्माच्छृणोम्यहम् ।
मन्यन्तां संशयापन्ना न मन्येऽहमसंशयः ॥ ४७ ॥
विपर्यस्तो निदिध्यासेत्किं ध्यानमविपर्यये ।
देहात्मत्वविपर्यासं न कदाचिद्भजाम्यहम् ॥ ४८ ॥
अहं मनुष्य इत्यादिव्यवहारो विनाप्यमुम् ।
विपर्यासं चिराभ्यस्तवासनातोऽवकल्पते ॥ ४९ ॥
आरब्धकर्मणि क्षीणे व्यवहारो निवर्तते ।
कर्माक्षये त्वसौ नैव शाम्येद्ध्यानसहस्रतः ॥ ५० ॥
विरलत्वं व्यवहृतेरिष्टं चेद्ध्यानमस्तु ते ।
अबाधिकां व्यवहृतिं पश्यन्ध्यायाम्यहं कुतः ॥ ५१ ॥
विक्षेपो नास्ति यस्मान्मे न समाधिस्ततो मम ।
विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ॥ ५२ ॥

अहो शास्त्रमहो शास्त्रमहो गुरुरहो गुरुः ।
अहो ज्ञानमहो ज्ञानमहो सुखमहो सुखम् ॥ ६४ ॥

॥ ४०–६४ ॥

इममध्यायार्थमुपसंहरति—

ब्रह्मानन्दाभिधे ग्रन्थे चतुर्थोऽध्याय ईरितः ।
विद्यानन्दस्तदुत्पत्तिपर्यन्तोऽभ्यास इष्यताम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविद्यारण्य-
स्वामिविरचितायां पञ्चदश्यां ब्रह्मानन्दे
विद्यानन्दो नाम चतुर्थोऽध्यायः
समाप्तः ॥ ४ ॥

ब्रह्मानन्दाभिध इति ॥ ६५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्य-
मुनिवर्यकिंकरेण श्रीरामकृष्णाख्येन विदुषा विरचिते
ब्रह्मानन्दे विद्यानन्दव्याख्या समाप्ता ॥

ब्रह्मानन्दे विषयानन्दो नाम पञ्चमोऽध्यायः

पञ्चदशां ब्रह्मानन्दे विषयानन्दप्रकरणम्

पञ्चमाध्यायस्य प्रतिपाद्यमर्थमाह—

अथात्र विषयानन्दो ब्रह्मानन्दांशरूपभाक् ।
निरूप्यते द्वारभूतस्तदंशत्वं श्रुतिर्जगौ ॥ १ ॥

अथेति । ननु विषयानन्दस्य लौकिकत्वात् मोक्षशास्त्रे निरूपणमनुपपन्नमित्याशङ्क्य, तस्य लौकिकप्रसिद्धत्वेऽपि ब्रह्मानन्दैकदेशत्वेन ब्रह्मज्ञानोपयोगित्वाद्युक्तमित्याह—**द्वारेति** । ब्रह्मानन्दैकदेशत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह—**तदंशत्वमिति** ॥ १ ॥

तामेव श्रुतिमर्थतः पठति—

एषोऽस्य परमानन्दो योऽखण्डैकरसात्मकः ।
अन्यानि भूतान्येतस्य मात्रामेवोपभुञ्जते ॥ २ ॥

एष इति ॥ २ ॥

इदानीं विषयानन्दस्य ब्रह्मानन्दलेशत्वप्रदर्शनाय तदुपाधिभूतान्तःकरणवृत्तीर्विभजते—

शान्ता घोरास्तथा मूढा मनसो वृत्तयस्त्रिधा ।
वैराग्यं क्षान्तिरौदार्यमित्याद्याः शान्तवृत्तयः ॥ ३ ॥
तृष्णा स्नेहो रागलोभावित्याद्या घोरवृत्तयः ।
संमोहो भयमित्याद्याः कथिता मूढवृत्तयः ॥ ४ ॥

शान्ता इति । शान्ताः सात्त्विक्यो वृत्तयः घोराः राजस्यः मूढास्तामस्यः ता एव शान्तादिवृत्तीर्दर्शयति—**वैराग्यमित्यादिना** ॥ ३ ॥ ४ ॥

उदाहृतासु विविधास्वपि वृत्तिषु ब्रह्मणश्चिद्रूपत्वं भातीत्याह—

वृत्तिष्वेतासु सर्वासु ब्रह्मणश्चित्स्वभावता ।
प्रतिबिम्बति शान्तासु सुखं च प्रतिबिम्बति ॥ ५ ॥

वृत्तिष्विति । शान्तासु विशेषमाह—**शान्तास्विति** । 'च'-शब्दोऽनुक्तद्वयसमुच्चयार्थः ॥ ५ ॥

उक्तार्थे श्रुतिवाक्यमर्थतः पठति—

रूपं रूपं बभूवासौ प्रतिरूप इति श्रुतिः ।
उपमा सूर्यकेत्यादि सूत्रयामास सूत्रकृत् ॥ ६ ॥

रूपमिति । तत्रैव व्याससूत्रैकदेशं पठति—**उपमेति** । 'अत[1] एव च' इति सूत्रस्य पूर्वभागः ॥ ६ ॥

स्वरूपेणैकस्योपाधिसंपर्कान्नानात्वे श्रुतिं पठति—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ ७ ॥

एक एवेति ॥ ७ ॥

ननु निरवयवस्य ब्रह्मणः क्वचिच्चिन्मात्रभानम्, इतरत्र चिदानन्दभानमित्येवं विभागकरणमनुपपन्नमित्याशङ्क्य, चन्द्रदृष्टान्तेन परिहरति—

जले प्रविष्टश्चन्द्रोऽयमस्पष्टः कलुषे जले ।
विस्पष्टो निर्मले तद्वद्द्वेधा ब्रह्मापि वृत्तिषु ॥ ८ ॥

जले प्रविष्ट इति । उक्तमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—**तद्वदिति** ॥८॥

तदेवोपपादयति—

घोरमूढासु मालिन्यात् सुखांशश्च तिरोहितः ।
ईषन्नैर्मल्यतस्तत्र चिदंशप्रतिबिम्बनम् ॥ ९ ॥

घोरेति ॥ ९ ॥

ननु चन्द्रोपाधेरुदकस्य द्वैविध्यादंशभानमुपपन्नं, प्रकृते तूपाधिभूतस्यान्तःकरणस्यैकत्वादेकांशभानमनुपपन्नमित्याशङ्क्य, दृष्टान्तान्तरमाह—

यद्वापि निर्मले नीरे वह्नेरौष्ण्यस्य संक्रमः ।
न प्रकाशस्य तद्वत्स्याच्चिन्मात्रोद्भूतिरेव च ॥ १० ॥

यद्वापीति ॥ १० ॥

टिप्प०–1 'अत एव चोपमा सूर्यादिवत्' (ब्र० सू० ३।२।१८) इति ब्रह्मसूत्रम् । 'अयं ज्योतिरात्मा विवस्वानपोभिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भिन्नरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा' इति चात्र वचनम् ।

इदानीं शान्तासु वृत्तिषु चिदानन्दयोः प्रतीतौ दृष्टान्तान्तरमाह—

काष्ठे त्वौष्ण्यप्रकाशौ द्वावुद्भवं गच्छतो यथा ।
शान्तासु सुखचैतन्ये तथैवोद्भूतिमाप्नुतः ॥ ११ ॥

काष्ठे त्विति ॥ ११ ॥

नन्वेवं व्यवस्था कुतः कृतेत्याशङ्क्याह—

वस्तुस्वभावमाश्रित्य व्यवस्था तूभयोः समा ।
अनुभूत्यनुसारेण कल्प्यते हि नियामकम् ॥ १२ ॥

वस्त्विति । तत्र किं नियामकमित्याशङ्क्याह—**अनुभूतीति**॥१२॥

अनुभूतिमेव दर्शयति—

न घोरासु न मूढासु सुखानुभव ईक्ष्यते ।
शान्तास्वपि क्वचित्कश्चित्सुखातिशय ईक्ष्यताम् ॥ १३ ॥

न घोरास्विति । शान्तास्वप्यानन्दप्रकाशोऽस्ति, सोऽपि क्वचित्कश्चित् सुखातिशयो भवतीत्याह—**शान्तास्विति** ॥ १३ ॥

पूर्वोक्तघोरमूढवृत्तिषु सुखाभावमेवाभिनीय दर्शयति—

गृहक्षेत्रादिविषये यदा कामो भवेत्तदा ।
राजसस्यास्य कामस्य घोरत्वात्तत्र नो सुखम् ॥ १४ ॥

गृहक्षेत्रेति ॥ १४ ॥

सिध्येन्न वेत्यस्ति दुःखमसिद्धौ तद्विवर्धते ।
प्रतिबन्धे भवेत्क्रोधो द्वेषो वा प्रातिकूलतः ॥ १५ ॥

सुखासिद्धौ दुःखं वर्धते, सुखस्य प्रतिबन्धे तु क्रोधो भवति । सुखाभावे कारणान्तरमाह—**द्वेषो वेति** । तत्र प्रतिकूलदुःखस्य सत्त्वादित्यर्थः ॥ १५ ॥

टिप्प०–1 तत्=दुःखमित्यर्थः ।

परिहारस्याशक्यत्वे विषादो भवति, तस्यापि तामसत्वान्न तत्र सुखमित्याह—

अशक्यश्चेत्प्रतीकारो विषादः स्यात्स तामसः ।
क्रोधादिषु महद्दुःखं सुखशङ्कापि दूरतः ॥ १६ ॥
काम्यलाभे हर्षवृत्तिः शान्ता तत्र महत्सुखम् ।
भोगे महत्तरं लाभप्रसक्तावीषदेव हि ॥ १७ ॥
महत्तमं विरक्तौ तु विद्यानन्दे तदीरितम् ।
एवं क्षान्तौ तथौदार्ये क्रोधलोभनिवारणात् ॥ १८ ॥

अशक्य इति । क्रोधादिष्वित्यादयः स्पष्टार्थाः ॥ १६–१८ ॥

एवं क्षान्त्यादीनां सिद्धमित्याह—

यद्यत्सुखं भवेत्तत्तद्ब्रह्मैव प्रतिबिम्बनात् ।
वृत्तिष्वन्तर्मुखास्वस्य निर्विघ्नं प्रतिबिम्बनम् ॥ १९ ॥

वृत्तिष्विति ॥ १९ ॥

इदानीं सर्वत्र ब्रह्मस्वरूपानुभूतिप्रदर्शनाय तत्स्वरूपं स्मारयति—

सत्ता चितिः सुखं चेति स्वभावा ब्रह्मणस्त्रयः ।
मृच्छिलादिषु सत्तैव व्यज्यते नेतरद्द्वयम् ॥ २० ॥

सत्तेति । मृच्छिलादिषु सन्मात्रमित्यर्थः ॥ २० ॥

घोरमूढयोर्द्वयोः सत्ताचिती द्वे शान्तवृत्तौ सच्चिदानन्दाः त्रयोऽपि व्यक्ताः । एवं सप्रपञ्चं ब्रह्माभिहितमित्याह—

सत्ता चितिर्द्वयं व्यक्तं धीवृत्त्योर्घोरमूढयोः ।
शान्तवृत्तौ त्रयं व्यक्तं मिश्रं ब्रह्मेत्थमीरितम् ॥ २१ ॥

मिश्रमिति ॥ २१ ॥

अमिश्रं कुतो ज्ञायत इत्याशङ्क्याह—

अमिश्रं ज्ञानयोगाभ्यां तौ च पूर्वमुदीरितौ ।
आद्येऽध्याये योगचिन्ता ज्ञानमध्याययोर्द्वयोः ॥ २२ ॥

अमिश्रमिति । तौ च ज्ञानयोगौ पूर्वमेवोक्तावित्यर्थः । कुत्रोक्ताविल्याशङ्क्य, योगः प्रथमाध्याये उक्त इत्याह—**आद्य इति** । समनन्तराध्याययोर्ज्ञानमुक्तमित्याह—**ज्ञानमिति** ॥ २२ ॥

ननु सच्चिदानन्दानां ब्रह्मरूपत्वे मायायाः किं रूपमित्याशङ्क्याह—

असत्ता जाड्यदुःखे द्वे मायारूपं त्रयं त्विदम् ।
असत्ता नरशृङ्गादौ जाड्यं काष्ठशिलादिषु ॥ २३ ॥

असत्तेति । नृशृङ्गादावसत्त्वं मृच्छिलादिषु जाड्यमिति विवेकः २३

दुःखं कुत्रेत्याशङ्क्याह—

घोरमूढधियोर्दुःखमेवं माया विजृम्भिता ।
शान्तादिबुद्धिवृत्त्यैक्यान्मिश्रं ब्रह्मेति कीर्तितम् ॥ २४ ॥

घोरमूढेति । एवं सर्वत्र माया प्रतिभासत इत्याह—**एवमिति** । शान्तादिषु वृत्तिषु ब्रह्मणो मिश्रत्वे किं कारणमित्यत आह—**शान्तादीति** ॥ २४ ॥

एतदभिधानं किमर्थमित्याशङ्क्य, ब्रह्मध्यानार्थमित्याह—

एवं स्थितेऽत्र यो ब्रह्म ध्यातुमिच्छेत् पुमानसौ ।
नृशृङ्गादिमुपेक्षेत शिष्टं ध्यायेद्यथायथम् ॥ २५ ॥

एवमिति । नृशृङ्गादिमुपेक्ष्यान्यत्र ब्रह्मध्यानं कर्तव्यमित्याह—**नृशृङ्गादिमिति** ॥ २५ ॥

अन्यत्रेत्युक्तं कुत्र कथं ध्येयमित्यत आह—

शिलादौ नामरूपे द्वे त्यक्त्वा सन्मात्रचिन्तनम् ।
त्यक्त्वा दुःखं घोरमूढधियोः सच्चिद्विचिन्तनम् ॥ २६ ॥

शिलादाविति। घोरमूढबुद्धिषु दुःखं परित्यज्य सच्चिद्रूपयोश्चिन्तनं कर्तव्यमित्याह—त्यक्त्वेति ॥ २६ ॥

सात्त्विकवृत्तिषु सच्चिदानन्दास्त्रयोऽपि ध्येया इत्याह—

शान्तासु सच्चिदानन्दांस्त्रीनप्येवं विचिन्तयेत्।
कनिष्ठमध्यमोत्कृष्टास्तिस्रश्चिन्ताः क्रमादिमाः ॥ २७ ॥

शान्तास्विति। एषां ध्यानानां किं साम्यं? नेत्याह—कनिष्ठेति ॥ २७ ॥

इदानीं निर्गुणब्रह्मध्यानेऽनधिकारिणोऽनुग्रहाय मिश्रब्रह्मध्यानेऽधिकार इत्यभिप्रायेणाह—

मन्दस्य व्यवहारेऽपि मिश्रब्रह्मणि चिन्तनम्।
उत्कृष्टं वक्तुमेवात्र विषयानन्द ईरितः ॥ २८ ॥

मन्दस्येति ॥ २८ ॥

एवं सवृत्तिकं ध्यानत्रयमुक्त्वाऽवृत्तिकं ध्यानमाह—

औदासीन्ये तु धीवृत्तेः शैथिल्यादुत्तमोत्तमम्।
चिन्तनं वासनानन्दे ध्यानमुक्तं चतुर्विधम् ॥ २९ ॥

औदासीन्ये त्विति। एभ्यो ध्यानेभ्योऽधिकमित्यर्थः। उक्तं निगमयति—ध्यानमिति ॥ २९ ॥

अयं ध्यानावान्तरभेदः किं? नेत्याह—

न ध्यानं ज्ञानयोगाभ्यां ब्रह्मविद्यैव सा खलु।
ध्यानेनैकाग्र्यमापन्ने चित्ते विद्या स्थिरीभवेत् ॥ ३० ॥

न ध्यानमिति। तर्हि किमेतदित्याशङ्क्याह—ब्रह्मविद्येति। इयं ब्रह्मविद्या कथमुत्पन्नेत्याशङ्क्याह—ध्यानेनेति ॥ ३० ॥

अस्या विद्यात्वे हेतुमाह—

विद्यायां सच्चिदानन्दा अखण्डैकरसात्मताम्।
प्राप्य भान्ति न भेदेन भेदकोपाधिवर्जनात् ॥ ३१ ॥

विद्यायामिति ॥ ३१ ॥

'भेदकोपाधिवर्जनात्' इत्युक्तं, तानेव भेदकोपाधीनाह—

शान्ता घोराः शिलाद्याश्च भेदकोपाधयो मताः ।
योगाद्विवेकतो वैषामुपाधीनामपाकृतिः ॥ ३२ ॥

शान्ता इति । एतेषां परिहारः केनोपायेनेत्याशङ्क्याह—योगादिति ॥ ३२ ॥

फलितमाह—

निरुपाधिब्रह्मतत्त्वे भासमाने स्वयंप्रभे ।
अद्वैते त्रिपुटी नास्ति भूमानन्दोऽत उच्यते ॥ ३३ ॥

निरुपाधीति । त्रिपुटीभानाभावात् भूमानन्द इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ग्रन्थमुपसंहरति—

ब्रह्मानन्दाभिधे ग्रन्थे पञ्चमोऽध्याय ईरितः ।
विषयानन्द एतेन द्वारेणान्तः प्रविश्यताम् ॥ ३४ ॥

ब्रह्मानन्देति । स्पष्टत्वान्न व्याख्यायते ॥ ३४ ॥

प्रीयाद्धरिर्हरोऽनेन ब्रह्मानन्देन सर्वदा ।
पायाच्च प्राणिनः सर्वान्स्वाश्रिताञ्छुद्धमानसान् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविद्यारण्यमुनि-
विरचितायां पञ्चदश्यां ब्रह्मानन्दे विषयानन्दो
नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

प्रीयादिति । स्पष्टम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिवर्य-
किंकरेण रामकृष्णाख्यविदुषा विरचिता ब्रह्मानन्दा-
न्तर्गतविषयानन्दव्याख्या समाप्ता ॥

संपूर्णोऽयं ग्रन्थः ।

परिशिष्टम्

पञ्चदशीस्थश्रुत्यादिवाक्यकोशः

इति श्रुत्यादिवाक्यकोशः ।

अथ पञ्चदशीप्रकरणस्थश्लोकाद्यचरणप्रतीकानां अकारादिवर्णानुक्रमणिका

इति पञ्चदशीस्थश्लोकानुक्रमणिका ॥